

ItK

Kovács

5-6

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

1996

A TARTALOMBÓL

Szabics Imre: A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészete

Oláh Szabolcs: Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat
(A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata)

Amedeo Di Francesco: Maiolino Bisaccioni „Bánk bán”-ja

T. Erdélyi Ilona: Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör”
kapcsán)

Kelevéz Ágnes: A kézirat Ariadné-fonala (Kronológiai tájékozódás Babits fogarasi verseinek
labirintusában)

*

Borzsák István: Egy népi festő groteszk hagyatéka 1676-ból

Hartvig Gabriella: Egy Sterne-fordítástöredék feledésbe merült szerzője

Tóth Éva: A középkori francia költészet és József Attila

*

Szilágyi Márton: Kármán vagy Fanni? (A *Fanni'* Hagyományai szerzőségének kérdései)

*

Tusor Péter: Zrínyi Miklós kiadatlan levelei

*

Szemle

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1996. C. évfolyam 5–6. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő
Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő
Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Dávidházi Péter
Erdődy Edit
Kőszeghy Péter
Kulcsár Péter
Tverdota György
Vizkelety András
*
Császtvay Tünde
technikai szerkesztő

<i>Szabics Imre: A trubadúrlíra és Balassi Bálint szerelmi költészete</i>	543
<i>Oláh Szabolcs: Pesti György haláltáncéneke és a protestáns versszerzési gyakorlat (A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata)</i>	582
<i>Amedeo Di Francesco: Maiolino Bisaccioni „Bánk bán”-ja</i>	613
<i>T. Erdélyi Ilona: Egy kései kiengesztelés kísérlete (Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)</i>	630
<i>Kelevész Ágnes: A kézirat Ariadné-fonala (Kronológiai tájékozódás Babits fogarasi verseinek labirintusában)</i>	649

Kisebb közlemények

<i>Borzsák István: Egy népi festő groteszk hagyatéka 1676-ból</i>	669
<i>Hartvig Gabriella: Egy Sterne-fordítástöredék feledésbe merült szerzője</i>	672
<i>Tóth Éva: A középkori francia költészet és József Attila</i>	679

Műhely

<i>Szilágyi Márton: Kármán vagy Fanni? (A Fanni' Hagymányai szerzőségének kérdései)</i>	686
---	-----

Műelemzés

<i>Horváth Edit: A mítosz írói átalakítása Ambrus Zoltán Ninive pusztulása című novellájában</i>	701
--	-----

Adattár

<i>Tusor Péter: Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből</i>	712
--	-----

Szemle

<i>Fontes Rerum Scholasticarum, IV–VI. (Győri L. János)</i>	731
<i>Marc Martin: Villon, ce Hongrois ou l'édification du culte de François Villon en Hongrie (Szigeti Csaba)</i>	734
<i>Márton László: Az ábrázolás iránytalansága (Kerényi Ferenc)</i>	738
<i>Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica, Annales: Cultura-Historia-Philologia, 1. (Máthé József)</i>	740
<i>Mikó Krisztina: Halász Gábor (Berkés Tamás)</i>	742
<i>Agárdi Péter: Torlódó múlt (József Attila és kortársai) (Lengyel András)</i>	746
<i>deKONferencia (Kulcsár-Szabó Zoltán)</i>	748

Krónika

<i>Komlovszki Tibor (1929–1996) (Szörényi László, Kulcsár Péter, Kőszeghy Péter)</i>	752
<i>Hopp Lajos (1927–1996) (Szörényi László)</i>	756
<i>Neolatin irodalom Európában és Magyarországon (Kecskeméti Gábor)</i>	758
<i>Kritikatörténeti konferencia</i>	759
<i>Intézeti hírek (1996. január 1.–december 31.)</i>	760

SZERKESZTŐSÉG
1118 Budapest
Ménesi út 11–13.

A TRUBADÚRLÍRA ÉS BALASSI BÁLINT SZERELMI KÖLTÉSZE

Komlószi Tibor emlékének

„Élete és kultúrája szerint a reneszánsz gyermeke; ihletettségének frissessége, költeményeinek ritmikai változatossága és gazdagsága okán viszont a legjobb trubadúrokra emlékeztet” – állapítja meg Jean-Luc Moreau Balassi Bálintról a költő válogatott verseinek kétnyelvű kiadásához írt előszavában.¹

Valójában több mint négy évszázad választja el a provanszál líra „klasszikus” korszakának trubadúrait Balassi Bálinttól, aki egy rendkívül mozgalmas kor és egy darabokra szaggatott ország viszontagságaitól sújtott reneszánsz főúr gondolatvilágát, s egy kiemelkedő tehetségű magyar lírikus kifinomult érzéseit első ízben fejezte ki magyar nyelven máig ható, egyedülálló költészetében. Mindazonáltal, miközben nevelőjének, Bornemisza Péternek, valamint feltehetően Nürnbergben és Páduában folytatott tanulmányainak köszönhetően tökéletesen elsajátította a legkiválóbb humanisták minden előítélettel mentes, nyitott szellemiségét, verseiben meglepő módon szinte ugyanazon költői motívumokkal, képekkel, hasonlatokkal és metaforákkal magasztalja a Szerelem és a Nő eszméjét, mint a 12. századi provanszál trubadúrok.

A Balassi előtti magyar költészet – a virágének

A régi magyar irodalom kutatóinak véleménye megoszlik abban a kérdésben, vajon létezett-e udvari és lovagi lírai költészet a középkori Magyarországon. Jóllehet nincs adatunk arra, hogy a 12. század végén a magyar királyi udvarban megfordult trubadúrok – Peire Vidal, Gaucelm Faidit² – és a későbbi századokban a magyar királyságban járt *minnesängerek* nyomot hagytak volna a régi magyar költészetben,³ Gerézdi Rabán felteszi, hogy a szerelmi líra már Balassi érett és kifinomult szerelmi költeményei előtt is ismert volt Magyarországon. Feltevését – többek között – a Mátyás király udvarában előadott és a történetíró Galeotto Marzio által is emlegetett szerelmi dalokra, s legfőképpen a virágéneknek „udvari” változataira alapozza, amelyek rendeltetésük szerint a „szerelem virágaiból” (rózsa, liliom, viola) alkotott metaforákkal az udvari hölgyek és a nemeskisasszonyok szépségét, kecsességét és eleganciáját magasztalták.⁴ Pírnát Antal pedig egy

¹ „Par sa vie, par sa culture, c'est un homme de la Renaissance; par la fraîcheur de son inspiration, par la variété rythmique de ses poèmes, il nous rappelle les meilleurs de nos troubadours.” (Bálint BALASSI, *Poèmes choisis / BALASSI Bálint Válogatott versei*, trad. Ladislav GARA et Lucien FEUILLEADE, préface de Jean-Luc MOREAU, Bp., Balassi Kiadó, 1994, 15.)

² Erről a témáról lásd ECKHARDT Sándor, *Trubadúrok Magyarországon*, ITK, 1961, 129–131; Zoltán FALVY, *Mediterranean Culture and Troubadour Music*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1986, 74–75; Imre SZABICS, *La fonction poétique des motifs de voyage dans la poésie française et occitane du Moyen-Âge = Écrire le voyage*, réd. György TVERDOTA, Paris, Presses de la Sorbonne Nouvelle, 1994, 115–124.

³ HORVÁTH Iván, *Balassi költészete történeti-poétikai megközelítésben*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 176–177, passim; ZEMPLÉNYI Ferenc, *Az udvari költészet nyomában*, kandidátusi értekezés kézírata, Bp., 1992.

⁴ GERÉZDI Rabán, *A magyar világi líra kezdetei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1962, 266–303.

„lovagi jellegű szerelmi költészet” létezésére következtet annak alapján, hogy a középkori Magyarországon – nyelvi adatokkal is bizonyíthatóan – ismert volt a lovagi szerelem rituáléja és a lovagi nőkultusz. E költészet szövegeinek hiányát a magyar világi arisztokrácia írni-olvasni nem tudásával, a szóbeli úton terjesztett szerelmes énekek hagyományával, és olvasás híján, a könyvek, kéziratok gyűjtésének elmaradásával magyarázza. Pirnát azt az álláspontot képviseli, hogy Balassi a reneszánsz korban „bizonyos értelemben középkori jellegű, lovagi költészetet művelt”, s költészetében rendre fellelhetők a középkori poétikák elemei. Ennélfogva nem fogadja el azt a véleményt sem, hogy ő volt az első magyar nyelvű énekszerző.⁵ Mint írja: „Költészetének »középkori« vonásait [...] csak úgy tudom a magam számára megnyugtatóan megmagyarázni, ha feltételezem, hogy munkásságával egy Magyarországon akkor még élő költői gyakorlathoz, egy számunkra alig ismert, de számára még nagyon is eleven poétikai tradícióhoz kapcsolódott: világirodalmi rangját Balassinak – úgy vélem – nem az biztosítja, hogy majdnem ötszáz esztendő késéssel ő az első magyar trubadúr, hanem az, hogy az európai irodalomban ő az utolsó igazi lovagi költő...”⁶

Pirnát Antal e megállapítása Horváth Ivánnak egy korábban kifejtett véleményére reflektál, illetve azzal vitatkozik. Horváth Iván szerint „alapvető rokonság” mutatható ki Balassi költészete és az első ismert trubadúr, Guilhem de Peitieu (IX. Vilmos aquitániai herceg) szerelemfelfogása és szerelmi lírája között. Ennek a poétikai rokonságnak a lényege abban rejlik, hogy mindketten egy ún. arisztokratikus-udvari költői regiszter megteremtői, s egy új, anyanyelvi (okszitán illetve magyar) világi költészet első jelentékeny képviselői voltak.⁷ A fiatal Horváth János felfogásából kiindulva – „Ő [Balassi] nem kifejlesztője s megállapítója egy korábbi gyakorlatnak, hanem a szó emberileg lehető értelmében valósággal megteremtője egy irodalmi lírai típusnak.”⁸ – Horváth Iván a középkori elemeket megőrző reneszánsz költő meghatározást egy – saját szavaival – „meglehetősen abszurd hangzású kijelentéssel” helyettesíti: „Balassi az első magyar reneszánsz költő és az első magyar trubadúr.”⁹

Anélkül, hogy a magyarországi udvari-lovagi szerelmi líra létezéséről vagy hiányáról folytatott vitában a végső szót óhajtanánk kimondani, figyelemre méltónak tartjuk, hogy a középkori poétikai hagyományok állítói és ellenzői egyaránt elfogadják a Balassi Bálint költészete és a trubadúrlíra által megalapozott poétikai tradíciók között jól kimutatható tipológiai hasonlóságokat és egyezéseket.

Gerézdí Rabán szerint tehát Balassi Bálint a virágénekek természetes és friss forrásából merített, amikor rendkívül gazdag és változatos virághasonlatokkal és -metaforákkal jelenítette meg kedveseit, akárcsak előkelő szerelmeseit, Losonczy Annát vagy Szárkándy Annát.¹⁰ Meg kell jegyeznünk, hogy Gerézdí – elsősorban szókincsbeli eltérések alapján – megkülönböztette a virágénekek ún. *lator* (vagy *latrikánus*), illetve *udvari* változatát.¹¹ A kétféle virágének elnevezését elfogadva, Horváth Iván Balassi verseinek tükrében annyiban pontosítja Gerézdí meghatá-

⁵ PIRNÁT Antal, *Balassi Bálint poétikája*, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 7–8.

⁶ Uo., 8.

⁷ HORVÁTH Iván, i. m., 216–226 skk.

⁸ HORVÁTH János, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 100.

⁹ HORVÁTH Iván, i. m., 218.

¹⁰ GERÉZDI, i. m., 277–282.

¹¹ Uo., 282.

rozását, hogy a különbségtétel kritériumának nem a szókincs eltérését vagy az énekek címzettjeinek társadalmi helyzetét, hanem a költemények „nagyobb kontextusát”, a „*fin’amors*, a nőkultusz ideológiáját” tekinti.¹² Pirnát Antal azt kifogásolja Gerézdi fenti meghatározásában, hogy a virágénekek kategóriájába sorolta a *latrikánus* verset. Sylvester János Újtestamentum-fordításának utószavára hivatkozva, Pirnát a virágének terminust „magasztos, emelkedett stílusú szerelmes ének”-ként fogja fel, s véleménye szerint Balassi is így értelmezhetette, amikor – a *sublime genus dicendi* stíluseszmenyét követve – a júliáról szerzett énekeket „jobb részre, inkább” virágénekeknek nevezte.¹³

A petrarkizmus

A virágénekek mellett – melyeket első ízben Sylvester János említ 1541-ben – kétségtélvesen a petrarkista költészeti stílus, valamint a Janus Pannonius közvetítésével Magyarországra is eljutott újplatonikus szerelemfelfogás hatott Balassi szerelmi lírájára még akkor is, ha Janus Pannoniust ugyanúgy nem ismerhette,¹⁴ mint a provenç-i trubadúrokat, akik a petrarkista költők közvetlen elődei voltak.

Valójában aligha érthetjük meg Balassi szerelmi lírájának lényegét és mélységét, ha nem vesszük figyelembe szüntelen vágyakozását az eszményített és elérhetetlen Nő után, akit költeményeiben gyakran magával a *Szelelemmel* azonosít, amely – a trubadúrok szerelemképével megegyezően – minden öröm, jószág és eszmény forrása számára. A Balassi szerelmi költeményeiben oly átütő erővel és magas hőfokon megvalósuló petrarkista poétikai hagyomány, az egyedülvaló és idealizált szerelem utáni vágyakozás, „vulgáris és népi” változatában már a költő líráját megelőző magyar szerelmi énekekben megjelent.¹⁵ Ismeretes, milyen virágzó és kiterjedt szellemi-művészi kapcsolatok létesültek Itália és Magyarország között nem csak a Mátyás király alatti fejlett humanizmus korában, de még a halála utáni évtizedekben is.

Balassi Bálint Páduában, ahol tanulmányai során először találkozhatott az itáliai humanista szerelmi költészettel, Erdélyben, Báthory István fejedelem udvarában, ahol számos itáliai humanista orvos és tudós tartózkodott, lengyelországi útjai során, Krakkóban és az „Oceanum mellett” vagy Bécsben, ahol szintén gyakran megfordult, egyaránt megismerhette a petrarkista és petrarkizáló szerelemfelfogást és költészeti stílust.

A humanista és petrarkista költészetnek Balassi Bálintra gyakorolt hatásáról a legelmélyültebb tanulmányok Eckhardt Sándortól és Bán Imrétől olvashatók.¹⁶ „Ő tehát [...] a magyar Dante és Petrarca, mivel mint Dante, ő emelte fel a vulgáris nyelvet az irodalmi nyelvhez, és mint Petrarca, elsőként írt a saját életének ese-

¹² HORVÁTH Iván, i. m., 228–230.

¹³ PIRNÁT, i. m., 14–16, 21–22 skk.

¹⁴ HORVÁTH Iván, i. m., 218.

¹⁵ BALASSI Bálint *Összes versei és Szép magyar komédiája*, s. a. r. ECKHARDT Sándor, utószó KLANICZAY Tibor, Bp., Magyar Helikon, 1961, 218.

¹⁶ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint és Petrarca* = Uő, *Balassi-tanulmányok*, s. a. r. és szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 253–266; BÁN Imre, *Il petrarchismo di Bálint Balassi e le sue fonti veneziane e padovane* = *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, ed. Vittore BRANCA, Firenze, 1973, 261–274 (Civiltà Veneziana: Studi, 28).

ményei által ihletett költeményeket" – állapítja meg Eckhardt.¹⁷ A Petrarca canzonéiban és szonettjeiben, valamint a Célia-versekben fellelhető költői párhuzamok, s különösen a Balassi *Cupidónak való könyörgés...* című 40. énekében és Petrarca XVI. *Ben mi credea* kezdetű canzonéjában felbukkanó azonos motívum alapján – mindkét költő tűzben élő szalamandrához, majd lángtól megolvadó viaszhoz hasonlítja magát – Eckhardt bizonyítottan véli, hogy költőnk ismerte és olvasta Petrarcát. Ezenkívül több platonikus alapmotívumot és természeti hasonlatot is Petrarcától vehetett át Balassi, állítja Eckhardt, s felteszi, hogy az itáliai költő *Dalaskönyve* (*Canzoniere*) „mély benyomásként élt benne”, amikor írni kezdte a Júliaciklus egyes darabjait.¹⁸ A Júlia-énekek ciklikus elrendezésének szándéka szintén Petrarca *Canzonieréjének* hatására vall Eckhardt szerint. Mindazonáltal Eckhardt is elismeri, hogy amikor már tudatos irodalmi szempontok vezetik Balassit a Júliaciklus megalkotásával, akkor is megőrzi a korábbi verseinek szellemiségét és formáját meghatározó „trubadúr” jellemvonását, például azt, hogy továbbra is alkalmazza a versszerzés körülményeire utaló záróstrófát.¹⁹

Eckhardt Sándorral és Bán Imrével ellentétben, Pirnát Antal nincs meggyőződve arról, hogy Balassi olvasta Petrarcát, noha ő is elfogadja, hogy a művelt, sok nyelven beszélő és értő Balassinak ismernie kellett a petrarkista költészetet és irodalmi divatot. Feltűnőnek tartja, hogy a petrarcai *par excellence* műforma, a szonett hiányzik a magyar költő repertoárjából, ami azért is meglepő, mert a bonyolultabb verselési módokat és rímszerkezeteket Balassi is kedvelte, sőt kereste.²⁰ E versforma hiányának okát Pirnát abban látja, hogy a költő – szerinte – nem is szándékozott szonettet vagy szonettszerű verset írni azon oknál fogva, hogy „nem ismert hozzá illő, Magyarországon is énekelt dallamot, vagy mert ezt a versformát s a hozzá illő dallamot nem találta eléggé választékosnak vagy előkelőnek.”²¹ Pirnát ezzel kapcsolatban Dantéra hivatkozik, aki a „provan-szál trubadúrköltészet és az olasz *dolce stil nuovo* iskola gyakorlata alapján” meghatározta a műformák és műfajok hierarchiáját az olasz költészetben, már Petrarca előtt elsőbbséget adva a canzonéknak a balladákkal és a szonettekkel szemben.²² Mindamelllett a petrarcai canzone nem adhat elégséges magyarázatot Balassinak a „hosszú versek”, a nagy költői formák iránti vonzódására, állapítja meg később Pirnát Antal, minthogy az itáliai költő *Canzonieréjének* csak mindössze 8 százaléka (a 366 vers közül 29) canzone s a versek 70 százaléka szonett, míg Balassi Júlia-énekeinek 69 százaléka a canzonéval párhuzamba állítható versforma.²³ Ezzel közvetve Bán Imre véleményét cáfolja, aki szerint „Petrarcához közelíti Balassit verseinek szerkezete, helyesebben terjedelme is. Nyilvánvaló, hogy csak a *canzone*, a hosszú vers lehetett rá befolyással, nem pedig a szonett.”²⁴

¹⁷ ECKHARDT, i. m., 253.

¹⁸ Uo., 259–263.

¹⁹ Uo., 265.

²⁰ PIRNÁT, i. m., 22.

²¹ Uo., 22–23.

²² „A canzonékat tehát a balladánál különbeknek kell tekintenünk, ebből következik, hogy versformájuk egyebeknél inkább nemesebb. Ugyanakkor abban sem kételkedik senki, hogy a balladák a versforma előkelősége tekintetében a szonetteket felülmúlják.” DANTE, *A nép nyelvén való ékesszólásról*, II. könyv, III = DANTE ALIGHIERI *Összes művei*, ford. MEZEY László, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1965, 379.

²³ PIRNÁT, i. m., 27.

²⁴ BÁN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa* = Uő., *Eszmék és stílusok*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 135.

Úgy véljük, a Balassi szerelmi énekeiben jól kimutatható petrarkista vonások és motívumok szempontjából másodlagos jelentőségű kérdés, hogy költőnk valóban olvasta-e vagy sem Petrarcat. Ha ezeket a motívumokat és poétikai eljárásokat nem közvetlenül Petrarcatól, hanem későbbi petrarkista költőktől vette át, ebben az esetben szintén az itáliai költő tekinthető a végső forrásnak, pontosabban számos motívum tekintetében a provenç-i trubadúrok, akiktől maga Petrarca is „örökölte” a spirituális szerelem szimbólumait, metaforáit és toposzait.

Eckhardt Sándor mutatta ki, hogy a kiváló humanista, Bornemisza Péter nemcsak a latin nyelv alapjaival ismertette meg a gyermek Balassit, hanem egy korabeli enciklopédiát, Volaterranus Rafael *Nyájás kommentárjait*²⁵ is a kezébe adta, amelyet olvasván az ifjú tanítvány a latin sentenciák és az ókori mesterek mellett Dante és Petrarca nevével is találkozott.²⁶ Már költőként maga Balassi nevezi meg latin és Petrarcat követő humanista példaképeit a Júlia-énekek bevezetésében: „Ezek után immár akik következnek, azokat mind kiket házasságába, kiket a feleségitől való elválása után szerzett. Jobb részre a virágénekeket inkább mind Juliárúl, mely nevére azért keresztelte az szerelmesét, hogy a rigi poétákat ebbe is kövesse. Kik közül Ovidius Corinnának, Joannes Secundus Juliának, Marullus Neaerának nevezte szeretűjét.”²⁷ Balassi egy francia humanista könyvkiadó, Duval versgyűjteményéből ismerhette meg az idézett humanista költőket, Marullust és Joannes Secundust, akikhez a tőle nem említett Angerianus tartozott még.²⁸ A három latinul író humanista közül Marullus, eredeti nevén Mikhaél Tarkhaniota Bizáncból került Itáliába, Geronimo Angeriano – Angerianus – nápolyi olasz, Joannes Secundus pedig flamand volt, és eredetileg Everaerts-nak hívták.²⁹ Eckhardt Sándor azt is kiderítette, hogy „mind Marullus, mind Angerianus [...] témáinak, ötleteinek nagy részét Petrarca és a petrarkisták szonettjeiből és canzonéiból dolgozta át catullusi epigrammává”.³⁰ A három humanista költő petrarkista versgyűjteményét Balassi tehát nemcsak tanulmányozta, hanem számos költeményüket le is fordította, pontosabban átköltötte. A *Non vides verno* kezdetű Marullus költemény alapján szerezte a *Széllyel tündöklenni* kezdetű 12. énekét, melynek utolsó strófájában meg is adja latin nyelvű forrását:

Marullus poéta azt deákul írta,
 ím, én penig magyarul,
 Jó lovam mellett való füven létemben
 fordítám meg deákbúl,
 Mikor vígan laktám vitéz szolgálummal,
 távozván bánatimtúl.

(*Ejusdem generis*)³¹

²⁵ *Commentariorum urbanorum octo et triginta libri*, Basileae, 1530.

²⁶ ECKHARDT Sándor, *Volaterranus* = Uő., i. m., 144–152.

²⁷ A Balassa-kódexben lévő bejegyzés, amelyről a Balassi-kutatók feltételezik, hogy magától Balasitól való. Lásd BALASSI Bálint *Versei*, a szöveget gond., jegyz. KÓSZEGHY Péter, SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Bp., Balassi Kiadó, 1993, 69.

²⁸ *Michael Tarch. Marullus, Hieron. Angerianus et Joan. Secundus, tres poëtae elegantissimi etc.*, Spira, 1595. – Első kiadása, amelyet Balassi forgathatott: *Poetae tres elegantissimi*, Paris, 1582.

²⁹ ECKHARDT Sándor, *Poeta doctus* = Uő., i. m., 165.

³⁰ Uő., 166.

³¹ BALASSI Bálint *Versei*, id. kiad., 28. A Balassi-versrészleteket – ha külön nem jelöljük – e kiadás alapján idézzük.

A magyar költő szuverén tehetsége és látásmódja már itt megmutatkozik, amikor valójában nem lefordítja, s nem is szolgáian utánozza „Marullus poétát”, hanem annak gondolatait és képeit követve, végső soron egy teljesen új és eredeti költeményt alkot. A megújuló tavaszi természet által felszított szerelmet és a tavaszt ünneplő szerelmes ifjakat „a mediterrán városi környezetből a szabad természetbe helyezi át”, s a tudós humanista költészetét a végvárak hősie virtusát, veszélyeit és szépségeit átélő magyar főúr költői élményévé lényegíti át.³²

Azokat a párhuzamokat és hasonlatokat is Marullustól és Angerianustól vehette át Balassi, amelyekben a „szerelem madarai”, mindenekelőtt a *fülemüle*, s másodsorban a *fecske* játszanak fontos poétikai szerepet. Ezekre – más párhuzamokkal együtt – már Szilády Áron felfigyelt, s Balassi-kiadásában közli Angerianusnak és Marullusnak azokat a költeményeit, amelyeknek analóg részletei megtalálhatók Balassinál.³³ Megjegyezzük, hogy ezek az állatmotívumok közvetlenül a trubadúrlírából kerülhettek át Petrarca canzonéiba és szonettjeibe, majd a petrarkista költeményekbe. Hasonlóképpen Marullus és Angerianus „*versszerző találmányai*”-ban figyelhetett fel a magyar reneszánsz költő azokra az *Ámor-metaforákra* és *Cupidó-történetekre* is, amelyekkel szerelmese szépségének hatalmát, szeme pillantásának végzetes hatását érzékelteti a Célia-versekben.³⁴

Ugyancsak állandó költői közhelyként jelenik meg a humanista latin költészetben a szerelem *végzetszerűségének* gondolata. A fatális szerelmet Cupidó nyila okozza, amely nemcsak lángra gyújtja, de meg is gyöttri a szerelmeseket. Ezt a motívumot szintén bőven kiaknázták a humanista költők, mint például Angerianus vagy Aeneas Sylvius. Ámor nyilának végzetes hatása és a szerelemmel együttjáró, elkerülhetetlen gyötrelem toposza azonban már a trubadúrlírában megfigyelhető, s platonikus és újplatonikus előzményekre vezethető vissza.

Ezúttal is azt állapíthatjuk meg, hogy a poétikai konvenciókon alapuló petrarkista költészet szerelemábrázolását, amelyben a „kifejezés előbbre való volt, mint a tartalom”,³⁵ a trubadúrlíra nőidealizálása és fokozott retorizáltsága készítette elő. „A trubadúr-költészet, amely Itáliára átcsapva, a misztikus szerelmi költőket felváltó Petrarca és követői költészetének kifejlődését segítette elő, az újlatin költészet keletkezésével egyidejűleg egy állandó szerelmi felfogást honosított meg az olasz költészetben, amely a reális egyéni életet teljesen háttérbe szorítja. Az eredmény a női eszményért való rajongás és a szerelmi költő határt nem ismerő hódolata.”³⁶ A „női eszményért való rajongás” és a meghódítandó nő előtti feltétel nélküli meghódolás eszméje a magyar főúri költő verseit is teljes egészében áthatotta, miként arra a költő-tanítvány Rimay János Balassi-dicsérete rávilágít, amelyben mesterének és példaképének szerelmi líráját magasztalja.³⁷

³² Vö. BALASSI, i. m., 219.

³³ Gyarmathi BALASSA Bálint *Költeményei*, szerk. SZILÁDY Áron, Bp., 1879, 285–290 skk.

³⁴ Lásd ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái* = Uő., i. m., 214–218.

³⁵ Uo., 174.

³⁶ Uo., 176.

³⁷ „A mű sarkpontja Júlia, ki szépségével, nyájas erkölcsével és nagy eszességével elcsábította őt és ezért ő Juliát viszonszerelmére igyekszik gyűjtani, majd könyörgéssel, majd fenyegetéssel, dicsérattal, hízélgéssel, majd meg példákkal hozakodik elő s ezt oly gazdag és éles elmével teszi, hogy se Catullus Lesbája, se Tibullus Nearája, se Propertius Cynthiája, se Petrarca Laurája, se Scaliger Taumantiája, se Vezeliusz Candidája, sem pedig Secundus Juliája nem élvezhette a szerelemre csábítás díszesebb és választékosabb eszközeit vagy a szerelem lángolóbb hevét.” RIMAY János *Munkái*, kiad. B. RADVÁNSZKY Béla, Bp., 1904, 249. – Idézi ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint irodalmi mintái* = Uő., i. m., 175.

Mindazonáltal, miközben átvette és eredeti módon alkalmazta az említett humanista költők legtöbb poétikai motívumát és retorikai alakzatát, Balassi – a maga szuverén költői alkatából következően – őszintén átélte szerelmi érzéseinek egyéni költői élményként való kifejezésével keltette új életre és tette hitelessé ezeket a konvencionális és gyakran modorossá vált poétikai formákat és eszközöket.

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy Guido Guinizelli, Dante és Petrarca szerelmi lírája s az őket követő petrarkizmus alkotja azt a fontos láncszemet, amely összeköti a trubadúrok költészetét és *fin'amor*-felfogását a 16. századi magyar költő szerelmi költészetével. A *dolce stil nuovo* költői, majd különösképpen Petrarca nemcsak folytatták a legjelentősebb trubadúrok *fin'amor*ját és poétikai-metrikai hagyományait, hanem ők valószínűleg meg a legmagasabb szinten az egyetlen és gyakran elérhetetlen *Hölgy* iránt érzett transzcendens szerelem eszményítését és spiritualizálását.³⁸

Természetmotívumok és tárgyszimbólum-párhuzamok a trubadúrlírában és Balassi költészetében

A magyar Balassi-kutatók – mindenekelőtt Eckhardt Sándor, Bán Imre és Klaniczay Tibor – kimerítő részletességgel tárták fel és elemezték Balassi Bálint költészetének összefüggéseit a reneszánsz és a humanizmus korának petrarkista és petrarkizáló költői stílusával és hagyományával. Konkrét irodalmi-poétikai motívumok, verstani megfelelések és párhuzamok kimutatásával bizonyították azokat a korábbi sejtéseket, melyek szerint a magyar reneszánsz költő életműve sok szállal kötődött nem csak kora európai költészetéhez, de az azt megelőző korok poétikai tradícióihoz is. A Balassi-kutatók közül többen a Petrarcát és a petrarkista költészetet megelőző, az egész európai líra fejlődésére nézve kiemelkedő jelentőségű „költői iskola”, a trubadúrlíra eszméiben és poétikai eszköztárában gyanították azoknak a költői képeknek és poétikai-retorikai eljárásoknak az eredeti mintáit, amelyeket a petrarkista költők közvetítésével Balassi is megismerhetett és elsajátíthatott.

A továbbiakban a trubadúrlíra és Balassi szerelemkoncepciója között fellelhető ontológiai és tipológiai rokonságot a két, különböző korban keletkezett szerelmi költészet közös természetmotívumainak és tárgyszimbólumainak elemzésével kíséreljük meg kimutatni.

„Tavaszi nyitókép” (*début printanier*)

A trubadúrok szerelmi énekeinek első strófáját többnyire egy konvencionális, szinte kötelező érvényű toposz, az ún. „tavaszi nyitókép” (*début printanier*) alkotja, amely valószínűleg a trubadúrlíra előtti folklóralkotások, az ún. „májusi dalok” természetmotívumaiból alakult ki. A trubadúrénekekben a természet tavaszi újjászületésének erősen stilizált természeti képben rögzített leírása mintegy előkészíti és előhívja a trubadúr szerelmi érzéseit és életszeretét, miként Guilhem de Peitieu VII. *cansó*jában megfigyelhető:

³⁸ Vö. SZABICS Imre, *A trubadúrok költészete*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 33.

Pus vezem de novelh florir
 Pratz e vergiers reverdezir,
 Rius e fontanas esclarzir,
     Auras e vens,
 Ben deu quascus lo joy jauzir
     Don es jauzens.

(*Pus vezem de novelh florir*, 1–6)³⁹

Merthogy virul a kikelet,
 kizöldül a mező, liget,
 tisztulnak kútak, csermelyek,
     szellő szökik –
 élvezzük hát ez élvezet
     szívünk szerint.⁴⁰

Tavaszköszöntő versszakkal kezdődik Balassinak az *Ejusdem generis* című verse is, amelyben a magyar reneszánsz költő a trubadúrlíra konvencionális toposzát egyéni színekkel dúsítja fel, megőrizve a hasonló poétikai funkciót betöltő virág-motívumokat (rózsák, violák) és „madárszókat”:

Széllyel tündökleni nem látd-é ez földet
     gyönyörű virágokkal?
 Mezők illatoznak jó szagú rózsákkal,
     sokszínű violákkal,
 Berkek, hegyek, völgyek mindenütt zöngenek
     sokféle madárszókkal.

(*Ejusdem generis*, 1)

A „tavaszi nyitókép” aszimmetrikus viszonyba is kerülhet a trubadúrvers többi versszakának tónusával, amikor a trubadúr „borús” érzélemvilága kontrasztot alkot a harmóniát, derűt és vidámságot sugalló természeti képpel. Ilyen, ellentétben alapuló párhuzamot figyelhetünk meg Jaufré Rudelnek a „távoli szerelmet” megörökítő V. énekében, valamint Balassi 58. *Óh, nagy kerek kék ég* kezdetű Júlia-versében és *Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni* című költeményében.

Lanquan li jorn son lonc en may
 M'es belhs dous chans d'auzelhs de lonh,
 E quan mi suy partitz de lay
 Remembra'm d'un' amor de lonh:
 Vau de talan embroncx e clis
 Si que chans ni flors d'albispis
 No'm platz plus que l'yverns gelatz.

(Jaufré Rudel, *Lanquan li jorn...*, 1–7)⁴¹

³⁹ *Les Chansons de Guillaume IX, duc d'Aquitaine*, éd. Alfred JEANROY, Paris, Champion, 1927, 16.

⁴⁰ Ford. TÓTFALUSI István = *Francia költők antológiája*, Bp., Európa, 1962, I, 28.

⁴¹ *Les Chansons de Jaufré Rudel*, éd. Alfred JEANROY, Paris, Champion, 1924, 12–13.

A nap májusban hosszú már,
 madárdal bűvöl messziről,
 s míg ballagok, reám talál
 szerelem kinja messziről.
 Tünődöm, búsan csüng fejem –
 a dal s a galagonya sem
 tetszik már jobban mint a fagy.⁴²

Óh, nagy kerek kék ég, dicsőség, fényesség,
 csillagok palotája,
 Szép zölddel béborult, virágokkal újult
 jó illatú föld tája,
 Csudákat nevelő, gályákat viselő
 nagy tenger morotvája!

Mi haszon énnékem hegyeken-völgyeken
 bujdosva nyavalyognom,
 Szörnyű havasokon fene párduc módon
 kietlenben bolyognom,
 Tövis közt bokorban, sok esőben, hóban
 holtig csak nyomorognom?

(Videns Juliam nec oratione..., 1, 2)

Hajnalban szépülnek fák, virágok, füvek,
 harmaton ha nap felkél,
 Cseng szép madárszózat, vígan sétál sok vad
 reggel, hogy elmúlt éfél,
 Újul zöld bokor is, de nekem akkor is
 dolgom csak gond, bú, veszél.

(Bánja, hogy hajnalban kell az szerelmesétől elmenni)

A „tavaszi nyitókép” toposza olyannyira meggyökerezett és általánossá vált a trubadúrköltészetben, hogy nem szerelmi témájú, a harci kedvet és vitézséget dicsőítő versben is előfordul, mint például Bertran de Born híres – Arany János szavával – „hadi dal”-ának első szakaszában:

Be'm platz lo gais temps de Pascor
 Que fai folhas e flors venir,
 E platz mi quant aug la baudor
 Dels auzels, que fan retentir
 Lor chan per lo boschatge,
 E platz mi quan vei per los pratz
 Tendas e pabalhos fermatz,
 Et ai grant alegratge,

⁴² Ford. Eörsi István = *Francia költők antológiája*, I, 50.

Quan vei per champanha rengatz
Chavaliers e chavals armatz.

(*Be'm platz lo gais temps de Pascor*, 1–10)⁴³

Tetszik nekem húsvét körül
a virágkeltő friss idő,
minden tagom üdül, örül
hallván az erdőt felverő
madár dalát a légben.
S tetszik nekem, midőn a táj
zöld síkján sáttortábor áll,
s nagy az én örvendezésem,
ha szép sorokba gyűlve már
ló és lovag próbára vár.⁴⁴

Balassi Bálintnak Bertran de Born költeményével tipológiai rokon katonae-neke, amely a végvári küzdelmek dicsőítésével a harci vitézségnek szinte ugyan-azokat a motívumait bontja ki, mint trubadúr elődje „hadi dala”,⁴⁵ ugyancsak természeti képpel kezdődik:

Vitézek, mi lehet ez széles föld felett
szebb dolog az végeknél?
Holott kikeletkor az sok szép madár szól,
kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot, az ég szép harmatot
ád, ki kedves mindennél.

(*In laudem confinium*, 1)

Virágmotívumok

A gyakran általános vonásokkal megrajzolt, konvencionális női portrékban (*descriptio puellae*) a trubadúrok rendszerint liliomhoz, galagonyához vagy rózsához hasonlították hölgyüket, illetve metaforikusan ezekkel a virágokkal azonosították őket ama szimbolikus értelmezés alapján, hogy a fehér liliom vagy a galagonya virága a női makulátlanságot és általában az emberi lélek tisztaságát jelképezte a középkorban. (Nem véletlen, hogy a *Trisztán és Izoldától* Chrétien de Troyes *Grál történetéig* oly sok hősnőnek adtak *Blanchefleur*, azaz „Fehér Virág” nevet a középkori szerzők.)

E virágszimbolika ismeretében Arnaut de Maruelh limousini trubadúr hölgye arcának és természetének kecses, tiszta vonásait a fehér liliom és a galagonya hasonlatával emeli ki szerelmi levelében:

⁴³ *Poésies complètes de Bertran de Born*, éd. A. THOMAS, Toulouse, 1888, 133.

⁴⁴ Ford. ILLYÉS Gyula = *Francia költők antológiája*, 1, 102.

⁴⁵ A két költemény párhuzamosságáról lásd VARJAS Béla, *Balassi verskompozíciói* = Uő., *A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1982, 286–308.

Que'm ditz e'm remembr' e'm retrai
 Vostre gen cors cuende e gai,
 Las vostras belas sauras cris,
 E'l vostre fron pus *blanc que lis*,
 Los vostres uelhs vairs e rizens,
 E'l nas qu'es dreitz e be sezens,
 La fassa fresca de colors,

Blanca, vermelha pus que flors,
 Petite boca, *blancas dens*,
 Pus *blancas* qu'esmeratz argens,
 Mento e gola e peitrina
Blanca com neus ni *flor d'espina*,
 Las vostras belas *blancas* mas,
 E'l vostres detz grailes e plas,
 E la vostra bela faissó,
 On non a ren de mespreisó.

(*Domna, genser que no sai dir*, 51–66)⁴⁶

Szemem elé idézi már
 Törékeny, karcsu termetét,
 Aranyhaját, mely hosszu, szép,
 Tengerkék, nevetős szemét,
 Orcájának rózsás színét,
 Alabástromszín homlokát,
 Piciny száját, fehér fogát,
 Nyakát, mely finom vonalú,
 Mellét, mely fehér, mint a hó
 Vagy mint a vízililiom,
 Kezét, mely könnyű és finom,
 Karcsú ujjú és hófehér,
 A legszebb hölggyével felér.⁴⁷

Guiraut de Bornelh a frissen nyílt rózsát teszi meg hiperbolikus hasonlata *similitudo*-elemének, hogy felmagasztalja hölggye termetének szépségét:

Tant es sos cors gais et isneus
 E complitz de belas colors
 Qu'anc de *rosier* no nasquet *flors*
 Plus fresca ni de nulhs brondeus;

(*Quan lo freitz e'l glatz e la neus*, 14–17)⁴⁸

⁴⁶ *Les Saluts d'amour du troubadour Arnaud de Marueil*, éd. Pierre BEC, Toulouse, Privat, 1961, 71.

⁴⁷ Ford. KÉPES Júlia = „Vágyba felöltözve, ruhátlan...” Válogatás a trubadúrok költészetéből, Bp., Balassi Kiadó, 1996, 37.

⁴⁸ *Sämtliche Lieder des trobadors Giraut de Bornelh*, Hrsg. A. KOLSEN, Halle, Niemeyer, 1909, 58.

(Termete oly kecses, élettel teli s szép színekben pompázó, hogy soha nem nyílt még nála frissebb rózsza vagy más virág.)

Balassi Bálint a trubadúrok hagyományát folytatta, amikor a szeretett nőt leginkább *rózsával*, *liliommal* vagy *violával* azonosította. (Ez utóbbi ugyanolyan jellegzetes virága volt a magyar flórának, mint a galagonya Provence-ének.) A piros rózsza, a fehér liliom és a fehér vagy sárga viola hasonlatként vagy metaforaként a Júlia- és a Célia-versekben egyaránt előfordul. Figyelemre méltó, hogy Balassi is szívesen sűrít többféle virágot egyetlen költői képbe:

Én drágalátos palotám,
Jó illatú, piros rózsám,
Gyönyörű szép kis violám,
Élj sokáig, szép Juliám!

(Hogy Juliára találja, így köszöni neki, 3)

A Paradicsomba termett szép új rózsza
dicsőséges orcája,
Testszín ruhájába aki őtet látja,
szép Venusnak alítja,
Új formában illik, mint nap, úgy tündöklök
gyöngy között fényes haja.

(Juliát hasonlítja a szerelemhez,... 5)

A fehér színű virágnak – *fehér rózsza* – a lelki tisztaságot megjelenítő képességét Balassi – az *amor spiritualis* és *amor carnalis* ellentéte jegyében – szembeállítja a *piros rózsának* a teljes szerelmet jelképező tulajdonságával a *Kit egy bokrétáról szerzett* 21. énekében:

Viola szép színe mutatja hívségét,
Rózsza piros volta hozzám nagy szerelmét,
Fejér rózsza pedig mondja tiszta éltét;
Nésze, mint mutatja bölcs és eszes elméjét! (2)

Nem meglepő, hogy ugyanezen virághasonlatokkal emeli ki Balassi Célia szépségét is, melyet – ellentétes képként – a „kegyes” bánata és sirása „megtisztít és megújít”, s amelyet a fivére elvesztése miatt érzett fájdalom sem képes elhalványítani:

Mint tavasz harmatja, reggel ha áztatja
szépen jól nem nyílt rózsát,
Mert gyenge harmattúl tisztul s ugyan újul,
kiterjeszti pirosát,
Célia szinte oly, hogyha szeméből foly
könyve, mossa orcáját

Mint szép liliomszál, ha félbemetszve áll,
fejét földhöz bocsátja,

Úgy Célia feje vagyon lefiggesztve,
mert vagyon nagy bánatja,
Drágalátos könyve hull, mint gyöngy, görögve,
vagy mint tavasz harmatja.

(Kiben az kesergő Céliáról ír, 2-3)

Megállapíthatjuk, hogy Balassi a trubadúrok szimbólum-virágaival szinte teljesen megegyező virágmotívumokat (liliom, rózsa) használ poétikai-retorikai eszközökként – csupán a galagonya helyett találunk nála violát – a szeretett nő szépségének felmagasztalása és eszményítése végett. Természetesen ezek a virágmotívumok a petrarkista költészetben már retorizált költői alakzatok voltak, először azonban kétségkívül a trubadúrlíra alkalmazta őket a hagyományos női portrék megalkotása során.

Állatmotívumok

A Kr. utáni 2. században keletkezett *Physiologus*ban összegyűjtött állatjellemzéseket és állatszimbolikai értelmezéseket nem csak a középkori bestiáriumok, hanem a román és gótikus építőművészet, s a középkor legtöbb költője, írója is átvette, és poétikai-retorikai eszközként alkalmazta. „A teológiai épületbe beillesztett *Physiologus* [...] mihamar a költők és írók közkincsévé lesz, és már a trubadúr- és minnesänger költészet él olyan hasonlatokkal, melyekben a terminus *comparationis* a *Physiologus* valamely állatának csodálatos tulajdonsága” – írja Eckhardt Sándor.⁴⁹

Ha a szerelmi költészet legáltalánosabb szimbólum-virága a rózsa, a fauna tekintetében kétségkívül a fülemüle (csalogány) a szerelem *par excellence* madara a középkori és reneszánsz szerelmi lírában. Ennélfogva ez a madár egyaránt toposz értékű motívum a trubadúrénekek többségében, valamint a petrarkista költők és Balassi Bálint számos versében.

A fülemüle énekének visszatérő motívuma különösen gyakran fordul elő a *fin'amor* és a „szerelmi öröm”, a *joy* legnagyobb tehetségű trubadúrja, Bernart de Ventadorn szerelmi énekeinek „tavaszi nyitóképeiben”, s a szerelem örömét ugyanúgy képes előhívni, mint ennek az örömnak a nosztalgikus emlékét.

Egyik költeményében az „erdei csalogány” szelíd éneke enyhülést hoz a trubadúr szerelmi kínoktól gyötört lelkére:

La doussa votz ai auzida
Del rossinholet sauvatge,
Et es m'ins el cor salhida
Si que tot lo cossirer
E'ls mals trachz qu'Amors me dona,
M'adoussa e m'assazona.
Et auria'm be mester
L'autrui jois al meu damnatge.

(La doussa votz ai auzida, 1-8)⁵⁰

⁴⁹ ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* = Uő., i. m., 287. – Kiemelés tőlem – Sz. I.

⁵⁰ Bernard de Ventadour, *troubadour du XIIe siècle, Chansons d'amour*, éd. Moshé LAZAR, Paris, C. Klincksieck, 1966.

Hallottam a csalogány
 Lágyan zengő énekét,
 S oly hatással volt reám,
 Hogy megenyhítette bennem
 A szerelem kínjait,
 Mert kiben bánat lakik,
 Szüksége van e keservben,
 Hogy hallja más örömét.⁵¹

Ugyanez a motívum tér vissza azonos poétikai szerepben egy másik limousini trubadúr, Gaucelm Faidit szerelmi költeményében, aki szintén az „erdei fülemüle” szelíd énekével vigasztalódik hölgye csapodár szíve miatti bánatában:

Lo rossignolet salvatge
 ai auzit, que s'esbaudeja,
 per amor en son lengatge,
 e-m fai si morir d'enveja,
 car lieis cui desir
 non vei ni remir
 e no-l volgr' ogan auzir –

(*Lo rossignolet salvatge*, 1-7)⁵²

(Hallottam az erdei fülemülét szerelemittasan dalolni, és majd' meghaltam a vágytól; az idén már nem is akartam őt hallgatni, mert nem láthatom és nézhetem azt, aki után vágyakozom;)

Balassinál a fülemüle énekének motívuma – *mutatis mutandis* – gyakran antitézist alkot az elérhetetlen Júlia iránt érzett beteljesületlen szerelem okozta lelki fájdalommal:

Te, szép fülemile, zöld ágak közibe
 mondod el énekedet,
 De viszont azellen az én veszett fejem
 mond keserves verseket,
 Kiket bánatjában, szerelem lángjában
 szép Juliáról szerzett.

Mennybéli szép harmat tégedet mosogat,
 engem pedig könnyhullás
 Szüntelen nedvesít s bánattal keserít,
 hogy oly kemény, mint a vas,
 Az én szép Juliám, kitől jómot várnám,
 hogy lenne már irgalmas.

(*A fülemilének szól. Altera inventio*, 1, 2)

⁵¹ Ford. KÉPES Júlia = „Vágyba felöltözve...”, id. kiad., 25.

⁵² *Les Poèmes de Gaucelm Faidit, troubadour du XIIe siècle*, éd. Jean MOUZAT, Paris, Nizet, 1965.

Ez a fájdalmas szerelmi érzés a „szerelem rabságának” érzésében teljesedik ki a magyar költő versében, midőn a madár szabad szárnyalását vagy vidám énekét szembeállítja saját kényszerű állapotával:

Te szabad vagy, repülsz, hol akarod, szállsz, ülsz,
nem úgy, mint én e vasban.

(A fülemülének szól... 3)

Hangos fülemile gyönyörű szép kertbe
zöld ágak között csattog,

Én is, szegény rabod, új verssel kiáltok
hozzád, hogy lelkem buzog;
Mit vétettem, kérek, hogy nem szánsz engemet,
kinek szíve háborog?

(Kiben csak azon könyörög, látván,... 5)

A fülemüle után leginkább a *fecske* és a *pacsirta* szerepel még szimbólum-madárként a trubadúrversekben. Bernart de Ventadorn a szerelmesétől elválasztó távolság leküzdésének vágyát az országok felett átrepülő fecske metaforájával fejezi ki:

Ai Deus! car no sui ironda,
Ques voles per l'aire
E vengues de noih prionda
La dins so repaire?

(*Tant ai mo cor ple de joya*, 49–52)

(Óh, Istenem, miért is nem vagyok fecske, hogy átrepülve a légen, a sötét éjszakában eljuthatnék [hölgyem] lakhelyére?)

Balassi 29. költeményében a „fecskéknek reggel éneklése” váltja ki szerelmese utáni vágyakozását, aki ugyanúgy messze távol van tőle, mint a limousini trubadúrtól *domnája*:

Mikor hallom az fecskéknek reggel éneklését,
Felindítom ottan azzal szívemnek szerelmét.

Személye mert jut eszembe édes szerelmemnek,
Kivel újul csak gyötrelme keserves lelkemnek;

[...]

De hogynemmint távol lévén az ő személyétől,
Szerelmemben őutána vertengek egyedől,

(*Carmen tenui nec pingui Minerva compositum*, 1, 2, 6)

Sólyom. Egyik különösen szép képhasonlatában Peire Vidal toulouse-i trubadúr a vad sólyom megszelídítésének módjához hasonlítja azt a kedves viselkedést, amely nélkül nem remélhető egy ifjú hölgy kegyeinek az elnyerése.

Mas l'austors qu'om pren en l'aranh,
Qu'es fers entro qu'es domesiatz,
Pueis torna maniers e privatz,
S'es qui'l tenha ni gen l'aplanh,
Mout val mais d'autre quant a pres;
Tot atrestals uzatges es,
Qui jove dona vol amar,
Que gen la deu adomesgar.

(*Neus ni gels ni plueja ni fanh*, 9–16)⁵³

(A foglyul ejtett sólyom vad, amíg meg nem szelídítik, ám barátságos és kezes lesz, ha szelíden bánnak vele, s akkor többet ér, mint bármely más madár; hasonlóképpen, ha valaki egy ifjú hölgy szerelmére vágyik, előbb kedvesen meg kell őt szelídítenie.)

Balassi is felhasználja ezt a képhasonlatot *Én édes szerelmem, egyetlenegy lelkem kezdetű* 57. Júlia-versében azzal a különbséggel, hogy a példázat eredménye és a költő „szerelmi sorsa” között nála ellentétes párhuzam van: a vad madár türelmes megszelídítése nem vezet hasonló következményre a Júliától remélt „kegyességet” illetően:

Szép sólymok, vad rárók, kiket madarászok
tanítanak, viselnek,
Bánással, tartással, szóval, kiáltással,
szelídek, kézre jűnek,
Az erős kösziklák hevítűl az napnak
romolnak, repedeznek;

[...]

Téged penig, sólymom, én édes vad ráróm,
az én sok kiáltó szóm
Kezemre nem híhat, s csak úgy se lágyíthat,
mint vasat tűz, nagy lángom,
Sem mint márványkövet, kit eső csepeget,
nem hathat könnyhullásom.

(*Frustra omnibus rationibus...*, 4, 6)

Figyelemre méltó, hogy szerelmesét magával a büszke és „nemes” madárral, az „édes vad ráró”-val (kerecsensólyommal) azonosítja metaforikusan Balassi, mintha ezzel az „azonosítással” akarna hatni rá, hogy kövesse a megszelídíthető madár példáját. Júlia meglágyíthatatlan, „kemény” szívét azután újabb szép természet-hasonlatokkal érzékelteti a költő.

⁵³ *Peire Vidal, Poesie*, a cura di D'ARCO S. AVALLE, Milano–Napoli, R. Ricciardi, MCMLX, II, 276–277.

Salamandra. A középkori hiedelem úgy tartotta, hogy a szalamandragyík csak a tűzben érzi jól magát, s a *Physiologus* szerint ő oltja el a tüzet.⁵⁴ A trubadúrköltészetben a trubadúrok szívesen azonosítják magukat a szalamandrával, mivel-hogy ők is a szerelem tüzeiben égve élik életüket.

E fatz si com la salamandra,
Quar es de tan fera fredor,
Que viu el foc en la cholor.

– írja Peire Raimon de Tolosa.⁵⁵

(En is úgy vagyok, mint a szalamandra, amely annyira fél a hidegtől, hogy a tűzben, a forróságban él.)

Balassi is ezzel a példázattal él 40. énekében, amikor kinyilvánítja, hogy ugyan-úgy nem élhet Júlia szerelme nélkül, mint a szalamandra tűz nélkül.⁵⁶

De mit mondok? Búmba, ha mint salamandra,
tűz kívül nem élhetek,
Azonnal elvészek, ha azkívül lések;
többet, tudom, nem élek,
Édest keserűvel, sok mérget kis mézzel,
halálnál jobb, hogy nyeljek.

(Cupidónak való könyörgés,... 6)

Baziliszkus. Az ókori és a középkori hiedelem szerint a „kígyók királya” mindenkit, aki a szemébe pillant, azonnal megöl a tekintetével. A trubadúrok hölgyük szeme pillantását ugyanolyan végzetesnek tekintették, mint a baziliszkusét, minthogy az szintén „halálukat” okozta.⁵⁷

Balassi a trubadúrok metaforikus értelmezésével megegyezően azonosítja a „szép leányokat” és a „basiliscusokat” a *De virgine Margareta* című 62. énekében:

Vitézek karjokkal, kígyók fulájkokkal,
bikák szarvokkal sértnek,
Körmökkel szép sólymok, foggal oroszlányok
szagatnak, aznit érnek,

⁵⁴ Friedrich LAUCHERT, *Geschichte des Physiologus*, Strassburg, 1889, 27. Idézi ECKHARDT Sándor, *Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* = Uő., i. m., 298.

⁵⁵ *Le Poesie di Peire Raimon de Tolosa*, a cura di A. CAVALIERE = *Biblioteca dell' Archivum Romanicum*, I, vol. 22, Firenze, 1935.

⁵⁶ Eckhardt Sándor szerint Balassi Petrarca egyik canzonéját (XVI. *Ben mi credea*) utánozta ebben az énekében, s az itáliai költőtől a szalamandrán kívül a lángtól megolvadó viasz hasonlatát is átvette. Petrarca pedig Peire Raimon de Tolosától kölcsönözte a szalamandra-képet említett canzonéjában:

Di mia morte mi pasco e vivo in fiamme:
Stranio cibo e mirabil salamandra!

(PETRARCA, *Il Canzoniere*, ed. RIGUTINI-SCHERILLO, Róma, 1918, 359–360. Idézi ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint és Petrarca és Középkori természetszemlélet a magyar költészetben* = Uő., i. m., 260–261, 298.)

⁵⁷ Vö. Friedrich LAUCHERT, i. m., 186.

Csak az szép leányok s az basiliscusok,
hogy a szemekkel ölnek.
(*Amatorum carmen de virgine Margareta*, 1)

Tárgyszimbólumok

A középkori tárgyszimbólumok között kitüntetett szerepe volt a gyűrűnek, amely már a legkorábbi trubadúrversekben mint a szerelmi összetartozás és hűség záloga jelenik meg. Trisztán és Izolda szintén gyűrűt ajándékoznak egymásnak, amely múlhatatlan szerelmükre emlékezteti őket. Márk király pedig a házastársi hűségre hívja fel Izolda figyelmét, amikor a morrois-i erdőben a sajátjával cseréli ki a hitvesétől kapott gyűrűt.

Szimbolikus jelentést tulajdonít Guilhem de Peitieu is e különleges tárgynak X. *cansó*jában:

Enquer me membra d'un mati
Que nos fezem de guerra fi,
E que'm donet un don tan gran,
Sa drudari' e son anel:
Enquer me lais Dieus viure tan
C'aja mas manz soz so mantell!

(*Ab la dolchor del temps novel*, 19–24)

Egy kép – bár rég volt – rám talál:
Békét kötöttünk végre már,
Szerelmét adta, s zálogul
Gyűrűjét. Istent kérem én,
Hadd érjem meg valamikor:
Kézem ruhája rejtekén.⁵⁸

Balassi is több költeményében felhasználta a gyűrűszimbólumot a szerelmi hűség és az egymáshoz tartozás hangsúlyozása végett, mint például a *Kristina nevére* című 2. „szerelmes énekében”, melyben a szerelmesétől kapott gyűrűbe foglalt értékes drágakövek még inkább kiemelik „tökéletes” szerelmük „*fin amor*”-jellegét.

Nemrégén szép gyűrűt szerelmesem küldött,
ki rubinttal mind rakva,
Egy szép drága gyémánt kellő kezéparánt
vayon közte foglalva,
Hozzám szerelemben tökéletes szíve
is így vayon kapcsolva.

(*Kristina nevére*, 7)

Az *Eredj, édes gyűrűm* kezdetű versében a szintén drágakövel ékesített gyűrűt megszemélyesítve, maga helyett üzenetvivőként küldi szerelmeséhez, emlékeztetve őt a hozzá való hűséges szerelemre:⁵⁹

⁵⁸ Ford. KÉPES Júlia = „Vágyba felöltözve...”, 7.

⁵⁹ A gyűrűajándékozás motívumáról lásd VARJAS Béla, *Balassi lírai regénye: a Nagyciklus* = Uő., i. m., 309–346; PIRNÁT Antal, i. m., 69–70.

Eredj, édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz,
Ki viszen tégedet csókolni szájához,
Óh, hogy nékem ahhoz
Nem szabad most mennem, én vigasztalómhoz!

Mondd szolgálatomat őnéki én szómmal,
Kérjed, emlékezzék valaha felőlem,
Ne felejtsen engem;
Lám csak benne vagyok én gyönyörűségem!

[...]

Foglaljon engemet szinte úgy magához,
Miképpen ez gyűrőt foglalták gyémánthoz,
Ne hajoljon máshoz,
Légyen igaz hozzám, mint hív szolgájához!

(*Eredj, édes gyűrőm, majd jutsz asszonyodhoz, 1, 2, 11*)

Gyémánt. A drágakövek csodálatos tulajdonságait összefoglaló középkori lapidáriumiak egy ókori hiedelem alapján a gyémántról azt állítják, hogy semmilyen fémesszközzel nem hasítható el, csak a bak véreben olvad meg. Ez a hiedelem olvasható a 13. században élt Matfre Ermengau *Breviari d'Amor* című didaktikus elbeszélő költeményében:

Le diámans es peira dura,
En aitan que ditz l'escriptura,
Que no romp am nulh ferramen,
mas en sanc de boc solamen.

(*Breviari d'Amor*, 5905–5908)⁶⁰

(A gyémánt nagyon kemény drágakő, amely, miként a [tudós] könyvekben olvasható, semmiféle vasszerszámtól, csak bakvértől mállik szét.)

Balassi, aki a reneszánsz költőihez hasonlóan különösen kedvelte a drágakő-hasonlatokat és -metaforákat, ennek a régi hiedelemnek ad hangot 57. Júlia-énekében:

Nincsen oly erős vas, kit tűzzel jó kovács
ide-s-tova nem hajthat,
Vérrel erős gyémánt, kit az acél sem bánt,
végre mind elhasadhat,
[...]

(*Frustra omnibus rationibus ...*, 5)

⁶⁰ Matfre Ermengau, *Le Breviari d'Amor*, éd. Gabriel AZAIS, Béziers-Paris, 1862.

Fin'amor-motívumok a trubadúrlírában és Balassinál

A fin'amor Balassi költészetében

Horváth János, Gerézdi Rabán, Klaniczay Tibor, Varjas Béla és Pirnát Antal felvetéseiből kiindulva, Horváth Iván párhuzamba állította az első név szerint ismert trubadúr, Guilhem de Peitieu (IX. Vilmos aquitániai herceg) *fin'amor*-felfogását és szerelmi líráját Balassi „*fin'amor*stól áthátolt költészetével”.⁶¹ „Balassi többé-kevésbé a 15–16. századi idegen nyelvű (reneszánsz) költészet hatása alatt állt, és annak mintájára próbálta magyar poétikáját kialakítani. Egyúttal azonban az arisztokratikus regiszter első magyar költője volt, legalábbis az adatok erre vallanak. És ez a trubadúr-típusú költészet legfőbb jellemvonása: az arisztokratikus regiszter megteremtése. Guilhem de Peitieuval fennálló hasonlóságai jórészt megmagyarázhatók ennek a mély párhuzamnak a segítségével. De természetesen bizonyos kontakt hatások is nagyon valószínűek” – írja Horváth Iván.⁶² Az udvari és lator ének szembenállását elemezve Balassi költészetében, Horváth Iván szintén Guilhem de Peitieu szerelmi lírájának kettősségére hivatkozik.⁶³

A mind Guilhem de Peitieuusra, mind a 16. századi magyar költőre jellemző kétértelmű szerelmi magatartás egyfelől a Paul Zumthor és Pierre Bec által meghatározott „arisztokratikus” és „populáris” regiszterek poétikai ellentétében, másfelől a szerelem udvari (*fin'amor*) és „alantas” felfogásának – az ún. *companho*-versek Guilhem de Peitieusnál, illetve Balassi ún. „lator” énekei – oppozíciójában nyilvánul meg.⁶⁴ Guilhem de Peitieusnak, a „kétarcú trubadúr”-nak tizenegy fennmaradt költeményét ugyanis két csoportba, egy ún. *companho*-regiszterbe (társai szórakoztatására szerzett durván erotikus versek) és egy *fin'amor*-regiszterbe lehet sorolni, mely utóbbi már rendelkezik az udvari szerelem és a lovagi nőkultusz legtöbb ismervével.

Egyetérthetünk Horváth Iván azon megállapításával, hogy „Balassinak Guilhem de Peitieu *companho*-verseinél sokkal illendőbb, alig-latrikánus verseit a felszínen csak elég távoli hasonlóság fűzi nagy elődje költeményeihez.”⁶⁵ Az eltérések ellenére a mindkét költőnél közös, ambivalens szerelmi magatartás okát Horváth egy, a nőkultusz előtti archaikus szerelmi költészet hagyományához való kötődésben látja, melynek eleven műfaja a lator ének volt a régi magyar költészetben.⁶⁶

Ezenkívül strófaszerkezeti és metrikai azonosságok és hasonlóságok, valamint a *Szép magyar komédia* prologusának Andreas Capellanus 12. századi szerelemtanával, a *De Amore* című traktátussal való eszmei rokonsága alapján is határozott megfelelést talál Horváth Iván a *fin'amor* ideológiája, illetve a trubadúrok poétikája és Balassi szerelmi költészete között.

⁶¹ HORVÁTH IVÁN, i. m., 175–191, 214–226 skk.

⁶² Uo., 226–227.

⁶³ Uo., 290.

⁶⁴ Vö. uo., 218–226.

⁶⁵ Uo., 291. Horváth Iván olyan közös motívumokat említ, mint a két nő közötti választás témája Guilhem *Companho, faray un vers* [...] *covinen* kezdetű versében és Balassi törökből fordított 28. versében (Minap műlatni mentemben), vagy a hódítással való dicsekvés („*gab*”) témája Guilhem *Ben vuet que sapchon li pluzor* kezdetű versében és Balassi 60. Bécsi Zsuzsánnáról... szerzett éneke és a Célia-ciklus 10b. verse (*Friss szép fejér póka*) között.

⁶⁶ I. m., 291.

E nyilvánvaló párhuzamosságok megállapítása mellett nem kapunk azonban választ Horváth Iván tanulmányában arra a lényeges kérdésre, miképpen juthattak el a négy évszázaddal korábban kialakult *fin'amor* eszméi Balassihoz; a tanulmány szerzője azt írja ugyanis: „Közvetlenül Balassi előtt a magyar lírából hiányzott a fin'amors ideológiája.”⁶⁷

Az „udvarló szerelem” etikáját illetően Pirnát Antal Horváth Ivánhoz hasonlóan értékeli a *Szép magyar komédiát*, a szerelmi költészet magyarországi megjelenésének idejéről viszont tőle eltérően vélekedik: „Balassi tehát olyan »trubadúr«, aki már ismeri a humanista poétikát s a humanizmus és a reformáció új etikai értékrendszerét is, de a számára hagyományos ének műfajban még mindig a régi etikai és poétikai normákhoz ragaszkodik. Ha feltételeznénk, hogy a szerelmi költészetet a hozzá tartozó egész erkölcsi és magatartási normarendszerrel együtt Magyarországon először Balassi honosította meg, akkor ez a kettősség teljesen érthetetlen volna.”⁶⁸

Abban mind Pirnát Antal, mind Horváth Iván egyetért, hogy „a szerelmi költő Balassiban trubadúrt kell látnunk”,⁶⁹ s Pirnát még a *fin'amor* néhány alapvető kulcsszavának (*obediensa, cortezia, joven, joi*) poétikai szerepét is kimutatja Balassi költészetében. Szintén a trubadúrköltészet gyakorlatából vezeti le a *rab* és *szolga* kifejezések jelentését Balassi szerelmi költeményeiben, megállapítva, hogy a „*rabot* [...] a viszonzott szerelem felszabadítja és *szolgává* teszi”,⁷⁰ miként a *Nő az én örömem* kezdetű 5. versében írja Balassi:

Ezelőtt néki csak rabja voltam,
ötlet jutalom nélkül szolgáltam,
Rabságból kivett, szolgájává tett,
szolgálatom nem esik héában,
Mert ajakát mint jó zsoldját
adja, hogy én megcsókoljam,
Szerelmével ajándékoz,
csak hogy tovább is szolgáljam.

Pirnát Antalnak az a megállapítása is a trubadúrszerelem lényegét érinti, miszerint a *szolga* és a *kegyes* viszonya megfelel a vazallus és a hűbérúr viszonyának, valamint hogy ha a szerelmi szolgálatért elmarad a várt jutalom, a „szolga” felmentést kap hűségesküje alól.⁷¹ Mint a legtöbb trubadúr, Andreas Capellanus is kinyilvánítja említett „szerelemelméleti” értekezésében, hogy a „szerelem törvényei a nőkre ugyanúgy érvényesek, mint a férfiakra”. Pirnát e tétel egy későbbi változatát – „Ha Venus megharagszik egy nőre, azzal bünteti, hogy szerelmessé teszi” – látja megvalósulni Balassi 7. versében, amely Morgai Kata „túlságosan” nagy szépségéről és az istennő féltékenységéről szól.⁷²

*

⁶⁷ HORVÁTH IVÁN, i. m., 234.

⁶⁸ PIRNÁT, i. m., 59.

⁶⁹ HORVÁTH IVÁN, i. m., 231–232.

⁷⁰ PIRNÁT, i. m., 62.

⁷¹ Uo., 63.

⁷² Uo., 63.

A továbbiakban az udvari szerelemnek (*fin'amor*) azokat a lényeges mozzanatait, illetve költői motívumait elemezzük, amelyek mind a trubadúrénekekben, mind Balassi verseiben megközelítőleg azonos poétikai szerepben fordulnak elő.

A Szezelem és a szeretett nő azonosítása

Szerelmi énekeikben a trubadúrok legtöbbször nemcsak ugyanazon szintre helyezik a mindenható Szerelmet és hölgyüket, a *domnát*, de elválaszthatatlanul azonosítják is őket.

Már az első trubadúrok, mint például Jaufré Rudel, a „távoli szerelem” költője, egynek és azonosnak láttatták hölgyüket és az iránta érzett szerelmüket. Jaufré Rudel esetében az *amor de lonh* kifejezés költeménye poétikai kontextusában elválaszthatatlanul és megkülönböztethetetlenül a szeretett hölgyet és a szerelmet jelenti:

Be tenc lo Senhor per veray
Per qu'ieu veirai l'amor de lonh;
Mas per un ben que m'en eschay
N'ai dos mals, quar tan m'es de lonh.
Ai! car me fos lai pelegris,
Si que mos fustz e mos tapis
Fos pels sieus belhs huelhs remiratz!

(*Lanquan li jorn son lonc en may*, 8–14)

Az Úr kegyes, kezemre jár:
hozzá vezérel messziről.
De egy áldásért két halál
szeretni ilyen messziről.
Lennék zarándok szívesen,
csak megláthatná kedvesem
csuhámat s vándorbotomat.⁷³

(Szó szerinti fordításban: Nagyon is igaznak tartom az Urat, amiért általa megláthatom a távoli szerelmet/szerelmest...)

Bernart de Ventadorn az „áhitott jó szerelemmel” (*bon'amors encobida*), az üdvöztető hatású szerelemmel azonosítja a tiszta és nemes vonásokkal megjelenített hölgyét, akihez azután a költemény ajánlásában már a hölgyeket megillető megszólítással (*Dousa res*) fordul, teljessé téve ezáltal az azonosítást:

Ai, *bon'amors encobida*,
Cors be faihz, delgatz e plas,
Frescha chara colorida,
Cui Deus formet ab sas mas!

⁷³ Ford. EÖRSI István = *Francia költők antológiája*, I, 50.

Totz tems vos ai dezirada,
 Que res outra no m'agrada.
 Autr'amor no volh nien!
 Dousa res ben ensehada,
 Cel que'us a tan gen formada,
 Me'n do cel joi qu'eu aten!

(*Lo tems vai e ven e vire*, 50–60)

(Óh, áhított jó szerelem, formás, karcsú és sima termet, üde, piros arc! Oly nagyon vágyakoztam rád, kit Isten sajátkezűleg teremtett, hogy senki más hölgyre nem vetettem szemem, s nem is vágytam más szerelemre! Nemes szép Hölgy, akit Isten teremtett ily gyönyörűnek, adj nékem örömet, melyre oly régóta várok!)

Balassi is hasonlóképpen azonosítja a Szerelmet és a szeretett nőt (Losonczy Annát) a Júlia-ciklus költeményeiben, s úgy tetszik, csak azért említi őket külön-külön, hogy ezzel is érzékeltesse azt a különlegesen erős hatást, melyet rá gyakorolnak:

Szerelem s Julia egymás mellett állva
 reám szikráznak vala,
 Gerjeszt mind a kettő, mert mindenike lő,
 nagy mindenik hatalma,
 Egyik szép szemével, másik nagy szenével
 erejét rám támaszta.

(*Hogy Juliának s nem az Szerelemnek adta meg magát*, 1)

Júlia és a Szerelem oly mértékben egygé olvadhatnak nála, hogy a *Juliát hasonlítja a szerelemhez* című versében – amely a beteljesületlen szerelem érzését jeleníti meg az elérhetetlen nő iránt – tulajdonképpen szerelmese és a megszemélyesített Szerelem *egylényegűségét* állapíthatjuk meg:

Julia az lelkem, mikoron szól nékem,
 Szerelem beszél vélem,
 Julia ha rám néz, azonnal eszem vész,
 mert Szerelem néz engem,
 Julia hol alszik, még az is úgy tetszik,
 hogy ott nyugszik Szerelem.

[...]

Vagy áll, ül, nevet, sír, örül, levelet ír,
 Szerelem is azt teszi,
 Vagy mulat, énekel, vagy sétál alá s fel,
 Szerelem azt míveli,
 Mert mint jó barátját, Venus asszony fiát
 kézen fogva viseli.

(*Juliát hasonlítja a szerelemhez*, 2, 4)

A szeretett hölgy előtti meghódolás (obediensa)

Ez a magatartásforma állandóan visszatérő toposzértékű motívum (s gyakran csak felvett attitűd a főúri származású trubadúroknál) a provanszál szerelmi énekekben Aquitániai Vilmostól egészen a 13. századi kései trubadúrokig. A hölgy előtti meghódolás (*obediensa*) poétikai attitűdje szervesen összefügg azzal a fentebb említett különös trubadúr-magatartással, amely a *domnát* metaforikusan a hűbérúrral azonosította, míg a trubadúr az oltalom ellenében hűséget fogadó hűbéres szerepét öltötte magára.

Ilyen önként vállalt „hűbéresi fogadalmat” tesz(!) IX. Vilmos, a leghatalmasabb okszitániai főnemes, az Aquitániai hercegség ura hölgyének a *Farai chansoneta nueva* kezdetű VIII. énekében. A szerelmi fogadalmat a hűbéri fogadalom nyelvezetén fogalmazza meg a trubadúr-herceg, s teljes odaadását írásos egyezséggel is meg óhajtja erősíteni, ami – a hűbéres és a hűbérúr által kötött megállapodáshoz hasonlóan – még szorosabbá és maradandóbbá teheti kapcsolatukat.

Farai chansoneta nueva
Ans que vent ni gel ni plueva;
Ma dona m'assai e'm prueva,
Quossi de qual guiza l'am;
E ja per plag que m'en mueva,
No'm solvera de son liam.

Qu'ans mi rent a lieys e'm liure,
Qu'en sa carta'm pot escriure.
E no m'en tengatz per yure
S'ieu ma bona dompna am,
Quar senes lieys non puesc viure,
Tant ai pres de s'amor gran farn.

(*Farai chansoneta nueva*, 1–12)

(Új dalt fogok szerezni, mielőtt a fagyos szél fújna vagy eső esne; hölgyem próbára tesz engem, hogy lássa, miként szeretem őt. Soha, bármily sérelmet okozzon is nekem, nem oldom le magamról kötelékét. – Ellenkezőleg, megadom és kiszolgáltatom magam néki, s ezt írásba is foglalhatja. Ám ne gondoljátok, hogy eszemet vesztettem [részeg vagyok], amiért olyannyira szeretem tökéletes hölgyemet; hiszen nélküle nem tudok élni, oly nagyon szomjazom a szerelmét.)

Hasonló hűségfogadalmat tesz hölgyének Gaucelm Faidit limousini trubadúr is, alárendelve személyét úrnője akaratának:

Anc no falsei mon coratge
Vas leis, cui mos cor s'autreia,
Pos l'agui fait homenatge,
E non ai cor que'm recreia
Ja del seu servir.
Cui qu'enoï ni tir,

Seus sui e no posc giquir
 De leis tan ni quan,
 Qu'otra no deman,
 Ni non es en mon coratge
 Res qu'eu volha tan:
 Per que la reblan,
 Mas mas jontas, humilian.

(*Lo rossinholet salvatge*, 53–65)

(Mióta meghódoltam néki, soha nem volt hamis a szívem iránta, akinek most felajánlom azt; mindig a legjobban fogom őt szolgálni, még ha bosszant is az majd másokat. Övé vagyok, semmi kincsért nem tudnám őt elhagyni, mert mást nem tudnék szeretni.)

A szeretett nő előtti meghódolás motívumát Balassi ugyanolyan módon alkalmazza, mint az említett trubadúrok, különösen a Júlia-ciklus verseiben. Az első trubadúrhoz hasonlóan, az udvari-udvarló szerelem modorában a magyar költő szintén nála magasabb rangú, hatalmi helyzetben lévő személynek mutatja Júliáját, s különösképpen jellemző Balassi szerelmes magatartására, hogy az egyik Júlia-énekben – a trubadúrok szokását követve – mint legfőbb urát, mint „fejedelmét” szólítja meg „kegyesét”:

Szerelmedben meggyúlt szívem
 Csak tégedet óhajt lelkem,
 Én szívem, lelkem, szerelmem,
 Idvöz légy, én fejedelmem!

Juliámra hogy találék,
 Örömemben így köszénék,
 Térdet-fejet néki hajték,
 Kin ő csak elmosolyodék.

(*Hogy Juliára találá...*, 5, 6)

Szinte vallásos áhítattal és esdeklő könyörgéssel fordul a szeretett nőhöz, hogy „kegyelmét” kérje, s az áhítat pillanatában már nem is mint urát, hanem mint „istenasszonyát” magasztalja fel *Cupidónak való könyörgés* című 40. versében:

Éngemet régolta sokféle kénokba
 tartó én édes szívem,
 Hozzád kiált lelkem sírván keservesen,
 mert gyötrődik sokképpen:

Könyörülj már rajtam, légy kegyelmes hozzám,
 ne légy ilyen kegyetlen!

[...]

Öszvekulcsolt kézzel, hajlott térddel-fővel
 Juliámnak könyörgék,

Midőn jóvoltától, mint istenasszonytól,
kegyelmet reménlenék,
Hogy megkegyelmezne, tovább ne gyötrene,
Áment reá kiálték.

(Cupidónak való könyörgés..., 1, 13)

A szerelem rabsága

A szerelmi meghódolást a trubadúrok olyképpen tudták „tovább fokozni”, hogy a Szerelem és a szeretett hölgy „szolgájának”, sőt „rabjának” nyilvánították magukat, aki felett a *domna* korlátlanul érvényesíthette hatalmát és akaratát.

Ezért azután Bernart de Ventadorn feltétel nélküli „szerelmi szolgálatát” ajánlja fel hölgyének, akinek, akárcsak valóságos hűbérurának, teljesen alárendeli magát, viszonzást sem várva tőle, csak kegyességében bízván:

Bona domna, re no'us deman
Mas que'm prendatz per *servidor*
Qu'ie'us servirai cum bo senhor,
Cossi que del guazardon m'an.
Ve'us m'al vostre comandamen,
Francx cors humils gais e cortes!
Ors ni leos non etz vos ges,
Que'm aucizatz, s'a vos mi ren.

(*Non es meravelha s'ieu chan*, 49–56)

(Nemes hölgy, csak azt kérem kegyedtől, fogadjon szolgájává, s mint jó uramat fogom szolgálni kegyedet, bármi legyen is szolgálatom jutalma. Rendelkezzék hát velem, nemes, szelíd, vidám és kedves hölgy! Hiszen nem medve vagy oroszlán kegyed, hogy megöljön engem, ha meghódolok kegyednek!)

Peire Vidal azt fejtegeti *Ges pel temps fer e brau* kezdetű verse egyik szakaszában, hogy csak akkor remélhet figyelmességet és jóindulatot hölgyétől, ha engedelmes szolgaként aláveti magát akaratának:

De lai on venh ni vau,
Sui vostres bendizens
E sers obediens,
Com cel qu'ab vos estau,
Per far vostres talens ;
E ja'l francs chاوزimens
No'm deuria tarzar
So que'm fai esperar :
Que pos Artus an cobrat en Bretanha,
Non es razos que mais jois mi sofranha.

(*Ges pel temps fer e brau*, 21–30)

(Akárhol leszek és akárhonnan jövök is, a kegyed dicséretét fogom hallatni. A kegyed engedelmes szolgája vagyok, miként illendő, hiszen azért vagyok kegyed mellett, hogy teljesítem akaratát; nemes jóindulatára nem kell már sokáig

várnom, ez élteti reményemet: mert ha a bretonokhoz visszatért Arthur [király], nem maradhat el az én örömem sem.)

Pirná Antal jól vette észre, hogy Balassi szintén a trubadúrok felfogása szerint használja a „szolga” és „rab” terminusokat szerelmi költeményeiben (lásd fentebb). Az általa említett *Nő az én örömem* kezdetű 5. Balassi-versen kívül idézhetjük még a Júlia-ciklus 56. énekét (*Kegyes, vidám szemű, piros rózsza színű*), melyben a szerelmes költő úgy vágyakozik távol lévő szerelme után, mint árván hagyott gyermek a szülője, vagy mint szolga az ura után.

Érted, hogy elmentél, és elfelejtettél
    éngem, szegény árvádat,
Ily reméntenél, szép személyed nélkül
    ne hagyj vészni, szolgádat,
Emlékezzél rólam, fényes fejér rózsám,
    add már látni magadat!

(*Kiben csak azért könyörög, ... 6*)

Hasonlóképpen nyilvánítja magát „rab”-nak és „szolgá”-nak Balassi számos más költeményében is, mint például a *Borbála nevére* című 14. és a *Keserítette sok bú és bánat az én szívemet* kezdetű 23. énekében. Az a sajátos költői magatartása is a trubadúrok igen elterjedt poétikai gyakorlatára emlékeztet, hogy az önkéntes „rabságot” vagy „szolgaságot” – paradox módon – örömként fogja fel, mintha ez a kényszerű állapot az áhított szerelmi boldogság elkerülhetetlen feltétele volna számára. Önként elfogadja „rabtartója” korlátlan hatalmát, mely által az szabadon rendelkezhet személyével, sőt az életével is.

Rajtam szabad vagy te, én édes szerelmem,
    valamit művelendesz,
Mert azt így jól látod, hogy vagyok te rabod,
    ha szinte megölenedsz,
Azért ámbár gyötörj, szívem, mégis éngem,
    hogya abban örvendesz.

(*Borbála nevére, 7*)

Reám mert hertelenséggel most az szerelem jüve,
Egy igen szép virág magának éngem köteleze;
Egyetlenegy szépségem, mindéltig így kínszasz-e?
Az te hív szolgádat [...] megölni nem szánod-e?

[...]

Térj hozzám azért most, egyetlenegy gyönyörűségem,
Tégy te szolgáddá éngem, én édes drága szépségem,
Mert csak tebenned vagyon nékem reménségem,
Hiszem, hogy még valaha megszánván, té jól téssz vélem.

(*Keserítette sok bú és bánat az én szívemet, 2, 6*)

A szerelmes „halála”

A trubadúrok a végsőkig fokozták a *domnán*ak a *fin’amant* feletti hatalmát, amikor – a szerelmi énekek poétikai síkján – életüket is úrnőjük kénye-kedvére bízták, sőt azzal a joggal is felruházták, hogy azt akár „el is veheti” tőlük. A *szerelem okozta halál* toposzát a trubadúrlíra bármely irányzatához tartozó költő jól ismerte és hatásosan alkalmazta. A szerelmi öröm és szenvedés legihletettebb trubadúrájánál, Bernart de Ventadornnál ugyanúgy megtaláljuk ezt a költői motívumot, mint a „tréfacsináló” és hetvenkedő Peire Vidalnál.

Bernart de Ventadorn:

Anc non agui de me poder
Ni no fui meus de l’or’ en sai
Que’m laisset en sos olhs vezer
En un miralh que mout me plai.
Miralhs, pus me mirei en te,
M’an mort li sospir de preon,
C’aissi’m perdei com perdet se
Lo bels Narcisus en la fon.

(*Can vei la lauzeta mover*, 17–24)

Nincs hatalmam magam fölött,
többé nem vagyok magamé,
mert szeme engem tükrözött,
szinte átváltoztam belé.
Tükör, mióta néztelek,
mély sóhajomba haltam én,
elvesztem, ahogy elveszett
Narcissus a forrás ölén.⁷⁴

Peire Vidal:

Anc non amet nulhs hom tan folamen,
Neis l’escudiers qu’a la taula mori.
Atressi’m mor, mas plus d’a pas m’auci
Leis que o saup far tan cortezamen.
Car ges no’m fier de coutel ni de lansa,
Mas ab bels ditz et ab plazen semblansa :
Veus las armas ab que’m combat ancse,
Depos la vi et enquer si m’o te.

(*Una chanso ai feita mortamen*, 25–32)

(Senki nem szeretett még ily eszeveszetten, még a pohárnok sem, aki az asztal mellett halt meg. Én is így halok meg, csak [hölgyem] lassabban öl meg engem, ő, aki oly nyájasan tudja ezt tenni velem. Nem késsel s nem is dárdával sújt le

⁷⁴ Ford. WEÖRES Sándor = *Francia költők antológiája*, I, 52.

rám, hanem szép szavakkal és szíves fogadtatással. Ezekkel a fegyverekkel küzd ellenem szüntelen, amióta megláttam őt, s ez még sokáig így fog tartani.)

Balassi fentebb idézett 23. énekében (*Keserítette sok bú és bánat az én szívemet*) hasonlóképpen „életét ajánlja fel” a szeretett nőnek, akit arra kér, legyen inkább „gyilkosa”, ha szenvedésén nem hajlandó enyhíteni:

Vége bár keserves éltémnek legyen, ha akarod,
Ha szerelmemet kinnal fizetni jobbnak gondolod,
Ám teljék néked kedved, csak hogy te jobb karod
Hozza el életemért nékem kedves halálomat.

Semmit mert nem gondolok immár szernyő halálommal,
Csak hogy ölessem meg te lilomszínő karoddal,
Én szerelmem, gyilkosom, boldog leszek azzal,
Ha az én kínaimnak végét éred halálommal!

(3, 4)

A szeretett nő elérhetetlensége

Balassi néhány Júliához írt költeménye egyaránt emlékeztet Jaufré Rudel „távoli szerelmének” motívumára és a kései trubadúrok, valamint a 13. századi itáliai költők spiritualizált *donna*-eszményére.

Jaufré Rudel *Lanquan li jorn son lonc en may* kezdetű költeményében az ismeretlen messzeségbe extrapolált *domna* és a „távoli szerelem” egyszerre jelképezi azokat a valóságos, fizikai akadályokat és lelki, spirituális távolságokat, amelyek nem teszik lehetővé, hogy beteljesüljön az a misztikus szerelem, melyet a trubadúr „ismeretlen” hölgye iránt érez. A földrajzi távolság így válik a hölgy elérhetetlenségének és a trubadúrszerelem eredendően metafizikai jellegének szimbólumává.

Lanquan li jorn son lonc en may
M'es belhs dous chans d'auzelhs de lonh
E quan mi suy partitz de lay
Remembra'm d'un amor de lonh:
Vau de talan embroncx e clis
Si que chans ni flors d'albepis
No'm platz plus que l'yverns gelatz.

(*Lanquan li jorn son lonc en may*, 1–7)

A nap májusban hosszú már,
madárdal bűvöl messziről,
s míg ballagok, reám talál
szerelem kínja messziről.
Tünődöm, búsan csüng fejem –
a dal s a galagonya sem
tetszik már jobban mint a fagy.⁷⁵

⁷⁵ Ford. Eörsi István = *Francia költők antológiája*, I, 50–51.

Egy másik *cansó*jában amiatt panaszkodik Jaufré Rudel, hogy az általa megismerhető szerelem illékony és tűnékeny: minél inkább hölgye közelébe szeretne jutni, az az érzése, az annál gyorsabban elfut előle:

D'aquest' amor suy tan cochos
Que quant ieu vau ves lieys corren
Vejaire m'es qu'a reüsos
M'en torn e qu'ela's n'an fugen ;
E mos cavals i vai tan len
Greu er qu'oïmais i atenha,
S'Amors no la'm fa remaner.

(*Quan lo rossinhols el folhos*, 22–28)

(Oly nagyon vágyom a szerelmére, s mégis, amikor feléje futok, az az érzésem, hogy hátrafelé jövök, ő pedig elillan. Lovam oly lassan poroszkál, hogy nehezen fogok eljutni hozzá, hacsak a Szerelem nem sugallja neki, hogy megvárjon.)

Az *Immár hogy az Cupido mutatóására megsaldítja Juliát...* című 38. énekben Júlia is megfoghatatlan, sőt ambivalens alakban jelenik meg a magyar költő képzeletében, aki nem tudja eldönteni, hogy szerelmese „angyal”-e vagy emberi lény angyal alakjában.

Egy kegyes képében az gyászöltözetben
vallyon angyal tűnék-é?
Vagy ember magzatja angyalábrázatba
szemeimnek tetszék-é?
Angyal-é vagy ember, aki ezen ment el,
lelkem de immár övé. (1)

Később „tündérnek”, majd „vadász Dianának” látja Balassi Juliát, mígnem egy fokozással tökéletes „istenasszonnyá” magasztalja fel elérhetetlen szerelmét:

De ne adja Isten, hogy ez ilyen légyen,
ez bizony inkább tündér,
Vagy vadász Diana, vagy istenasszonya
szívemnek, amit felvér,
Mert noha szereti, de azért rettegi,
csak szólni néki sem mér.

[...]

Egy kapu közében juték elejében
vidám szép Juliának,
Hertelen hogy látám, előszer alítám
ötlet lenni angyalnak,
Azért ő utába így szólék utána,
mint istenasszonyomnak. (4, 8)

Júlia alakjának bizonytalan, légies és meghatározhatatlan jellege – hol „angyalként”, hol „tündérként”, hol mitológiai „istenasszonyként” tűnik elő – nemcsak elérhetetlen voltát jelenti Balassi számára. Transzcendens és változékony természetén túl úgy jelenik meg költői képzetében, mint egy földöntúli lény megtestesülése, vagy mint egy spirituális istennő. Amikor Balassi a szerelem és a szeretett lény tűnékenységét idézi elénk, ismét csak azokhoz a trubadúrokhoz kerül közel, akik egy sohasem látott, képzeletbeli *domna* iránti „távoli szerelemről”, az eszményi szerelemről és hölgyről énekelnek (Guilhem de Peitieu, Jaufré Rudel). Balassi is sokkal „valóságosabbnak” és tökéletesebbnek látja a megfoghatatlan és tűnékeny „istenasszonyt”, mint a valódi és elérhető nőt, mivelhogy – ez utóbbival szemben – amaz gyújtja lángra szerelmét és ébreszti fel költői képzetét, s ihleti az eszményített Nő iránti elmélyült, „tisztá szerelem” kifejezésére. Klaniczay Tibor joggal mutatott rá Balassi szerelmi költészetének, elsősorban a Júlia-verseknek „utópikus”, boldogságkereső és idealizáló jellegére,⁷⁶ ami lényegében a platóni-ficinói *ascensio* fogalmának költői kifejtése nála.⁷⁷ Miként a kései trubadúrok vagy a *dolce stil nuovo* költői, a Júlia-ciklus néhány darabjában az egyetlen és már-már testetlen Hölgynek költői hódolatát átnyújtó Balassi Bálint, úgy tetszik, magát a Szerelmet magasztalja fel, mintsem szerelme tárgyát, a valóságos nőt, akit hatásos oximoronokkal szembe is állít vele:

Dolga mind egyenlő, Szerellemmel egy ő,
csak erkölcse különböz,
Kegyes a Szerelem, s Julia kegyetlen,
éngem halálra üldöz,
Szerelem mely édes, Julia oly mérges,
mert éngem csak ver földhöz.

(Juliát hasonlítja a Szerelemhez,... 10)

Platonizmus a trubadúrlírában és Balassinál

A trubadúrköltészetben és az általa vallott szerelemfelfogásban kezdettől fogva érvényesült a platóni „égi” és „földi” szerelem kettőssége, ami a középkori gondolkodásmód lényegéből következően szorosan összefüggött a szellemi és anyagi szféra határozott megkülönböztetésével, s az előbbi elsőbbségével az utóbbival szemben. Ilyképpen a trubadúrok szerelemkoncepciójában és szerelemábrázolásában is elsőbbséget kaptak a szerelem emocionális és spirituális összetevői a testi vonatkozások ellenében.

Platón *A lakoma* című dialógusának egyik szereplőjével, Pauszaniasszal mondatja ki az *égi szerelem*, Erósz Urania és a *közönséges szerelem*, Erósz Pandémosz különbségét, mely szerint az első a *lélek*, a *lelki kiválóságok szerelme*, míg az utóbbi a *silány embereké*, akik csak a testi gyönyöröket hajszojják, mert „a testüket jobban szeretik, mint a lelküket.”⁷⁸

A *Phaidrosz* dialógusban⁷⁹ Platón a szerelmet a lélek fogalmával kapcsolja össze, s itt fejt ki Platón szószólója, Szókratész, hogy miért megszállottság a sze-

⁷⁶ A szerelem költője, MTA I. OK, 1961, 205–216.

⁷⁷ Vö. BÁN Imre, Balassi Bálint platonizmusa = Uő., i. m., 131.

⁷⁸ PLATÓN Összes művei, ford. TELEGDY Zsigmond, Bp., Európa, 1984, I, 957 skk., 978, 998.

⁷⁹ PLATÓN, i. m., II, 713 skk.

relem. Minthogy a valóságban a *Szép* a legmagasabbrendű kategória, s a földi szép látása felébreszti az emberek lelkében az előző életükben látott tökéletes, égi szépet, aminek a földi szépség csak halvány utánzata, a lélek olthatatlan vágyódást érez az égi szépség iránt. Ez a megszállott vágyakozás alakul át azután szerelemmé, amit a szép testből kiáradó varázserő vált ki a szerelmesből. A szerelem tehát nem más, mint a *Szép* ideájához való felemelkedés vágya.

„A középkori esztétikai és filozófiai tanok átvették a platonikus és újplatonikus szépségeszmény fogalmát – az újplatonikus eszmék és Plótinosz *eidosz*-esztétikája mint morális indíttatású esztétikai felfogás egyre inkább szintézist alkottak a 13. századi skolasztikus tanokkal –, s a formai szépséget egy belső, morális szépség és érték külső megjelenésének tekintették.”⁸⁰

A trubadúrköltészetben a belső, erkölcsi szépség eszménye a szeretett hölgy és a spirituális szerelem idealizálásában, továbbá a trubadúrversek, a *cansók* tökéletes formai kidolgozásában és kifinomult verselési technikájában valósult meg. „A lelki szépséget és a morális értékeket elsődlegesen megjelenítő eszményi és tiszta szerelem, a *fin'amor* ugyancsak kiteljesítette a *szépség* és a *jóság* összetartozásának platóni gondolatát, hiszen az eszményi hölgy, a *domna* szépsége arra készítette a tökéletes szerelmezt, a *fin'amant*-t, hogy személyének jobbítása és erkölcsi tökéletesítése által érdemelje ki hölgye »jó szerelmét« (*bon'amor*).”⁸¹

A szellem és a lélek önálló létét, s elszakadásra törekvését a földi valósághoz kötődő testtől számos trubadúrversben megfigyelhetjük. Így többek között Bernart de Ventadorn *Tant ai mo cor ple de joya* kezdetű *cansójában*, melyben a testet legyőző szívek egymásra találása és a szerelemben való egyesülése már a reneszánsz költőinek újplatonizmusát előlegezi s a szerelem spiritualizálását tételezi.

Mo cor ai pres d'Amor,
Que l'esperitz lai cor,
Mas lo cors es sai, alhor,
Lonh de leis, en Fransa.

(*Tant ai mo cor ple de joya*, 33–36)

(Szívem közel van a Szerelemhez, mert a szellem odafut; ám a test itt, máshol van, Tőle távol, Franciaországban.)

Arnaut de Marueilh périgord-i trubadúr – akinek szerelmi énekei Bernart de Ventadorn szerelemfelfogásának hatását mutatják – egyik „szerelmi levelében” a szerelmi vágy és a szerelmi beteljesülés spiritualizálása ismét csak a trubadúrszerelem metafizikai jellegét erősíti meg, másrészt a lélek és a szellem önálló élete, „kiszabadulása” a test burkából s egy transzcendens tartomány felé közeledése a *fin'amor* platonikus arculatának újabb bizonyítéka.

⁸⁰ SZABICS Imre, *A trubadúrok költészete*, Bp., Balassi Kiadó, 1995, 45. – A platonizmusnak a középkori esztétikai felfogásban és költészetben játszott szerepéről lásd Edgar DE BRUYNE, *Études d'esthétique médiévale*, II, Brugge, 1966, 266; Wintrop WETHERBEE, *Platonisme and Poetry in the Twelfth Century*, Princeton, Princeton University Press, 1972.

⁸¹ SZABICS, i. m., 45.

Mos uelhs clauzens fas un sospir,
 En sospiran vau endormitz;
 Adoncs se'n vai mos esperitz
 Tot dreitamen, Domna, vas vos
 De cui vezer es cobeitos.
 Tot enaissi com ieu desir
 La nueg e'l jorn, quan m'o cossir
 A son talan ab vos domneja,
 Embrass' e baisa e maneja.

(Domna, genser que no sai dir, 96–104)

(Sóhajtva lehunyom a szemem, és sóhajok közt elalszom. S lelkem akkor egyenesen kegyed felé száll, hölgyem, mert eleped, hogy láthassa. Miként én magam is éjjel-nappal áhítom, amikor csak erre gondolok, lelkem kedvére szolgálhatja szerelmével kegyedet, ölelheti, csókolhatja és simogathatja.)

A reneszánsz platonizmusa, s különösen a Platont latinra fordító Marsilio Ficino olyképpen módosítja az eredeti platóni tételt, hogy a szépséget az isteni jóság *kisugárzásaként* fogja fel, ami egyaránt fellelhető az emberi lélekben és értelemben, s a természetben és a természeti tárgyokban, jelenségekben.⁸² Megjegyezzük, hogy ennek az újplatonista szépségfelfogásnak szintén középkori előzményei vannak, s Dante is ebben a szellemben szól Isten dicsőségéről az *Isteni Színjáték Paradicsom* részének elején.⁸³

Ugyanakkor, mint Bán Imre kifejti, „a reneszánsz platonista ihletésű irodalma éppen azzal hozott újat és divatosat, hogy túllépett a *dolce stil nuovo* spiritualizmusán és Petrarca *donna angelicata*ja kizárólagos kultuszán: minden vonatkozásban a *kettős Venus* imádója lett, s ezzel eleget is tett a társadalmi igényeknek és a valóságos gyakorlatnak. A női szépség és a szerelem egyfelől minden magasabb erkölcsi érték mágnesköve, ugyanakkor minden gyönyörűség forrása is. A reneszánsz valamennyi nagy költője – Balassi is! – ezt bizonyítja. Ha a középkori lovagi szerelem, a trubadúrok és Andreas Capellanus teóriái ekkor még hatottak [...], akkor is ugyanezt a kettős irányú hatást gyakorolták.”⁸⁴ Ennek megfelelően a reneszánsz művészetében mindvégig az „*amore sacro e profano*” ambivalenciáját figyelhetjük meg, s e kétféle szerelem a reneszánsz költőinél is mindig együtt volt jelen.⁸⁵

A 16. század második felének petrarkizmusa ezenkívül – mint Bán Imre kimutatta – olyan platonikus eszmékkel és közhelyekkel élt, mint például, hogy „az imádott hölgy maga a *csoda*.”⁸⁶ Bán Imre szerint „Balassi költészetének is lényege a Julia – csoda egyenlet”, s Balassi *petrarkizáló* költői stílusa különösen az *Éngemet régolta sokféle kénokba tartó én édes szívem* kezdetű 40. versében mutatkozik meg.⁸⁷ Bán a költemény platonizáló rétegét a „harmadik versegységben” (9–12. versszak)

⁸² Vö. BÀN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa* = Uő., i. m., 125.

⁸³ „A Mindent Mozgatónak glóriája / a Mindenségben áthat, és világol, / itt hőbb, ott halkabb fényt hintvén a tájra.” DANTE, *Isteni Színjáték, Paradicsom*, Első ének, 1–3. sor, ford. BABITS Mihály = BABITS Mihály *Művei*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986, 397.

⁸⁴ BÀN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa* = Uő., i. m., 127.

⁸⁵ Uo., 131.

⁸⁶ Uo., 132.

⁸⁷ Uo., 132.

látja, a „bölc s természet” megszólításban, a „világ csudája”, az „angyali áldott szén”, „dicsőítettő fén”, „menyei dicsőséges nagy szépség” fordulatokban.⁸⁸

Óh, te bölc s természet, minden nagy szépséget
együvé így mint forralsz?
Világ csudájára, szívek gyújtására
egy kegyesre mit csinálsz?
Angyali áldott szént, dicsőítettő fént
halandóra hogyhogy ádsz?

Joggal emeli ki Bán Imre azt a „csodálatos képrendszert” a platonikus és petrar-
kizáló költeményben, „amely imitációs elemeivel együtt is a ragyogás és a kínzó
gyönyörűség együttes hatását tudja előidézni.”⁸⁹

Szemed verőfénye, mert lelkem gyötrelme
[...]

Fénlik sok kövektől, mint verőféntől
erős vér tiszta gyégen,
Lebbegnek szemei, mint a menny csillagi
télben éjjel szép égen;
[...]

Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre,
sok új vers, mint sok hangya,
Arra, mert szívemben szerelem tűzének
csak te vagy édes langja,
Szózatod bűm verő vigasságtételnek
zengő s gyönyörű hangja.

(Cupidónak való könyörgés, 9, 10, 12)

„Balassi Bálint »platonizmusa« tehát a »kettős Venus« jegyében született. Idealizál, távolít, felemel, hiszen ez felel meg a valóságos helyzetnek, a lélektani igazságnak is: Julia nem hallgatja meg; másrészt verseinek legszebbjeit az az erotikus fűtöttség járja át, amelyről a *Szép magyar komédia* előszavában oly megkapó erővel ír...”⁹⁰

Eckhardt Sándor bizonyította Zolnai Béla azon sejtését, mely szerint a Marullustól „fordított” 17. Balassi-versben előforduló „csók útján való lélekcseré” gondolata Platón egyik epigrammájára megy vissza.⁹¹ Marullus nyomán Balassi azt a játékos-szellemes és ugyanakkor filozófiai mélységű ötletet bontja ki költeményében, hogy „holt-eleven” és „mint kór, csak tántorog”, amióta, szeretőjét csókolva, lelke átment az ő testébe, s csak azért nem halt meg, mert szeretője lelke viszont az ő testébe költözött át.

⁸⁸ Uo., 133.

⁸⁹ Uo., 133. – Kiemelés tőlem – Sz. I.

⁹⁰ BÁN Imre, *Balassi Bálint platonizmusa* = Uő., i. m., 138.

⁹¹ ECKHARDT Sándor, *Poeta doctus* = Uő., i. m., 166–167.

Csókolván ez minap az én szép szeretőmet,
Szerelmes szájában felejtém én lelkemet,
Lelkem nélkül lévén, keresni elküldém
lelkem után szívemet.

[...]

De ha kérded, hogy hogy élhetek lélek nélkül,
Ha lélekkel együtt mégyen élet emberbűl?
Ne csudáldjad szómot, értsd meg csak dolgomot,
okát adom ezentúl:

Ugyanakkor, mikor lelkem tőlem elszökék,
Szeretőm lelkében magamnál megmaraszték,
Ki nagy szerelmemben mégis éltet éngem,
hogy szinte ki ne múlték.

(Kiben annak ádja okát, hogy él... 1, 4, 5)

A lélek „elszökésének”, illetve a „lelkek cseréjének” gondolata Balassi költeményében szintén a trubadúrok, s az őket követő petrarkista és petrarkizáló költők platonikus és újplatonikus lélekfelfogására emlékeztet.

Senhal

Végezetül még egy jellegzetes tipológiai hasonlóságot mutatunk be a trubadúrlíra és Balassi szerelmi költészete között.

A magyar reneszánsz lírikus ugyanúgy költői álneveket (*Julia*, *Célia*) adott szerelmeseinek, akárcsak a trubadúrok vagy a petrarkista költők többsége.

A középkori lírai és elbeszélő költészetben sűrűn előforduló, szemantikailag motivált *beszélő nevek* az egyszerűbb névszimbolikai megoldások közé tartoznak. Poétikai jelentőségük mindamellett nem elhanyagolható, minthogy közérthető módon érvényesítettek egy hermeneutikai eljárást⁹², melynek során – azonosító funkciójuk mellett – az adott kontextusnak megfelelően, mintegy önmaguk magyarázatát adva, egy mélyebb, mögöttes jelentéstartalmat hoztak felszínre.

Hogy titokban tarthassák hölgyük identitását, a provanszál trubadúrok is egy jelképes értelmű álnevet (*senhal*) adtak neki, akárcsak a korai reneszánsz idején Dante *Beatricéjének*, aki szintén jelentéssel felruházott nevet viselt: 'aki üdvözt, boldogságot ad'.

A trubadúrszerelem, a *fin'amor* rejtőzködő természete, a zavaró és illetéktelen külvilág kizárására irányuló diszkréciója, s különösképpen a csak a beavatottak számára feltáruló, eszményi és abszolutizált értékrendje, s helyenként misztikus jellege elkerülhetetlenné tette, hogy a trubadúr eltitkolja hölgye igazi nevét, s egy költői álnév, a *senhal* mögé rejtse *domnója* személyét. Ez a költői gyakorlat azután általánosan elterjedt szokássá vált, s költői „játékként” a reneszánsz és a későbbi korok költészetében is gyakran előfordult.

⁹² Jacques RIBARD, *Le Moyen Age: Littérature et symbolisme*, Paris, H. Champion, 1984, 80.

A trubadúr és a hölgye között létrejött különleges viszony azonban – a szerelmi költemények minden elvontsága, eszményített volta s gyakran szándékos homályossága ellenére – nem egyszer arra vezetett, hogy a trubadúr szándéka szerint eltitkolt személyes tulajdonságok vagy az interszónális kapcsolatra utaló mozzanatok éppen az ezek elrejtésére szánt, a vers „költői zárszavában”, a *tornadában* szereplő álnévben, a *senhalban* koncentráltak, s a szerelmi költemény összhatásában megnyilvánuló referenciális szemantikai tényezők által bizonyos mértékig „áttetszővé” válhattak.

Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a *senhalok* ily módon mégis felfedték a hölgy személyét. A legtöbb esetben csupán arról van szó, hogy az átlényegített szerelmi kapcsolat hierarchiájának csúcsára emelt *domnának*, szerelmi érzései „címzettjének” a trubadúr mintegy „kódolt üzenetként” tudomására hozta a költemény egészében megfogalmazott érzelmi és gondolati tartalom szemantikailag és poétikailag kondenzált lényegét.

Már az első trubadúrok, s különösképpen a 12. századi ún. „klasszikus” korszak okszitán lírikusai, gyakran zárták költeményeiket olyan, rendszerint jelzős szintagmából álló „áttetsző” *senhalokkal*, amelyek alig rejtetten utalnak a trubadúr-költemény lírai közegében szublimálódó, diszkrét vágyakozás „beteljesülésére”: a „szerelmi szolgálatot” kedvezően fogadó hölgy pozitív érzelmi megnyilvánulására, azaz a szerelmi érzéseinek komolyságáról és mélységéről versében bizonyosságot tevő trubadúr iránti szívélyességére és jóindulatára.

Nem lehet véletlen tehát, hogy a legjelentősebb trubadúrok – Guilhem de Peitieu stól Jaufré Rudelig és Bernart de Ventadornig – a **BON VEZI** ('Jó Szomszéd'), **BON GUIREN** ('Jó Öltalmazó'), **BEL VEZER** ('Szép Látomás') vagy **BEL CORT** ('Szép Vigasztalás') *senhalokkal* jelölik *domnájukat*.

Természetesen a hölgy *jóságának* a megnyilvánulása a trubadúrénekek poétikai kontextusában a trubadúr iránti „jóságot”, azaz szerelmi érzéseire való, fentebb részletezett kedvező reakcióját jelenti.

Ezt láthatjuk Guilhem de Peitieu „udvari regiszterbe” sorolt *Ab la dolchor del temps novel* kezdetű *cansójának* utolsó versszakában, amelyben egyébként a trubadúr feltehetően korábbi lovagi szerelemfelfogása a kialakulóban lévő *fin'amor*, az udvari szerelem kétségtelen jegyeivel keveredik.

Qu'eu non ai sonh d'estraing lati
Que'm parta de mon Bon Vezí,
Qu'eu sai de paraulas com van
Ab un breu sermon que s'espel,
Que tal se van d'amor gaban,
Nos n'avem la pessa e'l coutel.

(*Ab la dolchor del temps novel*, 25–30)

(Mert én nem törődöm a szófia beszéddel, amely el akar távolítani Szép Szomszédomtól; jól tudom, miként terjednek ezek a szavak és üres beszédek; míg mások csak hencegnek szerelmükkel, mi teljesen élvezzük is azt [szó szerint: nekünk van ételünk és késünk is hozzá].)

A *tornada* értékű utolsó versszakban szereplő **BON VEZI** *senhal* azáltal válik „áttetszővé”, hogy egyrészt a jelzője explicitté teszi a költemény más referenciális jegyei által is megerősített áhított „beteljesülést”, a trubadúr szerelmének kedvező

fogadását a hölgy részéről (*Nos n'avem la pessa e'l coutel*). Másrészt, IX. Vilmosnak, a kiemelkedő feudális személyiségnek az életéről bőséges krónikaforrások maradtak fenn, melyekből egyértelműen kitűnik, hogy a legtartósabb és legmélyebb szerelmi kapcsolat Châtellerault vicomtesse-éhez fűzte,⁹³ márpedig Châtellerault Poitiers szomszédságában található, s ezt a szerelmi költeményét is minden valószínűség szerint a vicomtesse-hez írta Poitiers grófja.

Bernart de Ventadorn több *cansó*jában szerepel a **TRISTAN(S)** *senhal*, amelyet mindenekelőtt híres „Pacsirta-éneke” tett emlékeztetéssé. W. T. Pattison és M. Delbouille megállapításai nyomán⁹⁴ A. Roncaglia arra következtetett, hogy ezzel a költői álnévvel trubadúrtársát, Raimbaut d'Aurengát jelölte a limousini trubadúr.⁹⁵ R. Lavaud és R. Nelli szerint viszont a költő egyik korai pártfogóját és domnáját, Marguerite de Turenne-t rejthette a szóban forgó *senhal*.⁹⁶

Ezeket az „azonosításokat” kétségesse teszi az a tény, hogy a *Can vei la lauzeta mover* kezdetű költemény *tornada*jában a **TRISTANS** *senhal* áttetsző, szimbolikus jelentést vesz fel, amikor a sorsüldözött, boldogtalan szerelmes nevét idézi fel – Trisztán és Izolda tragikus szerelmének története éppen a 12. század második felében, Bernart de Ventadorn alkotói korszakában terjedt el és lett hallatlanul népszerű Nyugat-Európában –, visszhangozva és felerősítve az előző, *decrescendo*-ba hajló strófában kibontott végső konklúziót: minthogy hölgye jóindulatában és kegyében nem bízhatik, a reményvesztett szerelmes elhagyja a szerelem „szolgálatát”, s fájdalmas lemondással búcsút vesz érzéketlen szívű hölgyétől és a szerelem örömétől. A **TRISTANS** *senhal* tehát érzelmileg és gondolatilag tökéletes összhangban van a költemény egészének szerelemképével, s pontos és rendkívül tömör, asszociatív jelentéstartalmával adekvát módon juttatja kifejezésre a hölgye viszonzatlan szerelmétől szenvedő trubadúr érzelmi feszültségét, majd reményvesztettségét. Végső soron úgy tűnik fel, mintha e „beszélő névként” is értelmezhető *senhal* Bernart költői énjének érzésvilágát, akárcsak valamiféle „költői hagyatékot”, átvinné a költemény címzettjének személyére, s attól fogva önéki is osztoznia kell a szerelmi boldogtalanság érzésében.⁹⁷

Tristans, ges no'n auret de me,
Qu'eu m'en vau, chaitius, no sai on.
De chantar me gic e'm recre,
E de joi e d'amor m'escon.

(*Can vei la lauzeta mover*, 57–60)

Tristan, mit sem küldök neked,
indulok, nem tudom, hova,
már elhagyom az éneket,
gyönyöröm nincs többé soha.⁹⁸

⁹³ Vö. Jean-Charles PAYEN, *Le prince d'Aquitaine*, Paris, H. Champion, 1980, 58–61 skk.

⁹⁴ *Les senhals littéraires désignant Raimbaut d'Orange et la chronologie de ces témoignages*, *Cultura Neolatina*, XVII, 1957, 49–73.

⁹⁵ Aurelio RONCAGLIA, *Carestia*, *Cultura Neolatina*, XVIII, 1958, 121–137.

⁹⁶ René LAVAUD–René NELLI, *Les Troubadours*, II, Paris, Desclée de Brouwer, 1966, 77.

⁹⁷ Vö. LAZAR, i. m., 274, 11. jegyz.

⁹⁸ Ford. WEÖRES Sándor = *Francia költők antológiája*, I, 53.

A költői névadás gyakorlata egyaránt visszavezethető az udvari szerelem egyik alapelveire, a szerelmi titoktartásra és a költői átlényegítés szándékára; ez utóbbi a reneszánsz humanizmusa idején és a későbbi századok költészetében egyre nagyobb szerephez jutott a névadásban. (Ezt figyelhetjük meg – többek között – a francia Pléiade-ot megelőző Maurice Scève újplatonista szerelmi lírájában, aki a *l'idée* szó ['eszme', 'idea'] anagrammájaként felfogható *Délie* nevet adta műzsájának és szerelmesének.)

Balassi Bálintot is a költői átlényegítés szándéka vezette, amikor – humanista elődjét, Joannes Secundust követve – a **JULIA** nevet adta Losonczy Annának, Ungnád Kristóf feleségének:

*Julia két szemem, olthatatlan szemem,
véghetetlen szerelmem,
Julia víg kedvem s néha nagy keservem,
örömem és gyötrelmem,
Julia életem, egyetlenegy lelkem,
ki egyedül bír vélem.*

(Juliát hasonlítja a Szerelemhez,... 1)

Az Angerianustól kölcsönzött **CÉLIA** névvel Eckhardt Sándor szerint⁹⁹ Wesselényi Ferencné Szárkándy Annát, más következtetések szerint¹⁰⁰ Zandegger (San-decker) Luciát jelölte Balassi:

*Támadtakor napnak, mint holdnak, csillagnak
hogy enyészik világa,
Úgy menyek-szüzeknek, mint az szép füveknek,
vész szépsége virága,
Mihent közikben kél Célia, azkinél
égnek nincs szebb csillaga.*

(Kiben az Célia feredésének módját írja meg... 4)

Utolsó szerelmének a **FULVIA** költői nevet adta Balassi, akinek igazi nevét eddig még nem sikerült azonosítani:

*Lettovább Juliát s letinkább Céliát
ezideig szerettem,
Attól keservesen s ettől szerelmesen
vígán már búcsút vettem,
Most *Fulvia* éget, ki ér bennem véget,
mert tűzén meggerjedtem.*

(Fulviáról)

⁹⁹ ECKHARDT Sándor, *Balassi Bálint utóélete* = Uő., i. m., 390.

¹⁰⁰ BALASSI, i. m., 254.

Balassi költői névadásának gyakorlata tovább él a későbbi magyar szerelmi lírában: gondoljunk Csokonai *Lillájára*, Vajda János *Ginájára* vagy Ady *Lédájára* és *Csinszkájára*.

*

A trubadúrlíra és a Balassi Bálint szerelmi költészete közötti látns, ám nyilvánvaló összefüggéseket vizsgálva végeredményben arra következtethetünk, hogy ha a négy évszázaddal korábban élt trubadúrok közvetlen hatását nem állapíthatjuk is meg a magyar reneszánsz költő szerelemfelfogásán és költészetén, amint azt Gajári Lajos tette,¹⁰¹ az elemzett természet- és tárgyszimbólum-párhuzamok, valamint közös *fin'amor*-motívumok egyértelműen egyfajta közvetett, áttételes hatásról tanúskodnak. A trubadúrlíra szerelemképe, poétikai rendszere és verselési technikája a petrarkista költői stílus és a petrarkizáló humanista költők közvetítésével jutott el Balassi Bálintig, aki megőrizve a nőidealizálás és a spirituális szerelem számos ismervét és az udvari szerelmi líra megkülönböztető vonásait, szuverén módon újjáalkotta és eredeti költői értékekkel ruházta fel a gyakran konvencionális és modoros poétikai formákat, megteremtve a magyar nyelvű szerelmi líra első életművét és szilárd alapjait. Ebben az értelemben tekinthetjük Balassi Bálintot „magyar trubadúrnak”.

Imre Szabics

LA LYRIQUE TROUBADOURESQUE ET LA POÉSIE D'AMOUR DE BÁLINT BALASSI

En faisant l'examen des rapports latents mais évidents de la lyrique troubadoresque et de la poésie d'amour de Bálint Balassi, nous en sommes arrivés à cette conclusion que, quoique l'effet direct des troubadours ayant vécu quatre siècles plus tôt ne puisse pas être observé dans la lyrique et la conception de l'amour du poète hongrois, le bon nombre de motifs de nature communs et de symboles parallèles ainsi que les motifs de *fin'amor*, perceptibles dans la lyrique amoureuse de Balassi, témoignent incontestablement d'une influence indirecte, et jusqu'à présent passée inaperçue, de la poésie des troubadours sur celle de Bálint Balassi.

Tenant compte des résultats des chercheurs hongrois, spécialistes de la littérature de la renaissance, l'étude présente d'abord les sources possibles et les « antécédents courtois » hongrois et étrangers de la lyrique amoureuse de Balassi, ainsi que les variantes des « *chants floraux* » et les traditions poétiques pétrarquistes particulièrement importantes pour la poésie du poète hongrois de la renaissance.

Par la suite, nous cherchons à démontrer par l'analyse des motifs poétiques concrets l'affinité ontologique et typologique entre la conception de l'amour des troubadours et celle du poète hongrois. Ce sont, en fin de compte, la conception néoplatonicienne de l'amour, bien connue par Balassi, et la poésie d'amour pétrarquiste d'Italie ayant subi l'effet de la lyrique troubadoresque qui peuvent constituer le dénominateur commun des deux poésies d'amour, éloignées l'une de l'autre et dans le temps et dans l'espace.

La conception de la *fin'amor*, le système et la technique poétiques de la lyrique troubadoresque ont pu donc parvenir par l'intermédiaire du style poétique pétrarquiste et des poètes humanistes pétrarquaisants à Bálint Balassi qui, tout en gardant les principes essentiels de l'idéalisation de la femme et de l'amour spirituel, a su renouveler et recréer d'une manière souveraine les formes poétiques souvent conventionnelles et vides de l'époque, et a créé par là les fonds solides de la lyrique d'amour hongroise. C'est dans ce sens qu'on peut considérer Bálint Balassi comme un « troubadour hongrois ».

¹⁰¹ EPhK, 1886.

PESTI GYÖRGY HALÁLTÁNCÉNEKE ÉS A PROTESTÁNS VERSSZERZÉSI GYAKORLAT

(A szövegforrások eltéréseinek textológiai és alaktani-szemléleti vizsgálata)

1. Dézsi Lajos kiadáói döntése és ennek következményei

Dézsi Lajos azon kánonszervező tudósok egyike, akik szövegkritikai és kiadáói döntéseikkel hosszú időre képesek befolyásolni a történetírói kérdéses irányait. Aprólékos és kiterjedt filológiai arzenált mozgósító vizsgálatainak eredményeivel szembesülve megmutatkozik azok pontossága, a versengő állásfoglalás pedig az elődéhez hasonló körültekintésre kényszerül, egyben szilárd talapzatot nyer poétikai-szemléleti fejtegetéseihez. Igaz, az utódok ritkán érznek késztetést, hogy maguk is elvégezzék az alapozó szövegkritikai munkákat. Ezek hiányában válaszaikat jobbára nem saját kérdésekre fogják adni, hanem olyanokra, melyeket a körvonalaiban már megrajzolt kánon szövegállománya jóval előttük is lehetővé tett.

Dézsi Lajos 1927-ben kiadta Pesti György halálénekét Holbein képeivel és egy bevezető tanulmánnyal, melyet a haláltáncok történetéről írt.¹ Ezzel a gesztusával nem pusztán a feledéstől igyekezett megóvni a nehezen hozzáférhető 1565-ös Csereyné-kódexbeli szövegalakot, melyen kiadása alapult. A bibliofil tett előzménye, hogy Szilády Áron 1912-ben az RMKT VII. kötetének lapjain² közölte az éneket, és jóllehet alapvetően ugyancsak e kódexbeli szövegalakra épített, gyakran váltogatta azt az 1582-es Bornemisza-féle énekgyűjteménybe foglalt szöveg-változattal és azzal, melyet a Lugossy-kódex 1629-ből hagyományozott. Ez az eklektikus forráskezelés a kiadás jegyzetei alapján jól nyomon követhető. Dézsi, aki Szilády RMKT-beli jegyzeteit rendezte és ki is egészítette azokat, igen jól ismerte a három szövegforrás eltéréseit.³ A Bornemisza-nál olvasható eltéréseket Dézsi egyértelműen „szövegrontásként”⁴ értékelte, így Szilády kompilációját nyilván nem tartotta alkalmasnak arra, hogy hozadékaképpen a „hibák” egyszer s mindenkorra kikerüljenek a szövegtörténetből. Ezért Dézsi „elsőbbséget ad”⁵ a kódexbeli alaknak. A következmény: 1927-es szövegközlésével Dézsi nem pusztán érvényre juttatott egy szövegalakot és ezzel egy lehetséges történetelgondolást, hanem hatályon kívül helyezett egy szerinte hibás másik szövegalakot és ezzel értelemösszefüggések egész sorát. Dézsi döntése után a Bornemisza-féle szövegalak

¹ Dézsi Lajos, *Pesti György haláltáncéneke Holbein képeivel*, Bp., 1927, 79. (A Magyar Bibliophil Társaság számozott kiadványa.)

² RMKT VII, 25–35, 327–343.

³ Szilády eklektikus kiadásáról Dézsi megjegyzi, hogy az éneket „újabbban kiadta Szilády a »Régi m. költők tára« VI. köt. 151–187. lapjain, codexünk szövegét is felhasználva”. Dézsi Lajos, *Régi magyar versek ismertetése, I: A Csereyné-codex*, ItK, 1911, 61. Az 1927-es bibliofil kiadás is mutatja az eltérések ismeretét: „a kétféle szöveg főbb eltéréseit különben a jegyzetben adjuk.” – Vö. Dézsi, 1927, 19.

⁴ Sziládyval teljes egyetértésben azt a következtetést vonja le Dézsi, hogy Bornemisza „semmiképpen nem dicsérhető szokása szerint változtatta, rongálta, gyakran értelmetlenné tette” Pesti szövegét. – Vö. Dézsi, 1911, 61, továbbá RMKT VII, 329.

⁵ Dézsi hangsúlyozza, hogy a Csereyné-kódexbeli szövegalak „is csak másolat és pedig mint közlésünkől kitetszik, sok értelemzavaró hibával teljes másolat.” Dézsi, 1927, 18.

a mai napig elutasításban részesül.⁶ A későbbiekben egyedül Kovács Sándor Iván érinti a haláltáncének 1582-es kiadásának szövegkritikai kérdéseit. A szerző a Bornemisza-féle énekeskönyvhöz írott kísérő tanulmányában stilisztikai jellegű összevetéseket végez olyan énekek között, melyek a gyűjteményen kívül másutt is fennmaradtak. Sajnálatos módon énekünk esetében Kovács nem vállal vizsgálatokat a rendelkezésére álló szövegalakok között. Ez azért feltűnő, mert más énekeket illetően szinoptikus megfigyelései példamutatóan részletezettek és pontosak. Most viszont megelégszik egy filológiai dokumentálatlan állítással, melyet Bornemisza tekintélyére⁷ alapoz, és átveszi elődjétől a kanonizált ítéletet, mely szerint „Bornemisza szövege meglepően rossz.”⁸

A Bornemisza-féle szövegalak szövegkritikai és esztétikai értékelésére nézve szükségesnek látszik tehát egy olyan vizsgálat, mely a rendelkezésre álló szövegforrások közötti eltérések értelmezésére összpontosítja figyelmét.

2. Az eltérő helyek szövegkritikai vizsgálata

Pesti György haláltáncéneke megvan a negyedréti levelekből álló Csereyné-kódex 40a–50a lapjain *laus deo semper[er] Cancyo de Imagine mortis* címmel. Másolói a – „balas deiak írta ezer 565.” – pontosan datálja munkája végét: „Finis huius cancionis per me – anno domini 1565. 10. die nouembris.”⁹ Bornemisza az éneket *A halálról való emlékeztető enec: Mint ha beszélne az Adam fiaival* címmel közli gyűjteménye második rendjében, a CCHIIa–CCVIIb lapokon. A Csereyné-kódexet ismertető Dézsi Lajos szerint „ha nem önkényesen változtatott Bornemisza a Pesti szövegén, úgy azt kell feltennünk, hogy olyan kéziratot használt, melynek szövege a Csereyné-codexénél sokkal romlottabb volt.”¹⁰ Dézsi az autentikus szövegalakot kereste, bibliofil szándékai mellett ezért is jelentette meg a Csereyné-kódexbeli önálló kötetben. Döntése nagy szolgálatot tesz a történeti kutatásnak: kiadói erőfeszítése nélkül egybekelt közt jelen dolgozatnak sem volna miről beszélnie.¹¹ Ma már az is jól látható azonban, hogy Dézsi számára az eltérések aprólékos vizsgálata azért nem tűnt különösebben érdekes történetírói feladatnak, mert a

⁶ Kozáky István a haláltáncok fejlődésrajzát írta meg, így talán hasznos lehetett volna megvizsgálnia a kérdést, vajon a késő középkori műfaj kora újkori megújulásának történetéhez szállíthatnak-e információt a műfaji folytonosságra nézvést a három szövegforrás közötti eltérések. Persze Kozákynek rengeteg forrása volt, kultúrtörténeti összegzésének látószögét szükségszerűen tágabbra tárta, sem hogy mikrofilológiai vizsgálatokba fogjon. Vö. KOZÁKY István, *A haláltáncok története*, III: *A mai haláltánc*, Bp., 1941, 18–20 (Bibliotheca Humanitatis Historica, 7). Horváth János megemlíti ugyan Bornemisza „önkéntes változtatásait”, de az eltéréseket nem használja fel értelmezéséhez. Vö. HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., 1957², 435.

⁷ „Pesti szövegén nem rontott ő semmit, így (...) még pontatlanabban szerezte meg a kéziratot, s a rontásokat az ismeretlen másoló számlájára kell írunk.” BORNEMISZA Péter, *Énekek három rendbe* (Detrekő, 1582), utószó KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1964, 23 (BHA, 6).

⁸ Uo., 23.

⁹ Dézsi, 1911, 60–61.

¹⁰ Uo., 62. A kutatás ezidáig nem tudja, hogy Bornemisza ismerte-e a Csereyné-kódexbeli alakot. Az ÚMIL-ban (III, 1608–1609) Szabó Géza „lehetőségeként” örökíti tovább Pesti Györgyről azt a feltételezést, aminek Szilády (RMKT VII, 327) adott hangot. „Lehet, hogy Bornemisza Péter testvére, mivel 1550-ben Wittenberghben iratkozott be mint Georgius Abstemius, Bornemisza pedig szintén szerepel Abstemius néven.” Ha ez így van, még abban az esetben sem garantálja semmi, hogy Bornemisza ismerte a kódexbeli alakot. Megnyugtató ítélethez az eltérések szövegkritikai értékelésére van szükség.

¹¹ A Csereyné-kódex elpusztult a második világháborúban.

rekonstrukciós logikával dolgozó kutató nézőpontjából ezek az eredetihez mérten csupán „önkényes változtatásoknak” minősültek. Magam mindenesetre úgy vélem, hogy a szövegahagyományozási folyamatban jelentkező eltérések nem önkényességek eredményei. Meggyőződésem, hogy vannak esetek, mikor a különbségeket mutató szöveghelyek a világértelmezés módjában bekövetkezett elmozdulásról tudósítják a történetírókat. Ilyenkor a műalkotás történő megértésének egy köztes szakaszán a felhasználó éppen azért folyamodik a hagyomány megváltoztatásához, mert a megnyilatkozás nyelvi-poétikai és szemléleti (vallási, antropológiai stb.) tényezőinek eltérő, nem is mindig újszerű összekapcsolásával kíván reagálni arra, hogy léteztetése során módosulást tapasztal. Azok a bizonyos „szövegfrontások” nem feltétlenül a deviancia alestetei; a történetírónak érdemes rákérdeznie az időindexes eltérések esztétikai és ideológiai jelentőségére.¹²

A Lugossy-kódex is tartalmazza az éneket *Hipothetica Descriptio Mortis* címmel a 179a–182b lapokon.¹³ Bár rongálódásnak nyoma sincs, a 17–88. sorok hiányoznak a kéziratból. A 179a lap őrszava pontosan olvasható („Vigan”), és a 179b lap a „Vigan lakik az kiraly ő kedveben” sorral a tükör tetején kezdve folytatja a szöveget. Így két hipotézis fogalmazható meg.

Az egyik szerint a másoló olyan forrást használt, melynek könyvészeti és tipográfiai jellemzői megegyeztek a Lugossy-kódexével; tehát a másoló egyszerűen kettőt fordított és 18 teljes versszakot kihagyott. Ez a hiány megfelel a kódex és a másoló betűméreteinek, mert éppen 9–9 versszak kerül a többi lapra. Az őrszó így arról tanúskodik, hogy a másolónak nem tűnt fel az őrszó utólagos beírásakor sem, hogy a történet és a történetmondás konzisztenciáját megsértette. A forrását óvatlanul kezelő másoló hipotézise szerint a másolás alapjául mind a Csereyné-kódexbelitől, mind a Bornemisza-féle énekgyűjteménybelitől eltérő szövegalaknak kellett szolgálnia.¹⁴

A másik hipotézis szerint a másoló már eleve olyan csonka másolatot használt, melyből hiányoztak a nevezett versszakok. Dézsi ezt a feltételezést látja helyesnek¹⁵. Ekkor is bizonyos, hogy a csonka kézirat vagy másolat, amiből a levél hiányzott, nem a két korábbi forrás valamely példánya volt, ezekben ugyanis az írástükör másképp rendezett. Ez esetben az őrszó arról tanúskodik, hogy használatban volt egy ma már ismeretlen, csonka szövegforrás. A Lugossy-kódexet ismertető U. Szabó Gyula a Csereyné-kódexbeli másolatról azt mondja, „úgy lát-

¹² Az időindexes eltérések kölcsönviszonyára Herbert Kraft a „történeti-relief” metaforát alkalmazza. Vö. Herbert KRAFT, *Die Geschichtlichkeit literarischer Texte: Eine Theorie der Edition*, Bebenhausen, 1973, 24. – A szinoptikus kritika a végcélként tekintett szövegkonstitúció mellett a textológusi munka egy további terepét a szövegeltérések mentén kialakítható szöveginterpretációban látja. Elméleti igényű összeggések: DÁVIDHÁZI Péter, *A hatalom szétosztása: (poszt)modernizáció a szövegkritikában*, Helikon, 1989, 328–343; Gunter MARTENS, *Mi az, hogy szöveg? Szempontok a szövegfilológia kulcsfogalmának meghatározásához*, Literatura, 1990, 239–260.

¹³ A debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (TREN) példányát, nem mikrofilmet használtam.

¹⁴ A Csereyné-kódexbeli alakot kiadó Dézsi, az utolsó szemtanúk egyike, nem jegyzi meg, hogy az a Lugossy-kódexbelivel megegyező elosztásban hordozta volna a szöveget. A Bornemisza-féle alakkal kapcsolatban viszont hangsúlyozza, hogy abban „nem végződik levél a 16. verssorral”, tehát itt is más rendben töltik be a versszakok a szedéstükört. Vö. Dézsi, *Jegyzetek*, RMKT VII, 329. – A 17. sorral a két forrás egyikében sem kezdődik új oldal. Aki ezekről másolt, annak e ponton még nem kellett volna lapoznia.

¹⁵ Uo., 329.

szik, a helyes szöveget tartotta fenn.”¹⁶ Dézsi körültekintőbben fogalmazva jut hasonló következtetéshez: „Szinte bizonyosnak vehető, hogy a kódexbeli cím az igazi, hogy az a szerzőtől származik és hogy Balázs deák az első kiadásról másolta azt kódexébe.”¹⁷ Végeredményben Balázs deák más énekek esetében is megfigyelhető pontossága a fő érv mellett, hogy a szerzői kéziratnak leginkább megfelelő másolatot ő hagyta ránk. Persze az a szövegforrás, mely az autográfhoz legközelebb áll, ugyanúgy nem autográf, mint az attól legtávolabbi. Ahhoz viszont, hogy a derék Balázs deák pontossága az eredeti szöveg hű másolatát juttassa el hozzánk, teljesülnie kell annak a feltételnek, hogy a másoló a szerzői szöveget rekonstruálta. Erről azonban a közvetítésfolyamat dokumentumai nem tájékoztatnak. Figyelemre méltó, hogy az 1911-ben még Balázs deák pontosságával érvelő Dézsi Lajos 1927-ben a Csereyné-kódexbeli szövegalkakról már azt írja, hogy „ez is csak másolat és pedig mint közlésünkéből kitetszik, sok értelemzavaró hibával teljes másolat.”¹⁸ Másrészt Balázs deák másolói pontossága is hamar ellenőrizhetetlenné válik, ha figyelembe vesszük, hogy Tinódi legrégebbi szerzeménye, a *Jasonról és Medeoról* a maga korában nem jelent meg, másolatát pedig csak az egy Csereyné-kódex őrizte meg az 50a–64b lapokon.¹⁹ Sajnos a független külső bizonyíték szerepét a pontosságra vonatkozólag nem töltheti be Szegedi András *Jeruzsálem ostromáról* szerzett éneke, melyet nevezett másoló »Anno dō. 1565 hora 7. die sextto nouembris« szintén lemásolt. Itt pedig még összevetésre is adódna alkalom: az ének a későbbiekben a 16. század folyamán négy nyomtatott kiadásban is megjelent, majd a Lipcsei-kódexben kéziratossá formában.²⁰ Ha össze is hasonlíthatjuk azonban az egyes szövegállapotokat egymással, ennek a vizsgálatnak nincs jelentősége a szerzői szöveg és Balázs deák másolatának viszonya szempontjából, hiszen a felhasználási folyamatokba bekerült szövegthalmaz csak homályosan emlékeztet saját eredetére. Mindaddig, míg nem bukkan fel autográf forrás, nem állapítható meg, mennyire áll közel a halálének eredetijéhez a Csereyné-kódexbeli másolat.

Mindenesetre szükséges összegezni, hogy textológiai szempontból milyen viszony van a Pesti-féle haláltáncének három meglévő szövegforrása között. A főként metrikai jellegű vagy elírásból eredő közös hibákat illetve ezek nyomon követhető javításait vizsgálva jellemző vonatkozások mutathatók ki a források között, szerzői szöveg hiányában már természetesen csak a felhasználói mezőn belül. A források közötti viszonyrend elemzése során az eltérések sajátosságai a következő irányelvek bevezetését tették szükségessé. Valamely szövegalk lehet forrása a későbbinek, ha szövegkritikailag nem eltérőek (azonosak). A szövegalk forrásértéke meggyőző, ha a későbbi alakban metrikai döccenő, másolásnál gyakori elírás, betű- vagy szórendcsere tapasztalható, esetleg ha igeikötő vagy toldalék változik meg. Már nehezebb érvelni a korábbi szövegalk forrás volta mellett, de még lehet, ha metrikai javítás indítékával egész mondatrész változik meg.

¹⁶ U. SZABÓ Gyula, *A Lugossy-kódex*, MKsz, 1913, 230.

¹⁷ Dézsi, *Jegyzetek*, RMKT VII, 328–329.

¹⁸ Dézsi, 1927, 18–19.

¹⁹ Az RPHA számítógépes adatbázis szerint az R1243 jelzetű ének *Jasonról és Medeoról* egyetlen forrásból, a Csereyné-kódexből ismert.

²⁰ A számítógépes adatbázis szerint az R574 jelzetű ének *Jeruzsálem veszedelméről* a következő forrásokból ismert: Csereyné-kódex, 1565–1579; *Historia az Ierusalem...*, Debrecen, 1574 (RMNy 345); *Historia az Ierusalem varasanac...*, Debrecen, 1577 (RMNy 382); *Historia Iosephusbol oeszeve szedegetet...*, Kolozsvár, 1580 (RMNy 465); *Josephi Iudei ... de bello...*, Debrecen, 1582 (RMNy 511); Lipcsei-kódex, 1615.

Kritikailag nem bizonyítható a korábbi szövegalak forrás volta, ha nem metrikai eredetű javítással változik meg egész mondatrész, továbbá a szándékos átértelmezés és stílusváltás sokféle alesetében. Jelen dolgozat szóhasználatában az eltérések morfémius vagy lexémikus különbözőségei, vagyis a szemantikai-szintaktikai összetettséget érintő modalitások. A morfémius szint vizsgálata azért lényeges, mert a grammatikai viszonyokat jelölő egységek (képző, jel, rag, igekötő) eltérései az énekszövegek poétikai és szemléleti felépítésében szignifikáns módosulások közvetítői lehetnek. Természetesen van olyan vizsgálat, melynek során a fonetikai szinten adódó különbségek és ezek ortográfiai sajátosságai is kitüntetett figyelemben részesülhetnek. Ez az inkább nyelvtörténeti szempont itt most nem kapott helyet. Jelen esetben ez annyit jelent, hogy a pusztán fonetikai alteráció (pl. nyelvjárási sajátosság) nem minősül eltérésnek.

A mintegy 188 eltérő szöveghely összevetése alapján megállapítható, hogy a Bornemisza-féle énekeskönyvbeli alak (a továbbiakban B.) mintegy 76 szövegkritikailag is bizonyítható esetben használja forrásaként a Cserey-kódexbeli alakot (a továbbiakban Cs.). Ez az érték csak nő annak megfontolásával, hogy a szövegkritikai bizonyítékok szükségképpen figyelmen kívül hagyják a másolói invenciót, hiszen nem is képesek nyomon követni azt. Így gyakran éppenséggel azért tűnik fel bizonytalan-nak a korábbi szövegalak forrás volta, mert a másoló leleményesen alakította azt át. Ilyen átírás sok van B.-ben. Azokról az eltéréshelyekről, ahol B. kritikailag is bizonyíthatóan követi Cs.-t, a dolgozat függelékében olvasható textológiai elemzés. Néhány olyan eltérésről, amely esetében a két forrás viszonya szövegkritikai eszközökkel nem tárható fel, a dolgozat harmadik fejezete fogalmaz meg hipotéziseket. Nem lehet tudni, hogy Bornemisza ismerte-e a szerzői kéziratot, azt sem, vajon bizonyosan a Cs.-beli másolatot használta-e kiadásához, esetleg egy azzal nagy mértékben egyezőt. Mindenesetre Cs. ismeretére utal mintegy húsz azonos sor, továbbá jelentős számú hely, mely úgy értékelhető, hogy ott Bornemisza metrikai típusú javítást végez Cs.-n, vagy éppen ellenkezőleg, egyszerű másolói hibával elrontja azt.²¹ Az énekgyűjtemény ajánlásában olvasható textológusi értékelés és hitvallás²² alapján a változtatásokat Bornemisza teljesítményének lehet tekinteni, és nem indokolt feltételezni, hogy már forgalomban lévő másolatot vesz fel változtatás nélkül gyűjteményébe. A később elemzendő alaktani és szemléleti módosítások is Bornemisza világszemléletének közbejövételét mutatják. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni a gyűjteményt ajánló sorok mentséget kereső gesztusát sem, legyen az mégoly retorikus, miszerint az idő rövidsége miatt az összeállító nem érkezhett minden énekszöveg megjobbítására, így a szövegkritikai eszközökkel értékelhető módosítások mástól is származhatnak.

²¹ A 17–88. sorokig, abban a két oldalnyi részletben, amely a Lugossy-kódexből hiányzik, B. nagy valószínűséggel Cs.-t vagy egy ahhoz hasonló forrást használ. A 37., 66., 70., 85. sorokban B. szóbetoldással vagy szókiejtéssel, tehát egyszerű korrekcióval biztosítja az ének metrumképletét követő ritmust, míg a 31., 51. sorokban ugyanígy metrikai jellegű egyszerű elírással elrontja a nótajelzésnek megfelelő ritmust. A 18., 39. sorokban szórendcseré, a 62., 72. sorokban szó- és szórendcseré, a 73., 76., 79. sorokban betűváltoztatás köti B.-t a kódexbeli másolathoz. Ugyanezt jelzi a mindhárom forrást érintő eltérések elemzése is. Az elemzés a függelékben található.

²² „...minemű külömb külömb nagy felesges dolgokat czelekedet az VR Isten az mi soc fele vigasztalasinkra es batoritasinkra, igen szep versekben soc iamboroc az mint meg irtac itt nyomtatua boczatom ki. Kiket nem kitsiny nehességgel kellet öszue szedegetnem hol mi tudatlanoknak irasibol, ki miatt soc helyen nemelly verseket en magamnac kellet meg változtatnom. Iollehet egyeb mas szorgos dolgaim miat mas fele könyueknec irasi es nyomtatasi miatt szinten elegendő keppen nem mindenüt érkeztem azoknac meg iobitasira.” BORNEMISZA, *i. m.*, Ajánlás.

Az eltérő helyek vizsgálata szerint a Lugossy-kódexbeli alak (a továbbiakban L.) másolója vagy kompilációs technikát alkalmazott a szöveg lejegyzése során, vagy eklektikus, ám ma már ismeretlen forrást használt. A 9–16. sorokig L. forrása Cs. lehetett. Ezután tizennyolc versszak hiányzik a kódexből. A 89–95. sorokban L. ismét Cs.-t követi, majd a 96. sorban L. jelentősen eltér az azonos korábbiaktól. A 97–100. sorokban már nem közvetlenül Cs. a forrása, mert az L. Bornemisza megoldását örökíti tovább, aki előbb már megváltoztatta a Cs.-beli alakot. A 101. sortól kezdve L. forrása ismét Cs. vagy egy ahhoz közeli másolat. A 105. sorban L. forrása kritikailag is igazolhatóan Cs., ám a 106. és a 107. sorban B. hatása érvényesül, azután a 108.-ban L. újra csak Cs.-hez áll közel. Míg a 110. sorban L. azonos B.-vel, addig a 111. és a 112. sorban L. forrása Cs., mert B. itt szóhasználatában nagyon eltér a két azonos másiktól. A 114. és 115. sorban ismét közbejön forrásnak B., a 116. sorban L. már Cs.-t másolja. Kicsit később, a 133. és 134. sorban L. forrása Cs., de a 136. sorban L. újfent B.-t követi. Távolabb, a 197. sorban L. forrása B., a 198. sorban kritikai módszerekkel nem igazolható egyik korábbi szöveg használata sem, a 199. sorban L. ismét B.-t, a 200. sorban viszont Cs.-t másolja. Hasonlóan a 255. és a 257. sorban B.-t, a 259. és 260. sorban már Cs.-t választja forrásává L. Ha tehát megalkotjuk a Lugossy-kódexbeli szövegalak eszményi forrását, melyet az eltérések tanúsága alapján a másoló használhatott volna, akkor szembeötlő, hogy rövid, akár versszaknyi terjedelmű részleten belül is sor kerülhetett a források váltogatására. Akár azt feltételezzük, hogy a kódex másolója már készen kapott eklektikus szövegalakot jegyzett le, akár azt, hogy ő maga váltogatta forrásait, a 16. századi magyar nyelvű egyházi használatra szánt énekeköltszet hagyományozásában számolnunk kell a kompilációs eljárásokkal, márpedig ez a szövegekkel való bánásmódra nézve az önellenőrzés igényére vall.

A szövegkiadás alapjául főszöveget ajánlani autográf szövegforrás hiányában nehéz. A Csereyné-kódexbeli alak betűhű közlése Dezsi olvasatában áll rendelkezésre. Szilády kompilációjából is visszakereshető a kódexbeli alak, de már modern átírásban. A Csereyné-kódexbeli alak elírásokkal, értelmetlenségekkel teljes használati variáns, ráadásul kéziratként szűk is lehetett az elterjedtségi köre. Ha a kiadás szerkesztője ragaszkodik a szereztetési dátumhoz legközelebb álló olvasati-variánshoz, tudnia kell, hogy szigorúan véve attól negyedfélszáz esztendővel későbbi olvasattal van dolga. A Bornemisza-féle énekeskönyv jól ellenőrizhető, nyomtatásban széles körben ismertté vált korabeli szövegalakot közvetít. Metrikai hibák, elírások, értelmetlenségek azonban itt is előfordulnak.

Az eltérő helyeken Cs. ritmusa jobb a 26., 27., 81., 106., 307. sorokban, mert a 4,4,3 osztást B. nem tartja meg, továbbá Cs. szóválasztása és szórendje a magyar fül számára tetszetősebb. A 107., 138., 243., 255., 279. sorban B. szótagtöbbslettel elrontja Cs. nótajelzésnek megfelelő ritmusát. Ezzel szemben a 15., 28., 33., 63., 96., 112., 119., 221. és a 288. sorokban B. ügyel jobban a 4,4,3-as osztásra. A B.-ben olvasható megoldásnál szintén gyengébb Cs. ritmusa szótagtöbbslet miatt a 105., 111., 119., 143., 150., 152., 200. és a 288. sorokban, szótaghiány miatt pedig a 234. sorban. Pusztán metrikai szempontból a Bornemisza-féle szövegváltozat sikerültebbnek mondható.

Nyilvánvaló, hogy a régi szövegek nyelvi összetettségét a mai olvasó gyakran idegennek érezheti. Am még a nyelvkezelés történeti sajátosságainak mérlegelése után is megoldatlannak tűnik fel Cs. grammatikai felépítése a 21., 102. és a 247. sorokban, B. nyelvi szerkesztettsége pedig a 26., 132. és a 167. sorokban. Hasonlóan csak az eltéréseket véve figyelembe, Cs. esetében a 48., 293. és a 302. sorok, B.-ben a 114. sor értelmezése egyszerű elírás miatt jelenthet nehézséget. A nyelvi

felépítettség sikere tekintetében e két korábbi változat egyike sem sorolható egyértelműen a másik elé.

A Lugossy-kódexbeli alak metrikailag és hangzásbeli összetettségét illetően is gyakran fölülmúlja a korábbi változatokat, ám sajnos csonkasága miatt nem ajánlható főszövegnek.

A Bornemisza-féle énekgyűjteménybeli változat a textológiai eszközökkel is vizsgálható szempontok alapján *nem marasztalható el szövegrontás miatt* a többi forrástól eltérő sorokban. Szilády eklektikus kiadása is arról tanúskodik, hogy a textológiának gyakran a Bornemisza-féle variánst kellett a kritikai szöveg létrehozása során segítségül hívnia, mert azt az adott helyen a Csereyné-kódexbeli alaknál sikerültebbnek találta. Ha napjaink sokféle szövegkiadói gyakorlata egyként idegenkedik a kompilációs eljárásoktól, akkor Pesti haláltáncának kiadásához döntenie kell a Csereyné-kódexbeli és a Bornemisza-féle változat kritikailag emendált alakja között. Pusztán szövegkritikai érvek alapján, vagyis hozzáférhetősége és viszonylagos metrikai pontossága miatt magam a Bornemisza-féle énekgyűjteménybeli alakot ajánlom főszövegnek. A jegyzetekben azonban az eltérő helyek szinoptikus feldolgozását mellőzhetetlennek tartom, ahogyan azt Szilády és Dézsi is tette. Ez az ajánlás sokkal inkább a szövegkiadás döntési kényszerét jelenti, mintsem azt, hogy a két felhasználói variáns bármelyike is elsőbbséget élvezne a történeti kutatásban. Ebből a szempontból az olvasatok egyenrangúak, a textológiai eszköztárral feltárt eltéréseket pedig érdemes vallatóra fogni, mert válaszokat nyújthatnak a múlthoz intézett poétikai és szemléleti kérdéseinkre.

3. Az eltérő helyek alaktani és szemléleti vizsgálata

Pesti György haláltáncéneke jelöletlen intertextuális kapcsolatokat tart fenn a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalom haláltematikájú műfajcsoportjával. A haláltáncének értelmezéséhez így részben ez a szöveghalmaz szolgálhat kontextusként. Ugyanakkor Pesti feltételezhetően tartózkodott Wittenbergben, művének szerkezeti és szemléleti sajátosságaiban funkcionális érvénnyel bírnak olyan elemek is, melyek azt a magyar nyelvű protestáns prédikátorok első két nemzedékének didaktikus énekeivel hozzák kapcsolatba. A wittenbergi történetiszemléletet közvetítő protestantizmushoz kötheti Pesti énekét az a gesztus is, hogy Bornemisza felveszi gyűjteményének éppen második rendjébe, azok közé a Szentírásból vett intések és magyarázatok közé, „kic Predikatioc gyarant oktatnac”²³. Mindez okot ad a feltételezésre, hogy a haláltematikájú késő középkori obszerváns ferences és dominikánus prédikációs szöveghagyomány protestáns szemléletű átalakításával van dolgunk. Kérdés viszont, hogy Pesti énekétől a halálról szóló késő középkori prédikációk és elmélkedések szövegalkotási eljárásaikban és szemléletformáikban különböznek-e oly mértékben, hogy eltérő teológiai, kultúrtörténeti jelenségeként kezeljük őket. Nem lehetséges-e, hogy sokkal inkább a keresztény ember önértelmezésének olyan állandó elemei élnek Pesti énekében tovább, melyek minden átértelmezés nélkül is beleillettek a protestantizmus történetiszemléletébe?

A Pestitől szerzett halálének alaktanát és szemléletformáit vizsgálva úgy tűnik, hogy ami legalábbis a halál témakörét illeti, a késő középkor kulturális gyakorlata

²³ Vö. BORNEMISZA, i. m., címloldal.

a nem jelentéktelen változtatások ellenére is folytatódik a wittenbergi eredetű magyarországi reformáció kulturális alakulataiban. A haláltematika egyszerűsödő jelentős eltéréseket, ám elhanyagolhatatlan kulturális állandóságot mutat.

A 16. század első felének kódexirodalmába foglalt halállelmélkedésekben és a halálról szóló prédikációkban²⁴ a gondolat kifejtés mintáit a szokványos *rhethorica sacra* kínálja. A szövegek stílusa jellegzetesen eruditív. Egy valószínűleg élőszóban hagyományozott *ars praedicandi* szabályrendszere szerint épülnek fel a szövegek.²⁵ Pesti haláltáncénekében már csak a verses forma numerikus szabályozottsága miatt is csupán nyomokban és egyszerűsítve jelentkeznek a skolasztikus prédikációból áthasonított szövegalkotó eljárások. Mindenesetre van téma megjelölés, itt nem a Szentírásból vett citátummal,²⁶ pontokba foglalás,²⁷ szemléletes tagolás,²⁸ forráshivatkozás.²⁹

A magyar nyelvű kódexirodalom haláltematikájú szövegei különféle műfajokba sorolható szövegegységek vegyítésével jönnek létre. A műfajcsoporton belül

²⁴ Az általam megvizsgált haláltematikájú szövegek a következők: Bod-kódex, Az halálról szól itt az írás, Nyt II, 390–401; Példák Könyve, a *Dialogus Vitae et Mortis* magyar átdolgozása és Petrus de Rosenheim *Vado mori* kezdetű halálhymuszának magyar változata (mindkettő cím nélkül), Nyt VIII, 110–117; Érsekújvári-kódex, Minden ember ki az ő haláláról akarand megemlékeznie, és ki ő ellenségének csalártságától magát megtoltalmaznia, és ki ő üdvösségében bátor akarand lennie: ezeket olvassa, Nyt IX, 235–254; Érsekújvári-kódex, Halálnak Rettenetes és szernyű voltáról kezdetik immár, Nyt IX, 255–266; Debreczeni-kódex, Olvastatik eth az szent írás az halálnak meggondolásáról ekképpen, Nyt XI, 145–149; Lobkowitz-kódex, A halálról szól, Nyt XIV, 105–116; Székely-Udvarhelyi-kódex, A halálról, Nyt XV, 56–75; Lázár Zelma-kódex, Olvastatik it ez írás az halálnak meggondolásáról; Olvastatik it ez írás az halálnak gyakorta meggondolásáról..., Nyt XV, 312–315, 333–336. – A halálszövegek forrásaival itt nem foglalkozom, a vonatkozó szakirodalom: WALDAPFEL József, A Székelyudvarhelyi-kódex, ItK, 1940, 248–258, 357–365; SZABÓ Flóris, Források kódexeink halál-szövegeihez, ItK, 1964, 681–690; továbbá KIRÁLY György, A Debreczeni codex legendáinak forrásai, ItK, 1915; HOLIK Flóris, Adalékok kódexeink forrásaihoz, ItK, 1922; TIMÁR Kálmán, Adalékok kódexeink forrásaihoz, ItK, 1926; újabban: Lázár Zelma-kódex (A XVI. század első negyede), szerk. N. ABAFFY Csilla, E. ABAFFY Erzsébet, Bp., 1992 (Régi Magyar Kódexek, 14); Székelyudvarhelyi-kódex (1526–1528), szerk. N. ABAFFY Csilla, Bp., 1993 (Régi Magyar Kódexek, 15). – A kódexekből vett idézeteket modernizálva írom. O. Sz.

²⁵ Vö. TARNAI Andor, „A magyar nyelvet írni kezdik”, Bp., 1984, 258–262.

²⁶ „Gondja között egy fő gondja embernek, / ... Meg kell válni az testtől az léleknek, / Halált kell szenvedni minden embernek.” RMKT VII, 25: 1, 3–4.

²⁷ „Emlékezzünk azért most az halálról, / Az Ádámnak bűnének ő zsoldjáról, / Az halálnak nagy kegyetlen voltáról, / Mindeneken ő uralkodásáról.” RMKT VII, 25: 5–8. A divisionának megfelelő három egység jól elkülöníthető. A 9–24. sorok a bűnbeesés és a kiűzetés történetét mondják el. A 25–48. sorokban az Ádám sarkába szegődő halál bemutatása történik a beszéltetés retorikai eljárásával. A szereplőként fellépő halál kegyetlenségének dramatizálása esztétikailag a mai befogadó számára is figyelemre méltó teljesítmény. A hat versszaknyi részletben a halál nem nevezi magát kegyetlennek, ezt a legsajátabb jellemvonását a beszédhelyzet megteremtésének módja domborítja ki. A paradicsomi és a kiűzetés utáni élet szembeállításának toposzát (27–28.) második személyű megszólítással társítja a halál, sőt az emberi közlés alapvető végrehajtó műveleteit, a „tudni adom” (41.) és a „megmutatom” (35.) igék használatát is kisajátítja. A halállelmélkedések leggyakoribb toposza, vagyis a „soha senki ez előtt el nem mehet” (31.) archetipikus felismerése ezáltal poétikai funkcióhoz jut a szövegépítésben. A halál szolamának gúnyos följénye e mindentudásból ered. Olyan mozgásterbe kényszeríti a többi szereplőt és a mindenkor befogadót, melyben az emberi tevékenységek alárendelődnek a seregszemlét tartó halál hatalmának (37–44.). Valóban, a 49. sorral kezdődik a harmadik egység, a társadalmi rendek enumerációja. A beszédhelyzet kiépítésének anagógikus értelme az, hogy amennyiben a halál „büntetésre Istentől küldött” (36.), annyiban a parancsolatokra alapozott életet élők legyőzhetik a lelki halált. E remény poétikai közvetítése az elsődleges beszélő szolama, melyet a szerző fölébe rendelt a halál szereplői beszédműveleteinek.

²⁸ „Renddel vegyünk elő minden népeket, / Lássuk először az fejedelmeket”; „Immár menjünk császárra, királyokra”. RMKT VII, 26: 49–50, 28: 85.

²⁹ „Boldizsár királynak Dániel írja”. Uo., 28: 87.

önálló műfajokról annyiban beszélhetünk, amennyiben az egységek sajátos szövegépítő eljárásokkal egyénítettek, sőt magukban is értelmezhető szekvenciákat alkotnak. Így például a Székelyudvarhelyi-kódexben a hármás, tizenkettes, hetes felosztású *prédikáció* egyes tagjai közé jól elkülöníthető formák ékelődnek be. A 264. lapon rövid *verses intelem*, majd egy *ubi sunt* szekvencia (264–265.) olvasható, távolabb a beszédet *példa* (266.) szakítja meg. A 289–293. lapokon a „halálnak idején való kérdések” az *ars moriendi* műfajába tartoznak.³⁰ E műfaji sokszínűségnek nyoma sincs Pesti énekében, mert ha át is veszi a halálemlékedések közheleyeit, e többnyire pusztán mondatnyi terjedelmű elemek nem hozzák magukkal az architextus sajátos összetettségét. A kódexirodalom haláltémájú szövegeiben nagy formai változatosságot mutatva lépten-nyomon előkerülnek azok a közös érvek, melyek a halál valamely jellemvonásának bemutatásával magára a halálra emlékeztetnek, a keresztényi kötelességek előírásával, vagyis a tropologikus értelem révén feddenek, az anagogikus értelem kilátásba helyezésével pedig vigasztalnak. E gyakran mélyen biblikus toposzok a halálematikájú műfajok csoportjának szemantikai egységességét biztosítják. Mivel képlekenységük miatt formai emlékezetük alig van, ezért többnyire az elmélkedés szemléleti irányát szabják meg, a gondolat szövegszerű kifejtéséhez pedig mintaként valamely alműfaj formateremtő készlete szolgál. Pesti haláltánca is átörökít néhányat a készen talált kultúrpanelekből:

Pesti: „soha senki ez előtt el nem mehet” (RMKT VII, 26: 31.)

Debreceni-kódex: „Ó halál mely igen keserű az te megemléközeted mert bizonyával soha nem vót sem lészen oly eres kinek által ne kelljen menni az te kapudon: No azért szerető atyámfia azon igen hamar lészen te veled ez dolog.” (Nyt XI, 145: 10–13.)

Érsekújvári-kódex: „semmiképpen ez előth el nem mehetek, valahol azért kereskedem, az halálnak birodalma engemet gyeter” (Nyt IX, 258: 25–33.)

Pesti: „senkinek én ezben nem kedvezhetek” (RMKT VII, 28: 109.)

Példák Könyve: „Felel az halál az életnek mondván nem tudok nektek engedni az ti bűnökért” (Nyt VIII, 111: 35–36.)

Székely-Udvarhelyi-kódex: „mert a halál egy embernek sem kedvez, de jaj, mert mindeneket halálra készít” (Nyt XV, 65: 5–6.)

Pesti: „az halálnak törében megakadtok” (RMKT VII, 34: 307.)

Példák Könyve: „ezrül mondja Bölcs Salamon, nem tudja ember ő végezetit, de miképpen az halak megfogattatnak az horognak miatta és az madarak az törnek miatta, ezenképpen emberek megfogattatnak az gonosz időben, azaz az ő haláloknak idején” (Nyt VIII, 116: 26–30.)

Pesti: „ékességben, szépségben ha ma vattok, / jaj, szegény megholt! másnap azt halljátok” (RMKT VII, 29: 139–140.)

Lázár Zelma-kódex: „ma ember vagyon és holnap ingyen sem jelenik” (Nyt XV, 333: 16–17.)

³⁰ Vö. WALDAFFEL, i. m., 252–257; SZABÓ Flóris, i. m., 685.

Pesti: „...az halálval ha szembe akadtok, / minden kazdagságtoktól megfosztattok” (RMKT VII, 30: 151–152.)

Székelly-Udvarhelyi-kódex: „megfoszt munket a halál az üdöszerént való marhák-nak bőségetől” (Nyt XV, 683: 2–33.)

Pesti: „Mezítelen szült titeket anyátok, / többet kelletinél lám nem ehettek.” (RMKT VII, 33: 265–266.)

Székelly-Udvarhelyi-kódex: „úgy mond Jób patriarcha, könyvének első részében, mezítelen jöttem ki anyámnak méhéből, mezítelen térök a földbe” (Nyt XV, 683: 4–36.)

Pesti: „Sírsz, keseregsz mostan beteg ágyadban, / de hogy nem jutott ez akkor eszedben, / mikoron voltál nagy jó egészségben, / mert immár most vagy Istennek kezében.” (RMKT VII, 28: 105–108.)

Székelly-Udvarhelyi-kódex: „mire nem tartottál penitenciát, mikoron egészségbe voltál, és mikoron a háborúságokat, gonosz szerencsüket és kórságokat fogadtad, mire vártad az utolsó órát Istent imádnod” (Nyt XV, 64: 23–26.)

Pesti: „keresztyénnek szükség bizony vigyázni, / hogy az Krisztus készen fogja találni” (RMKT VII, 35: 311–312.)

Lázár Zelma-kódex: „és ekképpen élj, hogy soha tégödet az halál ne találjon úgy mint kész nem volnál, de mindenkoron légy kész az halálhoz: sokak igen hamar és hertelen meghalnak: mert az órát melyet nem alítanál avagy nem alittatik embörnek fia eljövendő, azaz Krisztus uronk” (Nyt XV, 313: 27–31.)

Az élet és a halál közötti *dialogus* műfaja előfordul a magyar nyelvű kódexirodalomban is. Az épületes irodalom szerzői szemléletességre törekedtek, így természetesen a haláltémájú szövegek alakításában is hasznosíthatták a katekizmus formaképző kérdés-felelet játékát, mely annál hatékonyabb, minél inkább társul a képszerű láttatás elevenségével:

„Az élet kérdé az halált mondván micsoda az akit az te aszú kezeidben tartasz egy felől horgasnak és élesnek tetszik más felől kedeglen csonka szabású akarnám meg tudnom mi hazna vagyon ennek.

Felel az halál az életnek mondván láttále valaha ilyen szerszámot ki kaszának mondatik aratónak es jó ezt én vetöm nap nyugat felé én magam állván nap keletre néha dél felől valókat vele fenyőgetök és néha északra csavarejtom.” (Példák Könyve, Nyt VIII, 111: 13–20.)

Pesti énekében a beszélő úgy imitálja a drámai formához közelítő, közvetlen idézettel megoldott párbeszédet, hogy epiforikus alakzattal voltaképpen közlést végez, ám a tényközlést két, egyenként verssornyi szekvencia mentén rendezi el, ahol az első sor mintegy kérdésnek, a második arra adott válasznak hat.³¹

³¹ Hasonló eljárás ismert a reformáció német nyelvű irodalmának műfajaiban is. – Vö. Hannes KÄSTNER, Eva SCHÜTZ, Johannes SCHWITALLA, „Dem gmainen Mann zu guttem Teutsch gemacht”. *Textliche Verfahren der Wissensvermittlung in frühneuhochdeutschen Fachkompendien* = *Neuere Forschungen zur historischen Syntax des Deutschen*, Hrsg. Anne BETTEN, Tübingen, 1990, 211 (Reihe Germanistische Linguistik, 103).

A versszak harmadik és negyedik sora arról is tanúskodik, hogy az énekszerző tartózkodik a kódexben olvasható metaforikus leírástól, a megnevezés pontosságával él.

„Nem tudom micsoda fegyvered vagyon,
Visszaszegezett kaszád neked vagyon,
Azt értem igen éles kardod vagyon,
Ennyi nagy holt emberid arra vagyon.” (RMKT VII, 34: 289–292.)³²

Az orientális eredetű arab legenda a három élő és három halott férfiúról oly mértékben ismert és elterjedt volt (pl. Szent Barlám és Jozefát története), hogy a legendának a történetképzés szempontjából központi eleme szállóigeként is fennmaradt: „Sum ego, quod tu eris; quod tu es, ante fui.” Az én-te szembenállásra épülő szállóigét Pesti átformálja, a *licentia* közönséghez odaforduló alakzatával közvetíti, ám önmagát is odaszámítja a közösséghez:

„Jövendőt mond az halál akkor nekünk,
Mikoron az asszú csontokra nézünk,
Ollyanná kell nekünk is valaha lennünk,
Hidjük azért hogy meg is kell még halnunk.” (RMKT VII, 241–244.)

A szállóige sokféle alakváltozatában az oppozíciós megformálás poétikai lehetőség arra, hogy a gondolat könnyen kiegészíthető legyen a közösségi érdekelt-ségű allegorézis művelétével. Hiszen az „ollan valék menemü vagy: illetén lész miképen én vagyok”³³ summázat mélyén kifejtetlenül közösségi tapasztalat rejlik: „a halál egy embernek sem kedvez: de jaj mert mindeneket halálra készjejt”.

„Az én bennem való fájdalmaiból ezetekben vehetitek Miképpen Kell Szent Ágoston Doktornak mondása szerint róla gondolkodni És alojtania azokat mellyek **mi reánk** igen hamar jövendők lésznek... **Ma Énnekem hónap tinéktek**” (Érsekújvári-kódex, *Halál*nak..., Nyt IX, 261: 20–25. Kiemelés tőlem – O. Sz.)

Protestáns szerzők³⁴ is hagyományozzák e szállóigét, és azt a gondolatmenet olyan pontján ágyazzák be szövegükbe, ahol retorikai szerepét azáltal töltheti be, hogy az eszkatologikus várakozás közepette a hallgatóságot hitéleti kötelességeire emlékezteti. Károlyi Péter a „keresztyének épöletekre és vigasztalásokra” szerzett értekezést *A halálról, feltámadásról és az örök életről*.³⁵ Károlyi szükségesnek tartja az ezekről való gondolkodást, ám látja, hogy a keresztyén ember semmitől inkább

³² Ugyanez a szövegalakító eljárás érvényesül a 205–208. sorban is. „Én nem tudom te micsoda állat vagy, / Bizony mondom hogy te sem vagy sem nem vagy, / Élő állat azt hiszem hogy te nem vagy, / Mert az életnek te megrontója vagy.”

³³ Székelyudvarhelyi-kódex, *A halál*ról, Nyt XV, 66: 14–15.

³⁴ Például Bornemisza Péter *Az ítéletről* írott versében. „Ilyen képűk bizony ők is voltak, / Mint mi vagyunk ők is ettek, ittak, / Nyájaskodtak, tréfáltak, vigadtak, / Lészünk mi is mint ők majd halottak. // Egyen-ketten majd mi is meghalunk, / Megrothadunk magunkban rossadunk, / Tetemházban még mi is beszállunk, / Ítéletig urunkat ott várjuk.” RMKT VII, 228: 197–204 (R500).

³⁵ KÁROLYI Péter, *Az halálról, feltámadásról és az örök életről* hasznos és szükséges könyvecske..., Debrecen, 1575 (RMNy 358). A TREN RMK 145 jelzetű példányát használtam.

nem iszonyodik, mint az emberi természet megromlásától, a haláltól, ezért nem igyekszik arról emlékezni.

„Sőt még ha szemek előtt vadnak is az halottak, soha fel nem indíthatatnak hogy az ő magok haláláról gondolkodjanak, és életeknek megjobbítására ügyekezzenek ezt meggondolván: Ma te neked, holnap énnekem.” (Bíib)

Az emlékeztetés (*admonitio*) vigasztalásba (*consolatio*) fordul át, a természet csak addig iszonyodik a haláltól, míg az Istennek fia az ő halálának és feltámadásának javát a választottakkal nem közli, mert ő az, aki „elnyeli a halált”. A „haragnak edényit” viszont keményen feddi Károlyi, az értekező beszéd a *protrope* alakzatát hasznosítja, a szerző határozottan eltávolítja magát a második személyben megszólítottaktól.³⁶ Hasonló logikát követ Bornemisza Péter *Az ítéltről* szerzett énekében a 169–264. sorokban.³⁷

Pesti György művének irodalomtörténeti helyét segíthet betájolni az, ha az elemzés odahallgat a párbeszédre, amit a halálra emlékeztető ének folytonosságok, átértelmezések és megszakítások formájában folytat a késő középkori haláltánc műfaji hagyományával.

A szűk, írástudó befogadókörre számító korábbi eruditív halálirodalom popularizálódási folyamatáról van szó, amikor a haláltánc új műfaja a korábbi halálképzeléseket, a *Memento mori*-intésetek könnyen befogadható formában kezdi terjeszteni a népi kultúra szélesebb tartományaiban.³⁸ A haláltánc képes poétikai keretet biztosítani a keresztény aszkézis legalapvetőbb gondolkörébe tartozó tételek közvetítéséhez. Ilyenek a bűnbánatra hívás, a szociális egyenlőtlenség megszüntetése, a társadalmi szerepben megbúvó gőg levetkőzése, a megtérés és a halálra való készenlét. Ezt a funkciót a társadalmi rendek „revűje” mellett didaktikus hangsúllyal az első (mind a spanyol, a francia, mind a német és a latin nyelvű) haláltáncok kerete látta el. A Kozákytól elemeiben kikövetkeztetett egykori „összlegenda” szimbolikus alakjai élnek itt tovább a táncot kommentárjaikkal bevezető és bezáró két prédikátor szerepében. A prédikátorok a pogány *vanitas*-gondolat krisztianizált formájának szócsövei. Bűnbánatra hívnak, a „földi hatalom”, az „világi gazdagság” és az „világi bölcsesség” elutasítását prédikálják, olyan életvezetési elveket, amiket a Prédikátor Könyve, később a latin és vulgáris nyelvű legendairódlom formailag és szemléletileg egyaránt gazdagon kimunkált.³⁹ Helmut Rosenfeld a haláltáncbeli *prédikációkeretnek* hitépítő és vigasztaló szerepet tulajdonít. Míg a befogadó előtt a szarkasztikus és disszonáns táncjele-

³⁶ „Annakokáért az ő tisztátalan gyönyörűségétől és romlandó kazdagságától felette igen nehezen válnak meg a haragnak edényi. Ezeknek mind fülöket, mind szemeket bedugta ez világnak Istene az Sátán, miképpen Pál Apostol nevezi, hogy se halálok, se feltámadások felől haszonnal soha ne elmélkedjete.” KÁROLYI, i. m., Bíiija. Kiem. tőlem. – O. Sz.

³⁷ „Oh mely nagy jó embernek halálról/ Emlékezni néki fájdmáról, / És megszűnni az gonoszágokról, / E világnak nagy sok zsibáságáról!” RMKT VII, 227: 169–172.

³⁸ „A haláltánc tisztán funkcionális szempontból a bűnbánati-irodalom popularizált megnyilvánulásaként is értelmezhető.” Helmut ROSENFELD, *Der mittelalterliche Totentanz: Entstehung – Entwicklung – Bedeutung*, Münster-Köln, Böhlau, 1954, 35 (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte, 3).

³⁹ Vö. Stephan COSACCHI, *Der »Tod von Basel« und der deutsche »Todtentanz«*, Nachwort zum Totentanz von Basel mit den Dialogen des mittelalterlichen Wandbildes von Hap GRIESHABER, Dresden, 1968, VIII; továbbá KOZÁKY István, *A haláltáncok története. A mulandóság ábrázolásai történeti fejlődésükben*, Bp., 1936, 311–312, 313, 315, 319–320, 327. A „két prédikátor” szerepéhez lásd még ROSENFELD, i. m., 35, 78–79, 96–97, 111–112.

netekben kizárólag a megváltatlanság irtóztató képei peregnek, addig a keretben megszólaló két prédikátor a bűnbánatra hívásnak dogmatikai távlatot biztosít, mert az örök kárhozat mellett felvillantja az örök üdvözülés alternatíváját is. Elbeszéléstechnikai szempontból a keret funkciója abban áll, hogy nélküle a haláltánc dialogikusan elrendezett strófái híján volnának mindennemű dramaturgiai utalásnak, így a narrációs helyzet tisztázatlansága következne a levegőben lógóként.⁴⁰ A 15. század folyamán a fametszetek, a másolatok, az átfestések révén popularizálódó műfaj közvetítői már nem képesek felismerni a hagyomány legarchaikusabb rétegeihez kapcsolódó prédikációkeret funkcióját. Elhagyásával a haláltánc a középkori rendek reprezentánsainak formalizmusba merevedett pusztá felsorolása lesz. Kifejezetten dogmatikai irányultságát feladja a társadalomkritikus és szatirikus hangoltság kedvéért, sőt narratológiai szempontból is megoldatlan marad. Majd a reformáció kulturális gyakorlata lesz az, amely megváltozott esztétikai és szemléleti igényei révén ismét funkciót kölcsönöz a keret-prédikációnak.

Pesti haláltáncában a keret-prédikáció formai emlékezte abban a poétikai eljárásban jelentkezik, hogy minden szereplői megnyilvánulást egy igen összetett beszédeseménystort szervező első személyű narráció foglal magába. A második versszakban az „Emlékezzünk azért most az halálról...” felszólítással az elbeszélő olyan szövegteret nyit meg a „most” rámutató nyelvi eleme által, melybe mint „főmondatba” ágyazódik bele „alárendelt mellékmondatként” a halál és a többi elbeszélte figura minden későbbi szereplői megnyilatkozása.⁴¹

Feltevés az, hogy a Csereyné-kódexbeli és a Bornemisza-féle változatok bizonyos eltérései megokolhatók, ha azoknak a közlésmód és az eseményrend alakításában betöltött szerepét vizsgáljuk.

A 13–16. sorig a Csereyné-kódexben az elsődleges elbeszélést előtér szerű jelenet váltja fel:

[isten ember tt...]
nagy szep dwch'össeguel fel ekessitte
kynek paranttsolatt'aban l ielentte.

Rolam kerlek hogy meg emlekeszettek
kezettekett tw masra ne wessettek
az mytt en hagiok chiak abban iariatok
ha keduemben nekem lenny akarttok.

Itt az elbeszélés legmimetikusabb formájával, a *sermocinatio*⁴² alakzatával állunk szemben, amikor a narrátor úgy tesz, mintha ténylegesen átadná a szót hőseinek.

⁴⁰ ROSENFELD, i. m., 79.

⁴¹ Ennek jelentőségét elemeztem a 27. jegyzetben.

⁴² Beszéltetés esetén megszólaltatunk valamely személyt, s beszéde tükrözi jellemét. A *sermocinatio* retorikai műveletének alaktani vonatkozásai a 16. századi iskolai retorikákban leírt két szomszédos beszédnem, a *dramaticum* és a *mixtum* viszonylatában is elképzelhetők. „Quid est genus dramaticum? Est genus carminis, in quo poeta tacet ut persona introducta negotium omne absolvunt. (...) Quid est genus mixtum? Est genus carminis, in quo partim poeta author operis, partim persona introducta loquuntur.” KÁROLYI Péter, *Institutio de Syllabarum et Carminum ratione ex optimorum Grammaticorum prolixionibus Praeceptis in breve compendium, iuventutis causa, contracta*, Kolozsvár, 1567, D4 (RMNy 236). Lásd még Heinrich LAUSBERG, *Elemente der literarischen Rhetorik*, München, Max Hueber, 1976⁵, §§432,2.

A hallgatóság előtt szereplőként lép fel Isten, és parancsolatait nyilatkoztatja ki. A beágyazott jelenetből aztán a többes szám első személyt használó elbeszélő ellentétező partikulával tér vissza: „Gonoz ördögh am mintt ch'ala aniankatt”, és a 17–20. sorban az ősbűn történetének elmondásával „kesserw halalunk” eredetét idézi fel.

Bornemisza nem alkalmaz a kérdéses helyen beágyazott szereplői szöveget. A befogadó úgy értelmezheti a 9–24. sorig tartó szövegegységet, mintha annak mélyszerkezetében egy „Emlekezzünc azert most ... (oh melly szepen Isten embert teremte)” típusú performatív főmondat⁴³ rejlene. A kódexbeli szereplői megnyilatkozással párhuzamos helyen Bornemiszanál egyes szám első személyű elbeszélő fordul a többes második személyben önmagától megkülönböztetett hallgatóság felé. Nem megjeleníti a parancsolatot, hanem emlékezteti hallgatóit annak kötelező érvényére:

Rola kérlec hogy meg emlekezzetec,
kezeteket ti masra ne vessetec,
az mit ö hagy ti czac azban iariatoc,
ha kedueben neki lenni akartoc.

Pesti haláltáncának időszemléletét a bibliai látásmód határozza meg. Kétféle jelen szembeül újra meg újra: az éppen most megtörténő, mely a halálé, valamint az Isten szava által fennálló örök, aktuális „most”, az eszkatológia jelen ideje, amikor az isteni Ige behatol a világba.⁴⁴ Amikor a kódexbeli szövegben a betétjelenet berekesztésével újra az elsődleges közlő hangja és nézőpontja érvényesül, akkor a befogadó számára a szereplői beszédben megjelenített Ige jelenvalóságát poétikailag tovább már semmi nem biztosítja. A beszéltetés retorikai alakzatának szóhasználatával élve: a megszólaltatott szereplő visszahívása után nincs, ami annak jellemét tükrözze. Ezzel szemben a Bornemisza-féle kiadás háttérében az a retorikai-homiletikai indíttatású felismerés munkál, hogy a haláltánc műfaja az egyházi szónoklattartásra alkalmasabbá tehető, ha szereplők váltogatása helyett egy elsődleges beszélő, a prédikátor emlékeztető szövege folyamatosan prezentálja a bibliai szót. A referenciális elbeszélői gesztus az Igével való azonosulás biztosító.⁴⁵ A haláltáncok szokványos jelenetezése az volt, hogy a halál és a társadalmi rend képviselői egymást váltva lépnek fel egy-egy strofa terjedelmű monológ erejéig. Ettől a pszeudo-drámai formától elütően Pesti énekében mindig van egy történetmondó és kommentáló erős szöveg, a prédikátoré vagy a szereplőként beszéltetett halálé. Az emlékeztető ének narrációs szerkezetének homiletikai kiaknázhatósága abban áll, hogy a hallgatósághoz az összes információ végső soron a szerzői elbeszélő, vagyis a prédikátor ellenőrzésén át jut el. A halál szereplői szövege ugyanis erősen magán viseli a fölérendelt prédikatori intonáció nyomát; a két nézőpont csak nehezen választható szét a szövegben, aminek ered-

⁴³ Nomi Tamir honosítja meg a kifejezést a narratológiában a „szöveg összetartója” értelemben. – Vö. POZSVAI Györgyi, *Nézőpont és közlésmód*, Literatura, 1993, 136.

⁴⁴ Vö. ACS Pál, *A prófétai szó – Udvár- és felsőbbbűnbűnölés a magyar reformáció korai szakaszában = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Bp., 1987, 121–122.

⁴⁵ Luther thorgauai beszéde szerint „az istentisztelet lényege a gyülekezetnek Istennel és az Istennek a gyülekezettel való érintkezése, amikor is a gyülekezet énekben és imádságban beszél Istenhez, és Isten Szentírás-olvasás és prédikáció által szól a gyülekezethez. Az evangéliumi prédikáció az Isten igéjének összefüggő beszédében, egy megbízott személyiség útján végbemenő hirdetése.” BARTHA Tibor, *Az Isten igéje és igehirdetésünk* (Kísérlet a Barth-i theologia homiletikai problémáinak megértésére), Theologiai Szemle, 1938, második pótfüzet, 235.

ményeképpen a halál mondatait már mindig a prédikátor nézőpontjából is értékeljük. A „Rendvel vegyünk elő minden népeket” kezdetű strófa (49–52.) vezeti be a társadalmi rendek seregszemléjét. E nyitóstrófában eldöntetlen marad, hogy kinek a hangját halljuk, következésképpen a továbbiakban mindkét elbeszélő nézőpontja érvényesül. A pápa és a fejedelem jelenetében a beszélő olyan szélesre tárja látószögét, hogy az egyházat és a világi felsőbbiséget ostromozó morálteológiai kritikája még akkor is a fölerendelt prédikatori tudatot föltételezi, ha történetesen a halál hangja közvetíti a mondatokat.

A Bornemisza-féle változat címe retorikai és műfaj történeti kontextusban is megkísérli értelmezni a művészi megszólalás módját: *A halálról való emlékeztető enec: Mint ha beszélne az Adam fiaival. Az admonitio a svasoria oratio* műfaji példája, ami, ha a tanító beszédnembben valószínűsíti meg, azt a jellegzetes célt tűzi a hitszónok elé, hogy a hallgatókat intve tanítsa, és a tanítás kerüljön át a gyakorlatba is.⁴⁶ A retorikai célt – poétikai, narrációtechnikai szempontból nézve – egy műfaji hagyomány formai lehetőségeinek megújításával kívánja elérni a hitszónok, úgy tesz, mintha ott is a szereplő halál beszélne az emberekkel, ahol valójában ő szól a gyülekezethez. Míg a frazeológiai síkon a prédikátor azonosulhat a szereplő halál nézőpontjával és hangjával, addig az ideológiai síkon⁴⁷ eltávolodik tőle. A leghangsúlyosabb, mert a frazeológiai szinten is jelzett elutasítása a halál értékrendjének a 201–220. sorokban olvasható. Az énekszöveg egészében a mai olvasó számára is élvezetes feszültséget nyújt az, ahogyan a szerzői szerep kijátssza egymás ellenében a két sík azonosságait és ellentéteit.

A Bornemisza énekeskönyvbeli variáns létrehozója a beszédhelyzet módosításával poétikailag is sikerülten szemlélteti a prédikátor és a halál értékrendje közötti szakadék mélységét a 29–32. sorban. A Csereyné-kódexbeli alakban a halál hangját halljuk, Ádámot gúnyolja nyomorúsága miatt. A későbbi változatban a halál belső monológja saját vigasztalanságát közvetíti. Ez a megoldás dogmatikailag szélesebb távlatokat enged belátni. Míg ugyanis a „testi halál nem veszedelmére, nem ártalmára vagy, hanem hasznára az híveknek”,⁴⁸ addig a halál maga a testi és lelki haláltól, önmagától megváltatlan marad.

Wttanna megien egy ... halal
közön neky es azt monda ...

Vtanna megyen egy ... halal,
nagy ohaytua mond magaba banattal:

Soha zegenb te naladnal nem lehet
nyomorultab en nem tudom hol lehet
soha senky ez előtt el nem mehett
chyak wezódik az míg ez földön lehet

Soha szegenyb en nalamnal nem lehet,
nyomorultabb en nalamnal sem lehet
soha senki ez előtt nem mehett
czac veszódik míg ez vilagon élhet.

⁴⁶ „Ita generis didascalici finis est propius cognitio, ut si quis doceat, quid sit Evangelium, quomodo consequamur ut Deus reputet ac pronunciet nos iustos, quid sit fides, hic dicenti propius finis propositus est, ut auditoris doceat, etsi cognitio postea ad usum transferri potest, diversum tamen orationis genus est, quod docet, ab illo, quod deinde doctrinam ad usum transferri iubet.” *Phil. Mel. Elementorum rhetorices libri II, Witeb. an. 1531, Philippi MELANTHONIS Opera quae supersunt omnia*, ed. Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Halle, 1846, 423 (*Corpus Reformatorum*).

⁴⁷ Vö. BORISZ USZPENSZKIJ, *A kompozíció poétikája*, Bp., 1984, 171.

⁴⁸ KÁROLYI, *Az halálról...*, Ka. Nagy Kálózi Balázs tanulmánya szerint Bornemisza jól ismerte Károlyi értekezését, az 1576-os pestisjárvány idején „ennek eligazító és vigasztaló gondolatait öntötte prédikációba”. NAGY KÁLOZI Balázs, *Károlyi Péter = A második helvét hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, szerk. Dr. BARTHA Tibor, Bp., 1967, 512 (*Studia et Acta Ecclesiastica*, 2).

Annak bizonyítására, hogy Bornemisza „semmiképpen nem dicsérhető szokása szerint változtatta, rongálta, gyakran értelmetlenné tette Pesti szövegét,”⁴⁹ Dézsi Lajos éppen az imént elemzett eltéréseket hozta. Dézsi itt nem vette figyelembe, hogy az elbeszélői helyzet és a közlésmód megváltoztatása hozza létre az eltérő értelem-összefüggéseket.

Következő hipotézisem szerint egy további szövegrészlet, melyet Dézsi szövegrontásként idézett, talán más megítélés alá eshet, ha úgy értelmezzük, hogy Bornemisza kulturális emlékezete a haláltémájú irodalom sokszínű hagyománycsoportjából a korábbi másoló megoldásaitól eltérő elemeket mozgósít:

Wtanna megien egy ehwel holtt halal
közön neky es azt monda hol walal
bizoni hogy te ecc'er igen zep walal
rwttul wagy most adam walahol iartal.

Vtanna megyen egy szaradot halal,
az ki *mindent el* iszonyodic tüle,
vonogat vallal *hord valakit talal*,⁵⁰
nagy ohaytua *mond magaba banattal*.

Soha zegenb te naladnal nem lehet
niomorultab en nem tudom hol leheht

Soha szegenyb en nalamnal nem lehet,
nyomorultabb en nalamnal sem lehet

Látod-e én mely magos legény vagyok
Sem tobzódó sem részeges nem vagyok

Latode *mond az halal* en ki vagyoc
elszaradott merő azou czont vagyoc

A halál azonosítása a kódexirodalomban megszokott attribúciók felsorolásával történik. A Példák Könyve című kódex egyik szövegbetétjével egybeeséseket mutat Bornemisza szövege.

„Felel az halál az életnek mondván Én jevők sok révás sívásnak és isszanyósá-goknak bánatnak és keserűségöknek és nagy kénoknak tartományából... Az élet kérdé a halált mondván Mire vagy ilyen... mindenestül fogván szomorú... Felel az halál az életnek mondván ha nem volnék rút éktelen és szomorú nem volnának félelmesök de úgy kell hogy ebben esmerjétek meg az ti kimenéseket és haláltokat kin én tanú vagyok mert ti es illyek léstek kik mastan vígak vattok” (Példák Könyve, Nyt VIII, 110: 14–24.).

A Csereyné-kódex szövege itt a kiűzetés utáni eseményeket mondja újra. A Bornemisza-féle változat elbeszélőjét kevéssé a bibliai történet újramondása, mint inkább a hallgatóság hitéleti építése foglalkoztatja: „úgy kell hogy ebben esmer-jétek meg az ti kimenéseket”. Ma már azért nehéz Bornemisza e passzusát értel-mezni, mert az olyan befogadót feltételez, akinek a Példák Könyve-beli szöveg-részlet jelentéspotenciálját automatikusan előhívja a »bánat« és a »nyomorult halál« indexe. Bornemisza szövegalakja az itt feltárt jelentés és általában a késő középkori halálelmélkedések népszerű és elterjedt voltáról tanúskodik.

Újabb hipotézisem, hogy Pestinél feltételezhetően a wittenbergi reformáció egyes szemléleti jegyeinek hatására változik meg a haláltáncok hagyományos jelenetezése.

⁴⁹ Dézsi, 1911, 61.

⁵⁰ Vö. pl. „az te fayed kopaz és minden tagaid szernyűiek, banom, hogy read neztem, mert félek hogy meg ne döglessem... mond meg azért micsoda oka ez iszonyúságnak”, „tugyatok hogy tynettek mind el kell vitettetnetek az én kosaromban” (Példák Könyve, Nyt VIII, 110: 18, 25 és 112: 33–34.) A kifejtettség mértéke és a közlésmód persze más.

Sokatmondó arányeltolódások jelentkeznek Pesti szövegében mind a magyar *vado mori*-szöveg, mind a németországi haláltáncok pápa- és fejedelemportréinak részletezettségéhez képest. Megváltozik a felsőbbbségkritika érvkészlete is.

Az 1510-es kódexszövegben a pápa portréja meglehetősen egyénítetlen. A korabeli befogadóra tett teológiai és művészi hatás a késő középkori, kora újkori ember világtapasztalatában rögzült társadalmi különbségek nivellálásából származhatott. Az egyházi felsőséggel ugyanúgy bánik el a halál, mint a társadalom legalacsonyabb rendjeivel: „a halál ünneimagát igyenlőképpen Myndeneknek osztja: Nem ismer nemeseket És hatalmasokat kilen”.⁵¹ A pápa *vado mori*-sémája bármely társadalmi típusalakra alkalmazható volna:

„Elmegyek meghalni, pápa vagyok, de az halál engem nem hagy sokáig pápálkodni, de befogja számát.” (Példák Könyve, Nyt VIII, 113: 29–30.)

A felnémet hagyományhoz tartozó *Groß-Baseler Totentanz* 1520 körüli átfestése-átírása Oecolampadius és Luther szellemi közelségéről árulkodik.⁵² Itt a portré visszafogottan karikírozott, a megbocsátó cédulák említésével a bűnlajstrom – szemben a *Nordböhmischer Totentanz* vagy a *Mittelrheinischer Totentanz* pseudo-dialógusaival – konkréttá válik. A földi élettől búcsúzó pápa vonakodik sorsa beteljesedését látva, majd megadja magát az őt sem kímélő halálnak:

Der todt
Kommt, heilger vatter, werder mann
ein vortantz must ir mit mir han.
Der ablass üch nit hilft darvon,
das czwifach krütz und dryfach kron.

Pesti énekében:

...ki néki nagy sok pénzt vihet (62.)
Vagyon neki három rend koronája (58.)

Der papst
Heilig was ich uf erd genannt
ein gott der höchst fürt ich min stand.
Der ablass thet mir gar wol lohnen,
nun will der todt min nit verschonen

földi Istennek ő magát hívatta (59.)
Jövel csak most, /
az nagy kéncsöt hagyd másnak. (76.)

A jelenetek nélkülözik a szereplők akció-reakció dinamikáját. Inkább a hagyományban gazdagon kimunkált formulák monologikus összefűzése jelöli ki a szövegek groteszk értékdimenzióját, ahogy azt a Heidelbergi Codex szövege mutatja:

„Her papst merkt uf der pfifen don,
ir sult darnach springen schon.
Ez hilft dafür kein dispensieren
der tot wil [dir] den tanz hofieren.”⁵³

Pesti haláltáncénekében a halál a paradicsomi jeleneten kívül pusztán a pápával (69–84.) folytat párbeszédet, a többi társadalmi rend bemutatása a látószög szűkítésének vagy tágitásának megfelelően a szereplői halál vagy a prédikátor első személyű közvetítésében valósul meg. Az egyházi és világi felsőbbbségeket

⁵¹ Érsekújvári-kódex, *A halálnak...*, Nyt IX, 256: 10–11.

⁵² ROSENFELD, *i. m.*, 112.

⁵³ A szövegeket és forrásmegjelöléseiket lásd ROSENFELD, *i. m.*, 328–334, 76.

megjelenítő képek részletezettsége messze felülmúlja az alárendelt társadalmi elemek megjelenítésének árnyaltságát.⁵⁴ A pápa 32 sort kap (52–84.), a világi felsőbb-ség (fejedelem, tisztartók és törvénytevők) pedig 52 sort (85–136.), sőt a reformáció kedvelt allegóriái, a Dániel könyvének 5. részében lakodalmát ülő Boldizsár király, valamint Sisamnés királyi bíró és Kambysés uralkodó megnevezve szerepelnek, holott a haláltáncok típusalakokat sorakoztatnak. Az egyházi és világi felsőbb-ség bűne a társadalom egészében visszaköszön, egyetemes értékszavarhoz vezet. Ez a morálteológiai alapú társadalomkritikai irányultság a reformáció első évtizedeitől fogva része a magyar prédikatori önértelmezésnek:

„Mind eltanulták az nagy hamisságot,
urak, nemes népek az szegény parasztok,
mineműk az urak, olyak az parasztok,
az urakhoz képest mind keresik poklot”.⁵⁵

Pesti művében a haláltánc eseményrendje fölé didaktikus háló épül. E háló szövegtörzsi kapcsolatokat mutat a reformáció első nemzedékének verses prédikációival:

Renddel vegyünk elő minden népeket,	Itt azért szóljunk az egy igaz hitről ⁵⁶ Itt azért im szóljunk az kétféle hitről ⁵⁷ Rövid beszéddel már im ezekről szóljunk ⁵⁸ Gondolkodjunksza, ezek miként vagynak ⁵⁹
Bizony mondom hogy nagy búzzel ő nagyon.	Az fa olajt három névre keresztelte pápa, Egy az búzi, mond meg érsek, mi csoda [az haszna? ⁶⁰ Ha pápa megváltott bűdös olajával. ⁶¹ Kötöz bolcsójához, bűdös soldorához ⁶²
Térden állva sok pap barát imádja,	Idvözít tégedet sok pap barát morgás ⁶³
Földi Istennek ő magát hívatja,	Istennek székibe magát helyhezteté, És földi Istennek magát nevezteté ⁶⁴

⁵⁴ Pesti György művének feltételezett latin nyelvű forrása (*Imagines de morte, et epigrammata, à Gallico idiomate à GÉORGIO AEMYLIO in latinum translata*, Lygdvni, 1542) a pápával és a világi felsőbb-séggel nem foglalkozik hosszabban, mint más rendekkel. Ennyiben a középkori sémát követi. Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy itt sem pszeudo-párbeszédek építik fel a szöveget; hanem bibliai idézetekre támaszkodó elmélkedések sorakoznak. A pápát intő szentírási sorok („Meghal a főpap.” [Józsue, 20:6.] „És hivatalát más foglalja el.” [Zsolt, 109:8.]) után az értekező az evilági javak mulandóságáról szól. Ugyanezek megjelölésére Pesti a „kéncs” (munus) metaforáját emlegeti. A királyról pusztán annyi olvasható, hogy aki ma fennhéjázón hordja a királyság tündöklő jogarát, annak a holnap gyászos pusztulást hoz. Vezesse ugyanis akárki a királyság gyepölőjét, a halni távozó a főbb jószágokat bizony nem viszi magával. – Vö. RMKT VII, 335–343.

⁵⁵ SZKHÁROSI HORVÁT András, *Az fejedelemségről*. – Vö. Ács, i. m., 126.

⁵⁶ SZKHÁROSI, *Az antikrisztus országa ellen*. RMKT II, 163: 19.

⁵⁷ Uő., *Az kétféle hitről*. RMKT II, 178: 25.

⁵⁸ Uő., 181: 105.

⁵⁹ Uő., *Az antikrisztus országa ellen*, i. m., 165: 70.

⁶⁰ Uő., *Pál érsek levelére való felelet*. RMKT II, 217: 79–81.

⁶¹ Uő., *Az kétféle hitről*, i. m., 182: 140.

⁶² Uő., 186: 279.

⁶³ Uő., 182: 133.

⁶⁴ BATIZI András, *Meglőtt és megleendő dolgoknak...* RMKT II, 111: 513–514.

Királyokkal bal lábát csókolgatja.

De ő az bal lábát meg hagyja csókolni,
Mert azzal mindent meg akar tapodni.⁶⁵

Ő hozzája soha senki nem mehet,
Hanem csak az ki néki sok pénzt
vihet,

Csak legyen sok pénz az lélekváltságra⁶⁶
Bolcsóval embereknek bűnét megbocsátja⁶⁷

Rómában véle mind jót gonoszt tehet,
Pápa atyánk kire áldomást vethet.

Hamis embereket pénzért idvözi⁶⁸

Sok gonosz lett pápa az te időben,
Nagy sok hamisság nagyon
udvarodban,

Mert sok bűnnek oka ő tüle adatik⁶⁹
Elveszt az Isten nagy sok hamisságért,
Bálványimádásért az hitetlenségért.⁷⁰

Kiért essél Istennek haragjában,
Mert nem hívé egyetlenegy fiában.

Hogy nagyon köztünk nagy sok hitetlenség,
Ki miatt megfedd az mennybéli felség.⁷¹

Fejedelmeknek tisztekben hágtatok,
Kiért halált Istentől érdemletek.

Kik tisztet kívánnak és hatalmaskodnak,
Hogy nagy keménységes ítéltre jutnak.⁷²

A gyakran szó szerinti, máskor csak szemléletbeli egyezések azt mutatják, hogy a haláltánc műfaja képes részt vállalni a konfesszionális polémiaiban. Bornemisza énekeskönyvében pedig a halálének szövegkörnyezete arra enged következtetni, hogy az énekeskönyv összeállítója felismeri és kihasználja Pesti énekének ezt az adottságát. E meglátások eredményeképpen a haláltánc műfaji hagyományának nem feltétlenül protestáns, de mindenképpen a protestantizmus szellemi vonzaskörébe került literátus szerzőtől származó *protestáns színezetű átértelmezését* vagyok hajlamos Pesti énekében látni.

Ám rögtön meg kell jegyezni, hogy a pápai egyház tanainak és evangéliumellenes gyakorlatának reformatori kritikája Pesti énekének szövegforrásaiban közel sem olyan tételes, mint ahogyan az például Szkhárosi Horvát András tanító énekeiben olvasható. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az általa használt szövegszerző eljárásokat és a bűnbánatra és lelki készülésre serkentő eszkatologikus⁷³ váradalmakat a késő középkori magyar nyelvű kódexirodalom halálelmélkedéseiben már előkészítve találhatta a későbbi felhasználó. Az sem a protestáns szemlélet újdonsága, hogy a hallgatóság, ha a prófétai szót figyelmen kívül hagyja, a keresztényi hitélet morális előírásait megszegi, akkor a bűnökért lelki halált hal.

⁶⁵ Uo., 111: 519–520.

⁶⁶ SZKHÁROSI, *Az kétféle hitről*, i. m., 181: 130.

⁶⁷ Uo., 181: 128.

⁶⁸ BATIZI, i. m., CLXXIIIb, 8.

⁶⁹ Uo., CLXXIIIa, 26.

⁷⁰ SZKHÁROSI, *Az kétféle hitről*, i. m., 187: 297–299.

⁷¹ Uő., *Az antikrisztus országa ellen*, i. m., 164: 38–39.

⁷² Uő., *Az fejedelemségről*, i. m., 172: 131–132.

⁷³ Pesti énekében a világvégeváró szemlélet explicite is jelentkezik: „Látjuk ez világnak erőtlenségét, / Állhatatlan nagy szerencsétlenségét, / nem nézhetjük ez világnak szépségét, / hanem napról napra kegyetlenségét.” (RMKT VII, 34: 293–296.)

Mindezek a haláltáncének mély rokonságát mutatják a magyar nyelvű kódexirodalom halálemlékedéseivel:

„De jajveszík az kellemetes iffjúságnak kit mindenestül fogva elvesztettem én. Oh erek mindenható úr Isten teneked panaszolok ez gyarlóságos és nyavalyasságos kénért kit szenvedek engem tanítóknak nem engedelmes lénem. Es kegyessen jóra intőktul elhajtottam restség miatt én fileimet és feddő beszédökkel nem gondoltam.” (Érsekújvári-kódex, *Halálnak...*, Nyt IX, 258: 12–17.)

Az igaz lelki életre igyekvő hívek számára a testi halál az élet és az ősbűn „zsoldja”, de egyúttal „nyereség, megnyugvás, a lélek megszabadulása a test tömlőcéből, visszamenetel az istenhez”.⁷⁴ Pesti énekében protestáns színezete van a következő versszaknak:

Meghidd halál, soha mi meg nem halunk,
Kik Krisztus myatt / kinnyaert / által⁷⁵ büntelenek vagyunk,
Krisztus Jézusban mi csak elaluszunk,
Az sok munka után egyszer megnyugszunk.

Az Érsekújvári-kódex egyik *ars moriendi* elmélkedésében váltságszerző ereje a jellegzetes középkori penitenciatartásnak, az „hamarságóhl való megtérésnek”, az „igaz töredelmességnek” és az „egház gyonásnak” van. Ezek mellett a halál idején mondandó vallások élén a „Krisztus halálának érdeme miatt” történő megváltás tanítása áll, mely „hit nélkül” semmiképpen sem lehetséges. Ha a kódex felől olvassuk Pesti György énekét, akkor a „Kik Krisztus myatt / kinnyaert / által büntelenek vagyunk” sor is inkább egyetemes keresztény, mintsem szignifikánsan protestáns szemléletet mutat:

„Vallások. Először, hogy higgye kit minden jó keresztyénnek kel hinnie És örülje hogy az áldott Crystusnak zent hitiben Es anyaszent egyháznak hűséges És engedelmes egygységében múlik kive... Hatodszor higgye hogy az áldott istennek zent fia ő érette holt meg Továbbá higgye hogy nem idvezülhet Hanem Czak az kegyelmes Cristus Jezusnak zent kénnyának halálának érdeme miatt Kikről mennyire felőle lehet hálát adjon” (Érsekújvári-kódex, *Minden ember...*, Nyt IX, 237: 25–38. és 238: 1–3.)

„...minden embernek hű hiti ... kívüle egy ember Sem mehet Sem számláltatik idvezülők köziben kiről szent ágoston Doktor nyilván való bizonságot tézen mondván Az hyth minden yonak fundamentoma Es ydwessegnek eredety zent Bernald doctor megh ezenkeppen zol rola Es wgy mond Az hyt nem egyeb hanem embery ydwessegnek kezdethy Ennel kyl Soha senky wr ystennek fyay közyben nem zamlaltatyk Es Senky az walasztottak közyben nem olwastatyk De minden ember eszében vegye hogy mikoron meg Erzendy az kesertőt hytben gondollya minnel Először mely igen szükséges az hyt kinél kyl Semmiképpen az ydvezülés nem lehet másodszor gondolja mely hasznos, mert mindent tehet wr istennek zent beszéde által” (Uo., Nyt IX, 239: 3–15.)

⁷⁴ Debreceni hitvallás, *A halálról* (1561). Kiss Áron, *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*, Bp., 1881, 243.

⁷⁵ Az eltérések sorrendje: CS., B., L.

Úgy tűnik fel, hogy Pesti énekét a wittenbergi történet szemlélethez elsődlegesen az az érvkészlet köti, amelyet az egyházi és világi felsőbbbbség evangéliumellenes élete ellenében használ. Mindazonáltal az értékelés távlatát itt is szélesítheti a késő középkori hagyomány vizsgálata. A wittenbergi szemlélet morálteológiai alapú felsőbbbbségbírálatának, valamint az egyetemes anarchia folytán az egész községe kiterjesztett kritikájának egyik alaptétele a bálványozás főbűnét kimerítő „kénccgyűjtés”. Szkhárosi *Az fejedelemségről*⁷⁶ szerzett énekében ótestamentumi átkot olvas a bálványozók fejére:

Atkozot ki bizic önnön ereiben,
erős varosaban temerdec **kenczeben**,
mert fogsagban esic es nagy szegyenscgen,
Ieremias iria ninczen ketseg ebben.

Pesti éneke szöveggközi kapcsolatokat mutat Szkhárosi *Az fösvenységről* írott énekével, de míg Pesti a keresztény hagyományban szélteben-hosszában elterjedt érveléssel él, addig Szkhárosi biblicitása sokkal konkrétabb: vagy forrásra hivatkozik, vagy könnyen lokalizálható.

Kalmar dusoc magokban gondolkoznac, Az kic hamissan soc marhat begyűjtne,
öruendezne marhanac ioszagoknac, nem ö magoknac de masnac keresne,
szamat sem tudgyac soc bõlts Salamon iria masnac gyűytekezne,
Registromoknac, masra irigykedne de keueset elne,
eszekben sem iut hogy ökis meghalnac. nem tudgyac hogy vegre nagy szűkscgen
esne.⁷⁷

Mezitelen szült titeket annyatoc,
többet kelletinel lam nem ehettec,
szűkscgetekre valot ha keresnetec,
kazdagoc illy hamar meg nem halnatoc.

Az ki engem nem akar hamar latni,
üllyen vezteg othon iob leszen neki,
keuessel meg kel neki elegendni,
Istennec szent Igeiet kell halgatni.

Az Christus nekünc lam nyiluan meg
mondgya,
kinczet ne gyűjtsünc ez földön laktunkban,
kit rosda meg eszen az lopo ellopia,
de gyűjtssetec kinczet vgy mond
menyorszagban,
kit rosda meg nem fog lopo el sem lopia.⁷⁸

Az Érsekújvári-kódex egyik halálemlékedésében az allegorézis művelete ugyanarra a krisztusi tanításra épül, Pesti eljárásához hasonlóan a bibliai forrás átalakításával:

„Mennye sok mondhatatlan lelki kazdagságokat és mennyei kénccseket gyejthethem volnék De mért el resteltem el veztettem És kárba attham Oh én édes O én irgalmasságom elégtételnek művelködöti Ennekem igen kellemetes És kívánatos volna Mert kívánnám ha csak az morsalékokból es megelégedhetném kik leve hullnak hű uroknak aztaláról De azt Sem adják Oh ti kik mastan

⁷⁶ RMKT II, 174: 216–220.

⁷⁷ SZKHÁROSI, *Az fösvenységről*. RMKT II, 191: 106–110.

⁷⁸ SZKHÁROSI, *i. m.*, 189: 76–70.

etthegyenek vattok kenyerüljetek Én rajtam És irgalmazzatok én velem és míglen tinétek erő adatott És idő engettetött gyéhettek az mennyei Csűrben ez világon rakjatok azthagokat mennyeknek országában gyétsetek Kéncseket És kazdagságokat az örök életnek ládjában... hogy el ne maradjatok az jövő-dő végső órának idején Miképpen láttok mastan engemet hewon És minden józágos művelkedetektől megfosztottnak lennie" (Ersekújvári-kódex, *Halál-nak...*, Nyt IX, 260: 21–36.)

4. Összegzés és értékelés

A Csereyné-kódexbeli szövegalak és a Bornemisza-féle énekgyűjteménybeli változat közötti néhány eltérés alaktani és szemléleti vizsgálata során úgy találtam, hogy Pesti műve a haláltánc műfaján retorikai és poétikai szempontból számos változtatást hajtott végre a hitbuzgalmi kiaknázhatóság fokozása érdekében. A szövegforrások eltéréseinek egy részéről a szinoptikus vizsgálat eredményeképpen kiderült, hogy többről van szó, mint a közvetítési folyamat során keletkezett szövegromlásról. A Bornemisza-féle változat kialakítója az ének szövegépítő eljárásait homiletikai megfontolásoktól vezérelve módosítja, és a késő középkori műfajt beiktatja a reformációs énekszerző gyakorlat által már kanonizált műfajok sorába. Az összegző ítélet megfogalmazásában a kódexirodalom halálelmélkedéseinek vizsgálata óvatosságra int, mégis kimondhatónak látom azt a konklúziót, hogy Pesti haláltáncéneke esetében a műfajhagyomány legalábbis *protestáns irányú átértelmezéséről* van szó.

A fenti vizsgálat a haláltánc Bornemisza-féle alakjának azért próbált mind textológiai, mind alaktani-szemléleti téren az eddiginél nagyobb figyelmet szentelni, mert az eltérések elemzése végső soron az ének létmódjának irodalomtörténeti illetékességű kérdéséhez kapcsolódik. Amennyiben a kutatás jelentősnek értékeli azt a döntést, hogy Bornemisza a haláltáncének célszerűen módosított alakját a „predikatioc gyarant” oktató énekek közé sorolja be, annyiban adalékra tesz szert a korabeli protestáns irodalmi tudat implicit anyanyelvű műfajelméletéhez.

Dolgozatom provokatív feladata a haláltáncének értékrendjének és ezen keresztül irodalmi-esztétikai értékének megítélése. Miközben a történeti-poétikai elemzés láthatóvá tette annak a világnak és azoknak a befogadóknak a gondolkodását, akik számára az éneket valaha megalkották, közben előhívott egy olyan kérdést, amelyre a korabeli felhasználók tudatában az ének még valószínűleg nem jelentett választ, jöllehet a kérdés nem idegen az ének teológiai értelmétől. E kérdés megfogalmazása bizonyítéka lehet annak, hogy Pesti műve az ezredvégen nem pusztán az irodalomtörténeti jelentőség elismerésére számíthat, hanem arra a tetszésre alapuló érdeklődésre is, amely belépteti az ének idegenségét a mai olvasó esztétikai önértelmezésének színterére. Mindenesetre olyan nézőpont kidolgozásáért, ahonnan a haláltánc irodalmi-esztétikai értéke felismerhető és hangsúlyozható, ezidáig kevés történt. Szilády számára „az ének tárgya minden egyéb előtt arra szolgáltat alkalmat, hogy a szerző olvasottságáról,”⁷⁹ vagyis kultúrtörténeti összefüggésekről nyilatkozzon. Elek Oszkárnak a századelőn megfogalmazott véleménye a művészi alakítás hiányáról⁸⁰ a századvégen lényegében változatlanul tartja magát

⁷⁹ RMKT VII, 327.

⁸⁰ Elek Oszkár szerint Pesti énekében „döcögő lassúságot, egyenetlen beosztást” érzünk, sőt „a végtelen hosszú felsorolás sivár egyhangúsággá fajul”. ELEK Oszkár, *A halál motívuma és a haláltánc*, Athenaeum, 1908, 60.

Lukácsy Sándornál.⁸¹ Véleményem szerint az esztétikai ítékezés akkor marad igazságos a haláltáncok műfaji sajátosságaihoz, ha az a megállapítás, hogy itt „a végtelen hosszú felsorolás sivár egyhangúsággá fajul,”⁸² nem végeredménye lesz az értékelésnek, hanem *megértendő* kiindulópontja.

A szükségyszerű testi halál kérdésére adott korabeli teológiai válasz Pesti megfogalmazásában a megváltás és az örök élet vigaszának nyugalját árasztja a hívő közösségre: „Csak az Krisztus Jézus bizony életünk, / Az mi halálunk bizony nyereségünk.”⁸³ A halálról való megemlékezésnek Károlyi Péter négy hasznát látja: a keresztyén ember vegye eszébe az eredendő bűn felidézésével Isten haragját a bűn ellen, dicsérje Isten kegyelmének gazdagságát, tartson szüntelen imádsággal bűnbánatot és vigasztalja magát minden háborúságában.⁸⁴ Pestinél a szerzői szerepkör többszöri kísérlete, hogy pontosan megnevezze a testi halált (Isten büntetése, a bűn zsoldja, a bűn szolgája, az élet megrontója), a jelenségnek a keresztyén hitéletben való funkcionális elhelyezését célozza. Az azonossitási buzgalom hatására az elmúlás tapasztalata szakrális értelmet nyer. Ez a bizonyosságot kereső kényszer olyan mértékben átjárja a szerző gondolkodását, hogy még a szereplőként beszéltetett halál is e teológiai válasz keretén belül, vagyis igazak és hamisak közötti különbségtevésként értelmezi saját szerepét.⁸⁵

Mégis, ha a halál jól körülhatárolt szerepet nyert a lelki életben, ha a logikus okfejtés eltávolítja a halálfélelmet, akkor mi készíti Pesti elbeszélőjét, hogy az odafordulás változatos retorikai alakzataival élve gyakran polémiát nyisson a szereplőként alárendelt halállal? A szemrehányó kérdés (*epiplexis*) célja az elutasítás: „Kegyetlen halál mire hogy így rontod/ Az szép virágokat im mire veszted...” (197–198.) A költött dialógus (*subiectio*) a saját kijelentés javításával (*correctio*) társulva az ellenfél kilétének és terveinek kiismerésére szolgál, miközben a beszélő érdeke az, hogy elhatárolja magát a megszólítottól: „Én nem tudom te micsoda állat vagy...” (205–209.) A prédikátor számára aporiaként jelentkezik a halálnak tulajdonított teológiai szerep és a halál felfoghatatlan kegyetlensége közötti ellentét, az aporiát retorikailag az *aggressio* alakzatával dramatizálja: „Halál meghidd, hogyha te ember volnál, / Vagy megvonnálak vagy bizony megvonnál...” (201–202.) Az alakzat lényege, hogy a szerzői beszélő ragaszkodik ugyan a szakrális értelmezéshez, ám a halál profán értelmezése e ponton beférkőzik a gondolatmenetbe: a hitszónok felvillantja ennek lehetőségét, és csak ezt követően tagadja.

Föltűnő, hogy ez az értékkepzetek szembesítésében érdekelt hang csak az egyházi és világi felsőbbséget, a közvitézeket, a közpapságot, a szerzeteseket és az apácákat elmarasztaló jelenetek után, legkorábban a 196. sortól kezdi színezní az elsődleges közlő szölamát. Addig a szerzői elbeszélő és a szereplő halál szóhasználat és értékelő nézőpontja a tágas fokalizáció következtében csak nehezen különböztethető meg. Jóllehet a 145–148. sorokban megszólítja a prédikátor a halált, annak

⁸¹ „... a kortársak aligha törődtek esztétikai megfontolásokkal, a mű sikeréhez elég volt a kegyes tartalom”. LUKÁCSY Sándor, *Magyar haláltáncok*, ITK, 1991, 114–115. – Lukácsy kijelentése az esztétikai és pragmatikai nézőpont bonyolult összefüggéseit, a kor irodalmi tudatának nem megfelelő módon, figyelmen kívül hagyja.

⁸² ELEK, i. m., 60.

⁸³ RMKT VII, 35: 323–324.

⁸⁴ KÁROLYI, i. m., Cia–Clijja.

⁸⁵ „Értem erejét az Isten fiának, / De meglátom mit tehet az halálnak, / Szemben állok vele az viadalnak, / Vagy ő nyeri, vagy én nyerem, megválnak.” RMKT VII, 26: 45–48.

mégis teológiailag rögzített szerepét emeli ki.⁸⁶ Ahol azonban a társadalom olyan rétegei kerülnek sorra, melyeket a Wittenbergből származó morálteológiai kritika fő sodorvonalai már nem érintenek, az elmarasztalás mellett megjelennek az együttérzés nyelvi jelölői is.⁸⁷

Az élet megrontásának jelenetenként visszaforgó képlete félautomatikus sablonná változtatja a halál kérdésére kínált teológiai választ, így az önmagában egyszerűre már nem elégséges a kényszerű kimúlás értelmezéséhez. A haláltánc szerzője képes arra, hogy a morálteológiai eredetű választ közvetítő ideológiai nézőpont mellett a beszédhelyzet megváltoztatásával érvényre juttasson egy olyan értékelő nézőpontot is, amelyből megszólaltatható a halálhoz viszonyuló ember értetlensége. Vagyis az a logikus okfejtéssel nem magyarázható fájdalom és kétségbeesés, ami az ősbűn miatt kényszerűen elszenvedett testi halállal szembesülő keresztényt hatalmába keríti, ha a másik ember halálát nem képes a főbűnök vagy a szociális bűnök büntetéseként értelmezni. A „szép virágok”, a „jó leányok” és a csecsemők⁸⁸ halálát látva a prédikátor saját szólamán belül új értékelő távlatot nyit, anélkül, hogy az érvénytelenítene a teológiai magyarázatot: „Halál meghidd, hogyha te ember volnál, / Vagy megvonnálak vagy bizony megvonnál...”⁸⁹ A vigasztalás és a vigasz nélkülség paradoxonja ettől kezdve hangnempépző funkciót tölt be az ének nyelvi szerkezetében. A formák mechanikus ismétlődése Pesti haláltáncában nem unalmas egyhangúságot hozott magával, hanem a halálhoz való viszony dramatizálásának hangnemekkel gazdagodó megvalósulását.

A fikcióképzés folyamatában a fölérendelt elbeszélői tudat gyakran megbontja a cselekménysablont, odafordul a közönséghez, hangnemet vált. A szakrális értékrend módosításának ilyen erős kényszerét végső soron az alárendelt szereplő, a halál tettei váltják ki. Az ének ezen narrációs megoldásában jelentős irodalmi értéket látok: a szerző az ének szerkezetében tudta megjeleníteni azt a tapasztalatot, hogy a halál lesből támadva még a bizonyosnak hitt menedékbe is beférkőzik. Amennyiben az ezredvégi befogadás a dramatizált nézőpontváltásokra és ezek figuratív megoldásaira irányítja tekintetét, az értékeléshez irodalmi-esztétikai távlatot nyer, mely a történeti és teológiai értelemmel összhangban áll. Ez a megközelítés lehetővé teszi, hogy a haláltáncot a korabeli teológiai értelmezés elvetése nélkül egy egészen általános formában kifejezett kérdésre adott válaszként is érthessük. Jelesül arra, hogy a szembenálló nézőpontokat egységesítő világmagyarázó elv elégtelenné válásáról miképpen ad visszajelzést a szólamok folyamatban lévő polarizálódása. A mulandóság hatalmával szemben működtetett rendszerszerű automatizmus kénytelen számolni a hatótávolságán kívülről eredő erőkkkel is. Márpedig ezekre mind a szakrális, mind a profán magyarázatok megkésett válaszként érkeznek:

„az vad lónak száját nem tarthatjátok,
mint hordoznak titeket meglátjátok.”

⁸⁶ „Sok vitézek, halál, veled vívónak, / ... Ha Istennek ellene állhatnának.” RMKT VII, 29: 145–148.

⁸⁷ Pl. „De miért gyötred az szegény babákat...” (221.); „Nem kémélled szegény vén embereket, / Vaj, vaj halál! immár csak szánjad őket” (277–278.).

⁸⁸ A 220. sorban Szilády „babákat” olvas a Cs: „az babakatt am te dolgoz ha el hordod” mondatban. A kontextusnak megfelelő „babákat” olvasatot Bornemisza alakja támogatja meg. B: „Még az szopokatis lam mind el hordod”.

⁸⁹ RMKT VII, 31: 201–202.

Függelék

Összefüggések a Pesti György-féle haláltáncének forrásai között (Az eltérő sorok vizsgálata)

I. Táblázat a források viszonyrendjéhez

Jelmagyarázat:

Cs. → B.	Az adott sorban a Csereyné-kódexbeli alak szövegkritikailag bizonyíthatóan forrása a Bornemisza-énekeskönyvbelinek.
B. forrása ?	Az adott sorban a Bornemisza-énekeskönyvbeli alak forrása nem adható meg szövegkritikai bizonyítással.
Cs. → L.	Az adott sorban a Csereyné-kódexbeli alak szövegkritikailag bizonyíthatóan forrása a Lugossy-kódexbelinek.
B. → L.	Az adott sorban a Bornemisza-énekeskönyvbeli alak szövegkritikailag bizonyíthatóan forrása a Lugossy-kódexbelinek.
Cs. → B. → L.	Az adott sorban a Bornemisza-énekeskönyvbeli alakot írja át, és ezt az új alakot szövegkritikailag bizonyíthatóan veszi alapul a Lugossy-kódexbeli alak.
L. forrása ?	Az adott sorban a Lugossy-kódexbeli alak forrása nem adható meg szövegkritikai bizonyítással.

A táblázatban a B., az L. és a bl. jelzések azt mutatják, hogy az adott sorban mi lehet, vagy szövegkritikailag hogyan értékelhető a Bornemisza-féle illetve a Lugossy-féle alak forrása.

Megjegyzés

A táblázat az összes eltérő sor közül (188) csak azokat a sorokat osztályozza, melyekben mindhárom szövegforrás eltérő (148). Az ábrázolás révén megalkotható a Bornemisza-énekeskönyvbeli, illetve a Lugossy-kódexbeli szövegalak eszményi forrása, melyet az eltérések tanúsága alapján a mindenkori másoló használhatott volna. Ez természetesen nem így történt. A táblázat sokkal inkább azt szemlélteti, hogy rövid, akár versszaknyi terjedelmű részleten belül is sor kerülhetett a források változtatására. Akár azt feltételezzük, hogy a másoló már készen kapott eklektikus szövegalakot jegyzett le, akár azt, hogy ő maga váltogatta forrásait, a 16. századi magyar nyelvű énekköltészet hagyományozásában számolnunk kell a kompilációs eljárásokkal, márpedig ez a szövegekkel való bánásmódra nézve az önellenőrzés igényére vall.

A szövegeltérések Szilády Áron kiadásának jegyzetapparátusában kereshetők ki. Néhány ott nem jelölt vagy nem eléggé szemléletesen jelölt eltérést (pl. metrikai hiba és annak javítása esetén) szinoptikus feldolgozásban adok meg.

II. A forrástulajdonítás szövegkritikai bizonyítása

Cs. lehet forrása a B.-nek

a 8., 89., 94., 120., 140., 178., 180., 193., 195., 231., 261., 262., 267., 268., 269., 281., 294., 297., 319., 322. sorokban, mert azonosak

sorszám	6	8	9	11	12	15	16	89	90	91	94	95	96	97	98	99	100	101	102	104
Cs.→B.		B						B			B		B						B	B
B. forrása?	B		B	B	B	B	B		B	B								B		
Cs.→L.			L	L	L	L	L		L	L	L							L		L
B.→L.																				
Cs.→B.→L.												bl		bl	bl	bl	bl			
L. forrása?	L	L						L					L						L	

sorszám	105	106	107	108	110	111	112	114	115	116	117	119	120	121	123	124	127	129	130	131
Cs.→B.	B		B	B							B		B						B	B
B. forrása?						B	B			B		B			B	B			B	
Cs.→L.	L					L	L			L		L			L					
B.→L.																				
Cs.→B.→L.		bl			bl			bl	bl					bl				bl	bl	
L. forrása?			L	L							L		L			L			L	L

sorszám	132	133	134	136	138	139	140	141	143	146	152	157	158	163	164	165	167	168	169	172
Cs.→B.			B		B	B	B		B											
B. forrása?	B	B						B		B	B	B	B	B		B	B	B	B	B
Cs.→L.	L	L	L		L							L				L	L	L	L	
B.→L.								L			L									
Cs.→B.→L.				bl											bl					
L. forrása?						L	L		L	L		L		L						L

sorszám	178	180	181	182	188	189	190	191	192	193	194	195	196	197	198	199	200	202	208	209
Cs.→B.	B	B			B					B		B								
B. forrása?			B			B	B	B	B		B		B	B	B		B	B	B	B
Cs.→L.			L		L	L							L				L			
B.→L.														L						
Cs.→B.→L.				bl												bl				
L. forrása?	L	L					L	L	L	L	L	L			L			L	L	L

sorszám	211	214	215	217	218	219	220	221	224	229	230	231	234	243	244	245	246	247	248	251
Cs.→B.								B				B	B	B	B					
B. forrása?	B	B	B	B	B	B	B		B	B	B					B	B	B	B	
Cs.→L.				L	L		L	L	L	L						L	L			
B.→L.	L		L																	
Cs.→B.→L.																				bl
L. forrása?		L				L					L	L	L	L	L			L	L	

sorszám	252	254	255	257	258	259	260	261	262	263	264	265	266	267	268	269	270	273	274	275
Cs.→B.					B			B	B		B		B	B	B	B				
B. forrása?	B	B		B		B	B			B		B					B	B	B	B
Cs.→L.						L	L					L					L			
B.→L.				L														L	L	
Cs.→B.→L.			bl																	
L. forrása?	L	L			L			L	L	L	L		L	L	L	L				L

sorszám	276	281	282	283	284	288	291	292	293	294	297	299	302	303	305	306	307	308	311	317
Cs.→B.		B								B	B	B								B
B. forrása?	B		B	B	B	B	B	B	B				B	B		B		B	B	
Cs.→L.			L		L	L	L											L	L	
B.→L.													L							
Cs.→B.→L.															bl		bl			
L. forrása?	L	L		L				L	L	L	L	L		L	L	L	L			L

sorszám	318	319	320	322	323	324	327	328
Cs.→B.		B		B				
B. forrása?	B				B	B	B	B
Cs.→L.								L
B.→L.							L	
Cs.→B.→L.			bl					
L. forrása?	L	L		L	L	L		

a 96., 105., 143. és 234. sorokban, mert B. szóbetoldással vagy szókiejtéssel, tehát egyszerű korrekcióval biztosítja az ének metrumképletét követő ritmust

a 107., 131., 138. és 243. sorokban, mert B. szóbetoldással vagy szókiejtéssel, tehát egyszerű elírással elrontja az ének metrumképletét követő ritmust

a 117. sorban, mert a tulajdonnév Cs.-beli elírása B.-ben már nincsen, tehát javíthatta

a 139. sorban, mert Cs.-hez képest B. pusztá fonémacserével ad más grammatikai funkciót

a 188. sorban, mert a 4,4,3 osztású Cs. első két ütemét megcseréli B.

a 102., 104., 108., 134., 244. sorban, mert B. szórendcseréje nem változtat sem a sor ritmusán, sem szemléleti összetettségén

a 221. sorban, mert B. szócserével 4,4,3 osztásúra javítja Cs. ritmusát, a logikai viszonyok megtartásával

a 254. sorban, mert B. igekötőre cseréli Cs. személyes névmását, anélkül, hogy változtatna a sor ritmusán vagy szemléleti összetettségén

Cs. lehet forrása L.-nek

a 9., 11., 13., 16., 90., 104., 112., 116., 134., 138., 158., 165., 167., 168., 169., 181., 188., 189., 196., 218., 220., 221., 229., 245., 270., 282., 284., 288., 291. sorokban, mert azonosak

a 12. és 91. sorban, mert L. egyetlen többesjelet told be és nyilvánvaló tollhibát szünteti meg

a 15. sorban, mert L. egyszerű szócserével 4,4,3 osztásúra javítja Cs.-t

a 101. sorban, mert Cs. állandó határozóját L. egy szótag megváltoztatásával alakilag eltérő, de vele azonos jelentésű határozóra cseréli

a 105. sorban, mert Cs. szótagtöbbletét L. B.-től eltérő módon szünteti meg

a 111. és 119. sorokban, mert Cs. szótagtöbbletét a 4,4,3 osztású L. megszünteti, míg B. lexikálisan teljes eltérést mutat

a 123. sorban, mert L. egyetlen szótagcserével tér el Cs.-től, anélkül, hogy elrontaná a sor 4,4,3 osztását

a 132. sorban, mert Cs. 5,6 osztását L. szórendcserével 4,4,3 osztásúra javítja, az 5,6 osztású B. modalitása viszont más

a 133. sorban, mert Cs. és L. között pusztán két fonéma eltérés van, mely nem változtatja meg az eltérő kérdőszó logikai irányultságát

a 200. sorban, mert Cs. és L. is egyaránt szótagtöbbletet tart, és a sor egyetlen eltérő főneve L. esetében szemléletileg találóbb, tehát javíthatta Cs. megoldását

a 94., 224. sorban, mert Cs. és L. között pusztán egy fonéma eltérés van, mely nem változtatja meg a határozó értelmét

a 246. sorban, mert a Cs.-beli határozószót a beszédhelyzetnek megfelelőbb alakra írja át L.

a 259. sorban, mert L. egyszerű szórendcserét végez

a 260. sorban, mert Cs. és L. egyetlen igekötőben tér el

a 265. sorban, mert Cs. 6,5 osztását egyetlen szótagcserével 4,4,3 osztásúra javítja

a 299. sorban, mert egyetlen módosítószó az eltérés, metrikai és szemléleti következmények nélkül

B. lehet forrása L.-nek

a 95., 106., 110., 141., 197., 211., 215., 228., 251., 257., 273., 274., 308., 327. sorokban, mert azonosak

a 152. sorban, mert a szótagtöbbletet mutató és lexikailag is elütő Cs.-t nem követik, és mert B. és L. igei állítmánya azonos, jöllehet az állítmányhoz tartozó bővítmény eltérő

a 311. sorban, mert egyetlen módosítószó az eltérés, metrikai és szemléleti következmények nélkül

Cs. lehet a forrása B.-nek, B. pedig L.-nek

a 95. sorban, mert Cs. közelre mutató névmását B. távolra mutató névmásra írja át, illetve Cs. igei állítmányából B. úgy hagy el egyetlen betűt, hogy az új szó más értelmet ad; ezeket a változtatásokat L. átörökíti

a 97. sorban, mert Cs. befejezett múltban álló igei állítmánya a későbbi forrásokban elbeszélő múltban van, s e funkcionális fonémacserén kívül nincs eltérés

a 98. sorban, mert Cs. és B. állítmánya a versszak többi sorának nem megfelelő módon jelen idejű, ezt az örökítési hibát javítja L.

a 99. sorban, mert az ének metrumképletének megfelelő ritmusú Cs.-t egy szótaggal megtoldja B., ezt a hibát javítja L., ám közben átveszi B. modalitását és időjelét

a 100. sorban, mert Cs. metrikai hibáját B. és L. egyformán kerülik el

a 106. sorban, mert Cs. 4,4,3 osztását B. és L. azonos módon döccentik meg szótagtoldással

a 110. sorban, mert Cs. személyes névmás+időhatározószó szerkezetéből B. elhagyja a névmást szótagkiegyenlítéssel; L. követi B. megoldását

a 114. sorban, mert Cs. és B. 6,5 osztású, azonos, ám B. elírást tartalmaz; ezt az elírást L. alapul veszi, átörökíti, és átírja a sort 4,4,3 osztására

a 115. sorban, mert Cs. általános névmása B.-ben már vonatkozó névmás, L. ezt követi, de a korábbiaktól eltérő igei állítmányt használ

a 121. sorban, mert Cs. és B. azonos, L. pedig tárgyraggal bővíti a tulajdonnevet

a 127. sorban, mert míg Cs. nem figyel fel arra, hogy a 125. sor rímpozíciós igei állítmányának ismétlésével a párhuzam alakzatára lehet felépíteni a versszakot, addig B. él a lehetőséggel, majd ezt a megoldást örökíti L.

a 129. sorban, mert Cs. modalitását a beszédhelyzethez alkalmazkodva változtatja meg B., és ezt átveszi L.

a 136. sorban, mert Cs. és B. azonos, és okhatározói kötőszavukat ugyanilyen értelművel helyettesíti L.

a 164. sorban, mert az azonos Cs. és B. 4,4,3 osztását L. egy többletszótaggal elrontja

a 182. sorban, mert Cs. és B. azonos, L. igei állítmánya pedig hangzásban is közeli szinonímája a korábbi megoldásnak

a 199. sorban, mert Cs. okhatározói kérdőszavát B. megváltoztatja, ezt örökíti L., ugyanakkor L. átírja Cs. és B. azonos minőségjelzőjét

a 251. sorban, mert Cs. középfokú minőségjelzőjét B. alapfokúra írja át, és ezt veszi át L.

a 255. sorban, mert Cs.-t megtoldja B. egy szótaggal, és igei állítmányát átírja; L. nem örökíti B. szótagtöbbletét, de átveszi az új igei állítmányát

a 305. sorban, mert Cs. beszédhelyzetét B. átalakítja, ezt átveszi L., ám megváltoztatja az igei állítmányt

a 307. sorban, mert Cs. 4,4,3 osztású ritmusát B. 6,5 osztására alakítja, ám közben módosítja a beszédhelyzetet is; L. átörökíti B. beszédhelyzetét, és javítja B. ritmusát

a 320. sorban, mert Cs. szótagtöbbletét az azonos B. és L. szókiejtéssel megszünteti, tehát egyszerű korrekcióval biztosítja az ének metrumképletét követő ritmust

III. Az eltérések szinoptikus feldolgozása

Megjegyzések:

Szilády Áron fölöttébb megbízhatóan, mind a morfémák, mind a lexémák szintjére gondot fordítva közölte a halálének szövegforrásai közötti eltéréseket. A jegyzetek ma is jól használhatóak. A következő szinopszis kizárólag azokat a sorokat közli, melyekkel kapcsolatban Szilády jegyzetapparátusa kiegészítésre szorul, méghozzá két okból. Egyrészről az eltérések soron belüli elhelyezkedésére, vagyis azok metrikai viszonyaira Szilády nincs minden esetben tekintettel. Másrészről figyelmét elkerülte néhány további olvasati hely. Szinopszisom szintén az eltérő helyek bemutatásában érdekelt, így az egyes sorokban a közös részeket csak azért tünteti fel, hogy azok biztosítsák a sor metrikai teljességét. Ezzel összhangban az írás korfestő erejét, a szerző nyelvallapotát és írásgyakorlatát jellemző sajátosságait csak az eltérő helyeken hagytam meg. Ahol már legalább két forrás azonos, ott a mai nyelvallapotot és helyesírást követem. Természetesen kritikai kiadás esetében ez túlzott egyszerűsítés volna, itt viszont ez az eljárás szemléletesebbé teszi azt, hogy az adott ponton melyik forrás tér el a többitől.

Szinoptikus feldolgozásom a három forrást soronként folyamatos szövegbe foglalja. Normál szedés jelöli azokat a helyeket, ahol mindhárom forrás azonos. Az eltéréseket [ ] zárójel között, a forrásnév rövidítésével és tipográfiai elkülönítéssel adom meg. A jelölések a következők:

Csereyné-kódexbeli alak: Cs.: KISNAGYBETŰS SZEDÉS

Bornemisza-énekeskönyvbeli alak: B.: félkövér szedés

Lugossy-kódexbeli alak: L.: kurzív szedés

Ha két forrás megegyezik, akkor a forrásnevek rövidítése után (pl. Cs. & L.) normál szedéssel következik modern átírásuk. (Ezen a ponton térek el az egyszerűség kedvéért a genetikus kiadások általam is helyesnek tartott korfestő megoldásaitól.) Ilyenkor a harmadik alak közvetlenül ezután [ ] zárójelben áll.

A források következetesen nem használnak mellékjelet a hosszú magánhangzók jelölésére. Így a Bornemisza-tipográfia ['] mellékjeles betűjegyei helyett a rövid ö és a rövid ü átírás mutatkozik helyesnek. A rendelkezésre álló betűkészlet most az [ʒ] betűjel helyett a mai helyesírás szerinti sz, az [ɛ̃] betűjel helyett s átírást tesz szükségessé. A források csak a strófakezdő sorokat nyitják nagybetűvel, egyéb sorokat nem. A szövegkritikai megjegyzésektől ez esetben eltekintek.

Az eltérések szinopszisa

11. s. Cs. & L.: nagy szép dicsőséggel felékesíté [B.: Paradiczomban őket el bé viue]

12. s. Cs. & B.: kinek [L.: kiknek] Cs. & L. parancsolatjában [B.: paranczolattyat] Cs. & L. jelenté [B.: meg ielente]

13. s. C. & L. Rólam [B.: Rola] kérlek hogy meg emlékezzetek

15. s. az mit [Cs.: EN HAGIOK B.: ő hagy ti L.: hadgyok ti] csak abban járjatok

21. s. [Cs.: ILLY MEZITTELENSEGERITT MY B.: Nagy mezitelensegebe] atyánknac

51. s. kiknek az halál elveszi [B.: ő] ezeket
52. s. azt sem [Cs.: TWGIA B.: **tudgyac**] hol [Cs.: MEG NIOMWAZT'A B.: **meg nyomaztyac**] őket
70. s. valami dicsőségem [Cs.: ENNEKEM B.: **nekem**] vagyom
72. s. [Cs.: AZ DÖGH HALAL CH'AK B.: **czac az halal en**] reám ne ragadjon
73. s. **En** [Cs.: FELELEM EZTT B.: **felelec azt**] mondám az pápának
81. s. Tudod-e mit mondott [Cs.: CHRISTUS TW B.: **az Christus**] nektek
91. s. **B. & L.** gyönyörködnek [Cs.: GIONIÖRKÖDIK] sok [Cs.: EKTELEN ITTALBA B.: **italban etelben L.: etelben italban**]
105. s. Sír sz Cs. & L. kesergesz [B.: **keseregsz**] [Cs.: MOSTAN TE B.: **mostan L.: most te**] beteg ágyadban
106. s. **B. & L.:** de hogy nem jutott ez akkor [Cs.: DE HOGY AKKOR EZ NEM IUTOTT] eszedben
107. s. Cs. & B. mikoron [L.: *mikor*] voltál nagy jó [Cs.: egessegeben B.: **egessegeben L.: egessegeben**]
110. s. az tisztartókhoz is **B. & L.:** majdan [Cs.: EN MAID] elmegyek
111. s. Cs. & L.: az mint látom [Cs.: HEYABAN OTTYS L.: *ot heiaban*] nem járok [B.: **ő köztökis soc gonossagot latoc**]
115. s. szegényeken **B. & L.:** mit [Cs.: MIND] hamisan Cs. & B. vontatok [L.: *vöttetök*]
119. s. tudod-e hogy [Cs.: TE] sok Cs. & L. hamis fogást [B.: **hamissagot**] Cs. & B. szerzesz [L.: *töhecz*]
138. s. mindnyájan [B.: **mert**] mezei virágok vagytok
141. s. Bizonyára hogyha **B. & L.:** tőlem [Cs.: WELEM] lehetne
143. s. [Cs.: ZEPPEKETT NEKEMYS B.: **szept nekemis L.: nekömis azokat**] szeretnem kellene
146. s. [Cs.: MIND KYRAL'RA CHYAZARRA B.: **mint Czaszarra Kiralyra**] tiltánának [L.: *Kiraliok csaszarak föl tamadnanak*]
163. s. [Cs.: EREIET HATTALMATT AZ MYTT B.: **erömet hatalmat en annac L.: erömet hatalmam az mint**] látom
197. s. Kegyetlen halál **B. & L.:** miért [Cs.: MYRE] hogy így **B. & L.:** rontod [Cs.: RONTIAZ]
217. s. Az bűn Cs. & L. miatt [B.: **mia**] Cs. & B. igen [L.: *ugyan*] Cs. & L. elfáradt [B.: **meg faradt**] lelkünk
202. s. Cs. & L.: vagy bizony megvonnál [B.: **vagy meg vonnalac**] vagy [Cs.: MEG WONATNAL B.: **bizony meg vonnal L.: meg vonnalak**]
234. s. [Cs.: MAGOKNAK B.: **de magoknac L.: magokkal**] Cs. & B. semmit [L.: *semmi iot*] nem tudnak tenni
235. s. az halál Cs. & L.: mihelyt [B.: **mikor**] [Cs.: KÖRWLÖK KEZD B.: **kezd környüllöc L.: közöttök kezd**] járni
259. s. soha [Cs.: W ARROL B.: **arrol ő L.: arrol ő**] Cs. & L. meg nem emlékezik [B.: **el nem feletközic**]
268. s. gazdagok ily hamar Cs. & B.: meg nem hálnátok [L.: *tiis meg nem haltok*]
269. s. Az ki engem Cs. & B.: nem akar hamar [L.: *hamar nem akar*] látni
275. s. [Cs.: WADLOWATT ZAIAN NEM HORDOZHATTOK B.: **az vad lonac szaiat nem tarhattyatoc L.: az vad lovat szajon nem hordozzatok**]
282. s. az jámbor házaskat [B.: **is**] Cs. & B. nem tekinted [L.: *nem kimelöd*]
293. s. **B. & L.** Látjuk [Cs.: ATT'ANK] ez világnak Cs. & B. erőtlenségét [L.: *hitölenseget*]

299. s. az sok italt ismét [Cs.: HOG' KY AGYATOK B.: mind ki adgyatoc L.: ki ukadgyatok]

305. s. Mind földön mind vizen valakik [Cs.: WANNAK B.: vadtoc; L.: jartok]

308. s. még jó távol ha reá nem B. & L.: gondoltok [Cs.: GONDOLNAK]

319. s. vesztegségben és reménységben Cs. & B.: leszünk [L.: legyünk]

320. s. mikor az testtől megválík [Cs. AZ] mi lelkünk

Szabolcs Oláh

LA DANSE MACABRE DE GYÖRGY PESTI ET L'USAGE DE LA VERSIFICATION PROTESTANTE

(L'examen textologique, morphologique et aspectif des différences des sources)

La danse macabre de György Pesti subsiste dans trois sources non-autographiques. Lajos Dézsi a publié la variante du manuscrit Csereyné de 1565. A la suite de cette décision la variante imprimée qui figure dans le livre de cantiques Bornemisza de 1582 était considérée comme texte dit corrompu et non-accepté. La variante manuscrite du code Lugossy (1629–1635) bénéficiait d'une attention encore moins grande. A la suite des recensions des variantes Lugossy j'ai constaté que souvent la variante du manuscrit était supérieure aux variantes préalables du point de vue métrique aussi bien que de sa complexité de cadences. Incomplet, celui-ci ne peut malheureusement pas servir de texte principal. J'ai réussi à démontrer selon les points de vue d'une approche textologique que le texte de la variante Bornemisza n'est pas corrompu dans les vers qui sont différents de ceux des autres sources. Puisqu'il s'agit d'une variante imprimée, celle-ci peut servir de base d'une édition critique. Dans l'annexe vous trouvez les différences des trois variantes non-documentées jusqu'ici ainsi que leur interprétation textologique.

En examinant les différences morphologiques et aspectives des variantes Csereyné et Bornemisza j'ai constaté que dans l'œuvre de Pesti plusieurs modifications rhétoriques et poétiques sont effectuées sur le genre de la danse macabre afin que celui serve au maximum les buts de la dévotion. D'un motif homilétique l'auteur de la variante Bornemisza – probablement Bornemisza lui-même – modifia les démarches de la construction du texte en intégrant le genre médiéval parmi ceux canonisés par l'usage de la versification protestante. En tirant une conclusion globale l'examen de la littérature des réflexions sur la mort nous mène à être prudents, néanmoins j'ose exprimer la conclusion qui est ceci: pour la danse macabre de Pesti il s'agit d'une interprétation de la tradition du genre dans un sens protestant à la suite de laquelle l'approche historique de Wittenberg s'impose.

Quant aux démarches de narration de la chanson, la conscience superposée du narrateur rompt souvent avec le cliché de l'acte, en s'adressant au public et en changeant de registre. Tout cela est provoqué par les actes du protagoniste subordonné, la mort. Je vois une valeur littéraire importante dans cette solution. Dans la structure de la chanson l'auteur put formuler l'expérience qu'attaquant à l'affût la mort est capable de s'insinuer dans un refuge qu'on avait cru sûr. Au fur et à mesure que la réception contemporaine centre sur les changements des points de vue dramatisés et leur réalisation figurative dans le texte de la chanson elle obtiendra une perspective littéraire et esthétique en accord avec le sens historique et théologique.

Maiolino Bisaccioni talán nem marad örökös mellékszereplője az olasz–magyar kapcsolatok történetének. Történeti és politikai műveinek fontosságát eddig is ismerték, illetve elismerték Magyarországon, és ezek tanulmányozása a legújabb irodalomtörténeti kutatásokban is gyümölcsöző eredményeket hozott.¹

Az a novellája azonban ismeretlen maradt, amely pedig annak a nevezetes történetnek a regényes újráirása, amely híressé tette Árpádházi II. Endre király udvarát. A ferrarai polihisztor Bánk bán-novellája az író 1648-ban kinyomtatott novellagyűjteményében jelent meg.² Ezt a magyar vonatkozású irodalmi művet teljesen mellőzte az egyébként nagyon gondos magyar pozitivistá irodalomtörténet-írás, annak ellenére, hogy az olasz feldolgozás újabb bizonyíték arra, hogy ez a nevezetes házasságtörési és halálhistória valóban elterjedt Európában.³ Azt, hogy Bisaccioni munkásságában a magyar tematika jelen van, az irodalmi kutatás már jelezte korábban is,⁴ ugyanakkor az a tény, hogy szerzőnk szépírói munkái között van egy teljes mértékben magyar tematikájú novella, olyan fontos adat, mely mindenképp felkeltheti a magyar irodalom kutatóinak érdeklődését. Egyrészt, mert a magyar irodalom egyik nevezetes fejezetéhez, azaz a Bánk bán-téma sokszázados, fordulatos történetéhez szolgáltat újabb anyagot, másrészt Bisaccioni kompozíciós technikája szempontjából is érdekes, mert segít megérteni a história és a fabula – eddig is fontosnak tartott⁵ – kapcsolatát. Mindez haszonnal jár a forráskutatásra nézve is.

Az olasz irodalomtudományban is komoly érdeklődés tapasztalható Bisaccioni irodalmi működésének elemzése iránt,⁶ és épp az keltette fel a figyelmet, hogy a Bisaccioni-novellák tanulmányozása során Edoardo Taddeo arra a következtetésre jutott, hogy „semmilyen pontos adat nem áll rendelkezésünkre... a Bisaccioni-

¹ Ezzel kapcsolatban nem feledkezhettünk meg KLANICZAY Tibor igen fontos tanulmányairól: *Zrínyi Miklós*, Bp., Akadémiai, 1964²; *Zrínyi helye a XVII. század politikai eszméinek világában* = K. T., Pallas magyar ivadéka, Bp., Szépirodalmi, 1985, 153–211.

² Maiolino BISACCIONI, *L'Isola, ovvero Successi favolosi*, Venezia, M. Leni, 1648. – A kötet IX. novellájáról van szó.

³ Az Antonio Bonfini és Heltai Gáspár műveivel, illetve Valkai András verses feldolgozásával összefüggésbe hozható történelmi hagyományról a későbbiekben szólnunk. Ami viszont a téma tágabb értelemben vett elterjedését, fortunáját illeti, említsük meg Hans Sachs (1561), George Lillo (*Elmerick*, 1739), Franz Grillparzer (*Ein treuer Diener seines Herrn*, 1828), Franjo Marković (*Benko Bot*, 1872) drámai feldolgozását, az elbeszélő változatok közül Louis d'Ussieux *Décameron français*-jának egyik novelláját, vagy az olasz Tommaso Gargallo elbeszélését. A kérdéskörrel kapcsolatban lásd *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772–1849*, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1975.

⁴ Vö. Letterio DI FRANCIA, *Novellistica*, Milano, Vallardi, 1924–1925, II, 331.

⁵ Edoardo TADDEO, *Le „favole tratte dal vero” di Maiolino Bisaccioni*, Studi secenteschi, XXX, 1989, 101–130.

⁶ Igen jó példa erre az *Il Demetrio Moscovita. Istoria tragica*, ed. E. TADDEO, Firenze, Leo S. Olschki Editore, 1992.

féle novellák forrásaira vonatkozóan.”⁷ Így, miközben szeretném meghatározni a novella forrásait, a szövegeltérések gyakoriságának és típusainak – az amplifikáció mértékének és jelentésének – vizsgálata megadja majd a fabula és a ’valós’ események novellabeli kapcsolódási módját.

Ami a novella keletkezési körülményeit illeti, mindenekelőtt emlékeztetnünk kell arra, hogy Bisaccioni kétszer is járt Magyarországon. Először 1601–1603 között a török hadjáratban, 1619-ben pedig a Bethlen Gábor elleni harcban vett részt.⁸ Így szerzőnknek megvolt a lehetősége arra, hogy ne csupán a szájhagyományban terjedő történeti anekdotákról értesüljön, hanem arra is, hogy megismerje a 15–16. századi magyar történeti irodalmat, így főként Antonio Bonfini és Heltai Gáspár műveit, valamint azt a verses átiratot, amelyet Valkai András készített.⁹

Előrebocsátjuk, hogy Bisaccioni főként Bonfini szövegét követi, ugyanakkor összehasonlító elemzésünk során azt is kimutatjuk, hogy Bisaccioni novellája kapcsolatban áll Heltai szövegével is, viszont ki kell zárnunk bármiféle kapcsolódást Valkai verses novellájával. Vagyis az olasz novella azt a *fabulát* használja föl, amelyet Bonfini és Heltai közvetít számunkra. Semmi nem ad okot arra, hogy azt feltételezzük, hogy Bisaccioni bármennyire is megbarátkozott volna a magyar nyelvvel. Épp ezért nemigen olvashatta Heltai szövegét, bár – orális formában közvetítve – hallhatta ezt a változatot is. Mindenesetre az biztos, hogy Magyarország történelmének, illetve ennek a konkrét történetnek általános ismertsége és a történeti hagyomány regényes feldolgozásainak elterjedtsége egyaránt hozzájárulhattak az olasz novella megszületéséhez. Mindezen következtetések arra készítetnek, hogy az olasz novella komparatív elemzését a Bonfini szövegével való összevetésen túl kiterjesszük a Heltai-szöveggel való összehasonlításra is. Így a három szöveg együttes elemzése szolgál arra, hogy alaposabban megértsük a történeti tény narratív feldolgozásának folyamatát.

Ahhoz, hogy kimutassuk Bisaccioni átírásának igazi hatékonyságát és művészi erejét, először is a komparatisztika szintjén kell meghatároznunk ama módot és mértéket, amellyel az olasz novella a forrásszöveghez kapcsolódik. Bonfini műve ugyanis a novella által feldolgozott eseménynek csak a történeti dokumentációját tartalmazza. Így a latin forrás csupán váz az olasz novella számára, minthogy maga az elbeszélés a ferrarai szerző írói találékonyságának gyümölcse, és ezért nem lehet egyszerűen levezetni a történeti hagyományból. Mindaz, amit Bisaccioni szabadon épít be a novella szövegébe, nemcsak az eredeti történet kommentáló bővítése, hanem a novella által elmesélt események belső logikájából bontakozik ki, azaz a szereplők a megfelelő szituációkhoz alkalmazkodva cselekednek és

⁷ TADDEO, i. m., 128.

⁸ Vö. KLANICZAY, *Zrínyi helye...*, i. m., 185. – Klaniczay az olasz *Dizionario biografico degli Italiani* (Róma, 1968) B. M. szócikkére hivatkozik.

⁹ Antonio BONFINI *Rerum Ungaricarum Decadese* (1489–1492; 1496–1497) volt az a történelmi forrás, amelyhez a Bánk bán-történet különböző feldolgozói fordultak. A minket érdeklő időszakra vonatkozó munkák közül a magyar irodalomból említsük meg HELTAI Gáspár 1575-ben írt művét (*Krónika az Magyaroknak dolgairól*) és VALKAI András *Bánk bán históriáját* (1567). Az első történelmi alkotás, amely szinte csak arra szorítkozik, hogy Bonfini szövegét magyar nyelvre fordítsa és regényesített krónikává alakítsa át a történetet, jelentős, érdekes hozzátoldásokkal együtt; a második a históriás énekekhez tartozik.

beszélnek, a szerző kihasználja a történet „teatralitását”, melyen belül a dialógusok felépítésének jellege újabb lehetőséget nyújt az elemző számára a szereplők sajátos viselkedésének a barokk világképből való levezetésére.

*

A történet közismert. Árpádházi II. Endre (1205–1235) magyar király az V. kereszties hadjárat vezetőjeként a Szentföldön harcol. Távollétében Bánk bán (Bisaccioni novellájában „Bambano”) látja el Magyarország kormányzói teendőit, azaz ő a király helyettese, az alkirály (viceré), és látszólag minden különösebb probléma nélkül vezeti az ország ügyeit. Igen ám, de eközben a királyi udvarban a királyné öccse (a novellában Edemondo, azaz Ödön), nővére, Gertrudis segítségével kikezdi a bán jó hírnevét, és elcsábítja feleségét (az olasz novellában Margheritát, azaz Margitot), amit a férj a királynő megölésével bosszul meg. A hazatérő király elismeri Bánk tettének jogosságát, felmentve őt a tett minden következményétől.

A becsületdráma-szövevény természetesen teljesen más természetű, politikai eseményeket takar, és maga is egy sokszázados, elkendőző propaganda eredménye. Az általa deformált és meghamisított tények a történeti forrásokban és a novellában egyaránt szerepelnek.¹⁰ Mindenesetre a nyilvánvaló sminkelés ellenére Bonfini és Heltai szövege elég sápadt és vértelen a szóban forgó esemény közlésekor. Ezért hasznos lesz a Bisaccioni-novella történeti részeit szembeállítani a megfelelő latin és magyar passzusokkal. Így a források ügye is világosabb lesz:

Bonfini:

Uxorem duxit Gertrudem
nobili Alemanorum ge-
nere natam, ex qua liberos

Heltai:

Feleséget vén magának a
nemes német nemzetből,
Gertrudot, kiből sok mag-

Bisaccioni:

Ebbe questo in moglie
una Dama nobilissima
della Germania, che Ger-

¹⁰ A valóságban Gertrúdöt 1213. szeptember 28-án ölték meg, akkor, amikor II. András Galiciában volt, és nem a Szentföldön, oda ugyanis csak 1217-ben ment. Egyébként is, a gyilkosság okát nem a Bánk feleségét ért sérelemben kell keresni. A hagyomány úgy tartja, hogy Bánk, jöllehet elkerülte a büntetést, kiesett a király kegyéből. De az is köztudott, hogy Bánk bán még hosszú időn keresztül fontos megbízatásokat kapott, és IV. Béla csak 1240-ben kobozta el minden vagyonát. Hasznos lehet számunkra, amit ezzel kapcsolatban olvashatunk az ASZTALOS-PETHŐ-féle *Magyarország történetében* (Nicola ASZTALOS–Alessandro PETHŐ, *Storia dell' Ungheria*, Milano, S. A. Editrice Genio, 1937, 64): „A helyzet akkor jutott a csúcspontjára, amikor az udvarba érkezett külföldiek túlzott befolyásra tettek szert, azok az idegenek, akiket Gertrudis királynő hívott be, és akiket a királynő sok előnyben részesített. [...] 1213-ban az általános nyugtalanság felkelésbe torkollott, amelynek következtében a királynő és annak néhány kegyence életével fizetett. A király a felkelőket ítéletnek vetette alá, sőt néhányukat ki is végeztette [...] Bánk bán azonban annak ellenére, hogy Simon nevű veje segítségével megölte a királynőt, a király tanácsadó testületének tagja maradt. Sőt, 1217-ben Bánk Szlavónia bánja, Simon pedig Erdély vajdája lett (1215). Mindebből arra a következtetésre lehet jutni, hogy András figyelembe vette a felkelés, az összeesküvés személyes indítékait és annak erkölcsi, morális hátterét is.” – De érdemes összevetést tenni, utalni: lásd ERDÉLYI László, *Kronikáink atyja*, Kézai, Szeged, 1933, 38; HORVÁTH János, *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílusproblémái*, Bp., 1954, 267; *Magyarország története*, Bp., Gondolat, 1964, I, 78. Igen hasznosak a Thuróczy János *Chronica Hungarorum* (1488) című művének magyar nyelvű kiadásához Horváth J. és Boronkai I. által írt jegyzetek: THURÓCZY János, *A magyarok krónikája*, ford. HORVÁTH János, Bp., Magyar Helikon, 1978, 538.

complures tulit, imprimis Belam et Colomannum, deinde Andream et Elisabetham pre vite sanctimonia universe posteritatis perpetuo celebrandam.¹¹

zatjokat nemze: Bélát, Kálmánt, Andrást és Erzsébetet: ez vala a Szent Erzsébet.¹²

trude nominossi, quella che fu Madre di santa Elisabetta.¹³

Heltai magyar szövege Bisaccionihoz képest sokkal jobban kötődik az eredeti latin szöveghez. Sőt, a magyar szöveg akár a latin szöveg fordításaként is felfogható, és a hangsúly az események leírására helyeződik (így Gertrudis királyné és II. Endre gyermekeinek felsorolására), amely egy történeti munka esetében fontos, ugyanakkor Bisaccioni kihagyja ezeket az elbeszéléséből, mivel ő novellát ír. Ez alól egyedül Erzsébet jelent kivételt, valószínűleg azért, mert a novellában a lánygyermek szentségét a szerző az édesanya feltételezhető erkölcstelenségével kívánta szembehelyezni. Ez nem jelentéktelen szempont Bisaccioni kompozíciós technikájának megítélésekor, épp ezért érdemes felfigyelni az alábbi szerzői megjegyzésre:

„Fu questa, benché regina e moglie d'un Re non meno pietoso che valoroso, più amica della terra che del Cielo, quasi che tutto ciò che d'amore divino fosse stato in lei convenevole passasse nella figlia, chiara à per miracoli e santità di vita. Non è sempre vero che i buoni mariti facciano le buone mogli, poiché Andrea, ch'era per tutte le parti ammirabile e degno di quella Corona, ch'avea molto ambita, non poté mai con la sua vita esemplare toglier dalla consorte i pensieri di compiacersi delle cose mondane.”¹⁴

A három szöveg összevetését az elbeszélés történeti keretére vonatkozólag érdemes folytatni, amelyben most két döntő epizód: Bánk kormányzói kinevezése, illetve Edemondo udvarba érkezése következik. A szemelvények összehasonlításával mindkét esetben jelentős segítséget kaphatunk a három szöveg közt fennálló viszony megállapításához:

Bonfini:

Aiunt enim Andream peregre dudum profecturum, ut regno bene prospiceret, Bancbanum nobili Borum genere natum spectate fidelitatis ac sapientie virum universe Ungarie prefecisse, regiam gubernandi delegasse potestatem, commisisse

Heltai:

Hatta vala kedig az András király helytartóul országában egy jeles férfiút, Bánk bán nevőt, ki az Baruknak nemzetségéből való vala, hogy az bírna addig mind az egész országgal, és mindenekre gondot viselne. Ennek hívsége alá ajánlá a királ-

Bisaccioni:

Ora dovendo partire Andrea per Costantinopoli, e radunar colà gli esserciti per la Palestina, non ebbe a chi meglio stimasse di poter consignare l'amministrazione del Regno, che a Bambano Cavalier Principalissimo, e ch'avea cognitione intiera di tutti

¹¹ Antonius DE BONFINIS, *Rerum Ungaricarum Decades*, ed. I. FÖGEL, B. IVÁNYI, L. JUHÁSZ, Lipsiae, B. G. Teubner, 1936, II, 151.

¹² HELTAI Gáspár, *Krónika az Magyaroknak dolgairól* = HELTAI Gáspár és BORNEMISZA Péter *Művei*, szerk. NEMESKÜRTY István, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980, 438.

¹³ BISACCIONI, *i. m.*, 254. – Az idézetek átírása során az ismert szabályok szerint jártam el. – A. F.

¹⁴ *I. m.*, 254–255.

illius fidei reginam, liberos et fortunas imprimisque admonuisse, ut iuste regnum administraret, nulli iniuriam fieri pateretur, cum finitimis pacem eque servaret; item otium et honestatem commendavit. Bancbanus traditam regni summam forti animo accepit ratus maximam sibi ostentandae virtutis ac fidei occasionem obtigisse. Invidit fortuna viro et facilem propositi successum intercepit.¹⁵

né asszont is minden ő udvarával.¹⁶

gli affari sì della Corte, come di tutte le materie politiche interne ed esterne. In questo sono differenti i Regni elettivi da gli ereditarii, che questi riconoscono le Regine per amministrate del regno, e quegli non le vogliono per più che allevatrici dei figli in assenza de' mariti. [...] Governava adunque Bambano con somma sua contentezza il Regno: sì perché vedeva l'amore de' popoli che gli rispondevano con l'applauso, sì anco perché ei vedeva che la moglie non era men cara a Gertrude di quello ch'ei si fosse ad Andrea. Ma la fortuna, che invidia sempre i buoni, si frapose a tante contentezze.¹⁷

A két történeti forrás a politikai-jogi események elbeszélési tradíciójához tartja magát, jóllehet a humanista retorika szabályait követő latin szöveget Heltai a 16. századi magyar irodalmi nyelv stílárís konvencióinak megfelelően formulázza át. Bisaccioni a fabula által kínált minden lehetséges alkalommal a királyi hatalomról szóló megjegyzéseket iktat novellájába.

Amikor a három szöveget összevetjük, akkor a legnagyobb figyelmet épp erre, az olasz novellát alapvetően meghatározó jellegzetességre kell fordítanunk. Bisaccioni kompozíciós eljárásában ugyanis a történet tulajdonképpen a politikai elmélkedés alapjául szolgál, amellet, hogy természetesen kihasználja a házasságtörés és a vérbosszú adta témának a barokk ízlés és érzékenység szempontjából nem elhanyagolható lehetőségeit. Arra is rámutathatunk, hogy a fortuna irigységéről szóló megjegyzés, amely mind Bonfini, mind Bisaccioni szövegében előfordul, újabb bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a novella inkább a latin, mint a magyar krónikára támaszkodik: Heltai ugyanis kihagyja ezt a motívumot. Az ő előadásmódja a 16. századi magyar próza elbeszélői konvencióinak megfelelően gyors és tömör, kizár minden novellisztikus bővítést, sőt, szemben Valkai feldolgozásával – a verses elbeszéléssel mint olyannal –, a reflexív és didaktikus betoldásokat sem tűri.

Az összevetést a második epizóddal folytatjuk, amelyben megbomlik a kezdő szituáció egyensúlya:

¹⁵ BONFINI, *i. m.*, 153.

¹⁶ HELTAL, *i. m.*, 439.

¹⁷ BISACCIONI, *i. m.*, 255–257.

Bonfini:

Ecce ex Alemania Gertrudis regine frater advenit, ut sororem viri absentiam egre ferentem consolaretur; subsedit dies aliquot apud eam et variis mulierem illecebris oblectavit; faciebat id non immerito, quandoquidem indulgentissimam sibi semper fuisse noverat.¹⁸

Heltai:

Azonközbe juta Németországból a királyné asszonynak öccse, hogy vigasztalná a nényét, miérthogy távol vala az ura.¹⁹

Bisaccioni:

Gertrude la Regina, che poco sapeva accomodarsi alla vita solitaria, che tale potea dir la sua senza marito, inviò messi al fratello, ch'Edemondo chiamavasi, invitandolo a passare in Alba Regale Sede allora di quel Regno, ed oggi abitata da Mahomettani. Andò il giovane a tener compagnia alla Sorella, che lontana dalle cure del Regno, tutta si dava ai diporti, alle feste ed ai ragionamenti allegri.²⁰

Bisaccioni kihasználja a történeti hagyomány által rendelkezésre álló fabula minden olyan lehetőségét, ahol fokozhatja a helyzetből adódó konfliktusokat. Bisaccioni az udvart Gertrúd öccse megérkezésekor a „valóságos” történetnek megfelelő poétikai konvenciók szerint írja le. Ismeretes, hogy novelláinak helyszínét mindig földrajzilag is pontosan meghatározza.²¹ Nem szorítkozik azonban a fabula pusztá vázának kifejtésére: azonnal belebocsátkozik a bonyodalomba, amelyet aztán Gertrúd jellemzésébe illeszt. A novellában tehát a már Bonfininél is meglevő szereplők jellemet kapnak:

Bonfini:

Cum regina dies ac noctes Bancbani uxor versabatur mulier spectate pulchritudinis ac venustatis eximie, quam incredibilis pudicitia nimium exornabat; huius consuetudine Gertrudis admodum delectari solita.²²

Heltai:

Vala kedig az Bánk bánnak a felesége éjjel nappal a királyné asszonnál, ki igen szép szömély vala, és igen jámbor; és ezért nyájkodik vala a királyné asszon igen örömet véle.²³

Bisaccioni:

Fra le Dame, che le assistevano, e che gli erano care, carissima gli fu Margherita la moglie di Bambano, ed a ragione, poich'era più d'ogni altra vezzosa e senza alcun paragone la più bella. [...] Margherita, come quella che era il condimento e la delicia della Corte, stava quasi che sempre con la Regina, ed allo stesso tempo dormiva ancora con essa.²⁴

¹⁸ BONFINI, *i. m.*, 153.

¹⁹ HELTAI, *i. m.*, 439.

²⁰ BISACCIONI, *i. m.*, 256.

²¹ TADDEO, *i. m.*, 114.

²² BONFINI, *i. m.*, 153.

²³ HELTAI, *i. m.*, 439.

²⁴ BISACCIONI, *i. m.*, 256–257.

A három szöveg összevetése újra azt bizonyítja, hogy az olasz mindenekelőtt a latinra vezethető vissza, ugyanakkor Bisaccioni túlmegegy a forrásszöveg száraz megismétlésén: meglehetősen hosszú elmélkedést kapcsol hozzá, amely reflexivitásánál fogva elkülönül a kontextustól:

„Avea costei un tratto così allegro ed un Brio così gentile, che ben sarebbe stato di pietra chi non l’avesse amata. Le bellezze di lei non erano ristrette nel termine della mediocrità, né la modestia sua andava armata di rigorosi disdegni; non era (come soglion le belle) deformata dall’alterigia, ma condita di gratie. Una beltà ritrosa può dirsi in gran parte diminuita, e l’onestà dispettosa può chiamarsi indiscreta. Lodisi pure il colore e l’odore della rosa, ch’essendo sola tra fiori spinata, io non la so lodare. Le spine d’una beltà non si devon vedere, ma provarsi allora, che altri transcende i termini dell’ onesto.”²⁵

A női szépség leírásának ilyen módja újabb eltérést mutat az olasz novella és történeti forrásai között. Az olasz szöveg egyaránt meghaladja a latin szöveg általánosságnak ható szűkszavúságát és a magyar változat formuláris jellegzetességeit, mégpedig egy olyan bővítési szándék révén, amely az érzékelhető-érzékies tényeket a tömörség ellen szándékosan vétő stílárís megoldásokkal találja. Fel kell figyelni azokra a kifejezésekre, amelyek egy nyelvileg kifinomult ízlés jelei: „tratto allegro”, „brio gentile”, „rigorosi disdegni”, „beltà ritrosa”, „onestà dispettosa”. Ilyen kontrasztos elemek köré festi Bisaccioni a tökéletes nő képét, engedményeket téve olykor némi szerelmi kazuisztikának és moralizáló reflexiónak. Az olasz novella szövegében szinte kézzelfogható a szerző szándéka, hogy az elbeszélés folyamán adódó minden concettót a lehető legrészletesebben jelenítsen meg, az elbeszélés menete lassan halad előre, a cselekmény kibontakozásába szünetek, elmélkedések vannak beleszőve, a történet, a fabula soványságát az elbeszélő megjegyzései gazdagítják, teszik teljessé. Egész oldalakat szentel a szerző arra, hogy ábrázolja Edemondo cselszövését, olyan leírásokkal, melyek érzékletes módon mutatják be a szereplő cselekedeteit, és amelyeknek semmilyen előzményük nincs a szerző által felhasznált forrásokban. Szerzőnk tehát csak a legfontosabb jelenetek, így a nemi erőszak, vagy a meggyalázott asszony és férje találkozásának leírásánál követi a történeti hagyományt. Hasonlítsuk ismét össze a három szöveget:

Bonfini:

Demum, ubi constantissimum femine pudorem haudquaquam labefactari sensit, in abdito eam cubiculo introducto fratre reliquit, ubi tandem illa violente pudicitie iacturam fecit.²⁶

Heltai:

Annak utána behívá a királné asszon az Bánk bán feleségét egy rejtek házbán, és ott lőn a királné asszon öccse is: azonközbe a királné asszon kijöve a házból, és csak ketten maradának a házbán. Mikoron az jámbor Bánk bánnak a felesége sokáig megoltalmazta volna be-

Bisaccioni:

Prese la semplice Margherita il sonno abbracciata con la Regina nodi indegni d’una donna ordinaria, non che d’una Gertrude; l’una sopita e l’altra ben desta nell’inganno. Questa nel più tacito modo che potesse, pian piano se ne sbrigò, e passata in altra stanza, diede

²⁵ Uo.

²⁶ BONFINI, i. m., 153.

szédekkel az ő jámborságát, végre a királnéasszonnak öccse erőszakot tőn rajta.²⁷

luogo al fratello, anzi all'adultero. È proprietà de' sogni d'accomodare i fantasmi al senso. Pareva a Margherita di essere con Bambano, ed involta nel sopore, assenti all'involo degli altrui diletti, [...].²⁸

Bonfini igen szabatos leírását Heltai az összetett mondatok által nyújtott bőbeszédűséggel helyettesíti, egyúttal nagyobb érzékenységet mutat az egyes szereplők felelősségének megállapításában és a helyzet drámaiságának ábrázolásában is. Ami pedig az olasz változatot illeti, nem lehet nem figyelni arra, hogy mennyire kihasználja az amplifikáció összes lehetőségét, a díszítő és kommentáló részek kombinációját, a látszat és a valóság elemeinek egymással való váltakoztatását. Ennek bemutatására egy újabb epizódot hozunk fel példaként:

Bonfini:

Subticuit misella facinus et ad virum reversa, cum prolis curande gratia ab eo amplexeretur, Quam, infelix, inquit, nunc mulierem amplexaris, uxoremne an olidam meretriculam? nempe, si uxorem, profecto deciperis, sin fedam meretriculam, imprimis ipse prospicito, an te coinquinatissimo scorto incestare contendas. Violatus, Bancbane, tuus torus est et, quam regine uxorem commisisti, profano lenocinio fratri violandam illa commisit, Hoc meo corpore, quamvis animus insons, me tamen nunc nunc exue, quod alieno potius quam meo scelere incestatum est.²⁹

Heltai:

Elhallgatá szegény a gonoszsgot. De mikoron egynyíhány nap múlva az Bánk bán játszadoxni akarna a feleségével, sírni kezdé, és monda néki: ne nyúlj hozzám, minem feleségedhöz nyúlsz, hanem egy büdes kurvához; meglásd immár, ha avval akarsz tisztátalankodni. Engemet királné asszon mellé adtál: de ez engemet az öccsének ejtett csalárdságával; ihol vagyok szerelmes uram! vagy megversz, vagy megölsz: szabad vagy véle; mert erőszakot tött rajtam.³⁰

Bisaccioni:

Ritornata alla casa non vidde il marito insino a notte, essendo egli stato fuori per interesse del Regno. La sera entrata in letto senza cibo sotto pretesto di non sentirsi bene. Incominciò Bambano a richiederla che male si sentisse, ed in un tempo stesso ad accarezzarla, essendo consueto che gli affetti del marito sono la maggior medicina delle mogli. Margherita così gli disse: „E con chi vi pensate voi o Palatino d'Ungheria di trovarvi? Forse con una casta moglie come solete, o con un'adultera? né l'una il potete più dire essendo stata dalla frode ingannata”. [...] Qui marito, ch'anche pur voglio consolarmi con questo nome, avete Margherita,

²⁷ HELTAI, *i. m.*, 439.

²⁸ BISACCIONI, *i. m.*, 265.

²⁹ BONFINI, *i. m.*, 153.

³⁰ HELTAI, *i. m.*, 439.

ch'avendo l'anima incolpata ed il corpo reo, non dovete soffrire che più quella con questi alberghi, acciocché la impurità dell'uno non tenti di corromper la fede dell'altra.³¹

Természetesen Bambano, a novella hőse megértéssel viseltetik Margherita iránt, és Gertrudison bosszút áll, ami után mind a király, mind a nemesek részéről megértésre és támogatásra talál. Így a meglehetősen sovány és szokványos történet feldolgozása során megváltoznak a történeti tények, köztük az az ok is, amely a királyné-gyilkossághoz vezetett. Ilyen fogásokat már Bonfini is alkalmaz, de Heltai és Bisaccioni narratív stratégiájához még inkább hozzátartoznak.

A fent idézett részletben is – mint a novella során szinte mindig – érzékelhetjük, miként hagy fel szerzőnk Bonfini nagyon szabatos szövegének követésével. Bonfini története csak alkalmat nyújt arra, hogy teátrálisan kihasználja a történet nyújtotta helyzetek drámaiságát, mely majd a későbbi irodalmi feldolgozásokra is jellemző lesz. Feltehetően Margherita szavainak mély drámaisága (melodramatikus jellege) volt az, amely felkeltette Bisaccioni figyelmét. Mindez újabb bizonyíték arra, hogy az olasz szöveg függ a latin forrástól, de arra is, hogy ez csak az elbeszélés vázát alkotja, melyre a szerző felépíti saját regényes történetét. Eddigi megfigyeléseinket a három szöveg utolsó, döntő összevetésével erősíthetjük meg. A záró jelenet, II. Endre és Bánk bán találkozása lényegében hasonlít:

Bonfini:

Adest, rex, inquit, gubernator regni tui, quem nefarium fortasse alii parricidam iudicarint. Bancbanus iustitia tua fretus patrato facinore non fuga impunitatem, sed recto confugio equissimi tribunalis iudicium querens ad te venit, ut, si iure succubuerit, presentaneum graveque supplicium expendat. Neque alium sibi iudicem postulat, nisi quem leserit et qui potius actor et ultor quam iudex esse deberet.³²

Heltai:

Felséges király! te vagy az én bírám, és felperesem is. Tehozzád jöttem, mert tudom, hogy igaz bíró vagy; ezért nem akartam futásra venni dolgomat: hanem a te igaz ítéletből vagy élni, vagy halni akarok.³³

Bisaccioni:

Ecco o Sire ai tuoi piedi colui, che lasciasti Governatore del tuo Regno, a cui raccomandasti la potestà di punire in sua vece i rei, e di amministrare a ciascheduno la giustitia, eccolo nel numero de' rei, che ricerca il tuo stesso giudicio, eccolo tanto confidente nella tua ferma volontà di rettamente giudicare, che il delitto ti costituisce attore, e vindicatore.³⁴

³¹ BISACCIONI, *i. m.*, 268–270.

³² BONFINI, *i. m.*, 154.

³³ HELTAL, *i. m.*, 440.

³⁴ BISACCIONI, *i. m.*, 278–279.

Itt még jobban látható, hogy Bisaccioni inkább Bonfini, mint Heltai szövegét követi, annál is inkább, mivel Heltai és Bisaccioni műve különböző indíttatásból íródott, más műfaji szabályokat követ, és különböző irodalmi tradíciókhoz illeszkedik. Ha az egész epizódot tekintjük, kiderül, hogy ez esetben Bisaccioninak más oka is van Bonfini követésére: vonzza őt a „hatalom és a szabadság közti feszültség”³⁵ témája, és az az „egyedülálló keveredés a történelem, a moralizálás és egyéni invenció közt”,³⁶ amely a latin szöveg sajátja:

Bonfini:

[...] Fiducia in me tua, Bancbane, inquit, sat de te bene sperare iubet. Si res ita est, ut ais, in regnum mox redito, delegatum munus pro solita fide gerito et, quando sanctam hanc expeditionem nullo capitali iudicio interpellari fas est, cum rediero in Ungariam, te iudicabo.³⁷

Heltai:

Bánk bán! bízom én a te hívségedben. Ha a dolog úgy vagyon, amint megbeszéled: tehát térj hamar vissza az országba, és híven eljárj a te tisztvedben, melyet reád bízam. Ez a mű szent hadunkat nem kell megkéselnünk semmi törvéntétellel: mikorön visszatérek Magyarországbán, akkorön törvént teszek felőled.³⁸

Bisaccioni:

La confidenza o Bambano, che hai della mia giustizia, e dell'integrità dell'animo mio può farti ben sperare, quando il fatto sia quale m'hai raccontato. Tu ritorna al tuo carico, amministra il commesso ufficio con la solita fede, ed integrità, perché la guerra santa a cui m'accingo, non deve esser interrotta da giudizio di vita, o di morte. Se a Dio piacerà, ch'io torni vivo al mio Regno, colà ti giudicarò, [...].³⁹

A történet epilógusát jól ismerjük, és úgy vélem, hogy nem szükséges több példát felhozni a Bisaccioni-novella forrásainak azonosításához. Szükséges viszont megmutatnunk, hogyan kapcsolódik össze két eljárás: a tradíció követése és a barokk regényesítés. Kísérletet teszek tehát arra, hogy kiemeljem azokat az elbeszéléstechnikai fogásokat, amelyek révén a szerző be kívánta mutatni a történelem színpadán az emberi esendőség különböző megnyilvánulásait.

*

A novella forrásszöveghez való viszonyának második mozzanatát – vagyis az amplifikáció egyik módját, a betoldásokat – vizsgálván nélkülözhetetlen lesz szemügyre venni általában a narratológia eredményeit, különösen pedig a barokk narratíva és a barokk kultúra szakirodalmát.

³⁵ MARAVALL, *La cultura del Barocco. Analisi di una struttura storica*, Bologna, Società editrice il Mulino, 1985, 281.

³⁶ ALBERTO ASOR ROSA, *La narrativa italiana del Seicento = Letteratura italiana, III, Le forme del testo, II, La prosa*, Torino, Giulio Einaudi, 1984, 740.

³⁷ BONFINI, *i. m.*, 154.

³⁸ HELTAL, *i. m.*, 440–441.

³⁹ BISACCIONI, *i. m.*, 279–280.

Így, átvéve az orosz formalisták terminológiáját,⁴⁰ akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy Bisaccioni novellája a fabula és a szűzsé közötti tudatos kettősség megtartásán alapul. Az olasz szerző egy meglehetősen száraz és vértelen történet köré szövi elbeszélésének cselekményét úgy, hogy átalakítja a történetírói tradícióban adott fabulát „historia memorabilis”-vé.

Természetesen nem időzik el a szereplők pszichológiai elemzésénél, ez majd a romantikus drámai adaptációkra lesz jellemző, de kora ízlésének és elbeszélői alkatának megfelelően a narráció sajátos mozzanataivá, helyeivé váló kitérőket alkalmaz. A kitérés nem csupán a történetírói tradícióban nem szereplő, a novella teátrális vonásait adó témákat, motívumokat, hanem mindenekelőtt morális és politikai tanítást, az emberi viselkedés – a barokk állhatatlanság-vízió szerinti – leírását tartalmazza. Épp ezért elsősorban az amplifikáció technikájának teátrális és didaktikus elemeit szeretném elemezni. Szerintem a Bánk bán-történet teatralitásáról beszélni egyszerre könnyű és kockázatos, mert nagyon is lehetséges, hogy Katona József drámájának ismerete és kritikai irodalma befolyásolja, sőt félrevezeti a téma korábbi változataira vonatkozó interpretációt. Annál is inkább, mert Bisaccioni novellájában ugyan jelen van egyfajta romantikus érzékenység, de a csalás alantas célja nem nyújt alapot a különösebb lelki konfliktusok kibontakoztatásának vagy az esetleges lelkifurdalás és bűnhődés ábrázolásának.

Olyan heurisztikus megjegyzésekre fogok szorítkozni, amelyek a dráma és az elbeszélés kapcsolatára, és/vagy a barokk kultúra jellemző toposzaként felfogott teatralitásra vonatkoznak.⁴¹ Bisaccioniról már megállapították, hogy nála „a teatralitás nem merül ki a ‘romanzo = színház’ metaforához való visszatérésben, sem abban a tényben, hogy az érzelmek gyakran dialógusokban, mintegy jelenetезve nyilvánulnak meg, hanem visszatérő motívumok alkalmazásában is kifejezésre jut. Ezek az ismétlődő motívumok, amelyek egyaránt zenei-ritmikusak és érzelmiek, karakterizálják a szereplőket.”⁴²

Bisaccioninak igen nagy hajlama van arra, hogy kihasználja a történetben rejlő dramaturgiai mozzanatokat. A rendelkezésre álló fabula idejét úgy osztja jelenetekre – növelve ezáltal a feszültséget és késleltetve a megoldást –, hogy mesélési szüneteket iktat közbe. Ezeket Tomasevskij kifejezésével akár „szabad motívumoknak” is nevezhetnénk. Ezen részek közül kétség kívül külön figyelmet érdemel a dármajáték-jelenet, amely egyúttal megfelel az Emanuele Tesauro *Cannocchiale aristotelico*jában leírt „némajátékok” irodalmi felhasználásának:⁴³

„Hora un giomo, che si giucava a Dama, ei prese occasione di lasciarsi intendere più apertamente, che già mai havesse fatto, poiché giocando in terzo essi due, e la Regina, essendo restato vincitor della sorella Edemondo, e dovendo entrar Margherita, così le disse: «A punto bella Dama, io non voleva altro, che cimentarmi con essa voi, e darvi a conoscere, che io so vincere, e

⁴⁰ Vö. Boris TOMAŠEVSKIJ, *La costruzione dell'intreccio = I formalisti russi: Teoria della letteratura e metodo critico*, ed. Tzvetan TODOROV, Torino, Giulio Einaudi, 1968, 305–350.

⁴¹ Különösen fontosnak ítélem a következő munkákat: Ezio RAIMONDI, *Letteratura barocca: Studi sul Seicento italiano*, Firenze, Leo S. Olschki, 1982; Cesare SEGRE, *Teatro e romanzo*, Torino, Giulio Einaudi, 1984; Jean ROUSSET, *La letteratura dell'età barocca in Francia: Circe e il pavone*, Bologna, Società editrice il Mulino, 1985; MARAVALL, i. m.; Edoardo TADDEO, Bevezetés az *Il Demetrio Moscovita* kritikai kiadásához, i. m., VII–LXXII; Giuseppe GRILLI, *Dal Tirant al Quijote*, Bari, Adriatica, 1994.

⁴² TADDEO, Bevezetés az *Il Demetrio Moscovita* kritikai kiadásához, i. m., XLIII.

⁴³ Vö. RAIMONDI, *Introduzione 1981, Dalla metafora alla teoria della letteratura = Letteratura barocca: Studi sul Seicento italiano*, i. m., LVIII–LIX.

valermi delle vittorie». «Non vincerete al certo» – essa, che bene l'intendeva, rispose – «perché io ho le tavole bianche il candor delle quali abbaccerà coteste affumicate». Ed egli: «Voi non sapete quanto possa un'umor malencnico effigiato in questa negrezza, e massime in chi già lungo tempo ha il cuore anemantato di sofferenza generosa». «Mi accorgerò ben'io» – disse la Dama – «se sarete sofferente, e quando anco non foste, vi converrà divenire mal vostro grado». Così dicevano, ponendo in schiera le tavole, quasi ordinando la battaglia. Accomodate che furono, disse Margherita: «Hora non si perda il tempo»; ed egli: «Così non lo perdeste voi, com' io sono prontissimo a bene spenderlo a Dama». «Chi molto parla» – essa replicò – «poco opera: giuochiamo, e stiamo zitti». «Anco al tacere sarò pronto» – disse Edemondo – «perché lo so fare, e non dire». Egli intendeva a un modo, ed essa parlava d'un altro. Estimava motti quei ch'era meriti d'amori. «A me tocca» – diss'egli – «ad essere il primo», e portò una tavola a sinistra. «Mal'augurio» – disse Margherita – «cominciano le cose vostre a piegar in sinistro», e mosse una sua a destra. In somma Edemondo, che più la mano dell'inimica mirava, che i colpi che n'uscivano osservasse ben presto, perdè con la scherma il vanto, e si trovò spogliato di tavole, ed in pochissimo pensiero di vincere.

«Su buon Cavaliere, hora è tempo di acquistar la Dama», ed in quel dire di due ne fece preda. Ei dunque vedutosi perditore, disse: «Bella Dama io son vinto; hor non potete negare ch'io non sia vostro. Ma non mi ha condotto questo giuoco al vostro trionfo, si deve la gloria a' bei vostri occhi». Tinta Margherita di un'honesto rossore, gli rispose: «Buon Cavaliere, io vedo che non giuocate, ma dite da doverlo, ed io su'l sodo vi rispondo, che vaneggiate; però mutate pensiero, che meco sempre la perderete, o giuocando, o trattando quello che non si conviene a voi, quello che a me non lece». La Regina s'interpone, dicendo: «Margherita, dove si scherza non bisogna prender le parole in mal senso, voi non solete esser sì fiera». «Se il Fratello di V. Maestà» – diss'ella – «scherza, ancor io parlo in scherzo: né deve interpretar egli il mio dire se non in quel termine stesso, ch'egli ha parlato»⁴⁴.

Úgy vélem, hogy nem volt haszontalan ilyen hosszan idézni a novellának ezt a jelenetét, mert a részlet önmagáért beszél. Az előbb idézett szövegrész stilisztikai gazdagsága és nyelvi választékossága egyébként nem meglepetés annak számára, aki Bisaccioni más elbeszéléseit is ismeri. Ahogy Taddeo mondja: „Néhol a csábítás trükkje egy sakkjátszma, ahol a leütött bábuk, az egyes lépések megtétele, mind-mind kettős jelentéssel bírnak.”⁴⁵ A megjegyzés jogos, talán csak annyit fűzhetünk hozzá, hogy hasonlóképp érdekes a dialógusok mögött feszülő idegesség és a párbeszédnek feszült hangulata, melyek egyaránt Bisaccioni tudatos művészetét jellemzik. A dialógusok itt meghaladják az elbeszélés konvencionális szabályait és a bennük rejlő üzenetet igazi drámaisággal ruházzák fel, melyben a dialógus immár a színházi recitativo szerepébe kerül. Olyan helyzet áll előttünk, amely kapcsán, Tomasevskijt követve, a statikus szituációk és a kinetikus szituációk összekeveredéséről is beszélhetünk,⁴⁶ melynek hatékonysága az irodalmi barokk megszokott allúziós technikáján belül érvényesül. A rövid jelenet, épp a párbe-

⁴⁴ BISACCIONI, i. m., 258–260.

⁴⁵ TADDEO, i. m., 113.

⁴⁶ Vö. TOMASEVSKIJ, i. m., 317–326.

szédek mögött rejlő mögöttes tartalmak miatt időben is meghosszabbodik, és ezek nyomán az olvasó szinte látni véli a jelenetet és annak következményeit, melyek a novella későbbi cselekményét fogják jelenteni.

„A XVII. században egész Európa játszik” – mondja Maravall,⁴⁷ és valóban, a történet elbeszélése során Bisaccioni is szívesen játszik. Olyan dámajáték-jelenetet teremt, amelyben szinte cinkosai vagyunk egy második játéknak, amelyben a két-értelműség diadala paradox módon az egyértelművé válás, és amely egy víziót hordoz magában az emberről és a világról. A jelenet egyértelműen teátrális. A ferrarai szerző igen szemléletesen tudja leírni az enteriőröket. Érdekes, hogy itt, de máshol is, olyanok a dialógusok, mint a faragott és bekeretezett képek. Ily módon mintha reliefsorozatokat nézhetnénk, de amelyek igazi jelentésüket akkor kapják meg, ha együttesen szemléljük őket, és meg is követelik, hogy megfelelő távolságból vegyük szemügyre a jeleneteket, hogy érzékeljük a perspektívák folyamatos változását. A szerző meg is követeli olvasójától, hogy a különböző helyzeteket más-más szemszögből közelítse meg. Bisaccioni novelláit ugyanakkor nem annyira a helyzetek, mint inkább az egyes alakok plaszticitása jellemzi. Ha tetszik, portréfestő volt, akit az ember és a szavai érdekelnek, és nem foglalkozott a környezettel. A különböző dialogikus jelenetek közötti kapcsolat megőrzésére ezen a szinten (ti. emberek, beszédek) nem fordít gondot. Az amplifikáció szerepe a meseszövegben a Bahtyin által leírthoz hasonlít: „az irodalmi diskurzusnak azok a részei, amelyek a szerző nem művészi szándékait fejezik ki”, nem mindig különíthetők el a „szereplők stílusán individualizált diskurzusától”.⁴⁸ Hiába keresnénk Heltainál vagy Bonfininél nyomát Gertrudis alábbi megszólalásának:

„Edemondo, io non ho mai amato alcuno fuorché il mio marito, e però poco vaglio per prattica a consigliarvi, ma se le cose udite dalle Dame che mi conversano, de'cui amori mi sono sempre diletтата di udir le historie, possono formare in me le massime di questa scuola, dirovi che la donna non è mai quale si mostra e massime la nobile in questa materia amorosa, perché andando congiunte la nobiltà con l'honestà, non può l'una macchiarsi che l'altra non resti deturpata, onde quantunque goda di amore e d'esser amata, s'infinge però casta anco dell'animo, e però soffoca più tosto i nati amori, che dove teme il pericolo che li scuoprano, lasciarli crescere in Giganti manifesti. Voi troppo apertamente avete fatto conoscere il vostro amore à tutta la Corte, e perciò non dovete dolervi se Margherita ha con voi trattato rigidamente. V'ha grande differenza, mi dicono, dal servire una Dama grande, al vagheggiar donna privata, e quella stessa, ch'è dall'honor dell'uno, à quella dell'altra: che se ben tutto è honorare, e tutte son donne, è però differente questo da quello. Gli amori grandi grandemente si nascondono, e se si può da solo a solo si trattano, e con tale delicatezza si maneggiano, che il Sole istesso non se ne accorga, perché egli sa far cogliere nella rete Marte, e Ciprigna. Bisogna adunque, che tralasciate questa servitù soverchiamente fatta palese. Intanto io vi darò luogo nelle mie stanze di trovarvi di notte, e solo con esso lei, il rimanente sarà in vostro arbitrio, se debole, e sciocco vi dimostrerete, di voi solo havrete anco in questa parte a dolervi, e credetemi che quando gli prometterete il silenzio, e di cancellar affatto le apparenze, e contentarvi de' più taciti ed occulti dilette, non vi

⁴⁷ MARAVALL, *i. m.*, 316.

⁴⁸ Michail BACHTIN, *Estetica e romanzo*, ed. Clara STRADA JANOVIC, Torino, Giulio Einaudi, 1979, 70.

sprezzerà, ma spezzerà il velo, sotto cui forse nasconde ella i suoi non tanto pudichi affetti. In ogni caso, o torbide, o chiare, che siano l'acque, ve ne satierete, à lei non tornerà conto di pubblicare i furti vostri, ed à voi porgerà sanità di cuore la medicina dell'inganno, e della violenza."⁴⁹

Ez egy – a látszat és a kétség lényegére koncentráló – kicsi traktátus a kettős igazságról. Mivel a személyes kapcsolatokat kétséssé teszi a látszat sötét fénye és a személyiség kettéválásának képzelete, a proklamált szemérem kétségbe vonható. Egy nem csupán manír-pesszimizmus színezi az udvar életének képét: olyan udvar ez, amely „pelago de' tradimenti” (árulások nyílt vize), ahol, mintha szűk öbölben helyeződne el a „theatro degl'inganni” (csalások színháza). Így mindaz, amit már helyesen megállapítottak egy kényelmes morál kapcsán,⁵⁰ tökéletesen igazodik egy színpad-morál kontextusában is, amely morál szükségszerűen összefügg a szerepekkel való játékkal, a főszereplőnek az élet nagy színpadán vállalt szerepével.⁵¹ Természetesen ebben az esetben még nincs szó az úgynevezett *ballet de cour*-ról,⁵² melyben a szeszélyek és a csalások minden erkölcsi szabályt felrúgnak, de a színlelés és a csalás már itt is az események mozgatórugói lesznek, és a metamorfózisokat, a színleléseket a környező világ erkölcsi bizonytalansága igazolja. Így Margit, rögtön az elszenvedett meggyalázás után, igazi leckét kap Gertrudistól a színlelés művészetéről és a látszaterény fontosságáról. Nézzük Gertrudis deklamációját:

„Io ti vedo Margherita con l'animo sossopra, e conosco sorella, che differenti sono i gesti dall'animo; che però ti priego à consolarti, sì perché non hai commesso errore, sì perché già ti sei tratto questo impaccio d'Edemondo dal fianco; ei non ti parlerà più mai d'Amore, non che d'altro; à lui basta d'averti conosciuta per l'essenza dell'honestà, riverirà sempre il tuo nome, come da quell'ora professa di adorarti non come amata, ma come stimata. Le cose, che son note a due, non passino più oltre, e saranno sepolte nell'oblivione. Considera la tua bellezza, e la fragilità d'un giovane, qual'è mio fratello; pensa, che come non sei sola donna, così non sei sola tentata, benché fra poche trovata pudica; ricordati, che l'honore consiste in non dar materia di pensar male più che nell'astenersi dal male, perché alle volte i maligni interpretano al contrario, e però non essendo di te mala fama alcuna, se tacerai, continuerà questo concetto; se parlerai, sarà in arbitrio delle genti di creder quello, che più aggraderà a ciascheduno: altri diranno, che sei entrata in delgusto con Edemondo, che per non voler teco seguirar' i piaceri goduti, procuri di vendicartene co'l dipingere una favola non credibile al marito; altri diranno, che per seminar discordia nella Casa Reale, come pur troppo non passa buona intelligenza fra l'Ungaro e l'Alemanno, hai macchinata questa menzogna, e ne riporterai mero biasimo, perché alla fine più sarà creduta una Gertrude, che Margherita. Ma quello, che più devi considerare è, che tuo marito istesso non ti crederà se non colpevole, e c'habbi un detto per iscusà di quello, che forse gli potrebbe capitar all'orecchio. Sorella, gli huomini pensano sempre al peggio delle donne, e come ne credono astute, così non ne credono sempre quel, che diciamo. Il tuo meglio adunque è, che

⁴⁹ BISACCIONI, *i. m.*, 262–264.

⁵⁰ Vö. MARAVALL, *i. m.*, 260.

⁵¹ Vö. ROUSSET, *i. m.*, 270.

⁵² Vö. ROUSSET, *i. m.*, 21 skk.

con somma prudenza tu non facci minimo motto ad alcuno delle cose accadute, che poi alla fine se parlarai, ti prometto, che parlarai a tuo costo.”⁵³

Gertrudis királynénak ez a beszéde is jól mutatja azt az erkölcsi válságot, mely a 16–17. század fordulóját jellemezte. „A krízis ősztársadalmi tudata, amely a XVII. századi emberekre nehezedett” – mint azt már helyesen megállapították⁵⁴ –, „egy mélységesen rendezetlen, őket elnyelő világ vízióját hozta létre a század gyermekeiben”. Ernek az új ideológiának lényeges eleme, hogy a látszatot szükségszerűen magasabbra kell értékelnünk a valóságnál: a látszat mint az emberi viselkedésben amúgy is jelenlevő teatralitás egy további fajtája, viselkedésmoddé válik.

A fenti idézetből kicsi, de jelentőségteljes szó-mintagyűjteményt állíthatunk össze: ha a „considerare”, a „pensare”, a „ricordarsi” összefüggése invokálja – a barokk mentalitást formáló relativizmusra való tekintettel⁵⁵ – a körülmények felértékelését, akkor az „onore” és a „prudenza” karakterisztikus terminusaivá válván egy, a látszaterény-kódexnek alárendelt morálnak a kettős igazság által dominált képere utalnak. Ha a „világszínház toposza a valóság alapvető ellentmondásosságát kiemelve formálódik”,⁵⁶ a novella szereplői predesztinálva vannak, hogy eljátsszák és interpretálják „az igazság és hazugság, az árnyék és a valóság keveredését és szembenállását”.⁵⁷ Ezért ez a *performance*, melynek szemlélői vagyunk, egy egzisztenciális válság kifejeződéseként bontakozik ki előttünk, így Margitnak azt kell színlelnie, hogy „boldog”, ugyanakkor Gertrudis tudja, hogy lelkében nagyon el van keseredve („con l'animo sossopra”), de ez így van rendjén, hiszen „mások a külső viselkedés jegyei és más a lélek belső állapota” („differenti sono i gesti dall'animo”). Ezen meglehetősen kényelmes erkölcsi vagy inkább erkölcstelen felfogás szerint Margit nem követett el semmiféle bűnt („non hai commesso errore”), hiszen ő az egyik legerkölcösebbnek tartott hölgye az udvarnak („fra poche trovata pudica”), és mindenekelőtt azért nem, mert Gertrudis szerint nem a rosszat kell elkerülni, hanem azt, hogy rosszat gondolhassanak rólunk („l'onore consiste in non dar materia di pensar male più che nell'astenersi dal male”). Jól látható, hogy itt tényleg egy sajátos *performance*-ről van szó, melyben állandóan ott rejlik az oktató szándék, amely maga is kettős, mert míg egy sajátos viselkedésformát sugall, ugyanakkor nem rejti véka alá ennek a viselkedésformának erkölcsi elítélését sem.⁵⁸

A novellabeli didaxis másképp is részét képezi a történet teatralis felépítésének, hiszen az ilyen részletek mintegy szüneteket iktatnak az események menetébe, azaz jelenetekre osztják az amúgy egységes történetet. Talán épp ezért nem lesz tanulság nélküli, ha külön is kiemeljük a novellában található szentenciákat:

- Non è sempre vero, che i buoni mariti facciano le buone mogli, [...]”⁵⁹
- Ma la fortuna, che invidia sempre i buoni, [...]”⁶⁰

⁵³ BISACCIONI, i. m., 272–274.

⁵⁴ MARAVALL, i. m., 249.

⁵⁵ Vö. MARAVALL, i. m., 320 skk.

⁵⁶ MARAVALL, i. m., 324.

⁵⁷ Uo.

⁵⁸ Bisaccioni elbeszélőtechnikájával, a moralizáló részek szerepével kapcsolatban lásd E. TADDEO bevezető tanulmányát az *Il Demetrio Moscovita* kritikai kiadásához (i. m., XLIV–LI.), valamint A. ASOR ROSA, i. m., 740–741.

⁵⁹ BISACCIONI, i. m., 255.

⁶⁰ I. m., 257.

- È proprietà de' sogni d'accomodare i fantasmi al senso.⁶¹
- Il sonno è figlio della quiete, e chi hà l'animo turbato, ò non dorme ò vaneggia.⁶²
- [...] il vitio quanto è in soggetto più alto, è tanto più detestabile.⁶³
- [...] il vitio non entra in casa de' grandi per partirne di subito.⁶⁴
- [...] dove non è consenso, non è delitto.⁶⁵
- Oh quanto è vero, che le maniere piacevoli sono catene indissolubili! Io hò veduto con queste render placati gli animi più nimici, ed hò per massima infallibile, che chi non cede ad un'atto di cortesia non è nobile, ma imbastardito, e forse anco bastardo in primo capo.⁶⁶
- [...] il fuoco d'Amore se impudicamente s'accende, mai si smorza se non dall'acque della satietà, o da quelle dello sdegno."⁶⁷

Ezek után az sem tűnhet meglepőnek, hogy polihisztorunk, aki a történelemnek is gyelmes tanulmányozója, még politikai szentenciákra is képes:

„Miseri i nostri secoli, che non vedono più se non armi Civili, né le guerre san più versar altro sangue, che del redento col più prezioso de' sangui. Infelice l'età nostra in cui le guerre Christiane sono la base della quiete degli infedeli, in cui n'è più fedele, e sicura l'amicitia di chi n'è disgiunto di fede, che la giurata, e pattuita su gli Evangeli!”⁶⁸

Lényegében a didaxis és a teatralitás szorosan összefügg, mindkettő a világ barokk víziójában túlhabozó esendőség-forgandóság kifejezésére szolgál. A világnak ez a víziója adja a pontos összefüggést az ember és az élet barokk koncepciója közt: nem kauzalitásra gondolunk, hanem, amint a novellában is láttuk, az esendőség-forgandóság emberre és világra egyaránt alkalmazható jelentésére, amely szorosan a fortuna toposzához kötődik.

Bisaccioni Bambanója maga is a végzet áldozata, míg vele szemben Edemondo a fortuna uralmát kifejező allegorikus figura. Próteusz-szerű, nem csak és nem elsősorban átváltozókészsége okán, hanem mert olyan férfit jelenít meg, akiben együtt él és váltakozik – dinamikusan és problematikus módon – az agresszivitás és a gyengeség. Edemondo úgy kerül a magyar udvarba, mint „uomo in agguato”,⁶⁹ és az agresszivitás szempontjából nem számít, hogy a konkrét történetben szerelmi csapdáról van szó: a Seicento világában az élet a túlélésért folyó küzdelem. Ilyen értelemben Bisaccioni teljesen korának megfelelően kezeli szereplőit. Nem túlzás azt feltételezni, hogy novellái szereplőinek ellentmondásai a barokk kor emberének – aki agresszív, óvatos, okos – jellegzetes ellentmondásai is. Más korokban az emberek belső világa sokkal kiegyensúlyozottabbnak tűnhetett. Talán benne van az olasz novellában az a lehetőség is, hogy a ravaszság, a naivitás,

⁶¹ I. m., 265.

⁶² I. m., 272.

⁶³ I. m., 269.

⁶⁴ I. m., 276.

⁶⁵ I. m., 271.

⁶⁶ I. m., 281.

⁶⁷ I. m., 262.

⁶⁸ I. m., 255–256.

⁶⁹ MARAVALL, i. m., 266.

a színlelés és a morális szilárdság erős ellentéteit különböző kulturális korszakok közti ellentétként interpretáljuk.

Az amplifikációnak a novella alapvonásaiért felelős típusai a teatralitás különböző szintjeit hozzák létre. A regényes történet a dialogikus részek – szám szerint tíz párbeszéd – köré szerveződik, s ezek a részek egyfelől terjedelmük, másfelől a bennük kifejezett kulturális és ideologikus tartalom miatt így strukturális jelentőségre tesznek szert. A direkt dialógus fölényt szerez a sovány kerettel szemben: nagy szerepet játszik a szüzsé kialakításában, és a dialogikus részekhez kötődő teatralitás sem redukálódik a pusztán párbeszédből adódó színszerűsége, mivel eleve maga is a látszat barokk ideáljának jegyében születik. De mint közismert, a 'látszat' a barokk kultúrában szorosan összefügg a tapasztalat problematikuságával. A dialógusok a barokk mentalitás számára fontos ideákat közvetítenek, ezért nemcsak a cselekmény alakulásában, hanem az olvasó résztvevővé válásában is szerepük van. Osztózva az eszmékben, az olvasó az eseményekben is – mintegy cinkosként – osztozik. Ez a Bisaccioni által hatékonyan, és az új esztétikai kánonnal meg a világ barokk ideájával összhangban létrehozott cinkosság olyan eseményt szépít meg, amely különben kronologikus-kulturális szempontból nem menne túl a gótikus elbeszélésen. A tradícióból merített fabulát olyan (adott vagy visszaillesztett) motívumok tarkítják, amelyek időközben aktuálissá váltak. Így nem csoda, ha egy egész témahalmaz – a homoszexualitás, amely találkozik, sőt tanácskozik a szerelmi háromszög régi tercettjével, a képmutatás és az állhatatlanság, amelyek egyesülnek a látszaterény fogalmában, a becsületdráma, amely elakad a törvényesség követelményén, azaz a hatalom szentségére való túlzott tekintettel naivul könnyű véget ér – elfér egy olyan novellában, amely a barokk átírási metódus emblémája lehetne.⁷⁰

Amedeo Di Francesco

IL "BANO BÁNK" DI MAIOLINO BISACCIONI

La storia dei rapporti letterari italo-ungheresi si arricchisce di un nuovo e interessante capitolo. In Ungheria, infatti, erano già note le opere storiche e politiche di Maiolino Bisaccioni, ma sinora era rimasta sconosciuta una sua rielaborazione narrativa, pubblicata in forma di novella nel 1648, della nota vicenda accaduta nella corte di Andrea II Árpád. La novella del Bisaccioni, che conferma la straordinaria diffusione europea del tema letterario del *Bano Bánk*, viene analizzata in questo saggio in particolare da tre punti di vista: 1) l'identificazione della fonte utilizzata da Bisaccioni; 2) la tecnica compositiva; 3) la sensibilità barocca immessa nella *fabula* della tradizione storiografica. Per quanto concerne il problema della fonte, si dimostra che l'autore italiano ha utilizzato le *Rerum Ungaricarum Decades* di Antonio Bonfini e che forse conosceva anche i racconti storici ungheresi. Ma la fonte ha svolto una mera funzione di pretesto, poiché la tecnica compositiva di Bisaccioni si fa interessante nella costruzione della novella sulla base di un originale rapporto tra *fabula* e intreccio. Ne consegue una *amplificatio* in cui si fa grande uso dei dialoghi e delle digressioni, che generano l'effetto della cosiddetta teatralità del racconto. All'interno di questa teatralità trovano espressione alcuni motivi fondamentali del gusto barocco: la riflessione politica, il didattismo, il problema della doppia verità, la visione ludica, la dissimulazione, l'incostanza.

⁷⁰ ROUSSET, *i. m.*, 95. megjegyzi: „A díszítés nem egyszerűsítést jelent, hanem újabb epizódok hozzáátételét, a központi bonyodalom szálaihoz újabb szálak kötését: díszíteni annyit jelent, mint bonyolultabbá tenni, gazdagabbá tenni, súlyosabbá tenni – mondanánk mi”.

EGY KÉSEI KIENGESZTELÉS KÍSÉRLETE

(Néhány megjegyzés a „Pyrker-pör” kapcsán)

Egyes korok irodalmi életének fő- vagy mellékszereplőit gyakorta ugyanúgy beskatulyázzák, mint az a színházi világban szokás. Vannak primadonnák és szubrettek, drámai szendék és tragikus hősnők, intrikusok és „Posa márkik” – egy életen át –, általában nem függetlenül attól, ki miként tudta formálni vagy formáltatni a róla alkotandó képet (sémát). (Ezen „alkotói” módszerek változatosságáról, a lehetőségek gazdag tárházáról most ne történjék említés.) Kevés kivételtől eltekintve magukkal cipelik az indulásnál kialakult képet, amely gyakran nem számol a színész belső fejlődésével. Legfeljebb az életkori változások módosítják a szerepkört. Valahogy így történik írónkkal is. Az egyes korok nagyjairól, miként a másodvonalbeliekről, a „minores gentium”-ról is – több-kevesebb (inkább kevesebb) árnyalással kialakult és állandósult egy kép, amelyet róluk az adott kor irodalmi értékrendje rajzolt meg. Ezt az arcot fogadja el és örökíti tovább a későbbi nemzedékekre az irodalomtörténeti utókor – ünnepi beszédekben, monográfiákban, kézikönyvekben.

Elfogadjuk őket, anélkül, hogy egyszer is elgondolkoznánk rajtuk. Noha alkalmanként hasznos lenne ellenőrzésük, revideálásuk – az esetleges szentséggyalázás vádjával együtt. Főleg amikor azok ítéleztek, akik a színházi, irodalmi élet központját alkották, akiknek – kritikusokként, szerkesztőkként, akadémiai hivatalnokokként stb. – jelentős szerepük lehetett az ítéletformálásban, illetve az utókorra hagyott arcképek festésében. Előfordulhatott, hogy pályatársaik (szövetségesek) portréinak megrajzolásában, illetve a közös ellenség vonásainak tussal történt kihúzásában nem voltak képesek felülemelkedni szubjektív érzéseiken és az „irodalmi célok”, pláne „magasabb célok” érdekében szíven szíven bekötötték Iustitia istenasszony szemét. Így alakult ki sokszor a VIP-kör: a páholyokba, zsöllyékre, karzatra vagy pótszékre ültetés mechanizmusa. Különösen óvatosságnak kell lennünk az „átmeneti korok” idején: az új struktúrák szerveződésekor, a nemzedékváltásnál, a hatalmi harcok idején formálódó (tudatosan formált) értékrenddel.

Egy „esettanulmány”, egy konkrét példa segítségével mutatunk be egy „pört”, amely – mint azt bizonyítani kívánjuk –, egy írói csoport érdekeit volt hivatott szolgálni: a kritikus formálta az értékrendet, orgánumaik érvényesítették, terjesztették, a történetíró kodifikálta, és az utókorra örököltette, az érdekszervezet pedig gondoskodott a békétlenkedők elhallgattatásáról. A „tollesaták”, a „pörök” és „bajok” mechanizmusának hátterére kívánom irányítani a figyelmet, a „pars pro toto” elv alapján egy „pört” véve példának.

Bajza és Toldy „bajai”, „pörei”, egyáltalán, az irodalmi pályán történt indulásuk iránt 1969 után élénkült meg az érdeklődés, amikor Oltványi Ambrus kiadásában napvilágra került Bajza és Toldy levelezése. Az 1980–90-es években gyors egymásutánban jelentek meg Dávidházi Péter, Korompay H. János, Gyapay László, a pozsonyi Mészáros András kitűnő tanulmányai. Dávidházi érinti a „Pyrker-pört”, őt azonban inkább Toldy személyiségének alakulása, a névváltoztatás motívumai, a Toldy–Kazinczy viszony érdekeltte, amelyeket nagy beleérző képességgel közelített

meg. Korompay Toldynak a 40-es években kifejtett munkásságát vizsgálta újszerűen, illetve Henszlmann Imrével folytatott vitáját a francia drámáról. Gyapay László az epigramma teóriája körüli polémiaát elemezte, amelynek áldozata Szentmihályi Alajos volt. Mészáros András a Csató Pállal való, későhegyre menő hadakozást követve nyomon, új filozófiai szempontokat is felvetve. Kritikatörténeti munkájában Fenyő István is szóba hozta a vitát, de témája okán csak érintőlegesen.¹

A „pör”

A „Pyrker-pörben” engem elsősorban a két áldozat személye és egymás iránti kapcsolatuk foglalkoztatott. Vajon miért volt szükség két idős, saját világukban tekintélyes ember „méltatlan vesszőfutásának” (Fenyő István) megrendezésére, az ádáz acsarkodásra, amellyel az egyiknek élete utolsó évét megkeserítették, a másikat pedig védett, „exterritoriális” helyzete ellenére „megverték”. Ami azt jelentette, hogy időt sem adtak neki, hogy bekapcsolódjék a hazai kulturális életbe, hogy – legalább mecénásként – támogathassa azt.

Az érsek mellett a „pör” másik kulcsfigurája Kazinczy Ferenc volt. Az ő alakja és írói műve gyakori elemzések tárgya. Ritkábban kerül szóba Pyrker László. A pátriárka-érsek írói munkásságával legutoljára Kajtár Mária foglalkozott, megrajzolva a főpap helyét a magyar irodalomban.² Most nem az íróról lesz szó, mindössze egy kései engeszteléssel szeretnénk igazságot tenni, felmentve az érseket és Kazinczyt azon vádak alól, amelyekkel a „Pyrker-pörben” – véleményem szerint „prekonceptiókat” szolgálva – illették őket.

A „Pyrker-pörrel” elsőként és mindmáig a legrészletesebben Bleyer Jakab foglalkozott 1896-ban, mindössze tizenkilenc évvel Toldy Ferencnek, a pesti egyetem tanárának, a magyar irodalomtörténet csarnoka nagy hírű, nagy tekintélyű építőmesterének halála után.³ Bleyer és a majd’ hetven évvel későbbi, mindmáig alapkönyvnek tartott irodalomtörténet következtetései – meglepő módon – hasonlóak.⁴ Mindketten azokat a vádak ismétlik, amelyeket a „kegyetlen – bár igaz – kritika” írója, „G.”, azaz Toldy Ferenc fogalmazott meg 1831-ben a Kritikai Lapok első füzetében. A „spenót” 3. kötetében így ír Tóth Dezső a „pörökről”: a sok

¹ Bajza József és Toldy Ferenc levelezése, kiad., jegyz. OLVÁNYI Ambrus, Bp., 1969 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 9), a továbbiakban: BTL; DÁVIDHÁZI Péter, *„Iszonyodám enmagam előtt”: Egy írói Oidipusz-komplexus drámája*, Holmi, 1995, 350–365, 513–525; Uő., *Kettős védőpajzs mögött: Toldy Ferenc és a reformkori álnévohasználat* = Tarnai Andor-émlékkönyv, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Universitas, 1996 (Historia Litteraria, 2), 75–80; Uő., *Egy szerzői név kiválasztása a reformkorban: Franz Karl Joseph Schedeltől Toldy Ferencig*, ItK, 1997, s. a.; Uő., *Párbeszéd korszakok határán: Egy sokatmondó félreértés Kazinczy és Toldy levelezésében = Folytonosság vagy fordulat?*, szerk. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 1996, 355–364 (Csokonai Könyvtár, 8); FENYŐ István, *Valóságábrázolás és eszményítés 1830–1842*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1990 (a Pyrker-pörrel: 101–102; Fenyő „az irodalom reszpublikája-elv újabb állomásaként” értékeli, de szől „Kazinczy méltatlan vesszőfutásáról” is; folytatásáról: 109, 111); KOROMPAY H. János, *Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról*, ItK, 1986, 507–522; Uő., *Toldy Ferenc munkássága az 1840-es években*, ItK, 1993, 197–225; GYAPAY László szíves közlése a készülő Kölcsény kritikai kiadás kézírata alapján; MÉSZÁROS András, *A Csató Pál miatti „zajgások”* = M. A., *A marginalitás szelíd bája*, Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 1994, 26–47.

² KAJTÁR Mária, *Pyrker János László és a magyar irodalom = Pyrker Emlékkönyv*, szerk. HÖLVÉNYI György, Eger, 1887, 179–194. – a továbbiakban: PE.

³ BLEYER Jakab, *Kazinczy Ferenc polémiája az Aurora körrel 1830-ban*, EphK, 1896, 655–659, 788–800.

⁴ *A magyar irodalom története*, 3, szerk. PÁNDI Pál, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 527–532. – „A tanulmányíró és a Kritikai Lapok szerkesztője” c. fejezetben, a továbbiakban: MIT.

„baj” és „pör” „...a feudális béklyóiból kibontakozó irodalmi élet egy-egy fontos elvi kérdését tisztázta, a polgárosult irodalmi morálnak útját egyengette. A Pyrker-ügyben az öreg Kazinczy arisztokrata-tiszteletét és ’kozmpolitizmusát’ támadta az új nemzedék hazafias irodalomfelfogása és demokratikusabb szemlélete, mely nem tudta elnézni, hogy a széphalmi mester Pyrker egri érsek német nyelvű vallásos eposzának magyarra fordítására fecsérelte idejét. A Conversations lexikon-per egy régen várt fontos vállalkozás, egy magyar nyelvű lexikon szervezése körül robbant ki. ... E pörök mindegyikét az a törekvés hatotta át, mely az irodalom és tudomány világát függetleníteni kívánta a feudális tekintélyi elvtől és ’irodalmi respublikát’ óhajtott teremteni.”⁵

Kazinczynak a „Pyrker-pörben” játszott szerepéről így ír a kötet: „Kazinczyt... megint kegyetlen – bár igaz – kritika érte: Toldy. Egész esztétikai felfogásának és főleg írói gyakorlatának korszerűtlensége ütközött ki a ... Pyrker-pörben, amikor komoly szemrehányást kapott, mivel verses művet prózában tolmácsolt, s amin az új nemzedék hazafiassága még inkább megütöközt, mivel nem átalította egy németül író magyarnak művét kiszemelni fordításra.”⁶ Így hangzott tehát az 1896-os, illetve 1965-ös, értékelésében összecsengő ítélet.

Mi is történt valójában?⁷ Kazinczy 1829 őszén lefordította Johann Ladislaus Pyrker *Perlen der heiligen Vorzeit* című, a „Jótekonysági Asszonyi Egylet” javára Budán, 1821-ben megjelent művét, amely bibliai történeteket elbeszélő költeményfűzér. (Az „Asszonyi Egylet” hölgyeit jól ismerte az érsek.⁸ Ez az egylet mutatta be 1818 decemberében Körner *Zrínyi* című darabját Szemere Pál fordításában.) A fordító, Kazinczy még az év decemberében tudósította Guzmics Izidort, majd kedvelt levelezőpartnerét, Toldy Ferencet, hogy befejezte a *Szent Hajdan Gyöngyeit* és már sajtó alá is adta.⁹ Toldy válaszolt ugyan Kazinczynak, de erre a hírre nem tért ki. A bencés pap lelkesen fogadta a művet.¹⁰ Az 1830-ban megjelent „Gyöngyöket” az 1831-ben indult Kritikai Lapok 1. számában bírálta meg G.

A vádak

Mi rosszat, elvetendő tette Kazinczy? „...Kazinczy magát, mint első rangú magyar író, annyira elfeledé, hogy ezen költeményeket (a Szent Hajdan Gyöngyeit) nem csak fordítá, hanem a német hexametereket magyar prózában fordítá! ... Kazinczy a Gyöngyök s a Mailáth regéi fordításaiért soha a tudományos tribunál

⁵ MIT 530.

⁶ MIT, SZAUDER József, 285.

⁷ A „Pyrker-pör” anyaga: *Tollharcok. Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, összeáll., kiad., jegyz. SZALAI Anna, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981 (a továbbiakban: Th). Csak azokra a momentumokra térünk ki, amelyek elsősorban Kazinczy fordítását érintik, így Rummy írásaira és a *Pannonhalmi levelek*re nem. A kötet összeállítója pontosan megadja a címleírásokat, így ezektől eltekintünk és a kötetre hivatkozunk.

⁸ Pyrker leírja az „Asszonyi Egylet” hölgyeinél tett látogatását: J. L. PYRKER, *Mein Leben*, Hrsg. Aladár Paul CZIGLER, Graz–Wien–Köln, Hermann Böhlau Nachfolger, 1966, 99 (a továbbiakban: ML).

⁹ *Kazinczy Ferenc levelezése*, 21, kiad. VÁCZY János, Bp., MTA, 1911 (a továbbiakban: KFI 21). – Guzmicsnak: 1829. december 30., 181–183; Toldynak: 1829. december 31., 185–188; K. elküldi a „Hárfa” fordítását.

¹⁰ Toldy válasza Londonból, 1830. március 15., KFI 21, 248–251; a fordításról nem ír, de arra kéri Kazinczyt, hogy szedje össze verseit, mert szeretné hazatérte után kiadni azokat. Guzmics válasza: KFI 21, 191–193.

előtt magát nem igazolhatja! mind a kettő koldulás, mely hozzá méltatlan, s nekünk nem kell!" – jelenti ki az öntudatos ifjú a magyarságáról megfélemedező Kazinczyról a nemzet összességének nevében szólva.¹¹

Kazinczy másik nagy vétké: hogy „a maga tündér szépségű prózájával” olyan művet fordított, amelynek szerzője „magyar”, sőt „magyar főpap és főispán” léte németül írt. A széphalmi mester hibáztatható azért is, mert az eredeti hexametert prózában adta vissza. S persze önmaga ellen is vétkezett – mint G. írja –, mert önálló munkák írása helyett fordításra fecsérelte tehetségét.¹² Ez utóbbi megállapításnak az volt a feladata, hogy tompítsa a kihívó és bántó támadás életét, miként annak is, hogy Kazinczyt „a magyar írósereg mestereként” aposztrofálta.¹³ A G. jel mögött Toldy rejtőzött, de Bajza még Kazinczy kérésére sem fedte fel az ekkor már Toldy néven író Schedel személyét.

A vád fő pontjaira kitérve: tehát hiba, sőt vétek-e nem magyarul író „magyarnak” a művét fordítani? Ha igen, vétkezett a szeretve tisztelt barát, Kisfaludy Károly, aki 1824-ben készült Pyrker azonos művéből (Kisfaludy az *Előidő Gyöngyeiként* említette) a *Makkabeusokat* fordítani.¹⁴ Sőt magyarra fordította a szomszédos Bécsben, tehát a magyar nyelvi közegehez közel élő Gaal György német nyelvű regéjét, és azt az 1829-es Aurórában megjelentette (*Perzsa rege*, 237–265.). Azzal is tetézte „vétkét”, hogy magyar gróftól, Mailáth Jánostól is fordított (*Willi Tanz*).¹⁵ (Toldy azonban erről hallgatott.) Ám „vétkezett” Kölcsey is, mert lefordította Eötvös József barátjának, a fiatalon elhunyt „arisztokratának”, Palocsay Tivadarnak három versét.

„Vétkes” maga Toldy is. *Magyar* író léte nem átalott németül írni – hogy csak egyetlen fórumot említsünk: a Pesti Irisz munkatársa volt, azaz magyarországi német lapnak dolgozott.¹⁶ Mindemellett bűnpártoló is volt, mert hagyta, hogy Kazinczy elkövesse a bűnt, hogy egy magyarnak, a már említett gróf Mailáthnak németül megjelent művét magyarra fordítsa. Toldynak egy rossz szava sem volt erről, pedig lett volna rá módja, mert tudott róla. Így írt Bajzának: „...Kazinczy Mailáth magyar népregejét lefordította s egészen reám bízta, hogy tennem velők, a mit akarok, Landererrel fogok contrahálni...”¹⁷ És kérte Bajzát, hogy vállalja el a Károlynál megjelenendő kötet korrigálását.¹⁸ Ami a második vádat, a formát illeti: Toldynak nem volt kifogása az ellen, amikor az ifjabb gróf Teleki Ferenc hozzáfogott a *Zrínyiász* fordításához, szabadon kezelve a formát: „...2 éneket el is végzett hexameterekben.”¹⁹ Ami annyit jelent, hogy Teleki nem ragaszkodott

¹¹ A „pört” Toldy indította. Az idézet: Th 128–129.

¹² Az idézetek: Th 132, 127.

¹³ Th i. h.

¹⁴ Kisfaludy Károly levele Ürményi Józsefhez, 1824. március 20. = *Kisfaludy Károly Minden Munkái*, Bp., Franklin, 1893, 6, 404 – a továbbiakban: KKMM.

¹⁵ Kisfaludy Károly Gaal Györgynek ír a fordításokról: KKMM 320, 346, 351.

¹⁶ BTI 257, 268, 274, 306, főleg 274.

¹⁷ BTI 393, 414. – L. még KFI 21, 575, amikor is 1831. június 12-én Kazinczy éles hangon feddi Toldyt következetlenségéért. Toldy is fordította Mailáth regéit, a fordítások kiadásában is segédkezett neki, most meg szidja emiatt. „Én az Urat szerettem minden társai közt leginkább, s ezek a kedvetlenségek az Úr egykori szeretetét velem feledtetni nem fogják... Ellenkezést, s illy ellenkezést én az Úr gondolkodásában, characterében képzelni nem tudok, s inkább hiszem hogy holmit a kör tétet az Úrral mint maga. A ki fordítá a Mailáth Regéjét, a ki az én fordításomat kiadni akará, mint támadhat meg azért, hogy azokat fordítottam? – Én cimborák játéka lenni nem akarok.” (KFI 21, 575.)

¹⁸ BTI 434.

¹⁹ BTI 357.

Zrínyi sajátosságos négyesrímű tizenketteséhez. Toldy mégsem hibáztatta őt: Kazinczy vétkes volt, Teleki gróf nem, pedig mindketten ugyanazt a „vétket” követék el. *Miért nem mért Toldy egyenlő mércével?*

A másik megtámadott, Pyrker azért kapott szigorú feddést, hogy „...valóban ritka szellemével egy idegen nemzet nyelvét, költését és hőseit jónak találhatá, jónak még haza térte után, jónak egy hazánkfia nyilvános buzgó és kérő felszólalása után is. Ezt fájlalja a magyar nép s mely méltán! A sors mindent látszott tenni, hogy benne nemzetünk egy fényes ragyogó csillagát tisztelhesse egykor. A születés őt nekünk ajándékozta, a nagy költőnek választottat. ... Benne nyelvünk, benne költésünk, sőt ezzel nemzetiségünk is egy első rendbeli bajnokot veszte, sőt nem csak azt: a kár több mint csupa negatívus kár. A külföldnek azt kelle látni, hogy egy magyar, kinek bölcsőjét Musa rengeté, szűkebbnek ítélte nyelvét, mint hogy nagy szellemének benne hangokat találjon, silányabbnak, mint hogy teremtményei méltóságának megfeleljen.”²⁰

Toldy itt Pyrker művei közül a *Gyöngyöket*, a *Tunisiást* és a *Rudolphiást* emelte ki. Ezeket – mint egyébként minden munkáját – németül írta az érsek. A két utóbbi „hősköltemény” hőse két Habsburg: V. Károly, illetve Habsburg Rudolf. Toldy nem említette azonban Pyrkernek ugyancsak nagy visszhangot kiváltott történeti színjátékait: *Historische Schauspiele* (Wien, 1810, 310 l.), melyeknek címszereplői a magyar történelem nagyjai (*Die Korvinen; Karl der Kleine, König von Ungarn; Zrínyi's Tod*). (Kazinczy egyébként nem a Habsburgokat dicsőítő műveket fordította, hanem a bibliai történeteket feldolgozó, teljesen politikamentes *Gyöngyöket*.)

Toldy szavai, amelyekkel az érseket ostromozza, disszonánsak. És nemcsak azért, mert nem illenek a „neofita” (ez Fenyő és Dávidházi kifejezése is), polgári nevén még Schedel Ferenc szájába, hanem mert semmitmondóan patetikusak és képmutatóak. Képmutatás az „...egy hazánkfia nyilvános buzgó és kérő felszólalására” történt hivatkozás. Döbrentei Gábor volt az, aki kérte „...a széplelkű s érzésű velencei patriarchát”, hogy „...egy magyarul írt költeményt is adna nemzetének.”²¹ Döbrentaire, tehát „Döbi”-re hivatkozott Toldy, aki pedig a mitikussá nővesztett nagy ellenfél volt.²² Néhány hónappal korábban még így írt róla Bajának: „Még D(öbrentei) nincs tönkre téve, mondjátok, hogy ez a hőstett Sz[emer]jét várja. Barátom én pedig azt tartom, hogy ez a kisded tett *engem* vár.”²³

Hiteles a „nép” emlegetése a szatmári adózókra történt utalásnál (Kölcsey), de hamisan cseng, amikor a „magyar nép” fájdalmát Pyrker német nyelvű verseivel hozzák kapcsolatba. Ugyancsak hamisak, mert túlzóak a „sorsra”, a „nemzetünk ... fényes ragyogó csillagára” stb. hivatkozások. Mindez furcsán hangzik annak a szájából, aki nemrégén változtatott nevet, gondosan választva „törzsökös magyar”, méghozzá nemesi nevet.²⁴

²⁰ Th 127.

²¹ Th 127, illetve Döbrentei cikkében (Tudományos Gyűjtemény, 1821, I, 83.) fordult így Pyrkerhez, amikor szepesi püspök lett. A vélemények megosztottságát jelzi Dessewffy József levele Kazinczyhoz, amelyben – szemben Kölcseyvel és Kazinczyval – elvárja, hogy Pyrker magyar verseket írjon: „200 ezer forint jövedelem a magyar hazábul megérdemelné, hogy magyar hat lábuaiban írjunk németek helyett”. Dessewffy levele: 1831. május 13., KFI 21, 552, 549–553.

²² BTI 492, 495 stb. „Döbi”-t a *Conversations Lexikon* porben támadták, de Toldy a riválist is látta benne, mert ő szeretett volna a Tudós Társaság titoknoka lenni. Ekkor még nem sikerült, 1831-ben „Döbi” a titkár.

²³ BTI 499.

²⁴ Lásd Dávidházi Péter írásait az 1. sz. jegyzetben.

A vád képviselője

Toldy, a budai német postamester fia, azt a Pyrkeret vádolja nemzetietlenséggel, akit sorsa idegenbe vetett. Bár iskoláit itthon végezte, de katonának készült, ezért el kellett hagynia az országot. Hosszú és kalandos itáliai és tengeri utazás után hirtelen, sok találgatásra okot adva, a szerzetesi életformát választotta. Az alsó-ausztriai Lilienfeld kolostorába lépett 1792-ben. Pyrker „hazájától” nemcsak a nemzetek feletti egyházi rendhez tartozás választotta el, hanem az a tény is, hogy a későbbi érsek „anyanyelve” nem a magyar volt, miután édesanyja a tiroli Branzollból (Ötschtal) származott, apai nagyapja pedig az ugyancsak tiroli Bozen mellett született. Önéletrajzából tudjuk, hogy már gyermekkorában – egy anyai rokonától hallott mesék hatására – az „Alpenland” után vágyódott.²⁵ Furcsa tehát – és épp Toldytól – az elmarasztalás, miszerint Pyrker László hűtlen lett népéhez, amikor németül írta szépirodalmi műveit. (Egerben főpapként olykor latinul szólt meg, közvetlen környezetével viszont magyarul levelezett és beszélt).²⁶

Toldy megfélemedezett vagy meg akart feledkezni arról, hogy Pyrker 1818-ban, negyvenhat évesen tért vissza „hazájába”, először szepességi püspökként, majd újabb hat éves külföldi tartózkodás, a velencei patriarkátus vezetése után, 1827 szeptemberében egri érsekként. Erre a körülményre Kazinczy is utalt a Muzáron III. kötetében.²⁷ Írására egyébként reagált Toldy, amikor hangsúlyozta, hogy az érseket korán messzire vitte sorsa, „...ahol idegen hangokhoz szokott”, azaz életének alakulása miatt váltott nyelvet.

Toldy Pyrkerrel alkotott képe nem volt állandó: a körülmények alakították. Míg 1831-ben az érsek hazafiatlansággal vádolta, 1844-re megváltoztatta véleményét: a triász méltónak tartotta az akadémiai tagságra. Két évvel később „hazafi lelkű férfiú”, követésre méltó példa lett, akinek „...drága ... nevét iktassuk nemzeti jótévedőinkéi közé”.²⁸

Ha másként, de módosult a Mailáth János-portré is. 1826 végén Toldy így látta a gróft: „Mailátnál (!) voltam, a költőnél s fordítónál. Szerelemre méltó ember. Milly nyájasság és szívesség!”²⁹ (A már „Döbiánus” Mailáthról Bajzának sem volt jó véleménye: „...szörnyű büszke és hírnév után kapkodó ember.”)³⁰ Toldy 1831-ben kíméletlenül támadta a gróf magyarországi németeknek szánt nyelvgyakorló könyvét, „...személyeskedő indulattal rohan neki” (Fenyő István), „...magyarul nem tud, ő, az ősi törzsökös magyar nemzetség ivadéka...”, írja az a Toldy, akinek ugyancsak bírálták magyar nyelvtudását.³¹

²⁵ Az érsek szüleiéről és az Alpenland utáni vágyakozásáról: ML 2, 4.

²⁶ Tárkányi Béla ír erről naplójában: OSzK, Kézirattár, Oct. Hung. 1405. Pyrker Egerben készült iratokon magyar formában írta alá nevét, és Kazinczyval is magyarul levelezett. Az egri papoknak írt magyar levelekről: TÁRKÁNYI, i. m.

²⁷ Kazinczy írása: Muzáron, III, IX–XI, 1.

²⁸ Vörösmarty ajánlotta Pyrkeret 1844-ben akadémiai tagságra. Toldy 1846-ban írta dicséretét Pyrkerrel: *Beszéd a Pyrker képtár átadásakor* = TOLDY Ferenc, *Irodalmi beszédek*, II, Pest, Ráth Mór, 1872, 327.

²⁹ BTI 357.

³⁰ BTI 492.

³¹ FENYŐ, i. m., 104.

Ide kívánczik a kérdés: a „Pyrker-pörben” Kazinczy és az érsek felett mondott szigorú ítélet tehát egy elveihez ragaszkodó, következetes kritikuse?³² Vagy lehetséges, hogy valami más szándék is meghúzódott „az undok pör” mögött? – Kazinczy nevezte így. Erre utalhatott, amikor Bajzának feltette a kérdést: „Kívánta-e az ügy” ezt a hangerőt? Másodszor pedig, amikor ezt írta: e mögött ott a „tisztetlet érdemlő kis kör, amely most maga akar lenni minden mindenben.”³³ Szavai érzékenyen érinthették Bajzát, mert azonnal felelt a levélre. Az első kérdésre igen volt a felelet. Toldy vádjait ismételve jött a farizeus, az „ügy” nagyságát megemelt hivatott válasz: „Ezek oly dolgok, melyeknek más, a Tek. Ur után következő fordítók, Pyrker után német nyelven írni akaró magyar elmék, hasznát fogják venni; s mely nyereség, ha csak egy jeles elmét menthettünk is meg hasonló tévedéstől a hazának!”³⁴

Kazinczynak a körről mondott szavaira felelve Bajza először elismerte létét, csak azt cáfolta, hogy „...mindenben mindenek akartak lenni”. Válaszlevele végén visszatért rá, de ekkor már mindent cáfolt: „...s ezt az ügynevezett kis kört – mely nincs, csak egy másik kör által képzelgetik lenni...”³⁵ 1831 májusában Kazinczy már jóval élesebben fogalmaz a „tisztetletreméltó kis körre” utalva: „Cimboráskodás, undok, förtelmes cimboráskodás az ő dolgok ..., ezek össze fognak tiporni engemet”.³⁶ A „Kritikai Kardlapozókról” szólva kijelentette, hogy nem annyira a „pártoskodás” hangja riasztotta, hanem az az érzelemmentesség, amit a Kritikai Lapokban és Bajzánál tapasztalt: „Irtózom az ily gonosz nyugalomtól, noha tudom, hogy ez a nyugalom düh és nem nyugalom.”³⁷

Kazinczy nem kapott választ kérdéseire, mint ahogy azok sem, akik Bajza és Toldy levelezésének kiadása előtt foglalkoztak a „pörrel”. Nem is kaphattak: csak Toldy és Bajza sürű levelezése, az őszinte, egymás között nyíltan beszélő két barát, harcostárs megnyilatkozásai mutatták meg a „pörök” és „bajok” hátterét, a szándékokat, a motívumokat, egyben – személyiségük feltárulkozásával – magyarázatot adtak több addig homályos részletre.

Bajza „gonosz nyugalomát” említette Kazinczy, de mit szolt volna ahhoz az indulathoz, amely a „sima”, jól nevelt budai polgárfiúban fortyogott, amikor 1824 júliusában Kovacsóczy Mihályra megharagudott, amiért az az Aspásiából kihagyta egy elbeszélését: „Ezentúl minden köteléket köztem s közte, elszagगतok: úgy se csatolt hozzá más, csak *enhasznom* annyiban, hogy ismerősei által munkáimat terjesztheté, s folyóírásában is láttam nyitva természet magamnak. Ő ezen köteléket velem most eltöreti, én nem gondolok véle többé... Úgy-e Bajza, mi könnyebb, mint ezt a Redactort meztelen a publicum elé állítani: *nyomorék testéről az idegen rongyokat leszagगतni!* Oh hidd el nekem... Még nem adtam példát, de haragomnak, mérgemnek sokat tulajdoníthatok. ...s valóban nem ártott volna neki egy

³² KOROMPAY H. János, i. m., 1993, 201–202 (a kritikusi nézetek változásáról); DÁVIDHÁZI Péter, „Iszonyodám enmagam előtt”, i. m. (a Kazinczy-kép módosulásáról).

³³ Th 141, 142. – Fenyéry Gyulának írta Kazinczy. A KFI 21-ben a levél címzettje Zádor György, Pest, 1831. március 8., 473–474; ezt a levelet közölte Bajza (KrL 1833, II, 44.) Kazinczy halála után.

³⁴ Th 143.

³⁵ Th 144, 145.

³⁶ Kazinczy írta Kis Jánosnak 1831. május 4-én, KFI 21, 538.

³⁷ KFI 21, 537, az idézet a Kis Jánosnak írt leveléből; a „Kritikai Kardlapozókról”: KFI 21, 548 (1831. május 12-i levél Guzmicsnak).

kicsínyt gyöngébben bánni velem, mert még megbánhatja; hidd el, ő meg is fogja bánni.”³⁸ (Kiemelés tőlem – T. E. I.)

Levelezésükben megmutatkozik a két majdnem egykorú, korán szövetségre lépett barát természete és kapcsolatuk jellege is. Mindketten sokat tartottak magukról, különösen Toldy. Mindössze húszéves volt, amikor a Wenkheim-családnál nevelősködött: „Wenkheimnál engem illőleg megbecsülnek; s másképp oda sem járnék, ha legkevésbé is másképp bánnának velem, mint sem kellőnek tartom becsemre nézve.”³⁹ Nagy tettekre készült, ugyanakkor tele volt kétséggel: „én legalább egyben, s főképp a kritika országában, úgy szeretnék fellépni, hogy buzdítást érdemeljek: ha pedig ezen első recenzióm által dicséretet nem érdemlenék, hanem az ellenkezőt, ez beteggé tenne.”⁴⁰ Nagy változás történt benne akkor, amikor letette régi nevét és „e törzsökös két m[agyar] nevet” választotta: Toldi [!] Emil.⁴¹ Új nevétől megtálozódott: „O barátom, ha éreznéd azt a tüzet, azt az erőt, mely tagjaimat átröpüli. Eddig kimélnem kelle magamat, hogy meg ne támadjanak; mert melly nevem volt a literatúrában, az az életben is! Most egészen másképp áll a dolog, mert literatori nevem megtámadásával ép marad életbeli nevem! S innen mennyi bátorság! mennyi szabadság!”⁴²

A derék („bieder”), fia irodalmi érdeklődését anyagilag is támogató, kitűnő nevelését biztosító apa a biederneier világának jellegzetes alakja lehetett. A fiú az életmód, az erkölcs szorításában élhetett: nem merte íróként, kritikusként vállalni önmagát, ami elárulja azt a bizonytalanságot, amire Bajza hívta fel figyelmét. Mások véleményére hivatkozik, de bizonyos, hogy maga is így láthatta Toldyt. 1829-ben írta: „...szeles vagy, midőn olyanba is kapsz, a miről soha nem gondolkodtál, ... te a magyar literatúrát nem ismered ..., hogy a kritika nem a te kezébe való, ... a nyelvet nem érted tökéletesen, beszéded idegen szavakkal eláradt, nem vagy részrehajlatlan, a mit a művekről mondasz, nem építéd okokra”.⁴³ (Toldy „szelessége”, kapkodása nem változott.) Tíz évvel később is visszatért meggondolatlanságára, felületességére, 1839-ben is így korholta a már tekintélyes férfiút: „Ilyen szórakozás [szórakozottság], vagy gondatlanság vagy minek nevezzem, édes barátom, egy idő óta sűrűbben jó foglalatosságidba s ez onnan van, mert végtelen sok dolgot vállalsz, végtelen sokba kapsz... életedet száz felé téped, ... egy idő óta írásaidat is felületesség bélyegzi, mert nem marad időd hosszabb fontolásokra.”⁴⁴

A „pör” motivációi

Toldy hihetetlen munkabírási, szorgalmas és nagy szervező volt, de miként levelezésük mutatja, valójában Bajza formálta őt. 1828-ban írta Bajzának: „...ifjúságom jó lelke voltál és őre lesz férfiúságomnak.”⁴⁵ Toldy hálás volt neki, de ha

³⁸ Kovacsóczyról: BTI 149, 1824. június 30.

³⁹ BTI 218.

⁴⁰ BTI 257.

⁴¹ BTI 297, de két hónappal később már „Toldy Ferenc”: BTI 305.

⁴² BTI 321.

⁴³ BTI 468.

⁴⁴ BTI 508–509.

⁴⁵ BTI 491.

tehetette, élvezettel élesítette rajta kritikusi pennáját. (1824. július 7.)⁴⁶ Bajza volt az igazi stratégia: a fizetéssel járó akadémiai titoknokságra pályázó Toldyt ő látta el taktikai utasításokkal, ha kellett, fékezte Toldy túlzásait, pl. Széchenyi körüli „tolakodását”, hogy a „körnek” megszerezhesék az irodalmi-tudományos életben kulcspozíciót jelentő állást.⁴⁷ Ő mozgatta a szálakat a Wigand elleni hadjáratban, és ő ismerte fel a Wigand és Károlyi, a két kiadó közötti torzsalkodásban rejlő hasznot. (Bajza Károlyiról: „a kígyók legravaszabbika”, 1829. szeptember 6-án.)⁴⁸

A Bajza–Toldy levelezés megismerteti a két barát személyiségét, de arra is felhívja a figyelmet, milyen tudatossággal építették a „kör” hadállásait. Ehhez kellett egy számukra fontos kritikai közlöny alapítása. Az előzmények 1826-ra mennek vissza. Az év január 1-jén fejtette ki Toldy részletesen Bajzának a tervet. Beszélt a lap címéről, tárgyáról, kritikai elveiről: „Semmi forma ki nem volna belőle zárva, és semmi személyes tekintetek itt helyt nem találnának.”⁴⁹ Éles hangot javall, és nem bánja, ha támadják őket: „...ha ez történik akkor jó még csak divatba az intézet, akkor nyer olvasókat, szeretőket, vevőket.” Együtt szerkesztenék a Kritikai Leveleket. Kiadóként Bajza neve szerepelne a címlapon.⁵⁰

Bajza válasza óvatos: tudja, hogy sok emberrel szembekerülnek majd, ezért nem akarja nevét adni, sem pedig a felelősségből nem kér, mert ő javakkal nem bír, „...szükségképen az emberek kedvezéseire kell szorúlnom... Ki fog kezességet magára vállalni, hogy ha én a Nemzet gyűlölségébe esem nem fogom szerencsémert annyira eltemetni, hogy olly sorsra jussak, mint a szegény Kőlcsey mostan? ... Én magamat itten csak eszközül látom általatok használatni.”⁵¹ Toldy ekkor még Kritikai Leveleket említ, de az év március 21-én már a Magyar Hermész plánumát küldi barátjának. Bajzának tetszik, és mint május 31-i válaszában írja, hajlandó lenne talán ennek redakciójában dolgozni.⁵² A terv 1829-ben konkretizálódott. Toldy volt az ötlet és a terv gazdája, de Bajza alakította ki a folyóirat arculatát: Toldy ez évben a világot járta.

Mindketten egyetértettek abban, hogy a lapnak közönség kell, megszerzésük módját is látták. Toldy korábban rátalált a „közép útra”, amely igényes és a közönséget is megfogja, mint 1826 márciusában írta. Az idő múlásával változott a kép: három évvel később Bajza harciasan fogalmazott, az előfizetőkre is tekintve: „...az első kötetbe a *nagy hírüket* kell bántanunk, hogy a dolog lármát okozzon.”⁵³ A vélemény módosulása összefüggésben lehetett azzal, hogy 1829 második felére nyilvánvalóvá lett az irodalmi életben, mint arról Bajza Toldynak több ízben beszámolt, hogy társaságuk, pontosabban szövetségük léte köztudott.⁵⁴ Felmérte tehát az erőviszonyokat és helyzetüket. Számolt azzal is, hogy Kisfaludy Károly veszedelmesen közeledő halála után légüres tér alakulhat ki, tehát: „...most volna ideje valamit kezdeni, s ha most elhagyjuk azt röppenni, a literaturára nézve

⁴⁶ BTI 153.

⁴⁷ BTI 490, 494, 497, 503, 505. – Számtalan példát hozhatnánk, pl. amikor Bajza megróttta Toldyt, mert az Auróráról írt bírálatában csak dicsérte, hibát nem említett. Ezzel igazolta ellenfelek vélekedését. BTI 476, 503.

⁴⁸ BTI 490, 492–493, 506, az idézet K-ról: BTI 471, Károlyiról: BTI 476.

⁴⁹ BTI 277.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ BTI 287.

⁵² BTI 311.

⁵³ TOLDY, BTI 297; BAJZA, *uo.*, 469.

⁵⁴ Erről: BTI 471, 476, 485, 489.

minden el van veszve." 1830. március 1-jén úgy látta, hogy elérkezett az idő: „...már most ki kell tűznünk a zászlót s világosan clubot formálnunk.”⁵⁵

A legfontosabb tehát: a jelszavakat hirdető zászló kitűzése és a „lármát”, a visszhangot hozó nagy vadak becserkészése. Ez alkalommal a gyakorlatias Toldy szállt harcba a tróféáért. Tudta, hogy mi öregbítheti hírét-nevét. Már 1826-ban megfogalmazta: „Sokat árték magamnak, hogy nem veszekedtem” – azaz nem polemizált.⁵⁶

A zászló jelszavát a „korszellem” lobogtatta: nagy hátszelet adott. Nem mondatott ki ugyan a „nemzetiség”, de minden elmarasztalás ennek jegyében történt. Nyíltan nem fogalmazódott meg a korábban oly eredményes „irodalmi respublica” igénye sem, bár a retorika kimondatlanul is erre épült. A célok ismeretében csak a személyek és a témák kiválasztása hiányzott. A „nagy hírűk” közül ki lehetett volna jobb célpont, mint az irodalom évtizedeken át tisztelt, becsült vezére, a széphalmi mester? Az idők során ugyan megkopott nevének csillogása, de az olvasók körében még fényesen ragyogott. Bajzának egyébként akadt személyes törleszteni valója is, még a Szentmiklóssy Alajossal folytatott epigramma-pör idejéből, amikor is Kazinczy kímélet nélkül nyilatkozott Bajza jelleméről.⁵⁷ Bajza és Toldy tudta, hogy az egykori nagy vad már fogatlan oroszlán: „Kazinczynak, Szemerének vége” – írta Bajza 1829 novemberében. Ennek első jele volt, hogy három hónappal korábban – más okokra hivatkozva – nem vállalta Kazinczy fordításainak kiadását.⁵⁸

A másik kiszemelt áldozat a magas egyházi és világi méltóságot viselő, külföldön is elismert, tisztelt egri érsek, Heves megye örökös főispánja, Pyrker László volt. Megtámadásuk alkalmas lehetett a lap iránti érdeklődés felkeltésére, és arra, hogy a Kritikai Lapok zászlaját a közönséget mozgósító érzelmek emeljék a magasba. Bátor tettek minősülhetett az egykori vezér hazafiságának, rátermettségének kétségbe vonása és elítélése, mert Kazinczy Pyrkernek egy eredetileg németül megjelent művét fordította, azét, aki magyar főpap és főispán letére sem magyar nyelven írt.

A kritikát G. jegy alatt Toldy Ferenc írta.⁵⁹ Az említett irodalompolitikai célok mellett őt is vezethették személyes motívumok, pl. hogy el akarta feledni és feledtetni múltját. Így számolhatott le egykori önmagával, mint új nevének választásakor Bajzának kifejtette. Többé már nem kell senkire tekintettel lennie: a kritikus nem azonos a budai orvos-polgárral. Menlevelet szerzett: „nem ér a nevem!” – azt a passzust mutathatta fel, amelyikre éppen szüksége volt.

⁵⁵ Az első idézet: BTI 478, a második 489; „világosan”: a nyilvánosság előtt.

⁵⁶ BTI 274, 297.

⁵⁷ BTI 651, 652, 659, lásd még GYAPAY László, *i. m.* – Vö. BTI 461–462: Bajza ír Szentmiklóssyról, de megjelenik a bajzai öntudat is: „Eddig azt hittem, hogy én tudok igen keveset, de minekutána Szentmiklósy, Kazinczy és Szemere (kik literátorinknak mégis jelesbei) olly nagy, olly sűrű példáját adják a nemtudásnak, azt kell hennem... talán én is tudok annyit, mint ők, s talán hármokkal is mernék s magam is mernék megküzdeni.” (1829. június 4.) Lásd még KFI 21, 146: Bajza fülebe jutott Kazinczy véleménye a Szentmiklóssy elleni pörről: „Ha a Tekintetes Úr azt vélte, hogy feleletem nem sugallta tiszta lélek (mint a köztünk elterjedt rege tartja)...” – írta 1829. november 16-án.

⁵⁸ BTI 477, B. véleményéhez lásd még az előző jegyzetet is!

⁵⁹ Erről részletesen lásd a „Bírálatot”, Th 127–133.

Új helyzetében várta a vitát, most ő bírálhat: „Kapjon belém bár ki, kiállok s megfelelek.”⁶⁰

A Pyrkerrel szembeni vádak egyik mozgatója is ebben az új érzésben rejtőzhetett. Talán nyugtalanította a kettejük mozgásának, azaz a nyelvváltoztatás tényének azonossága, illetve az irány ellentétessége. Míg ő a magyart választotta, az érsek visszatért anyanyelvéhez, a némethez és következetesen annál maradt. De épp Schedel–Toldynak kellett tudnia, mit jelent a nyelvváltoztató környezet. Pyrkernek, az idegenbe vándorolt ifjúnak, a későbbi papnövendéknek a német nyelv a magánytól való menekülést jelentette, a társtalanság, a visszhangtalanság helyett a közösség erejét, az ambiciózus költőjelöltnek pedig az írótársakat, a biztató, elismerő szavak reményét. A szerzetes aligha őrizhette volna meg Lilienfeldben írói nyelvként a magyart. Más volt Toldy helyzete: a korabeli Budán a német ajkúak is elindulhattak az írói pályán.

A vádlottak

Toldy átélte, milyen egy más nyelvi közegben, azaz nem a családban és a közvetlen környezetben beszélt nyelven felnőni, de nem vette, vagy nem akarta fgyelembbe venni, talán „szelessége” (Bajza: „...amit a művekről mondasz, nem építéd okokra...”) vagy a beleérző képesség hiánya miatt. Ez utóbbi nemcsak Pyrker helyzetének megértését könnyítette volna meg, hanem azokat a motívumokat is megláttatta volna vele, amelyek a két megbírált író egymáshoz közelebb vitték. Mert nemcsak a pusztán irodalmi érdek alakította kapcsolatukat. A bécsi irodalmi és a velencei művészeti körből kiszakadt érsek, aki borzadt a számára hangos és elmaradt nemesi világtól, nemcsak annak örült, hogy műve magyarul is megjelenik. (Nem volt számára újdonság: olasz és cseh nyelvre fordították műveit!) Írótársra talált Kazinczyban, akit tisztelt, talán kedvelt is. Kazinczyt sem csak a haszonelvűség vezette, amint azt vélhették, bár a pénzre is szüksége volt. Igaz, hogy az érsek nyomatta a Gyöngyöket, és az „exemplárokat” a fordítónál hagyta, mint arról Kazinczy tudósította Bártfayt.⁶¹ Más és ugyancsak hihető, sőt meggyőző okot említett Guzmicsnak 1829. október 27-én. Azért fordította a Gyöngyöket: „...hogy felejtsem az engem öldöklő bajokat.” Nincs okunk kételkedni szavaiban. Refugium lehetett ez a munka. Erre rímel, amit Mailáth János regéivel kapcsolatban írt ugyanakkor: „Én a Mailáth lelke könnyűségét, símaságát és azt a nagyvilági tónusát, melyet ő bele víve dolgozásaiba, nagyon tisztetem, csudálom, irigylem.”⁶²

A börtönének, a családi viszályok, a vidéki elzártság nyomorúságába, a meg-alázó, filléres munkák, pl. az újhelyi levéltárosság kényszerébe, az életét végigkísérő családi és anyagi gondokba belefásult Kazinczy számára Mailáth és Pyrker egy elsüllyedt világ üzenetét hozta. Amikor pl. Guzmicsnak beszámolt 1830. február végén Egerben, az érseknél tett látogatásáról, érezzük a nosztalgiát az egykori kassai szalonélet, a Kácsándy-kisasszonyok rokokó világa, az iskolai felügyelőség hajdani tekintélye, anyagi biztonsága iránt.

⁶⁰ BTI 321.

⁶¹ KFI 21, 262, 1830 márciusából; 500 exemplárt nyomattak.

⁶² KFI 21, 132, Guzmicsnak, 1829. október 27.; mindkét idézet innen. – Később azt is írta Guzmicsnak, hogy „Egyéberánt nekem ez a munka sok örömet ad.” KFI 21, 420, 1830. december 5.

A száraz, kedvetlen ember mintha visszafiatalodott volna, amikor újra megcsapta a „nagyvilági élet” szele. Papbarátjának ekkor vall arról, hogy ő művész: „...én, ki Festő vagyok, noha (a Lessing szavai szerint) karom nem az”.⁶³ A felszabadultság, az öröm mondatja ezt vele. És valóban, írónk között Kazinczy volt azon ritka kivételek egyike, aki érezte, értette a képzőművészetet. A *Pályám emlékezetéből* tudjuk, hogy a kamaszfiút miként ragadta meg a bécsi Belvedere képtár egyik van Dyck-feje. Az élmény egész életre szólt, mint azt metszetgyűjteménye mellett egyéb megnyilatkozásai igazolják.

Levelezésköteteit végiglapozva, minduntalan a „művészség” szeretetére, értékre bukkanunk. Ez mutatkozik meg 1829. május 27-én Guzmicsnak írt hosszú levelében, melyben beszámol pesti tartózkodásáról és ottani művészi élményeiről, többek között „Claude Lorrainnek egy pár tájdarabja” megtekintéséről. Nagy szomorúsággal látta azonban, hogy a „nyomtatvány színekkel vala eltarkítva.”⁶⁴ „Melly szín adhatja papíroson, a mit ő ada.” Vajon milyen lehetett a valóságban a kép? És alig egy év múlva láthatta az eredetit Pyrker érsek képtárában!

Kazinczy, a „művész”, a „Festő” az egri vidék, a tájak megjelenítésében is megmutatkozik. Tájábrázolásának elevensége vetekszik az *Erdélyi levelek* leírásaival, zsánerképeivel. Minden alkalommal a helyváltoztatás, a friss élmények lódították meg ceruzáját, miként azt Guzmicshoz írt levelei mutatják. Az érsek páratlan gyűjteménye Claude le Lorrain mellett Tiziano, Canova stb. műveket is tartogatott Kazinczy számára, és ami ugyancsak fontos volt, megmutathatta hozzáértését. Amikor egy, az érseknek kedves szoborról mondott véleményt, mégpedig nem dicsérőt, Pyrker elismerte igazát: „Lám, lám, a Művészi szemet!” – mint arról Guzmicsnak pontosan beszámolt. Az idős, elfásult Kazinczy újjáéledt a szívélyes fogadtatástól.⁶⁵ Az érsek „eszés, szelid és szerény lénye”, a szellemes beszélgetések, a nagystílusú étkezések, a vonzó vendégek, a pompás környezet felejthetlenné tették neki éppúgy, mint a vele utazó Sophie-nak, az egri szép napokat.

Kazinczyt vonzotta ez a világ, volt érzéke a külsőségek iránt: „...ebben a nagy emberben inkább nézem a nagy író”, de azért meglátta benne „a nagy Urat” is: „A feleségem nem felejteti, hogy az Érsek mely grázzsal (franciául grace = gráciával) kellemmel jöve előnkbe s mint ereszté le válláról téli ruháját, melylyel kívülről jöve; affectatio nélkül. Maga a külső is mutatja a nagy urat, mint munkái a széles tudományú lelket.”⁶⁶

Kazinczynak igaza volt: Pyrker valóban művelt, olvasott ember, jó műgyűjtő és igazi társaságbeli ember, „nagy úr” volt, bár gyenge költő. (Életírása erre is magyarázat ad: nem lehetett jó író az, akinek egyénisége nem rejtőzködő, hanem száraz volt.) Az érsek nemcsak a széphalmi kisbirtokos szemében volt nagy úr, hanem a valóságban is. A jól tájékozott Kazinczy tudta, hogy a főpap szoros kapcsolatban állott „a legfelsőbb körökkel”. A Habsburgokkal való kapcsolata még apát korából eredt, de végig megmaradt. A lilienfeldi apátság az Itáliát

⁶³ Kazinczy 1830. március 15-i levelében számol be egri látogatásáról: KFI 21, 244–248, az idézet: 244. – Azt is kiemeli, hogy: „A feleségemnek ezt mondá az asztalnál, hol magyarul, hol németül szölván, »Wir Versemacher, ich und mein Kazinczy.«” (247). Itt ír arról is, hogy Pyrker „Beszéllé hogy Anyóst [!] még [mint] gyermek ismérte, és hogy ez haldokolva őt megajándékozá egygy Officium Rákóczyanum című, általam jól ismért könyvvvel. A szegény Anyós [!] 6 rimes scándálatlan sort írta be a nagyreményű gyermeknek.” (247.)

⁶⁴ KFI 22, 422–429, 1829. május 27-én, az idézet: 425.

⁶⁵ KFI 21, 244–248, az idézet: 246. – Guzmicsnak, 1830. március 15.

⁶⁶ Uo.

Béccsel összekötő úton feküdt. Ott szállt meg a császár, majd Mária Lujza, az egykori francia császárné. Mindketten több napot töltöttek ott. Később is gyakran hívatta őt magához I. Ferenc.⁶⁷

Pyrker íróként is „név” volt. Díszvendége a bécsi „írócsináló” körnek, Caroline Pichler szalonjának, aki ugyancsak többször volt családjával a szép fekvésű lilienfeldi apátság vendége.⁶⁸ „Frau Biedermeier” szalonjában az állandó látogatók – „Hofrat” Joseph von Hormayr, Theodore Körner, Artner Teréz (Theona), Grillparzer, a Collin- és Schlegel-fivérek – mellett gyakran megfordult több magyar arisztokrata, pl. Széchényi Ferenc, Mailáth János, Mednyánszky Alajos és mindenki, akit vonzott a „magasabb körökhöz” közel álló divatos írónőnek, Pichler asszonynak, a bécsi biedermeier világ jellegzetes alakjának vendégváró háza. Nyitott ház volt, ahol szívesen látták a külföldi vendéget is, mint pl. az August Wilhelm Schlegel társaságában megjelent Mme de Staëlt.

Az elismert író és főpap – mint az *Életem* tanúsítja – olvasott, művelt, sokoldalú pap volt. Éppolyan otthonosan mozgott a művészetek világában, mint a „társaságban”, és még a gazdasághoz is értett. (Ma úgy mondanánk: „menedzser-püspök” volt.) Gyenge fizikuma ellenére tele volt tettvágygal. Sokat utazott. Az egyházmegyei vizitációkat sem hanyagolta el és kedves gyógyfürdőit éppoly gyakran kereste fel, mint ausztriai barátait. Korszerűsítette, szépítette mindenkori környezetét: Lilienfeldet éppúgy, mint Velencét vagy Egert. Ez utóbbiban – a kommunális építkezések mellett – székesegyházat építtetett, tanítóképzőt létesített, adakozott a szegényeknek. Mindenütt népszerű volt hívei körében.⁶⁹ A köztisztvisletben álló egyházfő, a nagy tekintélyű író alakja jelenik meg az egri szeminarista, Tárkányi Béla kéziratos naplójában. A későbbi papköltő elmondja, hogy milyen meglepetéssel és örömmel hallotta – társaival együtt –, amikor a főpap magyarul válaszolt az őt latinul köszöntő rektor beszédére. Nyoma van annak is, hogy egri papjaival magyarul levelezett. Tárkányira egy verse hívta fel Pyrker figyelmét, akit pappá szentelése után maga mellé vett titkárnak.

Tárkányi naplójából megismerjük az önérzetes, érzékeny, társadalmi helyzetével, de önnön értékeivel is tisztában lévő főpapot, majd az 1840-es évek második felében az esendő embert, akinek cselekedeteit testi szenvedései olykor kiszámíthatatlanná tették. Betegségét nagy önfegyelemmel viselte. Élete utolsó órájában Ariosto *Örjöngő Lórántját* olvasta eredetiben.⁷⁰

Íme, ezt az embert „vette elő” a Kritikai Lapok G. jegyű kritikusa, „az illy lángoló fejű magyar”, mint Kazinczy írta az érseknek, akit figyelmeztetett az írásra. Jelentkezett levéllel Guzmics is, nehogy őt véljék G.-nek.⁷¹ Az írásnak az érsek kisebb jelentőséget tulajdoníthatott, álnevűsége miatt is, de annál mélyebben sértette Vörösmarty névtelenül megjelent epigrammája, amelyből ráismerhetett a

⁶⁷ ML 56. – Itt írja le Pyrker, hogy amikor a császár 1814-ben Franciaországból Itálián át utazott vissza Bécsbe, az apátságban szállt meg.

⁶⁸ Caroline PICHLER, *Denkwürdigkeiten aus meinem Leben*, Hrsg. E. K. BLÜMML, I–II, München, Georg Müller, 1914. Visszaemlékezésében az írónő beszámol barátságukról és irodalmi szalonja vendégeiről. Számos esetben ír az érsekkel való találkozásairól, leveleikről. A II. kötet végén a részletes név-, illetve tárgymutató jó eligazítást ad.

⁶⁹ Pyrker velencei tevékenységéről: JÁSZAY Magda, *Velence és Magyarország*, Bp., Gondolat, 1990. Eger fejlesztéséről SUGÁR István, főpapi vizitációiról HÖLVÉNYI György ír, PE 89–156, illetve 157–178.

⁷⁰ Tárkányi Béla naplója, lásd a 26. jegyzetet.

⁷¹ K. Pyrkerhez: 1831. március 30., Guzmics: május 10., KFI 21, 506, 544. – „az illy lángoló fejű magyar”-ként említi az érseknek G.-t, de „nem vallják meg... ki rejtezett itt a G. monogramja alá.” *I. m.*, 507.

költőre. Olvasnia kellett a *Zalán futását*, miután mind a műfajt, mind a hexameteres formát maga is kedvelte. Ismerte Kazinczyt és hírből Kölcseyt, miért ne találkozhattott volna Vörösmarty munkájával? Ugyanebben a számban, amely a Mailáth János gróf német nyelvgyakorló könyvét ledorongoló Toldy-kritikát is közli, volt olvasható a *Híres magyar–német költő* című epigramma, amely nyilvánvalóan Pyrkeret vette célba. Egy kérdéssel indul:

„Merre van a' te hazád, vendég szózatnak írója?
Kedves e áldozatod és kik az isteneid?

(A válasz:)

Bujdosol és nem fogsz, boldogtalan, érnei hazába;
A' kit imádsz bálvány, füstbe megy áldozatod.”⁷²

Az nyilvánvaló lehetett Pyrker számára, hogy róla szól a vers, de azt nem tudhatta, hogy Vörösmarty nemigen vett részt „az egész kör... az egész szövetség” harcaiban. Nem egyszer panaszkolta Bajza, hogy rá csak mint költőre lehet számítani.⁷³ Az érsek értetlenül olvashatta a rá vonatkozó kijelentéseket, nem érthette a vádak: mit fájlal „...a magyar nép s mely méltán!”, azt, hogy ő egy „idegen nemzet” nyelvén írt? Mi rossz volt ebben? Ő – miként G. – a „felséges Austriai ház” alattvalója volt. Az általa is vallhatott Hormayr-féle „birodalmi patriotizmus” szellemében „hazafi”, „patrióta” lehetett ő is, mint az elmarasztalás szerzője, G.⁷⁴ Ott élt, ahova sorsa rendelte, ugyanúgy, mint a birodalom sok más „országlakosát”. Apját munkája vitte Felső-Lángra főintézőnek, ő az egyházat szolgálta Lilienfeldben éppúgy, mint Velencében és Egerben. Egyébként is Isten szolgája volt, akinek országa nem e világból való. Nemzeti hovatartozásának megélésével kapcsolatban egy, az *Életemben* megírt epizódra utalunk. Húsz éves korában, kalandos itáliai barangolása idején – mielőtt még életpályát választott volna – nemzetisége felől kérdezte őt Észak-Itáliában egy olasz: „Úgy gondolhatta, hogy német vagyok. Bár Magyarországon születtem, mégis németnek számítottam, általában az Ausztria lakosainál szokásos névvel, »tedesco«-nak nevezett.”⁷⁵ A nemzeti hovatartozás szempontjából tanulságos lehet az érsek által egy ideig támogatott Grillparzer önmeghatározása: „Az igaz, hogy német is vagyok; de ugyanolyan szívesen lennék

⁷² Vörösmarty Mihály *Összes Művei*, 2, s. a. r. HORVÁTH Károly, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 155, 524–526 (a továbbiakban: VMÖM). A Kritikai Lapok IV. füzeté újabb művét (xénia) közölte *A hontalannak* címmel.

„Még egyszer! te nekünk nem kellesz nagy nevű író:

Nem vagy az isteneké, nem vagy az embereké.

Emberké nem, mert nincs honnod semmi hazában:

Istenké nem, mert két szívű, két hitű vagy!” VMÖM 162. – Mindkettő névtelenül jelent meg, de rá lehetett ismerni a költőre. Az utóbbi is Pyrker személyéhez kapcsolódik. Lásd még: 556.

⁷³ Bajza panaszkolja, hogy nem lehet sem Kisfaludyra, sem Vörösmartyra számítani. Ők „...egyedül csak a költői körben fognak mindörökké ragyogni, mert egyik sem tanult fej s még csak idom sincs bennük a tanulásra.” BTI 474. – Vagy: „Mi feltűzeltük Vörösmartyt, hogy ne hagyja feleletlenül s ő írt...” BTI 480. (Kiemelés tőlem – T. E. I.)

⁷⁴ Pyrker olyan időben lett cisztercita szerzetessé és akkor szerezte ismereteit, vált művelt emberré, amikor a jozefinista gondolatok – és nemcsak a laikusok közt – széles körben terjedtek. Hölvényi György írja, hogy milyen nehéz volt a velencei patriarkának „a régi jozefinista ideológia és az új (az udvar által is támogatott) reformmozgalom között egyensúlyoznia.” PE 161.

⁷⁵ ML 19.

francia, olasz vagy magyar.” Ezt is mondta: „Nem vagyok német, hanem alsó-ausztriai és mindenképp bécsi.”⁷⁶ Mailáth János és Mednyánszky Alajos, a két magyar arisztokrata nemzettudata is bizonytalan lehetett, hisz hol a magyar, hol az osztrák irodalmat nevezték „unsere Literatur”-nak. Franz von Sator, a *Tudós és Írólexikon* kiadójának „szupraregionalitása”, illetve Hormayr báró „Provinczial-patriotismus”-a lebeghetett a kor művelői előtt.⁷⁷ Egy vegyesnyelvű birodalomban a század első negyedében nehéz volt külsődleges szempontok alapján minősíteni valakit magyarnak vagy németnek, aszerint, hogy a több általa beszélt nyelv közül éppen melyiket használta. Erre vonatkozhat Kazinczy válasza: „A dolognak több oldalai vagynak egynél s az igazságos bírálónak tiszte a megítélés alá vett dolgot mindenikéről tekinteni...”⁷⁸ Kazinczy látta „a dolog” több oldalát, G., noha ismerte mindkét oldalt, nem akarta látni.

A kérdés taglalásába, pl. Schediust illetően, de számtalan más nevet is említ-hetnénk, nem merülünk el, csak annyit jegyzünk meg, hogy Toldy, illetve „a kis kör” Pyrker elmarasztaló szavai abból következtek, hogy nem vették figyelembe az idősíkok eltolódását. Pyrker egy korábbi nemzETFelfogást vallott, míg az ifjabb nemzedék tagjai már az újat képviselték. Kazinczy mindkettőt értette. Az ilyen rosszízű összeütközés elkerülhető lett volna, de a türelmetlenség – mint mindig, akkor is – áldozatokat követelt.

Az ítélet

A „perújrafelvétel” után az ítélet következne. Bízunk azt egy mind hazafiságát, mind moralitását tekintve kikezdzhetetlen férfiúra: Kölcsey Ferencre. Kölcsey nem értett egyet már a *Conversations Lexikon*-féle perrel sem, miként a „Pyrker-pörrel” sem. Kölcsey, mint Berzsenyi kritikusa, tapasztalatból tudta, mit ér egy mégoly megalapozott, de „kegyetlen” kritika, mint amilyenel egykor ő illetve Berzsenyit, majd Toldy Kazinczyt. Kölcsey, amikor Berzsenyit búcsúztatta, megengesztelte az író: „...ősz gyermek – fordul önmagához – számláld el a hasznot, mi ifjúkori tetteidből származik? Korodra akartál hatni? korlátolt, kicsiny erőddel, nehéz akarat! és hatással lenni a korra, nem is mindig kívánatos... s tettel jót vagy rosszat: magadnak tevéd; és a sokaság járja az utat, merre az ezerképen változó vélemény árja ragadozza; a zseni pedig sasként felszáll és elrohan, s öntudatlan szabja a törvényt, mit követni, csak ő bír erővel... sírod felett zeng az engesztelő szózat.”⁷⁹

Kölcsey látta, hogy mily csekély az a haszon, amivel Bajza a „kegyetlen” kritikát Kazinczynak mentegette, mi szerint már az is megérte a „pört”, ha egy németül író „magyarnak” elvette a kedvét az írástól. Türelmes volt Kölcsey a nyelvhasználat kérdésében, miként Kazinczy is. Kölcsey véleményét, egyben ítéletét a „Pyrker-pörrel” 1832. december 18-án, az érsekkel való személyes találkozás után

⁷⁶ Grillparzer's Gespräche und die Charakteristik seiner Persönlichkeiten durch die Zeitgenossen, Hrsg. A. SAUER, Wien, Schriften des literarischen Vereins in Wien, X, II, 265; XV, 298. – Idézi: André ROBERT, *L'idée nationale autrichienne et les guerres de Napoleon*, Paris, Libr. Félix Alcan, 1933, 535.

⁷⁷ T. ERDÉLYI Ilona, *Politikai restauráció és irodalmi újjászülés: Értékek és eszmények keresése a reformkor hajnalán*, nagydoktori disszertáció kézírata.

⁷⁸ Kazinczy „Igazítása”: *Tudományos Gyűjtemény*, 1831, II; Th 134–135.

⁷⁹ KÖLCSEY, *Emlébeszéd Berzsenyi Dániel felett*, KFM 2, 207–208; és lásd még az ún. „lasztóczi levelet” (1817. június 21-én, Szemere Pálnak): Kölcsey Ferenc levelezése, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., Gondolat, 1990, 74–76.

fogalmazta meg. Így írt az Országgyűlési Naplóban: „Pyrkert látám, a magyar praelatust, és német költőt. Ott állott a magas, száraz férfiú szobája közepén; nevemet hallván, kezemhez nyúlt s arcán figyelem látszott előmleni. Mondá, hogy nevemet ismeri: azonban csak igen mindennapiságon kezdé a szót. Hamar felkelék; s nem szólottam hozzá, mint művészhez, egy szót is. Nem azért, mintha a Kritikai Lapok írójával együtt tartanék, s haragudnám az emberre, ki érzelmeit németül önté papirosra. De azért, mert nekem complimenteket szórni nem szokásom. Másként ki veheti igazsággal rossz néven, ha valaki azon nyelven ír, melyet leginkább sajátává tett? S ki veheti rossz néven mindenek felett a költőnek, ki a leginkább sajátává lett nyelven is csak úgy fejtheti ki magát, ha azt uralkodói hatalommal kormányozhatja? Vagy azt kívánjuk, hogy hallgasson? Nem, uraim! a kívánság pogány. Az érzésnek, mely a keblet telíden tele tölti, ki kell folyni; különben útát repeszt magának.”⁸⁰

Tudjuk, hogy az irodalomtörténetben – miként a történelemben – nincs jogsultsága a „mi lett volna, ha...” kérdésfeltevésnek. Mégis megkockáztatjuk: vajon akkor sem közeledett volna Pyrker érsek a magyar irodalomhoz, ha nem jelent volna meg Toldy bírálata és Vörösmarty két verse? Ugyanis az érsek szerette a „mecénási” szerepet. Bitskey István cikkéből tudjuk, hogy később, már egri érsek-ként utazva Ausztriában, gyakran fölkereste a meglátogatott városok irodalmi emlékműveit, költőit, azaz mindvégig megtartotta az irodalom és az írók iránti érdeklődését, őrizve az író-főpap képét.⁸¹

Az ítélet indoklása

A „Pyrker-pör” nemcsak haszonnal nem járt, de egyenesen káros volt. Toldy „nemzeti” türelmetlensége rossz tanácsadónak bizonyult. Rövid idő telt el azóta, hogy Eger érseke és Heves megye örökös főispánja 1828 szeptemberében megérkezett székvárosába. Tárkányi Béla megírta, hogy az érsek milyen lelkiismeretesen látta el a két méltósággal járó kötelességeit – súlyos betegsége alatt is. Az érseknek, annak ellenére, hogy minden krajcár helyét megnézte – mint Tárkányi Béla jellemezte takarékoságát –, volt hajlama a művészet támogatására. Amikor Schubert egy művét neki ajánlotta, gavallérosan megjutalmazta. Valóban nagylelkű volt az a gesztus, amellyel 190 darabból álló, jórészt Velencében gyűjtött, páratlanul értékes képtárát a Nemzeti Múzeumra, azaz „a magyar népre” hagyta. Épp egy író-főpap ne támogatta volna irodalmunkat, legalább egy díjjal, amely nevét fenntartotta volna? A triász fellépése után erre már nem kerülhetett sor. Megszűnt a lehetősége annak, hogy Pyrker bekapcsolódjék a magyarországi irodalmi-tudományos életbe. Későn jött Vörösmarty 1844-es gesztusa, amellyel Pyrker az Akadémia tagjává ajánlotta. A lehetőség még meglelt volna 1831-ben, de ekkor Toldy mással volt elfoglalva. Talán később Kölcsey is segíthette volna a közeledést. Még akkor is, ha tudjuk, hogy az érsek Egerbe érkezésekor nem volt nagy véleményrel sem íróinkról, sem a magyar nemesi világról, mert a polgárosultabb Velencéből érkezett. A hat, majd tizennyolc esztendősz hazai főpapság, közjogi méltóság évei azonban – kedvezőbb fogadtatás esetén – bizonyos, hogy oldódott volna bizalmatlansága és elzárkózása.

⁸⁰ KÖLCSEY, *Országgyűlési napló*, KFMM 7, 13–14.

⁸¹ BITSKEY István, *Pyrker János László és az európai irodalom*, PE 197–204; ML 59.

Összegzés

A „perjúrafelvétel” procedúrájának lezárásaként – a Bajza–Toldy levelezés ismeretében – azt kérdezzük: mi lehetett valójában a tét? Egy korabeli, a szelídebb biedermeier világába illő, tehát nem életeket követelő (mint százhusz évvel később) irodalmi „koncepció pörrel” állunk szemben? Válaszunk: feltehetően igen. Mert vajon mi egyéb indokolta volna az irodalom szolgálatában megfáradt, áldozatos életű „agg Kazinczy” emberi gyarlóságokért való leckéztetését? Vagy olyan jelentős elvi kérdés lett volna a hexametereknek prózában történt fordítása? Egy „magyar író” német nyelvű művének fordítása? Valóban annyira aggasztotta Toldyt, hogy Kazinczy ilyesmivel fecserli idejét? Kazinczynál kozmopolitizmus volt-e a nyelv-kérdésben vallott türelem? A *Tübingai pályáirat* szerzője a magyar nyelv hivatalossá tétele érdekében érvelt, de a nyelvi „patriotizmust” össze tudta egyeztetni a más nyelvűség iránti türelemmel. És kozmopolita lett volna Kölcsy is?

Kazinczy „kegyetlen” leckéztetésének, valamint az egri érsek pellengérre állításának kézenfekvő volt az oka: az, amire Bajza és Toldy leveleiből vett idézetekkel kívántam felhívni a figyelmet: a „kenyéririgység”, a fizetéssel és hatalommal járó pozíciók megszerzése: az „enhasznom”, a „haszon”.⁸² Mert „haszonnal” járt a Kritikai Levelek első száma körüli „lárma” megteremtése, „hasznos” volt a korábbi irodalmi vezér tekintélyének elhomályosítása, a „fogadott apa” (Dávidházi kifejezése) megtagadása, „hasznot” hozott Toldynak a „veszekedés”, azaz a polémia, amely hírét-nevét öregbitette, végül „hasznos” volt a „club”, „az igen tiszteltreméltó kis kör” hatalomátvételének tudatosítása az irodalmi közvéleményben. Ez a pör azonban már nem „Az irodalom reszpublikája-elv újabb állomása” volt, mint Fenyő írja, hanem a hatalom „hasznos” koncentrációja.⁸³ Összetartozásuk – talán véletlen, talán tudatos – külső jelére az akkor már világlátott kvietált katonatiszt, Jósika Miklós hívja fel a figyelmet, amikor beszámol arról, hogy a Váci utcában „...egyszerre csak három királyvörös nyakravalós férfiú jött szemközt.” Ismerősétől kérdezve megtudta, hogy „...hiszen ez a híres triumvirátus. Aki akkor a középtermetű ragyás Vörösmartyt, az igen szerény arckifejezésű Bajzát s végre a fehér, piros, kissé dodu Schedelt... megpillantotta, soha de soha sem hitte volna, hogy a veres nyakravaló a jobb szárnyon, ti. Vörösmarty Mihály, magyar hazánk első s örök hírű költőjévé válik, hogy Bajza elsőrendű itésszé növi ki magát, s végre... a fehér, piros Schedel, nemsokára ősi családneveink egyik legszebbikével cserélvén föl a koponya nevet s legtevékenyebb s legkifáradhatatlanabb irodalmáraink egyike – és – nagyságos úr lesz.”⁸⁴

A cél elérését szolgálta a „korszellem” meglövalóása a nemzetiség és az „irodalmi reszpublika” náluk ekkorra már álságossá lett jegyében.

⁸² A „kenyéririgységre” mint a tollcsaták egyik motivációjára a kortársak is felfigyeltek, így pl. az irodalmi ügyekben ugyancsak tájékozott cenzor, Ochtinay Antal. Néhány évvel később, akkor már a triász védelmében és az ellenük „zajgó” fiatalokról írta: „Velejében megvizsgálva tehát az egész zajgás és harag ezen urakra nézve kenyér- és hírnév-irigységből támad.” Megszűnne a berzenkedés, ha akadémiai tagokká választanák őket, mint megállapítja. Ochtinay egyszerűsít, de részben igaza van. *Eligazodás hírlap- és folyóirati literatúránk mezején*, Társalkodó, 1838. szeptember 9., 75. sz. – Idézi T. ERDÉLYI Ilona, *Az Ifjú Magyarország és Kazinczy Gábor*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1965, 64.

⁸³ FENYŐ István, i. m., 102.

⁸⁴ JÓSIKA Miklós, *Emlékirat*, Bp., Magyar Helikon, 1976, 376. – A „dodu” francia szó, annyi mint „kövér, gömbölyded”. Jósika az 1830-as évek elejéről írt ekkor.

Volt azonban még egy motívum, amely összefüggött az előbbiekkal. Most csak érintjük a kérdést, amely a hazai német nyelvű irodalom létjogosultságának megkérdőjelezése volt. Az irodalompolitikai elveken túl valóban ide illik Kazinczynak a vita „hangerejét” illető kérdésére adott bajjai válaszban szereplő „hasznos” szó használata. Német nyelvű városaink polgársága, sőt még a magyarok is szívesen olvastak német könyveket, ami a kiadóknak tetemes hasznot, magyar zsebkönyveinknek, szerkesztőinknek pedig konkurenciát jelentett. Kellett tehát a „pör”, mint Bajza írta Kazinczynak; már akkor is megérte, ha egy németül író magyarnak elvette a kedvét az írástól. Pyrker érsek lett az „ad demonstrandum” példa. Allításunkat alátámasztja a soron következő vita, a jóval durvább hangú „Baj Rummyval”, amelynek szenvedő alanya a nagy irodalomszervező és irodalomközvetítő, a három nyelven író Rummy Károly György volt. A bajvívásnál Vörösmarty szekundált, itt is egy epigrammával.⁸⁵

„Mit tótúl gondolsz, elmondasz konyhadiákul,
Rosz német nyelven lenyomtatod azt.
Tartson meg tova is bölcs szándékokban Apollon,
Tőled egy új Bábelt várhat az emberi nem.”⁸⁶

Rummy vétke valóban „súlyos” volt: védelmébe vette Kazinczyt, megdicsérte Pyrkert egy német nyelvű lapban, és az akkori vegyes nyelvű Magyarország művelődésének tekintélyes alakja volt.

A hazai német nyelvű irodalom iránti türelmetlenség indokolatlan volt. A magyarországi német írók, mint arról legújabbán Tarnói László értekezett, patriotáknak, magyaroknak érezték magukat és az otthont adó ország, nép iránt a legteljesebb lojalitással viseltettek.⁸⁷ Indokolatlan volt a Pyrker, Rummyt ért durva támadás: a „korszellem”, a „Zeitgeist” amúgy sem nekik kedvezett. Kölcsény tudta és ki is mondta: „pörökkel” a korra hatni nem lehet.

A személyeskedő támadások, az igazi tekintélyek napi értékekért való lejáratásának következményeit máig sem heverte ki irodalmunk és kultúránk. Káros volt az a rövidlátó szemlélet, amely azokat vadította el a magyar irodalomtól, azokat zárta ki abból, akik önzetlenül szolgálták nemzeti érdekeinket. Gaal György, Mailáth, Mednyánszky, illetve Pyrker, miként a magyarországi német irodalom számos írója, politikai nézeteiktől függetlenül, igazi közvetítő volt: szélesebb látókörükkel, kétnyelvűségükkel, bécsi, lipcsei kapcsolataikkal biztosították az összeköttetést a nyugat-európai szellemi áramlatok és a hazaiak között. Elegendő, ha csak azokra a korai, körükből érkező ösztönzésekre gondolunk, amelyek a magyar nemzeti romantika, a hazai „szebb szellem” kibontakozását segítették. (A

⁸⁵ Rummy a *Spiegel für Kunst, Eleganz und Mode* című irodalmi divatlapban (1833/66. sz.) méltatta A Szent Hajdan Gyöngyei Kazinczy-féle fordítását. Előbb az 1831/33. számban megvédte Kazinczyt és Pyrkert a G. jegyű bíráló vádjai ellen. Erre indult meg a *Baj Rummyval*, azaz Toldy támadása Rummy ellen. (Anyagát közli Szalai Anna idézett *Tollharcok* c. kötetében.) – Rummyról: FRIED István, *Rummy Károly György, a kultúráközvetítő*, Filológiai Közlöny, 1963. – Rummy felfogásáról: Magyarország többnyelvű állam, melyben több nyelv és nép él. „Szükséges a magyar nyelv terjesztése, de ... jó s illendő módon, minden kényszerítés nélkül”. 205.

⁸⁶ *Rumynak*, VMÖM 2, 161, 549.

⁸⁷ TARNÓI László, *Értéktételek a magyarországi német nyelvű irodalmi életben a XVIII/XIX. század fordulóján*, előadás a római Hungarológiai Kongresszuson, 1996; lásd még: SZIKLAY László, *Pest-Buda szellemi élete a 18–19. század fordulóján*, Bp., Argumentum, 1991.

már felsoroltak mellett említhetnénk a fordítók, pl. Dux Adolf, Karl Beck, K. M. Benkert, azaz Kertbeny Károly stb. nevét.)⁸⁸

A triász türelmetlensége – amellyel a hatalom gyors koncentrációjára törekedett – volt a legkárosabb. És éppen abban a másfél évtizedben volt kezükben az irányítás, amikor irodalmunk fejlődési iránya kijelöltetett. Ellenvéleményt nem fogadtak el. Mereven ragaszkodtak a megszerzett pozíciókhoz. Elutasították a korszerűbb, polgári szemléletet és lesöpörték az újat akaró fiatalokat, azokat az írókat, akik nem álltak be a hadrendbe, mint ahogy a Rajzolatok írói gárdájával („Rajzolatok et Comp.”), az „Ifjú Magyarország” tagjaival vagy Henszlmann Imrével történt. Toldy Ferenc lett a nagy túlélő, aki irodalomtörténet-íróként kodifikálta, egyetemi tanárként pedig nemzedékekre hagyományozta azt az időközben itt-ott idealizálva retusált képet, amelyet ő alkotott a korról, kortársairól, a fejlődés irányáról.

Valójában az történt, hogy azok, akik kezdetben az „írói republika” jelszavával indultak, végül is épp a sokszínű, egymástól eltérő ízlésvilág és normarendszer kialakulását akadályozták, megteremtve a türelmetlenség, az egypólusú irodalmi, kulturális irányítás modelljét.

Ilona T. Erdélyi

UNE TENTATIVE DE RÉPARATION TARDIVE

(Quelques remarques à propos du 'procès Pyrker')

L'étude porte sur la polémie littéraire de 1831, devenue célèbre comme le 'procès Pyrker' ainsi que ses motifs et les incidents de celle-ci. L'auteur de la critique provoquant la polémie était (G.) Ferenc Toldy. Ferenc Kazinczy (1759–1831), organisateur de la littérature de grande autorité avait traduit en hongrois une œuvre poétique ayant comme sujet des éléments bibliques écrite en allemand par l'archevêque d'Eger, László Pyrker (1772–1847). La traduction transforma l'hexamètre, la forme d'origine en prose. L'accusation principale de G.: Kazinczy traduisit une œuvre allemande d'un écrivain « hongrois ». Ni ce fait, ni l'abandon de l'hexamètre ne justifient le ton aigu de la polémie et la véhémence des réponses. On n'a pu découvrir les véritables motifs que depuis 1969, date de la publication par Ambrus Oltványi de la correspondance de József Bajza et Ferenc Toldy. Ce n'est que les lettres des deux amis qui nous révèlent les véritables motifs.

L'organisateur ambitieux Toldy (son nom d'origine est Schedel, il était fils du maître de poste allemand de Buda) et le critique polémisant passionnément József Bajza commencèrent leur carrière littéraire à cette époque-là en essayant d'occuper des positions littéraires. C'est ce qui explique l'attaque contre l'autorité du chef littéraire de l'époque, au nom du professionalismisme et du caractère national. Quoique Toldy eût commis les mêmes 'péchés', leur véritable objectif fut de réaliser leur conception et d'obtenir du pouvoir, ainsi en réalité la question des principes y eut une importance beaucoup moins grande. De cette même raison, au nom du caractère national reléguèrent-ils la littérature allemande de Hongrie bien organisée laquelle, avec ses lecteurs constituait une concurrence au triade dont le troisième membre était le grand poète Mihály Vörösmarty. Motivé par cet objectif, le procès Pyrker fit suite à une règne d'une décennie et demie des trois personnes mentionnées ci-dessus, qui empêchaient avec vigueur toute tentative des jeunes générations d'y prendre partie.

⁸⁸ A felsorolt írók, miként a bécsi Pichler-szalonnak tartozó literátorok, zömükben aulikusok és konzervatívok voltak, de részük volt itthoni íróink látókörének kiszélesítésében. Jó részük a Hormayr-féle „vaterländische Bewegung” híve volt, amely a Habsburg-birodalom népeit a közös történelmi múlt szellemében kívánta egyesíteni ismét – az irodalom és a művészetek segítségével. Ők valóságos hídként közvetítették az ausztriai, a német és a magyar irodalom között. Mindez igaz akkor is, ha a triász irodalomkoncepciójából kiszorultak mind ők, mind a magyarországi németiség írói. Ez utóbbiak, miként Bécs vonzásában élő íróink, illetve a hazai irodalmi élet új formálói közötti ellentéteket nem lehet azonban csak az elvek területén lévő eltérésekre szűkíteni, mert legalább akkora szerepet játszottak az életmód-, ízlésvilág különbségek is. Pyrker érsek önéletírásából látjuk: milyen idegenséggel figyelte a hazai világot, amelytől már elszakott. Vonzóbb volt számára az a viselkedési, érintkezési kultúra, amivel Ausztriában és Velencében találkozott. Az egyes rétegek, népek közötti különbségből fakadt az idegenség érzése, az ellenérzés, amely türelmetlenséggel párosulva súlyos károkat okozott polgárosodásunknak ugyanúgy, mint irodalmunk fejlődésének.

A KÉZIRAT ARIADNÉ-FONALA

(Kronológiai tájékozódás Babits fogarasi verseinek labirintusában¹)

A textológiai munka egyik legnagyobb veszélye, hogy a szempontok viszonyrendszerét elfeledve egyetlen, biztosnak látszó adat bűvöletében helytelen következtetéseket vonunk le a mű egészére és esztétikai jelentőségére vonatkozóan. Babits is megírja egy ilyen klasszikus tévedés történetét. Dézsi Lajos filológiai munkáját bírálva,² okulásul elmeséli egy állítólagos Ady-vers felfedezését, melyről később kétségbevonhatatlanul kiderült, hogy nem egyéb, mint Juhász Gyula szándékos és kitűnő stílusutánzata. „Ernél a versnél minden külső érv Ady szerzősége mellett szólt. Láttam az »eredeti« kéziratot. Az írás ismerős volt [...] Persze, mert Juhászé volt. De Juhász írása mindig hasonlított az Adyéhoz és ezúttal még tán utánozta is, s alákanyarította az Ady nevét.” Sőt, egy szavahihető szerkesztő világosan emlékezett még a körülményekre is, ahogy Adytól a kéziratot megkapta, valamint egy Ady-levél is támogatni látszott a szenzációnak számító leletet. Babits mint Az Est lapok által felkért szakértő maga is biztosra vette, hogy Ady a szerző, sőt a költemény datálása kapcsán „a költői fejlődés lélektanát”-nak különös példáját vélte felismerni.³ „És a vers mégsem volt Adyé” – ismeri be utóbb tévedését. Kosztolányi és később maga Juhász is minden kétséget kizáróan tisztázta az Ady-imitáció történetét. Babits cikkében önkritikusan számol be arról, hogy ha ösztönére hallgat, elkerülhette volna a tévedést, hiszen a vers „belső formájában volt valami kerekesség és zártság, ami Adytól idegen.” Mindezt jellemző példának szánja mindazoknak, akik „túlbecsülik a filológiában a külső »tények« döntő voltát a belső megfontolások rovására.”⁴ Intelmét állandóan szem előtt tartjuk, mégis, leereszkedve az adatok első pillanatra átláthatatlan útvesztőjébe, ha nem is kizárólagosan, de „külső” tényekre, nevezetesen az *Angyalos könyv* kéziratára jelentősen támaszkodva javasoljuk Fogarason született verseinek módosított kronológiai rendjét.

Az *Angyalos könyv*⁵ nevét a borítón látható, Török Sophie által készített színes ceruzarajzról, a mandolint pengető angyalról kapta. Az elnevezés egységes kötet benyomását sugallja, azonban a díszes borítón belül három eltérő időben keletkezett füzetet találunk, melyeket utólag köttetett egybe a költő. A könyv három

¹ A *Babits-kutatás műhelyeiből* című konferencián (1996. szeptember 18–19.) elhangzott előadás rövid összefoglalása egy hosszabb dolgozatnak, melyben a fontosabb versek kéziratai külön-külön is elemzésre kerülnek, valamint keletkezéstörténetük is egyenként részletezve van.

² BABITS Mihály, *Balassa*, Nyugat, 1924. május 16., 8–9. sz., 591–606; *Ua.* = B. M., *Esszék, tanulmányok*, s. a. r. BELIA György, Bp., 1978 (a továbbiakban: *Esszék*), II, 96–119.

³ LESTYÁN Sándor, *Ady Endre: Nincsen, nincsen!?*, Az Est, 1923. december 25., 5–6. – Az Ady Endrének tulajdonított vers közlését követően Babits Mihály, Földessy Gyula és Móricz Zsigmond nyilatkozik a vers jelentőségéről. „Itt a halk és komoly beszéd ideje...”, s. a. r. TÉGLÁS János, Bp., 1993, 76–81 (a továbbiakban: *Itt a halk*). – A szerzőség körül kibontakozó vita összefoglalását lásd *Juhász Gyula összes művei*, 3, Bp., 1963, 339–346.

⁴ BABITS, *Esszék*, II, 108.

⁵ OSzK Fond III/2356 (a továbbiakban: Ak).

része valójában önálló leírást igényelne, azonban a fóliókat az OSzK egységes nyomtatott lapszámmal látta el, nem téve különbséget a füzetek között, s a Babits kéziratkatalógus is az *Angyalos könyv* összesített leírásakor ugyanezt az egységet sugalló eljárást követte.⁶ Az első két, vékonyabb füzetet tudatos szerkesztés, felépítés jellemzi, és csak vers található lapjaikon.⁷ A harmadik füzet talányos szerkezetű. Önálló elemzésével, titkának megfejtésével eddig még nem foglalkoztak, illetve hallgatólágosan ugyanolyan megkomponált szerkezetet tulajdonítottak neki, mint az előző két versgyűjteménynek.

Első látásra a harmadik füzet valóban hasonlít az első kettőhöz. Egyrészt azért, mert ez is szimbolikus jelentésű, idegen nyelvű mottóval kezdődik, mely hasonló módon van elhelyezve, önmagában a füzet első fóliójának verzóján, mint a második füzetben, a ciklusok élén található mottók. Másrészt bizonyos szempontból összefüggő verstisztázatok sorakoznak egymás után az első fóliókon, melyek szintén azt a benyomást erősítik, hogy ez a füzet is már korábban elkészült versek gondosan elrendezett gyűjteménye. Harmadrészt itt is találunk az *Angyalos könyv* fóliójára beragasztva verseket, mint a második füzet gondosan megkomponált lapjain – melyet Rába György találóan „öskötet”-nek nevez⁸ –, s ez szintén a harmadik füzet megszerkesztettségének látszatát erősíti. Végül, és nem utolsó sorban, azok a dátumok, melyeket Török Sophie írt a versek keletkezéséeként a lapokra, teljesen felrúgják az időrendet. A füzetet nyitó első vers, a *Levél Tomiból* például „1911 tavasza” dátummal szerepel, utána következik a *Szent Mihály* című, mely a *Nyugtalanság völgyétől* kezdve máig minden kötetben a következő datálással jelent meg: 1911. Ha a nyitó versek adatait eleve igaznak fogadjuk el, akkor a lineáris időrend gondolata fel sem vetődhet, sőt teljes képtelenségnek tűnik. Ugyanis például a *Laodameiáról*, mely e füzet közepe táján található, több adat alapján bizonyosan tudjuk, hogy 1910 tavaszán keletkezett. Ugyanígy Török Sophie beírását találjuk a füzet közepe táján elhelyezkedő verscsoportnál: a *Csipkerózsa és társai* – ahogy Babits nevezi őket, mikor Szabó Lőrincnek beszél összefoglalóan egy Nyugat-esten felolvasott verseiről⁹ – 1909 tavaszi dátumukkal szintén kilógnak a sorból. Súlyosbító körülmény, hogy Török Sophie bejegyzései Babits saját datálásai alapján készültek, melyeket a költő eredetileg a Szilasi-féle kötetbe írt be illetve részben diktált le.

Mindezen tényezők hatására sokáig fel sem merült, hogy ez a kéziratgyűjtemény egyszerű munkafüzet lehetne, mely kronológiai szempontból az elején kezdődik és a végén fejeződik be. Egyértelmű bizonyítékunk sajnos nincs, melyet diadalmasan fel lehetne mutatni, nem találtunk olyan levelet vagy visszaemlékezést, mely minket megdönthetetlen érveléssel támogatna. Ha azonban ezt a kéziratgyűjtést a genetikus textológia eredményeit is felhasználva, összetett vizsgálatnak vetjük alá, mely kiterjed a fizikai jellemzők számbavételétől (papír, tinta, elhelyezkedés, az írás rétegzettség) a benne található különböző kézírásfajták azonosításán át a füzet olyan elemzéséig, mely e bonyolult kéziratot az időben állandóan változóknak és mégis egységes egésznek tekinti, s mindezt kiegészítjük a versek

⁶ Babits Mihály kéziratjai és levelezése, szerk. Cséve Anna, Kelevéz Ágnes, Melczér Tibor, Nemeskéri Erika, sorozatszerk. Láng József, I–IV, Bp., 1993, I, 257–266 (a továbbiakban: BMKL).

⁷ A második füzet részletes jellemzését lásd Kelevéz Ágnes, *A pályakezdés önmítosza Babits Angyalos könyvében*, Újhold Évkönyv, 1991, I, 160–165.

⁸ Rába György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., 1981, 210 (a továbbiakban: RÁBA, 1981).

⁹ Gál István, *Babits egyes verseinek keletkezéséről*, Irodalomtörténet, 1975/2 (a továbbiakban: It 1975/2).

első megjelenésének idejével, a különböző, apró és mégis egy irányba mutató életrajzi adatokkal, a versek motívumainak összevetésével, valamint Babitsot sem tekintjük tévedhetetlen forrásnak saját kronológiáját illetően – meggyőző eredményre jutunk. Ha tehát az 1909 és 1911 között keletkezett verseket a kéziratokra támaszkodva vizsgáljuk, akkor az *Angyalos könyv* segítségével, hasonlóan Ariadné fonalához, mely visszagombolyítva kivezet a labirintusból, újraalkothatjuk a fogarasi versek keletkezési időrendjét.

Könyvkötészeti szempontból a harmadik füzet fizikai jellemzői egy irányba mutatnak. Nem akármilyen vékony, hanem 202 fóliós, 10 ívből álló, könyvvastagságú füzetrel van dolgunk, melynek végig azonos a vízjele, ugyanolyan minőségű a papírja. Az ívek kötésénél újrafűzés nyoma nem fedezhető fel, ahol az egyes ívek illeszkedési pontja van, ott a fóliók azonos elszíneződést és szennyeződést mutatnak, valamint a fóliók szélei egységesen koptak. A használat során, ha Babits néhol kitépett egy-egy oldalt, az ív túlsó felén megtaláljuk magányosan maradt párját. Egy tollal véletlenül valamikor valaki vonalat ejtett a füzet felső szélére, ez a vonal is mindmáig sértetlenül, egységesen megőrződött. Nincs egyetlen olyan árulkodó fizikai jel sem, mely arra utalna, hogy újrafűzés, átrendezés miatt a fóliók vagy az ívek eredeti állapota valaha is felborult volna. A munkafüzet-elképzelés mellett szól, hogy a három nagyobb terjedelmű, párbeszédes mű (*Laodameia*, *A második ének*, *A literátor*) keletkezési rendben követi egymást és megbontatlan az egységük, tehát mintegy 20–20, illetve 40 fóliónyi összefüggő szöveg eredeti rendjében olvasható.

Az egyik legfontosabb módszertani eszközünk a harmadik füzet kéziratának elemzésére, hogy a benne található versek egymásutánját nem csak hagyományos szövegelemzéssel tekintjük át, tehát első lépésként a kéziratot nem mint szöveget (texte), hanem mint írást (écriture) elemezzük, tehát az írás folyamatának állomásait és eredményét vizsgáljuk¹⁰, vagyis olyan megközelítés alapján tekintjük át a kéziratok külső jellemzőit, mely a versek *lejegyzési módját* is pontosan elkülöníti. E módszer segítségével pontosabban körvonalazhatjuk a füzetet létrehozó írói szándékot is. Három kategóriát különböztettünk meg. Az első típus a *tisztázat*, melyen egy már korábban elkészült versnek a füzet lapjára való utólagos bemásolása értendő, s e lejegyzés általában egy korábbi kéziratról történik, bár előfordulhat az is, hogy emlékezetből van letisztázva a vers. A második típus a *beragasztás*, melynek segítségével a költő szintén egy már elkészült versét ragasztással illeszti füzetébe, vagyis a füzetbe kerülés ideje és a megszületés között szintén nagyobb időbeli eltolódás van. A harmadik típus a *fogalmazvány*, mely alapvetően eltér az előző kettőtől, ugyanis ebben az esetben az írás aktusa és a vers gondolati megalkotása egész közeli, látszik ez a rögtön elvégzett áthúzásokon és javításokon. E felosztás természetesen nem általános érvényű, hanem csak az *Angyalos könyv* harmadik füzetének elemzésére született, hiszen más viszonylatban (például nyomdának leadva) egy itt fogalmazványként értelmezett kézirat akár tisztázatnak is tekinthető. Másrészt a beragasztott kéziratok esetében sem teszünk különbséget tisztázat és fogalmazvány között, ugyanis a mi szempontunkból az utólagos beragasztás ténye, az eltérő idősíkok vizsgálata a lényeg.

Külön ki kell térnünk Babits versírói módszerére, mely első látásra nehezen teszi elkülöníthetővé a tisztázatot a fogalmazványtól. Ugyanis ő általában fejben alkotta meg verseit, s csak aztán jegyezte le őket. „Gyakran egy-egy novellám

¹⁰ *Ecriture et génétique textuelle. Valéry à l'œuvre*, textes réunis par Levaillant, Lille, 1982, 14.

vagy regényrészletem, versem majdnem mind, fel s alá járkálás vagy utcai sétám közben fejben elkészítem, s emlékezetből leírom aztán” – foglalja össze versíró módszerét egy kuriózumok után szaglászó újságírónak.¹¹ Összevág ezzel az interjúval vallomása is, melyet Szilasi Vilmosnak tett versei keletkezéséről. A *Turáni induló* kapcsán utal alkotói gyakorlatára: „Útközben. Sárbogárd. 906–7. A vonatra várva. Minden strófa megvolt mire fölszállt. Így készül a legtöbb; ácsorogva, sétálva.”¹² Szabó Lőrinc a húszas évek legelejének korszakára is hasonló módon emlékezik: „Igen gyors munkás volt, amikor nem oldozta szét a figyelmét a szórakozottság. Ezekben az években fejben dolgozott, s igen komplikált verses műveket nagy részleteikben készen vetett papírra. [...] Szeretett séta közben fogalmazni, utcán, kertben, a szobákban járkálva”¹³. Illyés Gyula pedig szinte egyenesen rámutat problémánk gyökerére: „A másnak annyi gyöttrődést okozó megírás nála jóformán másolás volt; az alkotásban a kéznek csak egy-két percnyi dolga akadt.”¹⁴

Épp ezért keverhető össze könnyedén az ő esetében e két kézirat fajta: az utólagos tisztázata és fogalmazványa. A kézirat jellegének megállapítása tehát nagy körületekintést igényel, azonban több kézirat egybevetése után, írásmódjának kronológikus ismeretében vállalkozhatunk arra, hogy a két alaptípust megkülönböztessük egymástól. Mert bármennyire is fejben készíti el Babits verseit és szinte kívülről tudva veti papírra soraikat, az önmaga számára készített, első lejegyzésük mégis különbözik azoktól az autográfiaiktól, ahol már régebben, írásban rögzített verseit másolja le pusztán valamilyen külső ok miatt (elküldi barátjának, leadja szerkesztőségbe, a füzetébe akarja letisztáztatni), vagyis egyszerűen szólva: sokszorosít.

Babits tisztázataiban szebben megrajzolt betűket, gondosabban elhelyezett címet, következetesebben alkalmazott központosítást találunk. A fogalmazványok betűi türelmetlenebbek, elnagyoltabbak, a sorok vége néha teljesen elkapott, a sorvezetés lazább és enyhén emelkedő, a központosítás pedig gyakran szinte hiányzik. Szemmel láthatóan a kéz alig bír a gondolat gyorsaságával lépést tartani. E korszakának fogalmazványaiban javítást valóban általában keveset találunk, de mégiscsak többet, mint tisztázataiban. Néha strófákat cserél fel a költő, variánsokat ír egymás alá. S miközben lenyűgöző, hogy az *Angyalos könyv* oldalain a *Lao-dameia* szövegében, bonyolult szerkezete és ritmikája ellenére, milyen kevés a menet közbeni korrigálás; mégis a kézirat egészét vizsgálva, melyben például ceruza- és tintairás váltakozik egymással, vagy sorokat, bekezdéseket cserél fel a legkülönbözőbb jeleket alkalmazva a költő, bizonyosak lehetünk abban, hogy az első lejegyzést, a fogalmazványt tartjuk kezünk között. Babitsnak ez a versírói sajátossága is hozzájárulhatott, hogy oly sokáig tisztázatagyűjteményként kezelték az *Angyalos könyv* harmadik füzetét. E kéziratfajták különbségeit figyelembe véve új megvilágításba kerül az *Angyalos könyv* keletkezésének története.

¹¹ *Mi a rohadt almjája? (Babits labdázik, Herczeg Ferenc hajókázik, Karinthy szaladgál, Hellai Jenő pipázik, Kosztolányi Dezső szagol, Nagy Endre jól kialussza magát, Szabó Dezső – nem csinál semmit –, Szomory Dezső kávézik munka előtt), Színházi Élet, 1927. december 18–25., 7–9 = Itt a halk, 121.*

¹² KELEVÉZ Ágnes, *Babits vallomása Szilasi Vilmosnak versei keletkezéséről*, ItK, 1994, 743–757 (a továbbiakban: ItK 1994).

¹³ SZABÓ Lőrinc, *Babits műhelyében* = SZABÓ Lőrinc, *Könyvek és emberek az életben*, s. a. r. STEINERT Ágota, Bp., 1984, 359.

¹⁴ BABITS Mihály *Hátrahagyott versei*, s. a. r. ILLYÉS Gyula, Bp., Nyugat, [1941], 3.

Elképzelésem szerint a fogarasi magányában élő Babits 1909 őszén, első kötetének megjelenése után, egy több ívből álló, több mint kétszáz oldalas, könyvvassagságnyi üres füzetet nyitott, elhatározva, hogy nem különálló lapokra, hanem újra egységesen fogja lejegyezni verseit. A füzet több vers egyidőben keletkezett tisztázatával kezdődik, melyeknek elkeseredett és személyes hangvétele hasonló. A füzet megnyitásának idejét a legelső lapokon elhelyezkedő két vers segítségével állapíthatjuk meg: *Arany Jánoshoz*, *Szonettek*. A sokat elemzett két költemény a Babits első kötetét ért bírálatok hatására született, melyek közül bizonyíthatóan leginkább meghatározó szerepe Szilágyi Géza és Bresztovszky Ernő július közepén megjelenő kritikájának volt.¹⁵ A két szonettben néha olyan konkrétummal válaszol egy-egy kifogásra, hogy szinte szó szerint visszakereshető a fájdalomat okozó kritika megfelelő passzusa. Épp ezért a költemények keletkezési ideje is többkevesebb pontossággal behatárolható: feltehetőleg 1909 szeptemberére, október elejére esik. Babits levelezéséből ugyanis rekonstruálni tudjuk az 1909-es év nyarának eseményeit. Július 15-én hosszabb itáliai körútra indul Ambrózy Pállal, fogarasi kollégájával: bejárják Rómát, s délre is leutaznak. A költő július 27-én Nápolyból küldi üdvözlését Kelemen Imrének, és körülbelül augusztus közepéig tart az utazás. Ami bizonyos: Szekszárdról e hónap végén Budapestet érintve utazik vissza Fogarasra. A vakációzó, üresen pangó fővárosban nem jár szerencsével, alig találkozik valakivel: „Mint Kosztolányi bizonynyal emlité, Pesten jártam s igen sajnálom, hogy a Nyugattól senkivel sem beszélhettem” – írja szeptember elején Fogarasról Osvátnak, s mentegetődzésképpen hozzáteszi: „Szeretném külön levélben megköszönni Ignotus szép és megértő sorait melyeket rólam a *Nyugatban* írt.”¹⁶ [...] A cikkét egyébként csak egy hete olvastam.”¹⁷ Mindebből az látszik valószínűnek, hogy ha Ignotus július közepi dicséretét is csak ekkor kapja kézhez, a vele egyidőben megjelenő elmarasztalásokhoz sem igen juthatott hozzá hamarabb, vagyis Budapesten járva – talán Kosztolányi naprakész útmutatásának segítségével –, augusztus végén zúdulhatott rá egyszerre a vakáció alatt felhalmozódott kritikák tömege, melyeknek egy része itáliai útjának ideje alatt jelent meg.

Feltehetőleg elsőként az *Arany Jánoshoz* születik meg. Babits ennek elkészülte után dönthet úgy, hogy új versesfüzetet nyit, s e legújabb művével együtt bemásolja néhány korábbi keletkezésű, publikálatlan költeményét is, így alakulhat ki a füzet eleje: *Levél Tomiból*, *Szent Mihály*, *A sorshoz*, *Arany Jánoshoz*. E kezdő tisztázatokat követi néhány olyan típusú fogalmazvány, melyek szemmel láthatóan a versek születésével párhuzamosan, 1909 őszén, telén lettek lejegyezve, kéziratukon több javítást, áthúzást találunk (*Thamyris*, *Homérosz*, *Szonettek*, *Bolyai* stb.). Majd a füzet lapjaira ráragasztott, változatos papírú és tintájú kéziratok következnek. Nagyrészt publikálatlan, az *Angyalos könyv* második füzetében még nem szereplő, korábban (1906 és 1909 között) keletkezett néhány művét gyűjtötte egy helyre, különösebb rendszerezési elképzelés nélkül, csupán a megőrzés és nyilvántartás szándékával.¹⁸ E beragasztásokra értelemszerűen 1909 őszén, telén ke-

¹⁵ SZILÁGYI Géza, *Versekről*, Új Idők, 1909. július 11., 28. sz., 30–33; BRESZTOVSZKY Ernő, *Új emberek új könyvei*, Népszava, 1909. július 18., 5–6.

¹⁶ IGNOTUS, *Babits*, *Nyugat*, 1909, II, július 16., 78–82.

¹⁷ Babits levele Osvát Ernőnek, Fogaras, 1909. szeptember 1–16. között, OSzK Fond 253/708/3.

¹⁸ Közéjük két költeménynek az *Angyalos könyv* fóliójára jegyzett kézírata is elvegyül. Ak, 90. f. rektó: [A költő szól!], 92. f. rektó: *Liszt* [Illusztrációk mindenféle könyvekhez. Világhistória].

rülhetett sor. Ezt a csoportot újra versek fogalmazványai követik, itt is lényegében megalkotásukkal egyidőben, 1909 végétől kezdődően 1913-ig. A füzet végén 47 (!) lap üresen maradt, melyből 10 főlőra vegyesen vannak ragasztva különböző kéziratok, ezek egy része egyértelműen Babits halála utáni beavatkozás eredménye, tehát szempontunkból közömbös. A csupaszon maradt, fehér oldalak arról tanúskodnak, hogy Babits egyszerűen abbahagyta az addig rendszeresen használt füzet vezetését.

Több forrás áll rendelkezésünkre, hogy a fogarasi versek keletkezési idejét meghatározhassuk. *Első* a Babbitstól származó adatok együttese, melyek közül a legalapvetőbb az lehetne, ha a vers megírásával egyidőben a költő a kézira-ra rájegyezné a dátumot is. De sajnos attól kezdve, hogy Babits az *Angyalos könyv* pontosan vezetett második füzetét lezárja, tehát 1906 nyaratól csak elvéve rögzíti azonnal a születés időpontját a kéziratokon. Van másfajta fogódzónk, mely azonban számtalan módszertani problémát okoz. Babits élete folyamán visszatekintve kétszer is vallott verseinek keletkezési körülményeiről: először 1916-ban barátjának, Szilasi Vilmosnak, másodszor 1920 táján Szabó Lőrincnek.¹⁹ E forrásokban Babits maga is gyakran javítja önmagát, sokszor használ kérdőjeleket a dátumok mellett, vagy egészen tág időhatárokat ad meg. Ezért paradox helyzet áll elő: vallomásait egyrészt úgy kell kezelnünk, mintha a leghitelesebb adatok lennének, hiszen ki más tudhatná jobban, melyik versét mikor, hogyan és miért írta, mint a szerző maga, másrészt a legnagyobb kritikával kell eljárunk, ugyanis az emlékezet működéseinél nincs csalókébb folyamat. *Második* fontos tájékozódási eszköz a versek datálásakor a szakirodalom által eddig felkutatott rendkívül gazdag keletkezéstörténeti anyag, mely nélkül munkánk elképzelhetetlen lenne: alapvető jelentőségű Rába György e korszakot összefoglaló monográfiája, a Belia György által összeállított verskötet kronológiája és Melczer Tibornak a hagyatéék verskéziratait feldolgozó munkája.²⁰ *Harmadik* eligazító adatsor a versek keletkezését illetően az első megjelenések ideje, mely a most elkészült Babits bibliográfia alapján pontosan megadható.²¹ Ezekhez képest állítottunk össze egy *negyedik*, az eddigiektől eltérő, a versek keletkezését új felfogásból vizsgáló adatsort, mely a kritikai kiadás alap kutatásainak folyamán összeállított életrajzi kronológia²² eredményeire, valamint a Babits-versek most készülő kritikai kiadásához gyűjtött legfrissebb adatokra és legfőképp az *Angyalos könyv* harmadik füzetének újszerű felfogására támaszkodik.

Az egyes versek keletkezési idejének egymáshoz való viszonyát, valamint a különböző adatok hagyományozódási útját úgy tudtuk a legjobban elemezni, hogy térben is ábráztattuk őket. Épp ezért több grafikont rajzoltunk, majd ezeket egy táblán egyesítettük (lásd melléklet). A koordináta rendszer egyik tengelyén mindig az *Angyalos könyv*ben található versek címét, a másik tengelyén az éveket jelöltük, e két tengely egymáshoz tartozó értékeinek metszéspontja pedig az egyes versek keletkezési idejét adja meg, s e pontokat összekötve eltérő vonalú görbét kapunk. Külön megítélés alá esnek a beragasztott versek, melyek általában 1909

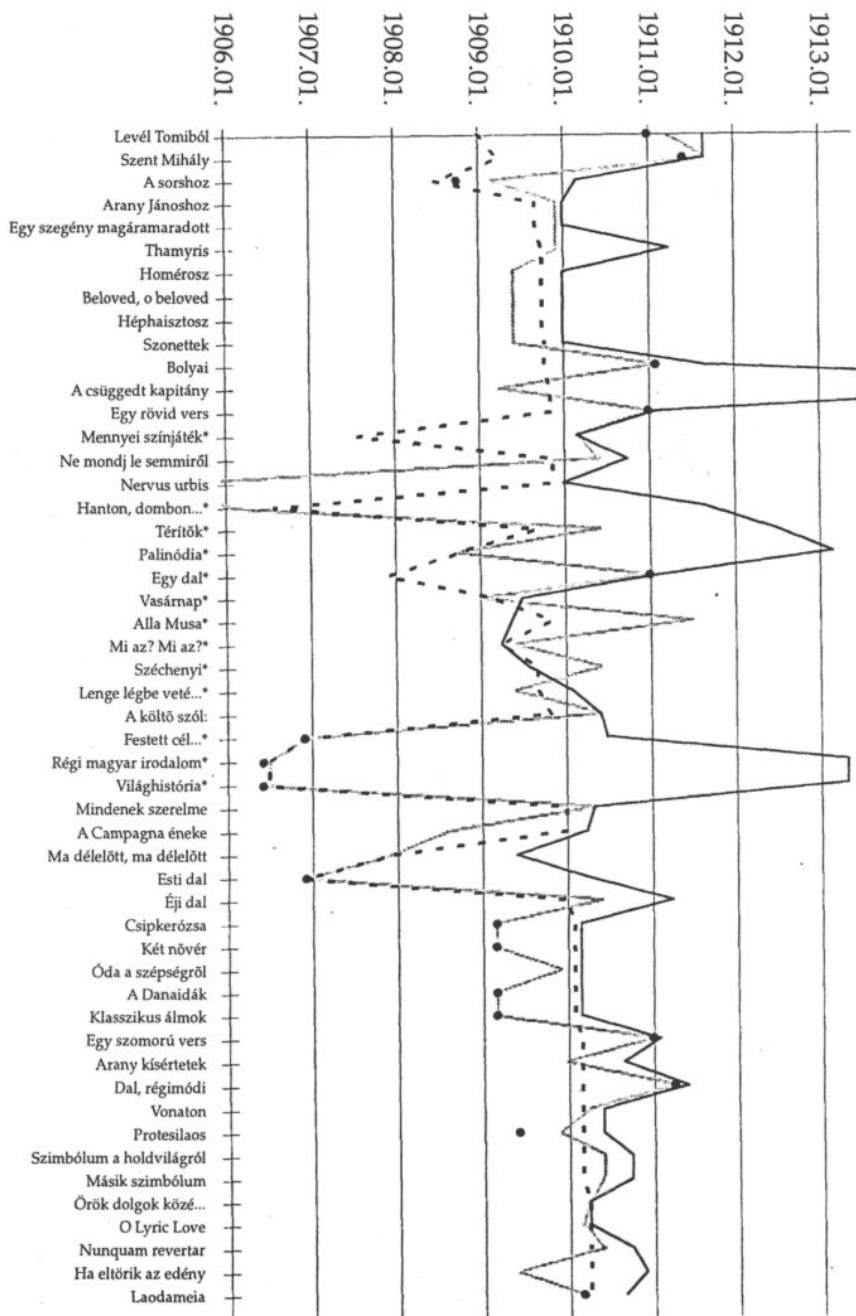
¹⁹ HK 1994; It 1975/2.

²⁰ RÁBA György, *Babits Mihály költészete 1903–1920*, Bp., 1981; RÁBA György, *A szép hűtlenek*, Bp., 1969; BABITS Mihály *Összegyűjtött Versei*, s. a. r. BELIA György, Bp., 1977; BMKL, a *Versek, versgyűjtemények* részt készítette MELCZER Tibor, I, 29–272.

²¹ *Babits Mihály bibliográfia*, I–II, kiad. STAUDER Mária, VARGA Katalin (megjelenés előtt).

²² *Babits Mihály kronológia 1883–1910*, kiad. RÓNA Judit, RUTTKAY Helga (megjelenés előtt).

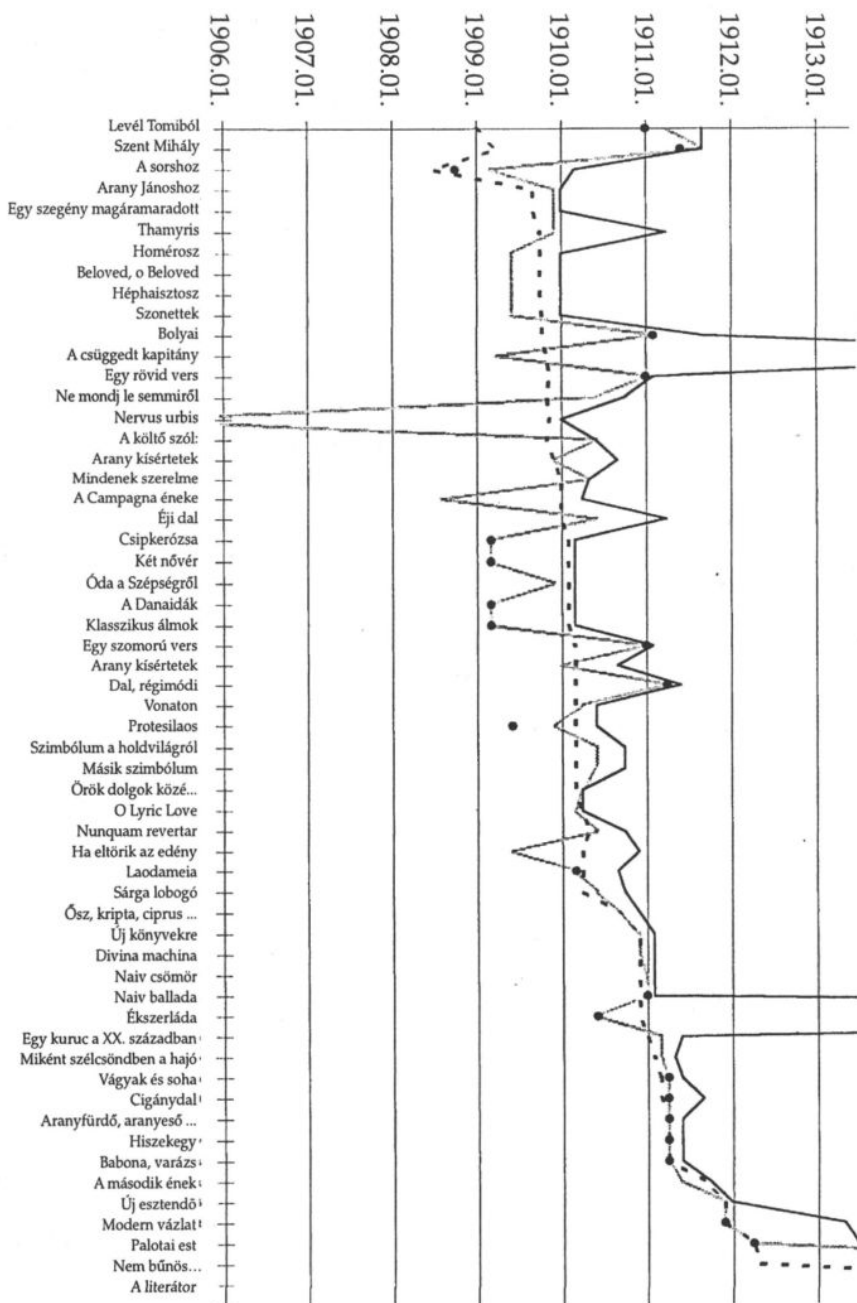
Az Angyalos könyv harmadik füzetében lévő versek adatai a beragasztott versekkel együtt

• 1. Szilasi-Babits — 2. Kéziratkatalógus — 3. Első megjelenés --- 4. Új kronológia

Az Argyalos könyv harmadik füzetében lévő versek adatai a beragasztott versek nélkül

• 1. Szilasi-Babits — 2. Kéziratkatalógus — 3. Első megjelenés — 4. Új kronológia

nyaránál korábban keletkeztek, ezek a füzet vezetésének időrendjéből kiesnek. Épp ezért két változatban készítettük el grafikonunkat: az egyikben még feltüntetjük a beragasztott költemények adatait, a másikban már nem.²³

A grafikai görbéket elemezve világossá válik, hogy a kutatás eddig alapvetően Babits emlékeztetése hagyatkozott, eligazító és biztos adatnak fogva fel valamá-sait, vagyis a Babits által a Szilasi kötetben megadott időpontok (1. görbe)²⁴ és a szakirodalom által elfogadott dátumok (2. görbe)²⁵ pontjai, melyeket a Babits kézirat-katalógus összesítése alapján ábrázoltunk, sokszor fedik egymást. Az időtengelyhez mérve szeszélyesen ugráló vonal jól mutatja azt a látszólagos kronológiai kavalkádot, amely okozója lehet annak a hallgatólagos véleménynek, hogy valamilyen eddig ismeretlen költői rendezési elv vagy netán a véletlen szülte a harmadik füzet verseinek egymásutánját.

A 3. grafikai görbe az első megjelenések adatait tartalmazza.²⁶ Megállapítható, hogy a füzet lapjaira írt (tehát nem a beragasztott) versek között egy sincs 1910 januárjánál korábbi megjelenésű, valamint az első kiadások görbéje a füzetben végigtekintve enyhén emelkedő tendenciát mutat. Olyan (nem beragasztott) kézirat nincs e füzetben, mely korai megjelenésével egyértelműen megcáfolná a folyamatos-ság lehetőségét.

Végül a 4. grafikai görbe ábráját vizsgálva látjuk, hogy a kritikai kiadás alap-kutatásai során előkerült újabb életrajzi adatok alapján korrigált keletkezés-történeti időpontok az előbb „szeszélyesen kanyargó”-nak nevezett görbét az eny-hén emelkedő vonal irányába javítják. Ebből a szempontból a kezdő verseken kívül kulcsfontosságú eredmény a Nyugat-matinén felolvasott versek (*Csipke-rózsa* stb.) születési idejének egy évvel későbbre való helyezése, tehát 1909 tavasza helyett 1910 tavasz a helyes időpont. Vagyis ezzel a kiigazítással *A Campagna énekétől* kezdve nem sok kétségünk lehet a kronológiai sor folytonosságában. Hiszen e korszaknak van egy-két olyan verse, melyeknél viszonylag biztos adat, egy levél vagy konkrétan körülhatárolható időtartam áll rendelkezésünkre a ke-letkezés meghatározásánál. Ezek mindegyike megerősíti a kézirat folyamatosan vezetett munkafüzet-jellegét, az adatok belesimulnak az általunk feltételezett idő-rendi sorba. (*A Campagna éneke* – 1909 ősze vagy tele, *Örök dolgok közé legyen híred beszótt* – 1910 tél vége, tavasz eleje, *Laodameia* – 1910 tavasz, *Új könyvekre* – 1910

²³ A beragasztott verseket is tartalmazó grafikont (a megnövekedett versszámra való tekintettel) csak a *Laodameia*ig ábrázoljuk, e műtől kezdve ugyanis az adatok azonosak mindkét táblázatban. A beragasztott versek címét csilaggal jelöltük.

²⁴ A Szilasi-Babits névvel jelzett adatsorba csak azokat a verseket vettük fel, ahol a kötetben egy meghatározott évszám szerepelt. Nem ábrázolható grafikusán az olyan tág megfogalmazás: „Fogaras, szobában”. Mivel konkrét dátum csak kevés esetben fordul elő, ezért ennél az adatsornál különálló pontokat használtunk a jelölésre, s ezeket nem kötöttük össze vonallal.

²⁵ Az 1994-ben megjelent BMKL adatai összegzik a szakirodalom eddigi eredményeit, ezért a 2. adatsort ezekre a dátumokra alapoztuk. Ha a katalógusban egy vers keletkezésére tág időhatárt találtunk (pl. 1909), akkor az áttekinthetőség kedvéért grafikonunkban az évszám közéértékét adtuk meg (pl. 1909. 6. 30.). Egy alkalommal tértünk csak el a BMKL-ben megadott évszámtól, a *Szent Mihály* című vers esetében, melynek keletkezési éveként tévesen az első kötetbeli megjelenés sajtó alá rendezésének dátuma szerepel (1919); ehelyett az eddig általánosan elfogadott 1911-es keletkezést tüntetjük fel a grafikonon.

²⁶ A versek túlnyomó többsége 1906 és 1913 között született, az időtengelyt ehhez képest alakítottuk ki. A néhány jóval későbbi megjelenés miatt nem növeltük meg a felső határt, hiszen ez a tágitás csak a fontos részletek ábrázolásának rovására történhetett volna. Például az *Ékszerláda* című vers 1928. december 25-i, első megjelenését az ábrán kívül, a képzeletben meghosszabbított vonalak mentén kell elhelyezni.

vége, *Divina machina*, *Naiv csömör* [Egy verseskönyv epilógusa] – 1910 december vége²⁷). Az utolsó fogarasi tavaszon született versek után következik *A második ének* című mesejáték, melynek történetébe Babits 1911 nyarának fontos érzelmi eseményét, Kiss Böske iránti szerelmét szövi bele, tehát csakis e nyarat követően születhetett a több felvonásos mű kézirata. 1911 őszétől kezdve már Rákospalota nyomait fedezhetjük fel, mint például a címével is egyértelműen a keletkezés helyére utaló versben: *Palotai est*.

Ha összegzésként végigtekintünk az *Angyalos könyv* harmadik füzetén, azt látjuk, hogy *A Campagna énekétől* kezdve a külső eseményhez vagy adathoz köthető költemények mind a nekik megfelelő kronológiai helyen találhatók, nem előbb és nem később. Mintegy 42 vers és három nagy terjedelmű színmű megközelítően egyenes kronológiai sort alkot. Tehát a kezdő 25 lapnyi rész bizonytalanságával és ingadozásával áll szemben 175 fólió egymással összefüggő adatsora.

Hogyan kerülhetett volna a füzet elejére az 1911 januárjára vagy tavaszára datált *Levél Tomiból*, ha (Babits visszaemlékezését kivéve!) minden fizikai jellemző ellene szól? Csakis úgy, hogy e kezdő költeményeket nem 1911-ben, hanem korábban alkotta Babits. Ha meg tudjuk fejteni a legelső versek titkát, már elég nagy biztonsággal mondhatjuk, hogy megtaláltuk a labirintusból kivezető utat, és könnyedén felgombolyíthatjuk Ariadné fonalának hátraeső részét.

Legelőször Babits visszaemlékezéseinek tartalmát, legfőképp a Szilasi-kötetben, valamint természetesen az *Angyalos könyv*ben található bejegyzések összességét kell alapos vizsgálatnak alávetnünk. Valóban fogódzó e fontos dokumentum, de egyben számtalan további hiba vagy kétely forrása is, ugyanis több bizonytalanító tényező bonyolítja a dátumok pontosítását: az egyik Babits esetleges tévedései, a másik a Szilasi-féle kötetek bejegyzéseinek vegyes volta, a harmadik Török Sophie-nak néha pontatlan, illetve a bizonytalanságokat megszüntető másolatai, melyek az *Angyalos könyv* fólióin az egyes versek mellett találhatók.

A két keletkezéstörténeti vallomást vizsgálva megállapíthatjuk, hogy Babits lenyűgöző memóriával tartotta számon versei születésének körülményeit. Szinte bensőséges a viszony, melyet egy-egy elkészült művével megőrzött, épp ezért néha egész részletesen is fel tudja idézni a körülményeket és hatásokat, melyek az alkotás folyamatát elindították. Azonban gyakran csak homályosan emlékszik a keletkezés évére, sőt gyakran valódi adatokat kever téves emlékekkel. A sok kérdőjeles dátum, az egymásra utalások bonyolult szövevénye, a hiteles és téves adatok együttese egy óriás kirakós játékhöz teszi hasonlatossá a költemények datálását.

A mi szempontunkból legfontosabb a Nyugat-felolvasóesttel kapcsolatos tévedés. A fiatal, de már országosan ismertté vált költőt első kötetének megjelentekor a Nyugat szerkesztősége felkéri, hogy vegyen részt egyik felolvasóestjén. Erre az alkalomra komolyan készül, s nyilván új versekkel akar a közönség elé állni. Ő maga a *Csipkerózsza* című vers kapcsán így emlékezik Szabó Lőrincnek: „Fogarason írtam egy este, szobában, akkor amikor felolvasást kellett tartanom a Nyugat-estén, s ez volt az első felolvasásom. Azok számára csináltam a *Danaidákat*, a *Két nővért*, ezt a *Csipkerózsát* és a *sorshoz* címűt és a *Klasszikus álmokat*.”²⁸ A Szilasi-kötetben is hasonló módon határozza meg a versek születését, s minden vers mellé az 1909 márciusi keletkezési időt írja. Ezzel szemben, a napisajtó közlemé-

²⁷ Az egyes versek keletkezési idejének részletes bizonyítására itt nincs hely és mód, erre majd a kritikai kiadásban kerül sor.

²⁸ It 1975/2.

nyeiből egyértelműen megállapítható,²⁹ hogy az estet nem 1909 elején, hanem 1910. február 23-án tartották. Ezt a dátumot erősíti meg a versek megjelenési ideje is: az estet követően azonnal, március 1-jén, a Nyugat kalaplevéve, előkelő helyen, Ady versei előtt közli őket.³⁰ Látjuk, Babits a még oly emlékezetes és jelentős Nyugat-felolvasás dátumát is eltéveszti, pedig komoly tartalmi különbség van a két télvégi hónap között. 1909 februárjában még csak terv a *Levelek Irisz koszorújából*³¹, míg 1910-ben Babits már jól ismert, első kötetes írónak számít. Nemcsak az *Angyalos könyv* szempontjából eligazító és helyretevő e dátum, hanem tematikailag is így áll össze egységessé a görög tárgyú versek együttese, hiszen így a sikeres felolvasást követően 1910 tavaszán, és nem 1909 tavaszán születik meg a *Protesilaos*, s – *Angyalos könyv*-beli helyének megfelelően – nem sokkal rá készül el a motívumot részletesebben kibontó *Laodameia*. Összességében mégsem a tévedés jellemző Babits emlékezéseire. Épp ezért nehéz és kockázatos Babits adatainak hitelét kétségbe vonni, és csak akkor elfogadható módszer, ha súlyos érvek esnek latba döntésünk mellett.

Babits visszaemlékezéseit vizsgálva több olyan verset is találunk, amelyek 1911-es keletkezésükkel az *Angyalos könyv* harmadik füzetének legelején 2–3 évvel is eltérnek az általunk javasolt új kronológiai sortól. E versek közül négy kulcsfontosságú számunkra: *Levél Tomiból*; *Bolyai*; *Egy dal*; *Dal, régimódi*. Itt azonban nem a költő tévedő emlékezetével van dolgunk. Mostanáig e négy költeményt a Szilasi-féle kötetben szereplő évszám segítségével datálta 1911-re a szakirodalom. Mindegyik a *Recitatio*-kötet része és a kötetben szereplő ceruzairású évszám azonos megjelenésük évével. Alapos vizsgálat után azonban megállapítható, hogy e számokat Szilasi írta ceruzával a versek alá, és nem Babits! Mindebből az következik, hogy a Szilasi-féle kötetek jegyzeteinek sem elég csak a tartalmát ellenőrizni és felhasználni, hanem külön figyelmet kell fordítani itt is a bejegyzések módjára.

A Szilasi-féle kötetek keletkezéstörténeti és genetikai elemzése alapján, amikor a különböző kézírások elhelyezkedését, egymáshoz való térbeli viszonyát is számba vesszük, megállapítható³², hogy a legelső bejegyzéseket minden bizonnyal Szilasi írta a *Recitatio*-kötetbe. Saját, dedikált példányába azoknak a verseknek a keletkezési dátumát rögzítette, amelyek már Babits Budapestre kerülése után, barátságuk ideje alatt íródtak, és személyesen ismerte keletkezésük idejét; ezen kívül a kötet elején lévő, többségében a Nyugatban közölt versek alá elkezdte beírni a megjelenés évszámát. Nem tudhatjuk, néhány adatban vajon Szilasi volt-e bizonytalan, vagy a korai versek hiányzó dátumát szerette volna megismerni, de a végeredmény azt mutatja, hogy egy idő után Babitshoz fordult segítségért, s megmutatta neki könyvét. A költő ekkor nemcsak az 1913 előtti költemények keletkezési évszámát írta be, hanem átjavította, illetve kiegészítette Szilasi ceruzairását is. Így a *Recitatio*-kötetben található dátumok vegyesen hol a megjelenésre, hol a keletkezésre vonatkoznak. Mindennek figyelembe vételével a kötetben található dátumokat újra kell értékelnünk.

Feltételezésem szerint néhol a költő átjavította a megjelenés dátumát a keletkezés éveire, de néhol csak kiegészítette kísérő adatokkal, anélkül, hogy az évszámot

²⁹ Fogaras és Vidéke, 1910. február 20., február 27.; Budapest, 1910. február 10.; Magyar Hírlap, 1910. február 12.

³⁰ Klasszikus álmok, Két nővér, Csipkerózsza, A sorshoz, A Danaidák, Nyugat, 1910, I, március 1., 5. sz.

³¹ A *Levelek Irisz koszorújából* c. kötet 1909 májusában jelenik meg.

³² Lásd erről részletesen: ItK 1994.

a megfelelőre átírta volna. Az *Egy dal* című vers esetében e kettősség, szerencsére, konkrétan elenőrizhető. A vers alatt Szilasi írásával szerepel a megjelenéssel azonos évszám: „911”; e mellé firkantotta Babits a hónapot: „január”, majd a dátum alá zárójelben még azt is odaírta kiegészítésül: „(Szegeden íródott)”. Apró Ferenc – Török Sophie-hoz hasonlóan – ebből azt a következtetést vonja le, hogy „Babits 1911 január legelején Szegeden át utazott vissza Fogarasra”³³, pedig Kun József barátian szemrehányó levelei alapján ennek éppen ellenkezője állapítható meg: ekkor nem járhatott Szegeden³⁴. Vagyis az ellentmondó adatokból nem azt a következtetést kellett volna levonni, hogy Babits 1911-ben Szegeden tartózkodott, hanem azt, hogy a vers 1908 nyaránál korábbi, hiszen szegedi tanársága alatt keletkezett. Mindez szemléletes példa arra, hogy a Szilasi-kötetben található bejegyzéseket szinte perdöntő bizonyítéknak tartja a szakirodalom, és tényként állítja azt, aminek más nyoma nincs, mint a vegyes kézírású bejegyzés, amely éppen vegyes volta miatt bizonytalan és eltérő értékű információkat tartalmaz. Babits ihlettörténeti vallomásainak komoly hatalma van, vitathatatlanul meglévő költői tekintélye mintegy erkölcsileg nehezedik rá visszaemlékezéseinek megítélésére.

Hasonló, bár bonyolultabb a helyzet a *Levél Tomiból* datálásával. Amennyire ez kibogozható, feltehetőleg legelőször Szilasi írta a vers alá a megjelenés évét: „1911”, ezt javította át Babits előbb „10”-re, majd újra vissza „11”-re, végül a vers és a dátum mellé, a lap szélére, egy kicsit ferdén odaírta a keletkezés hónapját és helyét: „január Fogaras”. A létrejött zavaros szándékú bejegyzéseggyüttes mindenképp vegyesen utal a keletkezés és a megjelenés adatára, s nem tekinthető biztos adatforrásnak, vagyis nem bizonyíték az 1911-es keletkezés mellett (természetesen nem bizonyíték a korábbi keletkezés mellett sem).

Mivel a kéziratok jellegének vizsgálatán kívül nincs olyan minden kétséget kizáró életrajzi adat a birtokunkban, amely a két kezdő vers, a *Levél Tomiból* és a *Szent Mihály* keletkezési idejét egyértelműen igazolná, elhagyva a textológia területét, a kérdést a költői eszközök, a vándorló motívumok, a közvetett életrajzi adatok és a más versekkel való összefüggések vizsgálatának segítségével próbáljuk megközelíteni.

A fogarasi időszak Babits költészetének egyik legeredményesebb és legtermékenyebb korszaka, másrészt ez a három év az egymás nyomába lépő, súlyosabbnál súlyosabb válságok láncolataként is leírható. A hullámvölgyek szinte rendszeresen váltják egymást, sőt sok szempontból megtévesztően hasonlóak. Ez a periodicitás nemcsak a külső körülmények azonosságából, hanem véletlen egybeesésekből is következik. A sok hasonló elem miatt (Fogaras miatti elkeseredés, verseinek bántó kritikái visszhangja, Emma utáni vágyódás, magány) nehéz a három év alatt keletkezett verseket csupán tartalmi vonatkozásaik alapján datálni.

A *Levél Tomiból* is íródhatott volna 1909 helyett 1911 elején. Rába György, Babits és Török Sophie datálásával egyezően, a vers keletkezését 1911 elejére, tavaszára helyezi, és poétikai szempontból az 1910 végén keletkezett *Naiv csömörrel* tartja rokonnak: „a ringó ütemektől megcsömörlött költő szentségtörése a zaklatott *Levél Tomiból* is.”³⁵ Véleményem szerint azonban nem pusztán az *Angyalos könyvben* elfoglalt helye, hanem több más adat is arra mutat, hogy a költemény korábbi.

³³ APRÓ Ferenc, *Babits Szegeden*, Szeged, 1983, 73 (a továbbiakban: APRÓ).

³⁴ Kun József levele Babitsnak, Szeged, 1911. március 20., APRÓ, 196.

³⁵ RÁBA, 1981, 384.

Fentebb már elemeztük a Szilasi-féle *Recitativ*-kötetben található bejegyzések vegyes voltát. A *Levél Tomiból* mellett található, többszörösen javított évszámot, 1911 vagy 1910, semmiképp sem tekinthetjük perdöntő adatnak. A vers mellé Török Sophie mégis a következőt írta az *Angyalos könyvbe*: „Fogarás 911 tavasz”. Annyira egyértelműen rögzítette a vers keletkezési idejét, hogy ezzel szinte értelmezését is befolyásolta, s e verset mintegy a fogarasi évek szenvedéseinek összefoglalójaként olvastuk mindmáig. Függetlenül e dátumtól, lélektanilag azonban nagyon is elképzelhető, hogy a költeményben Fogarás „elbíráhatatlan” lelki terhére mint nyomasztó és *újdonságnak* számító hírről számol be a költő. A vers keletkezését mi 1909 januárjára tesszük.

A címadó motívumot már 1908 nyarán megtaláljuk Babits egyik levelében. Fogarasi kinevezését megtudva, azonnal kétségbeesett levelet ír Juhász Gyulának: „Úgy érzem magamat, mint Ovidius, mikor Tomiba készült »chassé du paradis latin«. Megyek a barbár oláhok közé.”³⁶ A vers utolsó szakaszának vízióvá növesztett képét, az eltemettség érzését, szintén már 1908 nyarán megfogalmazza Kun Józsefnek: „megjelent a hivatalos lapban a halálos ítéletem: kineveztek – eltemettek – Fogarásra.”³⁷ Az alkotás kanyargós útjait ismerve nem kizárt, hogy Babits e hasonlatokat három évig tarsolyában hordozza, és csak 1911-ben használja föl őket egy vers meghatározó részeiként, de valószínűsége annál kisebb.

A *Levél Tomiból* fiktív verses levél. Ez a tudatosan kiválasztott, dialogikus beszédhelyzet Babits számára a közvetlen önkifejezés lehetőségét teremti meg. E költői formában Rába György a 11-es keletkezés egyik érvét látja mondván, hogy e műfaj igen távoli az 1909-es Babits, „a tudatlóra költőjének monologizálásától”³⁸. Érvelésével annyiban egyetértünk, hogy e személyesség valóban teljesen újszerű, de mégsem annyira távoli vagy kizárt, hogy vele rokonhangút ne találhatnánk már 1909 táján is. Hiszen ez év őszén hasonlóan közvetlen módon fordul majd Arany Jánoshoz, és ha nem is levél alakjában, de a tegező, megszólító formát megismételve személyesen neki címzi bensőséges vallomását, és így tárja fel leggyótróbb gondjait. Az *Angyalos könyvben* olvasható kéziratban, a nyomtatásban megjelenő végső változattól eltérően, még egyes szám első személyű a megszólítás: „Hunyt mesterem! tehozzád száll az ének: / ládd, léha gáncsok lantom elborítják / s mint gyermek, hogyha idegenbe szidják / édes apjához panaszkodni tér meg”. Vagyis a *Levél Tomiból* alapján Babits lírai megújulásának kezdetét, a közvetlenebb személyesség megjelenését költészetében még 1911 tavaszánál is korábbra kell tennünk.

A levélforma lehetővé teszi, hogy Babits versében fogarasi életének legapróbb, s csak személyesen őt érintő részleteit felidézze. Mindez filológiai szempontból is fontos. A történelmi adatok pontosságát és forrását már előttünk részletesen kimutatták³⁹, ám ha a személyes részeket is hasonló forráselemzésnek vetjük alá, kiderül, hogy a versben több, a valóságnak megfelelő, majdhogynem élethű eseményről is beszámolót kapunk.

³⁶ Babits levele Juhász Gyulának, Szekszárd, 1908. július 23. vagy 24.; BMKL, 172.

³⁷ Babits levele Kun Józsefnek, Szekszárd, 1908. július 23–25., 27. előtt, OSzK Levelestár, ismeretlennek küldve. – Vö. BMKL, II, 124.

³⁸ RÁBA, 1981, 385.

³⁹ RÁBA, 1981, 385; BABITS Mihály, *Jónás könyve és más költemények*, a kíséző szöveget írta, szerk. MELCZER Tibor, Bp., Ikon, 1993, 11 (a továbbiakban: *Jónás könyve és más*).

Ő böngész végig e földeken,
s hol sarcos sarlaja megjelen,
meg nem marad egy csenevész kalász:
halász elől halat kihalász
és hálójába vet köveket,
melyek kitépik a szövetet,
tífusszal mérgezi a kutakat
és láthatatlan ösztökével
a rút, fekete,
fekete, sanda
bivalyokat ölni dühíti.

Két életrajzi vonatkozást Babits maga is említ a vers kapcsán Szabó Lőrincnek: „Sok bivaly van erre és tifusszjárvány volt akkortájtban: ezért van »tífusszal mérgezi a kutakat«.”⁴⁰ A járvány idejét pontosan azonosítani tudjuk. 1909 januárjában a családi levelezésben is többször szó esik róla, Babits Angyal például e hó 12-én Szekszárdról kérdezi bátyjától aggódva: „Írj. Nincs-e már Fogarason a tifusz?”⁴¹ A helyi eseményekről hűségesen és pontosan beszámoló Fogaras és Vidéke pedig már 1908 novemberében jelzi a veszélyt: „A tifusz Szebenben újra fellépett. [...] Jó volna itt is vigyázni, mert van vagy 5–600 kút a városban, amelynek a vize rossz és ihatatlan.”⁴² S bár a betegség maga szerencsére nem terjedt át Fogarasra, de a rossz vizű kutak veszélyeztetettségéről még többször is írnak az újságban. Minden bizonnyal ez a járvány az életrajzi alapja a versnek, hiszen Babits fogarasi tartózkodása alatt máskor nem adott hírt az újság hasonló veszélyről.

A szakasz másik önéletrajzi eseménye az ölni is kész, „rút, fekete, fekete, sanda” bivaly szinte mitikussá növő alakja mögött húzódik meg. A *Halálfi*ai epilógusában nagy adag öniróniával elevenedik fel egy valószínűleg megtörtént kaland: „Imrét egyszer bivaly kergette meg, egy sötét bivalybika! [...] E csúf sanda állat [...] bizonyára szimbóluma volt valaminek, ami még gyakran fogja megkergetni e világban az ifjú Intelligenciát. A fiatal tanár kétségbeesetten iparkodott megőrizni a hosszú überciher méltóságát; mindazáltal hátra-hátra pillantva a félszeg, ferde nyakra, a fekete, kopasz homlokra és a fonák, fenyegető szarvakra.”⁴³ Külön tanulmány része lehetne felsorolni a regénybeli Erdővár és a valódi Fogaras közti hasonlóságot, és kimutatni azt, milyen sokszor alkalmaz Babits tudatosan olyan jelzőt az *Epilógus* szövegében, mely ekkor keletkezett verseiben fordul elő, s így szinte háromszögelési pontokat hoz létre a regény világa, a versek költői képei és a valóban megtörtént események között, hogy ezzel mintegy játékosan fölfedje fogarasi verseinek személyes hátterét. A *Levél Tomiból* több jelzőjét is egy vallomással felérő gesztussal, tudatosan megismétli regényében: a bivaly itt is „fekete” és „sanda”. A veszélyes kaland időpontjára nézve nincs korabeli forrásunk, nem találjuk nyomát a családnak írt levelekben sem. Viszont a *Halálfi*aiban az eset szorosan kapcsolódik a cukrászlánnyal való közelebbi megismerkedéshez (a bivaly elől megmenekülve a fiatal tanár a cukrászdában talál menedéket). Az Emma-szerelem kezdete bizonyosan 1908 őszére tehető. Bár a regény részleteit nem tekinthetjük biztos életrajzi

⁴⁰ It 1975/2.

⁴¹ Babits Angyal levele Babitsnak, Szekszárd, 1909. január 12., OSzK Fond III/35/22.

⁴² *Tífusz Szebenben*, Fogaras és Vidéke, 1908. november 22., 6.

⁴³ BABITS Mihály, *Halálfi*ai, s. a. r. BELIA György, Bp., 1984, 574.

adatnak, de a történet, ha nem is támasztja alá, nem mond ellen feltevésünknek, hogy a vers már 1909 januárjában megszületett.

Fogarason még a táj is lehangoló. A természet kifosztottságának érzését Babits rendkívül erős költői képpel jellemzi: „halász elől halat kihalász / és hálójába vet köveket / melyek kitépik a szövetet”. E negatív tájkép egyes elemei nemcsak líráilag hitelesek, hanem – feltevésünk szerint – a képzelt levél műfajának megfelelően valódi tényekből is táplálkoznak. Ezt a hírt olvashatjuk 1908 őszén a fogarasi hetilapban, Halmy Gyula (aki egyben Babits iskolai kollégája is) tudósításában: „Általános panasz, hogy a havasi patakokban kevés a pisztráng. A fogarasi piacon nagy ritkán, vagy egyáltalán nem kapható, akkor pedig méreg drága. A havasokban is nagy ritkán juthat hozzá az ember, mert a patakokban tilos a halászat! [...] a cigányok mégis mit csinálnak? Ünnepeken elzárják a patakok vizét s az apró kis pisztrángokat mind kifogdossák a patak lecsapolt vizéből.” Azonban végül egy ilyen cigányhordát lefűleltek, „s a hálót sikerült is elvenni tőlük.”⁴⁴ A lehalászott patak a pusztulás általános szintre emelt szimbólumává válik Babits versében.

A Fogaras és Vidékében még egy számunkra rendkívül érdekes hír jelenik meg 1909 januárjában. A kísértetjárásban nemcsak Babits fogarasi témájú novellája⁴⁵ szerint hittek ekkortájt az emberek. Erről a következő, csipkelődő cikk tudósít a hírrovatban: „A szellemek. Egy időben írtuk már, hogy Apafy [!] szelleme ki-ki jár éjnek idején, s a vártéren több helyen rémítgeti a csöndesen alvók éjjeli nyugalalmát. Mint halljuk, s lapunknak jelentik, most ez a szellem „nükterinój dajmones!” újra kijár – talán megint *Apafi szelleme*, s a város lakói *lázás izgatottsággal* várják, lesik minden éjjel a szellem érkezését, s ki kapával, ki seprűvel, sőt még revolverrel is fölfegyverkezve, meg akarják csípni a szellemet. Ez is úgy ne járjon mint a régi, vásártéri szellem, hogy az emberek elől a pincébe menekült, s ott torkon ragadták, tableaux!”⁴⁶ Az átoksújtotta várnak a hétköznapiakat is beárnyékolóan, szinte testközelben megelevenedő múltja van, az emberek még évszázadok múltán is rettegnek attól, hogy lakóik visszatérhetnek és újra pusztulást, romlást hozhatnak magukkal. Mint a cikkből kiderül, legutóbb egy kisstilú tolvaj alakját növesztette a képzelet visszajáró „dajmonná”. Apafi szelleme tehát nemcsak a költeményben kísért. Az utcára „*lázás izgatottsággal*” kitóduló emberek bizonyára Babits fantáziáját is megmozgatták, s babonás félelmük és a vers nyomasztó hangulata között talán nem túlzás kapcsolatot keresnünk.

Még egy filológiai adat vár tisztázásra. Babits a vers forrásait magyarázva, Szabó Lőrincnek a következő részletet eleveníti fel: „Mint Tizifoné Orkuszt falain = ez Vergiliusból vett kép. Mikor ezt a verset írtam, tanítottam.” A leírás az *Aeneis* VI. énekében szerepel.⁴⁷ A Fogarasi Főgimnázium értesítőjéből pontosan rekonstruálni tudjuk, hogy Babits mit mikor tanított diákjainak, hiszen a tanári beosztás, valamint az összes osztály tananyaga, az ajánlott művek és kötelező tankönyvek részletes listájával együtt akkurátus részletességgel megtalálható az iskola által minden év végén kiadott füzetben.⁴⁸ Ennek alapján kiderül, hogy a VI. ének a

⁴⁴ H. Gy. [HALMY Gyula], *Kevés a pisztráng*, Fogaras és Vidéke, 1908. szeptember 6., 4.

⁴⁵ BABITS Mihály, *Az én kísértetstóriám*, Az Est, 1923. május 20., 6.

⁴⁶ *A szellemek*, Fogaras és Vidéke, 1909. január 10., 5.

⁴⁷ Vö. *A Jónás könyve és más*, 11.

⁴⁸ Vö. Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium Értesítője, 1908–1909; 1909–1910; 1910–1911; a Babitsra vonatkozó részeket közli BISZTRAY Gyula, *Babits fogarasi évei*, ItK, 1956, 307–309.

hetedikes latin anyag része, és hogy Babits hetedik osztályt az 1910/11. tanévben tanított csak latinra. Ez az adat a vers 1909-es keletkezése ellen szólna, s a 11-es születés helyessége felé billenthetné a mérleget. Ám Illés Sándor legújabb fogarasi kutatásai alapján az 1908. év iskolai iratainak másolatai hozzáférhetővé váltak, s az eddig ismeretlen dokumentumok a mi elképzelésünket alátámasztó adatokat szolgáltatottak. A kézzel írott, 1908/9. tanév eleji, ideiglenes órarendi beosztásból az derül ki, hogy Babits az eddig ismert óráin kívül mint helyettes, az első egy hónapban ráadásként heti 5 óra latint is tanított: éppen a 7. osztályban.⁴⁹ A hetedikes latin tananyag – az értesítőben szereplő tanmenet szerint – az *Aeneis* VI. énekével kezdődik, tehát Babits latint oktató tanárként már 1908 őszén is találkozhatott Tizifoné véres fátylat lobogtató alakjával.

Nemcsak életrajzi adatok fűzik a verset az első fogarasi évhez, hanem egy olyan hasonlat, melynek eredete 1908 őszére tehető. A „törpék vagyunk” fordulat ugyanis szó szerint Antal Sándor bevezetőjéből átvett idézet, melyet *A Holnap* antológia szerkesztője Babits versei elé írt: „Elismeri a maga igénytelen törpeségét, de hozzá teszi, hogy valamennyien törpék vagyunk, egyik sem különb a másiktól.”⁵⁰ Tudjuk, hogy Babits mennyire elégedetlen volt a szerkesztő szövegeivel,⁵¹ és ha valamit nem tarthatott sem önmagára nézve, sem általánosítva jellemzőnek, az az „igénytelen törpeség”. Így hát e versében is a *Szonettek*ből ismerős, túlzóan és dacosan elfogadó, és éppen ezzel többet és tartalmasabbat állító módszerrel él, hiszen a szó szerint átvett hasonlat után az „egek hordozunk” sor éles ellentétben áll az Antal által eredetileg sugallt igénytelenség érzetével. 1911-re e mondat már rég elvesztette jelentőségét, új kötetek és új kritikák láttak közben napvilágot. Nem valószínű, hogy még ekkor is felvennie Antal bevezetőjének inkább ügyetlen, mint rosszulindult megfogalmazását versébe. Ezt csak közvetlenül az antológia megjelentése után tarthatta fontosnak.

A *Levél Tomiból* korábbi keletkezése mellett szól az is, hogy a vers negatív tájleírásának párja már 1908 végére megszületett. A *Megállj!* című versben, mely a Nagyváradai Napló karácsonyi számában jelenik meg,⁵² hasonlóan kietlen, nyomasztó fogarasi ihletésű táj szerepel, mint a Tomiból küldött fiktív levélben. „Ez a vidék még nem látott kaszálót; / veszélyes puszta táj. / Merész madarász, vidd haza a hálót, / erre nem jár madár.” Az 1908 végén keletkezett *Haláltánc*⁵³ is ugyanezt a lepusztult és dermedt természeti képet mint benső lírai tájat vizionálja. „Úgyis lelkem puszta táj, / hol jó lélek egy se jár – / nem még a madár se jár.” A háromnegyed évvel későbbi *Magamhoz* című versben pedig az önszemléleti szimbólumként értelmezhető „csüggedt kapitány” fog majd hasonlóan sötét világnak nekivágni: „nagy bús buckákon s holt kopolyákon át” fogja röpíteni „éjszín paripája” a „puszta nem ismert táj” felé.”⁵⁴

Lényeges különbség is van azonban a *Levél Tomiból* és a *Megállj!* versek között, s ez éppen az első közvetlen személyességéből ered. Hiszen a fiktív levélben mindennek neve van és félreérthetetlenül felismerhető a Fogarason érzett, sőt nagyrészt a Fogaras okozta levertség. A legbensőbb érzelmeket felfedő panasz, a *Levél*

⁴⁹ A Fogarasi Magyar Királyi Állami Főgimnázium dokumentumai, PIM Növ. n. sz.: 96/2/2/25.

⁵⁰ *A Holnap*, szerk. ANTAL Sándor, Nagyvárad, 1908, 84.

⁵¹ Babits levele Kun Józsefnek, Fogaras, [1908]. november, PIM V. 510.

⁵² Nagyváradai Napló, 1908. december 25., 2.

⁵³ *A Hét*, 1909. március 28., 212; keletkezésének idejére nézve lásd RÁBA, 1981, 285.

⁵⁴ Kézirata: Ak, 81. f. verzó – 82. f. rektó. A verset Babits csak évekkel később jelenteti meg kisebb változtatásokkal *A csüggedt kapitány* címen (Pesti Napló, 1917. május 27., 12.).

Tomiból, ez az „elfojtott zokogás” (ahogy a költő évek múltán maga fogja jellemezni versét⁵⁵) nem is jelenik meg, csak évek múltán. A költő tartózkodását kétféleképpen is magyarázzuk. Az egyik ok közvetlen és életrajzilag körülhatárolható. Tudjuk, hogy 1908 októberében a Nap című lapban megjelenik egy cikk, melyben Babits fogarasi áthelyezését politikai okra vezetik vissza, vagyis arra, hogy megtagadta volna a belépést a Mária-kongregációba, s ezt a kulturális kormányzat nem tűrhette el. A költő azonnal tiltakozó levelet küld az alaptalan állítás helyesbítésére. A lap eleget tesz kérésének, és a következő számban már meg is jelenik a rövid korrekció.⁵⁶ Babits rögtön beszámol Juhásznak az újságcikkről, egy kicsit talán azzal a rejtett szándékkal, hadd terjedjen el a cáfolat híre Nagyváradon is, nehogy A Holnap mellett (vagy az ellene) folytatott sajtóhadjáratban harci eszköz-zé nőjön a téves hír értéke: „Talán olvastad, hogy a Nap a szabadgondolkodás mártírjaként tüntetett fel. Ebből a közleményből egy szó sem igaz s nem tudom elképzelni forrását. Így csinálják a híreket nálunk. Nem képzeled mennyire felháborított ez a história.”⁵⁷ Babits tehát a nyilvánosság előtt semmiképp sem akarhatja számúzótnak föltüntetni magát, habár valójában minden porcikájával azt érzi, amit Ovidius hajdanában: „chassé du paradis latin”.

A másik ok, ami miatt fiókjába rejthette versét, költői magatartására vezethető vissza. A legbensőbb érzések teljes kitárása idegen volt tőle, valóban takarta sebeit, s a személyesség frissen megütött hangját költőileg, politikailag és emberileg egyaránt szorongattatott helyzetében ekkor még nem bocsájtotta az olvasók vegyes érzelmű tábora elé.

A harmadik füzet másik nyitó verse a Szent Mihály, mely a Levél Tomiból cíművel együtt jelenik meg a Nyugatban 1911 őszén.⁵⁸ A Szent Mihály az önmaga legsötétebb erőivel harcot vívó költő vallomása, s érzelmi gyökere feltehetőleg azonos a mellette szereplő verssel. Babits nem vette föl harmadik kötetébe, hanem csak a háború után sajtó alá rendezett Nyugtalanság völgyébe illesztette be, ahol a következő alcímmel látott napvilágot: „Régi vers: 1911”. E dátum azonban feltehetőleg a majdnem egy évtizeddel korábbi megjelenés évszámára utal vissza és nem a keletkezés idejére. Elképzelésünket a Nyugtalanság völgye nyomdai kézirata is támogatja.⁵⁹ A leadott kötet ugyanis nagyrészt a korábbi megjelenések lapkivágataiból áll, azokat gyűjtötte össze és látta el oldalszámokkal Babits, s ha kellett, ezeken a nyomtatványokon javította a versek szövegét vagy címét. A Szent Mihály is egy hajdani Nyugat-számból kitépett lapon szerepel, erre az 1911 szeptemberi nyomtatványra írta rá Babits ceruzával az alcímként szereplő évszámot, nyilván fel akarván hívni a figyelmet arra, hogy a vers már jóval korábban, még az első világháború előtt jelent meg először. Természetesen ez nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a megírás és a megjelenés éve azonos lenne. Ha viszont valóban pár évvel korábbi lenne a keletkezés, mint az első publikálás, ennek megkülönböztető feltüntetése 1920-ban zavart okozna, ugyanis felvetődne a kérdés: 1920-ban miért tartja fontosnak a költő közölni olvasóival a megjelenéstől eltérő születés dátumát, ha 1911-ben nem tartotta annak.

⁵⁵ It 1975/2.

⁵⁶ Kézirata: OSzK Fond III/1615. A szöveg kis változtatással megjelent Nem büntetésből címmel; A Nap, 1908. október 9., 6. – Az áthelyezés sajtóvisszhangjáról részletesen lásd Arró, 145–149.

⁵⁷ Babits levele Juhász Gyulának, Fogaras, 1908. október 7. után; BMKL, 180. és 305.

⁵⁸ Nyugat, 1911. szeptember 1., 361–363.

⁵⁹ PIM V. 1612.

Közvetlen forrásunk nincs a *Szent Mihály* című vers 1909-es keletkezésére, azonban egy életrajzi támpontot találtunk. Feltételezésünk szerint a Szent Mihály-képzetkör ihlető forrása a kolozsvári templom névadó szentjének alakja. Babits, mikor legelőször utazik Fogarasra, odafelé menet megáll Kolozsvárott is. Már 1908 júliusában azzal vigasztalja magát az áthelyezés gyászos hírét kommentálva, Borosnyai Kálmánnak írt levelében, hogy „legalább megismerem Erdélyt.” És azt tervezgeti, hogy „Fogarasra úgy utazom, hogy útközben megnézzem N[agy]váradot, Kolozsvárt, Gyulafehérvárt, N[agy]szebent.”⁶⁰ A *Fogaras* című esszéjében pedig így ír: „Én nem is igen utaztam egyfolytában, megszálltam Kolozsvárott, vagy Szebenben.”⁶¹ Tervének megfelelően, valóban megszakította itt útját, hiszen 1908. augusztus 27-én a kolozsvári Szent Mihály templomot ábrázoló lapot küldi édesanyjának.⁶²

Kolozsvár mint életének egy fontos városa, a következő év őszén megjelenő *Utinapló* című novellájában is szerepel.⁶³ A saját nevét viselő angyal sárkánykígyóval csatázó alakja a képzőművészetek iránt rendkívül fogékony Babitsra nyilván nagy hatással volt. A személyes útiélményeket felelevenítő írásban a *Szent Mihály* című vers fordulatát használja a templom védőszentjének jellemzésekor. A kertvárosban, ahogy ő nevezi Kolozsvárt, „[k]arcsú tornyok lyuggatják a levegőt, s harcos Szent Mihály láthatatlan, kivont karddal őrködik egy nagy érckirály fölött.” A novella szövegét már 1909 nyarán elküldhette Osvátnak, valószínű erre utalnak szavai júliusi levelében: „Holnap – holnapután eredeti prózát küldök.”⁶⁴ Szeptemberi levelében pedig meg is nevezi írását, mikor megjelenését reklamálja: „A *Pictor Ignotus*, az *Úti napló* vajon nem kerülnek sorra? Abban az esetben visszakérem a kéziratokat.”⁶⁵ A két írás, a *Szent Mihály* és az *Utinapló* egymáshoz közeli keletkezése nagyon is elképzelhető.

Megállapíthatjuk, hogy az érvek és a bizonyítékok, melyeket felsoroltunk, csak lehetővé, de nem bizonyossá teszik a két költemény 1909-es születését. Hiszen az élmények és hatások, melyek ezen a télen érték Babitsot, akár két év múlva is beszűrődhetnek költészetébe. A tífuszjárvány emléke elevenen élhetett benne 1911 januárjában is, Szent Mihály alakját felidézhet bármikor. Valamint azt is tudjuk, hogy elkeseredésben 1911 elején sem volt hiány, s ha ennek az időszaknak keresnénk olyan eseményeit, melyek Fogaras látképét sötétre festhették, bőségesen találunk példát. Azonban, főleg a *Levél Tomiból* esetében, a Szilasi-féle kötet vegyes értékű datálásán kívül, egyetlen olyan elemet sem találtunk, amely *megcáfolta* volna feltevésünket. Épp ezért a sok egyirányba mutató apró adat, a más ekkor keletkezett versekkel való számtalan rejtett kapcsolat és legfőképp a kéziratoknak az *Angyalos könyvben* elfoglalt helye számunkra már nemcsak szükséges, hanem elégséges bizonyítékot nyújtanak ahhoz, hogy a *Szent Mihály* verssel együtt e két költeményt értelmezve általánosabb érvényű következtetéseket is levonhassunk.

⁶⁰ Babits levele Borosnyai Kálmánhoz, [Szekszárd], 1908. július 26.; APRÓ, 198.

⁶¹ BABITS Mihály, *Fogaras = Esszék*, II, 555.

⁶² Babits levele özv. Babits Mihálynénak, Kolozsvár, 1908. augusztus 27., Babits Emlékház 78, 1, 89, közli CSISZÁR Mirella, *Babits Mihály családi levelezése (1890–1911)*, Dunatáj, 1991, 1. sz., április.

⁶³ BABITS Mihály, *Utinapló*, Nyugat, 1909. november 1.; Ula. = *Babits Mihály novellái és színjátékai*, s. a. r. BELA György, Bp., 1987, 26.

⁶⁴ Babits levele Osvát Ernőnek, Fogaras, 1909. július 9., OSZK Fond 253/708/14.

⁶⁵ Babits levele Osvát Ernőnek, Fogaras, 1909. szeptember 1–16. között, OSZK Fond 253/708/3; a *Pictor Ignotus* azonnal meg is jelent (Nyugat, 1909. szeptember 16., 285–286.).

Ha az *Angyalos könyv* harmadik füzetét kronologikusan olvassuk, a versek egymásutánja új és gazdag összefüggéseket tár fel, szinte naplószerűen követhetjük nyomon Babits belső vívódásainak természetrajzát, útját a *Thamiris* kétségbeesésétől a *Ne mondj le semmiről* öntudatosan vállalt programjáig. Az új dátumok alapján Babits lírai megújulásának kezdete, az objektív líra burkát lepattantó személyesség megjelenése is korábbra tehető.

Értelmezésünk szerint a harmadik füzet elkezdése is szimbolikus jelentést kap. Az *Irisz*-kötet frissen elolvasott kritikáitól szinte letaglózott, önpusztító módon saját költői erejében is kételkedni kezdő Babits új verses füzetét 1909 őszének elején nyitja meg, méghozzá a jelek szerint rendkívül tudatosan megkomponált módon. „Minden áron fel szeretném magamat rázni abból a rettenetes szellemi lethargiából, amelybe Fogarason létem óta bele süppedtem” – írja éppen ekkor Osvátnak.⁶⁶ Paradox módon azzal is szembe kell néznie, hogy éppen akkor vádolják őt magát és költészetét hidegséggel, amikor közvetlen személyességtől áthatott, szinte „zokogó” versek születtek meg tolla alatt, mint például a *Levél Tomiból*. Az Arany Jánoshoz címzett segélykérő vers keserűen odavetett sorában – nem takart seb kell, hanem festett vérzés – talán nemcsak arra az állandóan jelenlevő gondolati és érzelmi izzásra utal, amely verseinek objektív tárgyiasága s formai fegyelmezettsége mögött valójában mindig is ott égett és égetett, még akkor is, ha egyes kritikussai nem érzékelték perzselő melegét, hanem dacos szavaiban a már megírt, de a fiókjában elzárt, új hangolású költeményeinek szenvedése is visszhangzik.

A hunyt mesteréhez szóló vers elkészülte után hozhatja fontos döntését: hasonlóan 1906 nyarához, újra nyit egy versesfüzetet, azzal a különbséggel, hogy ez sokkal vaskosabb lesz, mint a megelőző volt. Egy könyvet kezd el tehát írni magának, melyben a frissen elkészült művek után új verseknek kell majd sorakozniuk. A számtalan üres, de teleírandó oldal megannyi biztatás az alkotásra. Épp ezért saját költeményeiből leszűrte, belső lelki tartást adó bizonyossággal vetheti oda támadóinak a „csakazértis” virtuózra formázott verseit. „Ezek hideg szonettek”. A *Levél Tomiból* zokogásához és a *Szent Mihály* pszichológiai mélységű önelemzéséhez képest ölti újra magára a fegyelmező szonettformát, és ehhez képest bújik újra és hosszú időre a legkülönbözőbb szerepek álarcai mögé (*Héphaisztosz*, *Bolyai* stb.). „Szonett, aranykulcs zárd el szívemet”. A vitázó szonett-füzér benső feszültsége még súlyosabbá válik, fájdalmas felháborodásuknak nemcsak a már megjelent, hanem a szemérmesen visszatartott versek is gazdag fedezetet adnak. A lírai megújulás felé vezető út még kanyargósabb, mint eddig hittük.

Ágnes Kelevéz

LE FIL D'ARIANE DU MANUSCRIT

(Orientation chronologique dans la labyrinthe des poèmes de Babits écrits à Fogaras)

Les dates de naissance des poèmes de Mihály Babits écrits à Fogaras nous posent beaucoup de problèmes car les renseignements concernant la date de la création de ces oeuvres viennent des souvenirs du poète même que celui-ci raconta en partie à Vilmos Szilasi, en partie à Lőrinc Szabó. Quoique ces souvenirs contiennent des renseignements importants les dates évoquées cinq ou dix ans après la naissance des poèmes sont souvent incertaines, voire fausses. Faute de mieux, la littérature s'est référée à ces données jusqu'ici. Dans l'étude est esquissé un nouvel ordre chronologique établi à

⁶⁶ Babits levele Osvát Ernőnek, Fogaras, 1909. szeptember 1–16. között, OSzK Fond 253/708/3.

la suite d'un examen d'une nouvelle approche du recueil manuscrit faisant partie de l'héritage Babits, le 'Livre à l'ange'. Cette nouvelle approche consiste à examiner la graphie, le processus de l'écriture en employant la textologie génétique. Le Livre à l'ange consiste en trois carnets manuscrits reliés en un comprenant plus de deux cents poèmes, des variantes inédites pour la plupart, écrits à l'encre. Les carnets furent écrits avec des buts différents, avec des démarches différentes et à des moments différents. Le troisième carnet de deux cents pages environ contient les poèmes de Fogaras à la suite de l'examen duquel on peut constater qu'il ne s'agit pas d'un recueil rédigé ultérieurement, mais d'un cahier de travail commencé par Babits en automne 1909, rempli continuellement au cours de son séjour à Fogaras. Les dates convenues à la base du carnet manuscrit ne correspondent pas à l'ordre chronologique accepté jusqu'ici, il a fallu donc revoir les données concernant la date et les circonstances de plusieurs poèmes. Pour terminer, l'attitude du poète dont nous témoigne la suite des textes nous fournit non seulement une nouvelle chronologie mais elle nous fait voir le renouveau lyrique de Babits sous une nouvelle lumière. Ainsi le caractère personnel faisant suite à une approche lyrique objective de son premier recueil daterait de quelques années plus tôt, le chemin qui mène jusqu'ici serait plus énigmatique et plus dissimulé que l'on aurait cru jusqu'ici.

Egy népi festő groteszk hagyatéka 1676-ból

VILHELM Károly az Élet és Tudomány 1978-as évfolyamában (422 skk.) hasonló címmel ismertette *Festett famennyezetek. Alakos ábrázolások a XV–XVIII. századi erdélyi templomokban* c. kis könyvének (Bukarest, 1975) a háromszáz éves tancsi (Maros–Torda m.) famennyezettel foglalkozó fejezetét. Annak idején a Kelemen Lajos-émlékkönyv ismertetése során (AntTan, 1958, 303.) nem tértünk ki külön a gelencei mennyezetkaszettákra, mint az erdélyi szász „virágos reneszánsz” becses emlékeire és a figurális ábrázolások nehézkességére; akkori mulasztásunkat most egy érdekes tancsi ábrázolásból adódó kérdés megbeszélésével pótoljuk.

Az 1676-ban készült mennyezet minden valószínűség szerint Parajdi Illyés János munkája. Az illető „Odvarhely székben” lakó mesterről Kelemen Lajos feltételezte, hogy görögkeleti templomok festésével is foglalkozott; így kerülhetett a puritán református templomba nemcsak Ádám és Éva, Noé bárkája és „az Noé galambjának példája”, az „angyal”, a kétfarkú tengeri szörnytől elnyelt Jónás vagy a kigyófarokban végződő parázna „Babilonia”, hanem egyebek közt a sasmadáron lovagló Nagy Sándor alakja is. (A csillagok jelzik, hogy „Sándor” égi tájakon kalandozik.) Kelemen Lajos feltételezését Vilhelm Károly helyesnek találta, „elsősorban a formai megoldások miatt, melyek szoros rokonságban vannak az ikonfigurák stilizáltságával” (11.). Tény, hogy a festő vajmi keveset törődött a „különbben sem következetes képtilalommal” és figuráit merészen egy „más felfogású művészetből kölcsönözte.” Arra a kérdésre, hogy „mit keres ez a hadvezér a virágos mennyezeten”, Vilhelm egyszerű magyarázatot ad: „A festő valamilyen okból megkedvel egy idegen elemet”, ezt „képzeletében olyan hevesen díszíti fel és alakítja át saját egyénisége szerint, hogy már nehezen tud ellenállni a tulajdonképpeni megfestés kényszerének... A tematika másodlagossá válik. Nem a híres hadvezér vallásosan misztifikált alakját látjuk, hanem egyfajta népi kedélyességgel körülölelt alakot, aki... felpattan a népmesék madarára... és száguld egyet a csillagos égen” (11.). Vilhelm szerint „festőink nem sokat törődtek a vallásos lelkessel, inkább a körülöttük csetlő-botló emberekről mintázták típusaikat. Lehet, hogy éppen a falu egyik kikapós menyecskéjéről festik a babiloni »bűnös nőt«, és »Bakus« vérbő alakja is talán egy korhely tancsi legényt formáz” stb.

Ennyire azért nem egyszerű a tényállás. Illyés János feltehetőleg csakugyan ismerte a görögkeleti ikonokat, amelyeknek ábrázolásai hosszú századokra visszatekintő mintakönyvek sablonjait követik. Jól ismerjük például a görög filozófusok és írók galériáit, amelyekről azok a „hellének” néznek le a hívekre, akik már nem különböznek a zsidóktól (Kol. 3,11; Gal. 3,28; I Kor. 12,13; Ap. csel. 10,35), nem tekintendők pogánynak, hanem bennük is munkálkodott a λόγος σπερματικός (Ps.-Iust., Apol I, 46), és bölcsességük nem okvetlenül bolondság (I Kor. 1,19–25). Így szerepelhetnek az ortodox templomokban a görög bölcsek a legválogatosabb csoportosításban: Platon (akárhányszor a szentek glóriájával), Apollóniosz, Szolón, Arisztotelész, Plutarkhosz, Thuküdidész, Kheilon, sőt Thulész, a legendás egyiptomi király. De előfordul még „Omirosz” is (Szent Miklós társaságában), mint ahogy Kis-Ázsia némely közösségében Szent Akhilleuszt is prófétaként tisztelték. (Minderről lásd N. A. BEES, *Darstellungen altheidnischer Denker und Autoren in der Kirchenmalerei der Griechen, Byz.-neugriech. Jahrb.*, 4 [1923], 107 skk.; V. GRECU,

Darstellungen altheidn. Denker und Schriftsteller in der Kirchenmalerei des Morgenlandes, Bull. de la Sect. hist. de l'Acad. Roum., 11 [1924], 1 skk.; A. v. PREMIERSTEIN, *Griechisch-heidnische Weissen* usw., Festschr. der Nat.-bibl. Wien, 1926, 647 skk.)

Külön lapra tartozik Arisztotelész, akinek ábrázolása mellett fel-feltűnik a „cár” megjelölés, V. Grecu (*i. h.*, 26) szerint feltehetőleg azért, mivel a néphagyomány a par excellence *basileus* (azaz Nagy Sándor) társaságában tartotta számon. Ebben az összefüggésben ismertette Grecu az 1620-ból való román „Alexandria” (vagyis Nagy Sándor-regény) egyik epizódját, amelyben Nagy Sándor lakomára hívja kíséretének előkelőseit: Arisztotelészt ülteti a fő helyre, és valamennyi *patriárka* fölé rendeli (*i. h.*, 26, 3, utalással N. CARTOJAN feldolgozására: *Alexandria in lit. romaneasca*, Buc., 1922, 32).

Maga az égető Nagy Sándor szerepel ugyan az ortodox templomokban is (vö. A. GRABAR, *Images de l'ascension d'Alexandre en Italie et en Russie: L'art de la fin de l'antiquité*, I, [Paris, 1968.] 293 skk.), „a népmesék madarára felpattanó falusi legény” ábrázolása mégis aligha származtatható a görögkeleti ikonfestészet tematikájából. Származtatható viszont a szerte a világon – így nálunk is – elterjedt Nagy Sándor-regényből és végső soron igenis „a híres hadvezér vallásosan misztifikált alakjából.” Az L-változat szövegét idézzük (II, 41,8, ed. v. THIEL): A világ végét kereső Nagy Sándor az igazságot szeretné megtudni, ezért két hatalmas madarat három napig éheztet, majd egy járomszerű alkalmatosságot köttet a nyakukra; ő maga egy tehénbőrből készített kosárba telepszik, kezében egy hosszú dárdával, amelynek a hegyére lómáját szúrat. A madarak kapnának a máj után, de persze nem érik el, közben mindig magasabbra repítik utasukat. Fent a szédítő magasban egy szárnyas alak figyelmezteti: „Alexandrosz, a földi dolgokat el nem foglalnál (vagy: fel nem fogván) az égieket kutatod?” Nagy Sándor megborzadva tekint le a szerű nagyságú földre és a földet kígyó alakjában körülfolyló tengerre, és „az égi gondviselés akarata szerint” holtra váltan leereszkedik.

Parasztibb nyelven ugyanezt olvashatta Illyés János a magyarul is közkézen forgó népkönyvek valamelyikében (talán a Heltai-féle Sándor-regényben; Haller János *Hármas históriája* néhány évvel később, 1682-ben jelent meg), amelyekben griffmadarak viszik a magasba a világbíró király szekerét, mígnem „az isteni erő” gátolja a feljebb jutásban – hogy aztán meg a tenger fenekére szálljon a telhetetlen. *Postquam cuncta vastanti defuere terrae, mare scrutatur...* – alkalmazhatnók Nagy Sándorra Tacitus Calgacusának vádjait.

A telhetetlen hódító alakját az irodalmi hagyomány sokféleképpen színezte. Érdekes példáját találtuk ennek a színezésnek egészen váratlan helyen: Fáy András *Eredeti meséiben és aforizmaiban* (Bécs, 1820, 61.), ahol is Arisztotelész „egy temérdek kidöntött fát mutat az alexandriai kertben Nagy Sándornak.” Mikor a hódító „öszvevont szemöldökkel” kérdi, hogy ki meré ezt tenni, a királyi tanító mintegy tükörben mutatja a gyászos háborúskodások következményeit: a vastag gyökerek az ország nagyjai, a gyökérszálacsákák a földművesek, a levelek a kézi mesterségek, a virág a szelíd békesség, a gyümölcs a lakosok boldogsága – a döntő fejsze pedig, melyet Sándor már oly sok szép fa gyökerére vetett, a „kényből hordozott” háború, s íme most is „a scythákra indul”. Hiába a mester kérése: „érdekeltetve hökkent meg, mégis tovább mene a hiú, a hajthatatlan”. Fáy András (vagy forrása) alkalmasint Curtius Rufus öreg szkítájának bölcsességét (VII 8,12–30) formálta „eredeti mesévé”. (Vö. 8,14: *tu ignoras arbores magnas diu crescere; una hora exstirpari?*)

A Genovában tanító Fáj Attila, akinek a Fáy-mese ismeretét köszönöm (vö. *Sagoträd för normandkungar*, Fenix, Tidskrift för humanism, Stockholm, 1983/7–8, 155, 8. j.), az otrantói székesegyház híres padlómozaikjának értelmezése során (*Albero allegorico per i re*, Conoscenza religiosa, 1983/3, 292 skk., különösen 297.) kiemelte a szerteágazó óriásfa ábrázolásainak a szemlélők elé táruló első – nyilván fontosnak érzett – tanulságát: a 12. század Dél-Itáliájának normann urai ne legyenek oly meggondolatlanul nagyravágyók, mint Nagy Sándor, a bizánci császároknak – pogánysága miatt korántsem mindenben elismert – őse, aki griffek vontá szekerén égi magasságokba tört. (Vö. Curt. Ruf., IV, 10,3: *caelum vanis cogitationibus petere*.) A hübrisz tüzelte a vágyát (azt a bizonyos *pothoszt*), akárcsak a bizánci utódokét, távoli világok meghódítására. De Barbarossa Frigyes terjeszkedő politikája is hová vezet? (A nagyszabású mozaik „programja” az 1160-as években készült.) A választ – intő példát – a Bábel tornyát építők csúfos kudarca szemlélteti.

Közbevetőleg: Fáj Attila a II. János Páltól „képes enciklopédiának” (i. h., 301: *enciclopedia per immagini*) mondott csodálatos otrantói mozaikköltemény gondos interpretációjában kétszer is kitér a hagyományos hónap-ábrázolásoknak az adott kontextusba illő jelentésére és a márciust megszemélyesítő földművessel mindkét alkalommal a tavaszi olvadás sarát tisztítja le a talpáról (298: *gratta il fango dalla pianta del piede*; 306: *si pulisce i piedi*). Valójában a hellénisztikus időkre visszavezethető tövishúzó-motívum („*Spinario*”) sajátos megjelenítésével van dolgunk. (Vö. B. I., *Spinas evellere*, AntTan, 1970, 224 skk.; Fáj A. utólag C. A. WILLEMSSEN értelmezésére hivatkozott: *L'enigma di Otranto: Il mosaico pavimentale... nella Cattedrale*, Roma, 1980, 51.)

De a kiindulásul szolgáló primitív erdélyi ábrázolás magyarázatában akár még messzebb is kalandozhatunk, időben és térben egyaránt. Nagy Sándor égi repülésének keleti előzményeként Van Thiel (az L-változat kiadásának kommentárjában, 188.) az Etanáról szóló babiloni elbeszélésre utal, amelynek hősét a megmen-téséért hálás sas viszi fel a hátán Anu, majd Istar égébe, de Etana az égi magasságokból végül is hordozójával együtt lezuhan, kísérlete – mint Ikaroszé – kudarcba fullad. (Vö. H. GRESSMANN, *Altorientalische Texte zum Alten Test.*, Berlin, 1926², 235 skk.) Az ókori keleti, de főképpen a középkori írásos és képzőművészeti hagyomány páratlanul gazdag tárházát vonultatta fel a közelmúltban Chiara SETTIS-FRUGONI (*Historia Alexandri elevati per griphos ad aerem: Origine, iconografia e fortuna di un tema*, Bull. Ist. Stor. Ital. per il Medio Evo, Studi Storici, fasc. 80–82, Roma, 1973). Ehhez az áttekinthetetlenül szövevényes hagyományhoz fűzött érdekes, de nem mindenben ellenőrizhető észrevételeket R. MERKELBACH (*Mythische Episoden im Alexander-roman*, Festschr. K. Doerner, II, [Leiden, 1978,] 602 skk.) és a világhódító makedón király fantasztikus égberepülési próbálkozását a perzsa királyszen-telési szertartás egyik – rejtélyes – mozzanatával hozta összefüggésbe. Aiszkhülosz Agamemnónjának görög nézői a nagykirály életét szabályozó kultikus előírások közül annyit sejtettek, hogy bíborszőnyegen jár, és lába sohasem érintheti a földet (Ag. 906 skk., Ed. FRAENKEL kommentárjával). Azt közönséges perzsa halandó sem tudhatta (vö. Plut., Artax. 3), hogy a felavatandó uralkodó valóságos mennybemeneteli *drómenont* hajtott végre. Merkelbach a szórványos és jórészt későbbi adatokból (például Kai Kavusnak Firdausinál olvasható égi útjából) és a főleg Ch. Settis-Frugonitól összehordott képzőművészeti ábrázolásokból próbálta rekonstruálni a szertartás során megjátszott mitikus cselekvényt; ezt egészítettük ki (MTA I. OK, 1982, 109 skk.) a párizsi nagy varázspapirusz „Mithrasz-liturgiá-

jának" *apathanatismos*-leírásával, továbbá a hérodotoszi Perdikkasz háromszor megismételt „napmerítésével” (Hérod. VIII, 137 skk.) stb. De Nagy Sándor sas-fogatát Héphaisztion babiloni máglyájának sas-ábrázolásaival kapcsolatban (Diod. XVII, 115,3) már A. DIETERICH is említette (*Eine Mithrasliturgie*, 1923³, 184.).

Valóban messzire kalandoztunk a vidéki székely mennyezetfestő groteszknak mondott Sándorától. Kérdéses, hogy itt beszélhetünk-e a nagy makedón alakjának vallásos misztifikálásáról; biztos, hogy nem kereshetünk benne uralkodóknak szóló allegorikus sugalmazást, mint a tudós Pantaleone presbyter otrantói mozaikrengetegében – átgondolt vallásos vagy politikai koncepcióról nem is beszélve. Elégedjünk meg a szerény eredménnyel: Parajdi Illyés János mester az 1670-es évek tántorgó Erdélyében a maga eszközeivel és ismereteivel járult hozzá a templomba járó hívek épüléséhez, egyebek közt a népi képzeletben is élő Nagy Sándor-alak megjelenítésével. Bizonyára akadtak köztük, akik a Sándor-regényből emlékeztek a király nagyratörésére és a ponyva legvégén olvasható tanulságra: „Akinek tegnap nem volt elég a széles világ, ma megelégszik négy singnyi föld-del...” (A Sándor-regény strassburgi ősnymtatványában: *heri totus non sufficiebat ei mundus, hodie quattuor solae sufficiunt ei ulnae*; a Király Györgytől idézett Székelyudvarhelyi Kódexben „két seng föld”. Nagy Sándor a Haller-féle *Hármaskönyv* második részének példabeszédeiben is többször szerepel, mesterével együtt.)

Borzsák István

Egy Sterne-fordítástöredék feledésbe merült szerzője

Laurence Sterne korai magyarországi recepcióját Fest Sándor követi nyomon nagyon részletesen.¹ Ő hivatkozik egy korabeli ismeretlen fordításra, amely a Kedveskedőben jelent meg 1824-ben: „[Sterne] *Tristram Shandy*-jéből fordít valaki egy kis mutatóványt (Kedveskedő, 1824, I, *Szeretőzésre tanogató levél Aglegények számára*. Sterne Lőrincz, ánglus humorista írónak illy című Románjából: *Tristram Shandy*, vol. VI. ***).”² A töredékben Walter Shandy levelét olvashatjuk Toby bátyjához; a levél az asszonyokkal való bánásmódhoz – nevezetesen özvegy Wadman-né meghódításához – ad értékes tanácsokat.

A névtelen fordítással kapcsolatban több kérdés kínálkozik: milyen kiadásból készülhetett a fordítás, ki fordíthatta, és miért ezt a részt választotta a fordító? A kiadásra vonatkozó kérdés rögtön az alcím kapcsán felmerül. Az alcím szerint ugyanis az idézett rész a hatodik kötetben található, valójában azonban a *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman* nyolcadik kötetének 34. fejezetéből vett részletről van szó.

Fest Sándor utal egy bécsi angol nyelvű Sterne-kiadásra, amelyet több magyar író is ismerhetett: az első kötetében található Sterne-életrajzot Döbrentei Gábor

¹ Fest Sándor, *Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig*, Bp., 1917, 100–104 (Értekezések a Nyelv- és Széptud. Köréből, XXXIII, 7).

² I. m., 103.

fordította magyarra és jelentette meg az Erdélyi Múzeumban.³ Sammer R. kiadásában jelent meg a „Pocket library of the most eminent works of English poets and prosaists” sorozat, benne például John Gay *Fables* (1799) című munkája. A korábban megjelent és a magyar írók számára is elérhető angol nyelvű antológiák⁴ mellett Sammer kiadásai nagyban hozzásegíthették íróinkat az angol nyelvű irodalom eredetiben való ismeretéhez. A Sammer-kiadás segít megfejteti a névtelen fordítás téves helymegjelölését: ott ugyanis a *Tristram Shandy* eme fejezete a hatodik kötetben található (1798), a fordító tehát ezt a kiadást használhatta, ezért jelölte a Sammer-sorozat számozását az alcímben.⁵

A Kedveskedőt – amelyben a fordítás megjelent – Pánczél Dániel és Igaz Sámuel adták ki 1824-ben Bécsben, a Magyar Kurír melléklapjaként. A folyóirat hente kétszer jelent meg, nagyrészt névtelenül közölte cikkeit. A lapról Toldy Ferenc így emlékezik meg: „Boldogult barátom Igaz Sámuel a’ Kurír mellett ugyan 1824-ben egy Kedveskedőt ada, csinost, hasznost, interesszánst, mellynek tartóságot ’s közönségesebbblélt lehete kívánnunk.” (Tudományos Gyűjt. 10 [1826], 105.) A lap rövid életű volt, két évet sem ért meg.

A január 13-i számban található Sterne-fordítás szerzőjének neve helyén *** látható. A folyóiratban több cikk és fordítás esetében is hasonló névtelen jelzést találunk. Néhány közülük: Az Uri Imádság (Witschel után); Bibliában arany almák; Megérzett halálórák; Anekdoták Ánglus Tudósokról (Johnson, Franklin, Swift); Halottak-Országai Beszélgetések; Mutatvány Gibbontól; Altalnézések a’ rendszerint való Evangeliumi szent Leczkék tárgyainak ...; Levelek Popetól; Szószármaztatások.

A névtelen fordító személyét illetően több szerző is szóba jöhetne; mindenképp a hazai Sterne-fordítók, Kazinczy Ferenc és Döbrentei Gábor, akik a *Yorick és Eliza levelei*hez írt *Előbeszédet* úgyszólván versenyt fordítják.⁶ Kazinczy a Kedveskedő megjelenése körüli években levelezésben állt Igaz Sámuellel, a folyóiratban publikált is,⁷ de Sterne-t franciából fordította.⁸ Vannak azonban a korban más, angolul jól tudó szerzők – például Kis János –, akik fordítottak folyóiratokba. Fest Sándor említi többek között Edvi Illés Pált, aki szintén eredetiben olvasta Pope-ot

³ DÖBRENTAI Gábor, *Szterne Lőrincz élete*, Erdélyi Múzeum, 1817/7, 183–191. – 1815-ben írja Döbrentei Kazinczynak: „Én most vettem meg Bécsben Sternének minden Munkáit” (KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XII, 407).

⁴ Fest hivatkozik RETZER báró antológiájára, a *Choice of the best poetical pieces of the most eminent English Poets*re (6 vols., Vienna, 1783–1786) és Thomas PERCY *Reliques of Ancient English Poetry* (3 vols.; Fest egy kései kiadást idéz: London, 1891) című antológiájára. (Lásd FEST, 1917, 34, 56.)

⁵ Ezek a művek jelentek meg Sterne-től (a kiadás néhány kötete megtalálható a Budapesti Egyetemi Könyvtárban): Laurence STERNE, Vienna, Printed for Sammer, Bookseller, 1797–98, I–II, *A Sentimental Journey...*; III–VI, *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gent.*; VII, *The Koran: or, Essays, Sentiments, Characters, and Callimachies* (a szakirodalom erről a műről mára már kiderítette, hogy nem Sterne a szerzője, egy korabeli imitációról van szó); VIII–IX, *Letters of the Late Rev. M. Lau. Sterne*.

⁶ Kazinczy a levelezést brünni fogságában fordította, majd később átdolgozta (lásd FEST, 1917, 102). 1815-ben lefordította az *Érzékeny Utazásokat* is. Döbrentei 1828-ban fordítja le a levelezést, hangsúlyozva, hogy ő eredetiből fordított, Kazinczy pedig franciából. Az *Előbeszéd az Yorick és Eliza levelei*hez összehasonlításkeppen mindkettejük fordításában megjelent a Muzáronban: Kazinczy mellékelte egy szabadabb és egy szorosabb fordítást (Muzáron, 1829/4, 201–214).

⁷ Kedveskedő, 42 (1823): „Előbeszéd Sallustnak fordításához; a’ Cicero’ első Catilináriájának első fejezetével.”

⁸ Kazinczy az *Érzékeny Utazások* fordítása közben írja Helmecey Mihálynak 1813. augusztus 18-án: „Most Yoricnak érzékeny utazásait fordítom, előttem lévén a’ német, francia és angol textus. Angolul nem olvasok, de sokszor belétekintek, s’ divinálom az értelmet. A’ német igen szoros fordítás, a francia szép, de tág.” (KAZINCZY Ferenc *Levelezése*, XI, 29).

és Percy angol nyelvű antológiájából több verset lefordított.⁹ Pope mellett Edward Gibbon is jól ismert angol szerző volt: Fest utal arra, hogy Döbrentei idézi lapjában, az Erdélyi Múzeumban, valamint egy ismeretlen fordítás is fennmaradt: „1825-ig csak egy fordításról van tudomásom: a Kedveskedő I. kötetében (1824) fordított valaki egy ‘mutatványt’ Gibbon munkájának ‘15-ik részéből’.”¹⁰ Ez a Gibbon-mutatvány ugyanattól a fordítótól származik, mint a Sterne-töredék, bizonyítja ezt a ***-os aláírás.

A korban angolul tudók közül Gibbon – Döbrentei, Kazinczy és Dessewffy József mellett¹¹ – Edvi Illés Pálra is nagy hatással volt. *Öntanulás gyakorlatian tárgyalva* című művében hivatkozik rá, könyvéhez fontos forrásként jelöli meg: „...megböngészttem Gibbon angol historiairónak és amaz amerikai miniszternek Franklinnak s m. tb. memoirs-jaikat; gondosan kiszemelvén a bennök lerakott idves tanácsokat.”¹² Később ajánlja is Gibbon önéletírását fiataloknak olvasmányul.¹³ Edvi Illés jól ismerte Franklint, Pope-ot és Gibbont is, Döbrentei mellett tehát joggal feltételezhetjük róla is a szerzőséget. Ezt szerencsére egyéb források is bizonyítják.

Fest Sándor figyelmét¹⁴ elkerülte Haberern Jonathán írása, amelyet Maller Sándor említ Edvi Illés Pálról szóló tanulmányának egyik lábjegyzetében.¹⁵ Haberern *Edvi Illés Pál emléke* (1872) címmel írt emlékbeszédet,¹⁶ amelynek végéhez csatolta Edvi Illés műveinek, fordításainak és tanulmányainak jegyzékét. A felsorolásban találjuk a *Szeretőzésre tanogató levelet* is, a többi ***-gal jelölt cikkel együtt, amelyek a Kedveskedő 1824-es számaiban megjelentek. Az ismeretlen fordítás tehát – és minden ***-gal jelölt fordítás, sőt, számos egyéb jelöletlen fordítás is – Edvi Illés Páltól származik. Haberern Edvi Illés (egyik) önéletrajzát használja forrásként, amikor műveinek jegyzékét közreadja.¹⁷ Edvi Illés több ízben is megírta életrajzát az Akadémia kérésére, az elsőt 1836-tal bezárólag, 1837 augusztusában küldte el. Az ehhez csatolt cikkjegyzékben több irodalmi újságot felsorol, amelyekben publikált, egyebek közt az Aurorát, a Hébét, a Szép-literaturai Ajándékot és a Sast. A 8. számon szerepeltetett Kedveskedőnél ez olvasható: „8. Kedveskedő, 1824. 1825. *** alatt.”¹⁸ Ezt a ***-os aláírást a többi újságban közölt cikkeken nem talál-

⁹ Fest, 1917, 56, 79.

¹⁰ I. m., 95.

¹¹ Uo.

¹² Fest, 1843, XI.

¹³ „Memoires Gibbontól sat. Biographiákban az emberi lelkületek és élet-gondolkozásmódok tükréibe nézdelni: hasznosabb, mint journalok és románokkal időt vesztegetni. Az efféle olvasmány ujdonságot visz az életbe; és úgy van, mintha az ember mindennap egy egy új barátot és intőt nyerne az életpályán. Az ilyen emberalakokba szorult dicső lények szíven megvillanyoztatni és melegedni: jótékony-érzet.” (63–64.)

¹⁴ Festet megelőzően Radó Antal is névtelennek tünteti fel a ***-gal jelölt fordításokat. – Lásd RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772–1831*, Bp., Révai Testvérek, 1883, 81.

¹⁵ MALLER Sándor, *Edvi Illés Pál angol irodalmi ismeretei*, Hungarian Studies of English (Yolland Emlékkönyv), 1944/5–6, 174–179. Köszönettel tartozom Takáts Józsefnek, amiért a sorozatra felhívta a figyelmemet.

¹⁶ Az Akadémia, amelynek Edvi Illés levelező tagja volt, halálakor, 1871 júniusában a filozófiai osztályhoz felhívást intézett emlékbeszéd írására. Lásd MTA Értesítője, 1871/5, 221.

¹⁷ Tanúskodik erről az a tértívény, amelyet az Akadémia Kézirattára őriz: „Néhai Edvi Illés Pál önéletírását, tizenégy külön pótlékkal, használat utáni visszaszolgáltatás ígéretével átveszem. Pesten 1871 Nov. 21-én. Haberern Jonathán.” K 1230:43 jelzetten.

¹⁸ Akadémia Kézirattára, 261/1839-es jelzet alatt. Egy apró változás a Kedveskedőben megjelent címhez képest, hogy itt a cím *Szeretőzésre tanítogató levélként* van felsorolva.

juk: Edvi Illés többnyire vagy kiírta a nevét, vagy névtelenül jelentette meg a cikkeket. Jelentős eltérés az 1840-ben benyújtott újabb önéletrajztól, hogy ott a következő megjegyzést találjuk a lap neve mellett: „Kedveskedőben, Bécs, 1824 és 1825 8ad rész. (Fordítások többnyire).”¹⁹ A cikkek felsorolásánál Edvi Illés jelzi – zárójelben –, hogy eredeti írásról van-e szó (a Kedveskedőt olvasva ez nem derül ki). Haberem ezt a későbbi műjegyzéket csatolta megemlékezéséhez.

Miért éppen Sterne-t választja Edvi Illés fordításmutatványnak? Sterne magyarországi terjesztésének egyik fő oka az volt, hogy eredeti humorisztikus íróknak híján volt a magyar irodalom, ahogyan ezt Szemere Pál írta Kazinczynak,²⁰ és Edvi Illés is megjegyezte *Észrevétel és kérés Nagy buzgalmú Iróinkhoz* című tanulmányában.²¹ A magyar irodalom Sterne-t a német irodalom recepcióján keresztül fogadja be, ahol a *Tristram Shandyt* mint utánzásra, követendő például szolgáló humorisztikus regényt fordították, eredeti náluk sem lévén.²² Jean Paulra utalnak a humorról, a szeszélyről és az eredetiségről szóló értekezések, mely fogalmak kapcsán a *Tristram Shandy* volt a leggyakrabban idézett példa. Balogh Sámuel Sterne-t mint a legnagyobb szeszélyes író említi, akit a német irodalomban Jean Paul követett: „A’ szeszélyes nemben Sterne elérhetetlen; ’s a’ Németeknek máig legelső szeszélyes Írójuk Jean Paul (Richter) is, nem bírja egészen azt a’ gyönyörű természetességet ’s hajlékonyságot, a’ mivel Sterne bír”.²³ Dessewffy József a szeszélyről és humorról értekezve Jean Paul meghatározását idézi: „... [a humor] a’ megfordított fellengős, melyben a’ véges a’ végetlenre, az ész pedig az ideára alkalmaztatik...”²⁴ Sterne szeszélyessége megmutatkozik Tristram szerencsétlen keresztelésének nyakatekert körülményességében és a hosszú kitérőkben.²⁵ Kölcsey is mint szeszélyes és humoros író emlegeti Sterne-t, és szintén Jean Pault idézve tesz a két fogalom között különbséget.²⁶

¹⁹ Akadémia, Kézirattár, K1230: 43-as jelzetten.

²⁰ Idézi FÉST, 1917, 104.

²¹ Tudományos Gyűjtemény 1823/10, 77: „Hol van Remek-Eposz, eredeti? hol szomorú-játék? Hol a’ tökéletes szó-könyv? Hol a’ klasszikusok javának többféle fordítása? Hol a’ Nép-költő sereget [sic] és a’ humorista Írók?” Utal a tanulmányra: FENYŐ István, *Az irodalom reszpublikájáért: Irodalomkritikai gondolkodásunk fejlődése 1817–1830*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 122.

²² Friedrich von BLANCKENBURG ír ennek okáról: „... so brauch ich ihm [dem Dichter] von der Laune im Charakter, nichts zu sagen, weil Deutschlands politische Einrichtung und Gesesse, und unsre allerliebsten artigen französischen Sitten, diese Laune schlechterdings nicht gestatten.” (*Versuch über den Roman*, Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1965 [Leipzig und Liegniss, 1774], 187).

²³ BALOGH Sámuel, *A’ Románokról*, Tudományos Gyűjtemény, 1824/4, 82.

²⁴ [DESSEWFFY József], *A’ Kedvi-csiklandról, vagy Kedvi-csapongásról*, Tudományos Gyűjtemény, 1825/4, 63–84 [76]. Az eredetileg névtelen írásnak Szinnyei Ferenc kiderítette a szerzőjét. Lásd SZINNYEI Ferenc, *Dessewffy gróf a humorról*, EPhK, 1910, 158.

²⁵ I. m., 68–69: „... így Shandy Valter azt vélvén: hogy az ember nagyra menendősége és szerencsége a’ keresztségben vett névtől függ, fiját Trismegisztusnak akarja kereszteltetni, és vigasztalhatatlan, mikor a’ bába, ezt a’ sokat jelentő nevet, Tristrammá csonkítja. Ezen ítéletben az ok ’s annak következtetése ellentétben vagyon, és szint ebben áll Shandy’, ’s az egész képzet’ szeszélyes furcsasága. (...) Okos bohónak lehet őt’ nevezni. Ó valóban Királya a’ valódi humoristáknak.”

²⁶ KÖLCSEY Ferenc, *A leányőrző (A komikunról; 1827)* = KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, kiad. SZAUDER József, SZAUDER Józsefné, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1960, 611: „Jean Paul úgy akará, hogy a két név közt különbség vonatassék, s midőn a szeszély a természetesnek ösvényén indul az első, midőn az ideálba emelkedik a második nevet használjuk. A szeszély, mely például a Sterne Shandyjén és Yorickján oly gazdagságban ömlik el, a vidámságnak és szentimentalizmusnak szelidebb vegyületéből ömlik össze ... de a humor mind a naivon, mind az érzélgősen felülemelkedik. Itt a tréfával összeolvadt szentimentalizmus a neheztlenség igen eleven színével van felülöntve...”

A kiválasztott levél fordítása készülhetett pedagógiai szándékkal. Edvi Illés szerint az irodalmi levelek – például Pope levelei – mint kisebb lélegzetű műfajok jól szolgálhatnak autodidakta módon való tanulásra fiatalok számára, csakúgy, mint az érdekes történetek, anekdoták, életrajzok: „Tanuló ifjunak tehát első olvasmányai legyenek: anekdoták, elbeszélések, párbeszédek, parabolák, allegoriák, mesék, talányok, szőrejtvények, levelek, kisebb költészetek, névszerint lantos versek, dalok, ódák, elegiák, idyllek, novellák, legendák, szóval: az u. n. szép literaturának apróbb termékei.”²⁷ Edvi Illés felsorolja a korabeli irodalmi almanachokat és újságokat, melyekben maga is sokszor publikált, és olvasmányul ajánlja őket.²⁸ „Eredeti mesék”-ben, anekdotákban, levelekben, fordításmutatványokban, szószármaztatásokban a Kedveskedő is bővelkedik. Ezeket a műfajokat Edvi Illés jó stílusgyakorlatnak tartja, mielőtt az ifjak hosszabb fogalmazásokba kezdenek.²⁹

Az udvarlásról szóló levél kiválasztása indokolható talán azzal is, hogy a szerelembe esés, nősülés és férjhezmenetel témája Edvi Illést egész életében foglalkoztatta. Számos írása bizonyítja ezt. Utolsó megjelent könyve arra a pályázatra íródott, amely a magyar ifjak nősüléstől való vonakodásának okára igyekezett választ keresni. *Magyar fénygolyók a nősülésre* (Pest, 1861) című művében elősorolja az okokat, miért nem akarhat egy középosztálybeli magyar ifjú nősülni, majd – legyen az illető férfiember mogorva, kötekedő, sánta vagy püpos, netalán terméketlen – egyaránt buzdítja a nősülésre. A Kedveskedőben publikált cikkek egy része is e témát érinti: a *Halottak-Országai Beszélgetések* (Kedveskedő 8.) a legényéletet választók okairól értekezik dialógusban „öt feleségtelen és egy feleséges Tudós között” (Newton, Thomson, Millin, Gleim, Schwartner és Luther a beszélgetőpartnerek). Egy másik cikket Edvi Illés „Fermor Arabella, Ifju Asszonyosság-hoz” (Kedveskedő, 10.) címez, férjhezmenése alkalmából látja el jótanácsokkal. Az *Öntanulásban* az ifjú számára elkerülendőnek tartja a szépnemmel való társalgást, mert az első szerelem „végetlen változásokat és következményeket gyakorol annak mind ifju- mind utóbbkori egész lelkületére és sorsára;” mindazonáltal az önéletírók munkáiban az egyik legérdekesebb résznek első szerelmük leírását tartja: „Minden önéletírók munkáikban, első szerelmök rajzolása a legérdekesebb és legjelentvényesebb szakaszt teszi. ... Mivel pedig a szerelem olly édes méreg, mellyet akkor nyelvünk el gyakran, mikor éppen nem gondolnók: azért a szépnemmel való társalgásra nézve minden tanuló ifjunak az a jó tanács: hogy vagy kerülje azt egészen, vagy szemesen örködjék szíve fölött, hogy ennek ajtaját a szerelmi láng elől szorgalmasan zárva tartsa.”³⁰ A fordításbeli viselkedési útmutatóban arról olvashatunk, hogyan tanácsos Tristram nagybátyjának hevületét gondosan eltitkolnia élete első – nem éppen ifjú – szerelme előtt: „És ha engedelmet nyersz, vele azon egy zófára ülni; 's ő alkalmat szolgáltat neked kezedet az övére tenni, őrizkedjél

²⁷ EDVI ILLÉS PÁL, *Öntanulás gyakorlatian tárgyalva*, Pest, 1843, 62–63.

²⁸ „Bő kutforrással kedveskedik pedig itten honi literaturánk is a' sok zsebkönyvekben és almanachokban (minők: Hébe, Aurora, Emlény, Hajnal) aztán a' több évi és kötetnyi Koszoruban, Honi Vezérben stb.” (I. m., 62.)

²⁹ „Az eredeti, vagy is magunk fejéből teendő dolgozásban a kísérleteket szép literaturai műveken kell kezdeni; minők például és névszerint: az ismeretes növények, állatok, építvények és eszközök leírása; ismeretes anekdoták vagy történetek, elbeszélések, levelek; s ugy léphetni terjedelmesebb munkák, szónoklatok és értekezések fogalmazásához és u.n. kísérletekhez (Essays).” (I. m., 120.)

³⁰ I. m., 136–137.

ezt cselekedni; mert kezdet az övére te semmiképen nem teheted a' nélkül, hogy ő a' tiednek mérsékletét ki ne tapogatná. ... E' szerint cselekedvén, mindég kíváncsi leszz azt megtudni, és ha ez által nincs meghódítva, 's szamarad³¹ mindegyre csak rugdalódik (a' minthogy ezt feltenni fontos ok is van), azzal kezd el orvoslását, hogy először is füleiden alól ereszz egykét Unczia vért ..." (Kedveskedő, 4).

Utoljára marad a fordítás összevetése az eredeti szöveggel.

A címet (*Szeretőzésre tanogató levél, Aglegények számára*) nem találjuk az eredetiben, ezt Edvi Illés adta. Mai szemmel nézve szegényesebbnek tűnik a fordítás, mint az eredeti: Edvi Illés számos alkalommal eltekint a bekezdésekre tagolástól és a tipográfiai jelek – leginkább a kötőjelek és kurzív – változatos használatának hű követésétől, amelyek rendkívül erős emfatikus színezetet adnak a szövegnek, s Sterne újszerű, különleges stílusa mutatkozik meg bennük. A lényegesebb fordításbeli eltérések a következők:

1. A kurzív elhagyása az egyik helyen a mondat maximajellegét semmisíti meg,³² és Edvi Illés nem követte az új bekezdést sem – ez igen gyakran előfordul máshol is –, tovább jelentéktelenítve ezt az egyébként igen fontos mondandót a levélben:

Always carry it in thy mind and act upon it, as a sure maxim, Toby –
"That women are timid:" And 'tis well they are – else there would be no dealing with them.³³

Jól elmédben tartsd, és mint bizonyos igazságra úgy építs rá, Tóbi Öcsém: hogy a' fejérnépek félénkek. És reánk nézve igen jó, hogy ők ilyenek, mert egyébként lehetetlen volna kiférni velők.

2. Edvi Illés elhagyja a szövegből Shandyné asszonyság és Trim nevét, helyette „feleségem” és „apródod” áll. Sajnos Trim esetében emiatt egy szójáték nem jön át a magyar szövegbe:

Shave the whole top of thy crown clean, once at least every four or five days...; lest in taking off thy wig before her, through absence of mind, she should be able to discover how much has been cut away by Time – how much by Trim.

Üstöködet tisztán és egészen lenyírd legalább is minden negyed ötöd napon...; hogy aztán, midőn Szeretőd előtt eszeden kívül lévén, feledtedből parókádat le találod venni, az semmiképen meg ne tudhassa, mennyit nyírt-el abból az idő, mennyit apródod.

A mellékszereplők neveinek elhagyását indokolhatja az, hogy az olvasó számára – aki feltehetően nem ismeri a regényt – így érthetőbbé válnak a szereplők kapcsolatai ebben a rövid részletben.

3. Edvi Illés egy pajzán allúziót tévesen vagy szándékosan másképp fordít, miáltal értelmét veszti a mondatot követő maxima:

³¹ Az eredetiben kiemelve a szó: „... and if she is not conquered by that, and thy ASSE continues still kicking, which there is great reason to suppose ...” Laurence STERNE, *The Life and Opinions of Tristram Shandy, Gentleman*, 2, Vienna, Printed for R. Sammer, Bookseller, 1798, 201.

³² Sterne-nek szokása, hogy a nevek és idegen kifejezések mellett kurzívvá emeli ki – igen gyakran a ³³ jellel a mondat előtt – a mondanivaló tanító jellegét.

³³ STERNE, 1798, 198–202.

Let not thy breeches be too tight, or hang too loose about thy thighs, like the trunk-hose of our ancestors.

– A just medium prevents all conclusions.

Nadrágodat soha se hagyd igen tágon, se bugyogósan alálógni az inadba, mint régi öreg apáink salavárdijokat. A' közepszer legjobban eleit veszi itt is mindennek. (*Edvi Illés fordítása*)

Nadrágod ne legyen túlságosan szűk, se túlontúl bőven ne lógjon-lityegjen lábszárodon, miként őseink buggyosnadrágja.

A helyes közepszer lehetetlenné tesz minden következtetést, hogy vaj' mit rejt a szára. (*Határ Győző fordítása, 1956*)

4. A levél befejezésekor egy félmondat – feltehetően szándékosan, talán a cenzúra miatt – elmaradt a fordításból:

There is nothing further for thee, which occurs to me at present –

– Unless the breaking out of a fresh war – So wishing every thing, dear Toby, for the best ...

Ezekén kívül már nincs több, a' mi számodra eszembe jutna. Azért, édes Tőbim, minden dolgaidhoz jó szerencsét kívánva ...

A kiszemelt részlet – egy retorikailag kiválóan megszerkesztett levél, amely azonban nem kapcsolódik olyan szorosan a történethez (Walter Shandy csupán azért írta, hogy agyonüsse azt a fél órát, amely a lefekvésig még hátravolt) – azok számára is jól érthető és szórakoztató olvasmányul szolgálhatott, akik egyébként nem ismerték a regényt. A fordított rész azonban éppen arról nem árul el semmit, ami a műben a korabeli angol és német kritikusokat annyira foglalkoztatta: a különös, leginkább semerre sem tartó történetvezetés, az állandó kitérők, az elmés és körülményes eszme-futtatások a legképtelenebb témákról, és az a sajátos humor, amely miatt a *Tristram Shandyt* az eredetiség fő reprezentánsának tekintették mind Németországban, mind a magyar irodalomban. Az első német fordító, Johann Friedrich Zückert³⁴ a hetedik kötethez írt előszavában mentegetőzik amiatt, hogy fordítása nem sikerült tökéletesre, és utal rá, milyen nyelvi és a kulturális különbségekből fakadó nehézségekkel kellett megküzdenie.³⁵ Részben ezzel magyarázható talán, hogy az angol regényirodalom e meghatározó művéről miért nem készült több mint két évszázadon keresztül teljes magyar fordítás.

Hartvig Gabriella

³⁴ *Das Leben und Meynungen des Herrn Tristram Shandy*, Berlin–Stralsund, Gottlieb August Lange, 1763–67.

³⁵ ... [Tristram] olykor olyan dolgokkal hozakodik elő, amelyek megvilágítása csak sokkal később következik, olykor egyik dologról a másikra minden kapcsolódás nélkül tér rá, olykor összefüggéstelen mondatokat használ, amelyek, mivel befejezetlenek, ezért homályosak maradnak, olykor provincializmusokat használ, amelyek egy német számára nem ismertek, és végül pedig olyan új szavakat talál fel, amelyeket alig lehet lefordítani; hosszú és egymásba csavarodó körmondatai, bizonyos személyekre és eseményekre való utalásai még az átlagos angol ember számára sem lehetnek ismerősek; mindez talán elegendő ahhoz, hogy az alkotó bocsánatot nyerjen tökéletlen munkája miatt ... (*Vorrede des Uebersetzers = Das Leben und die Meynungen des Herrn Tristram Shandy*, 2, Berlin, Gottlieb August Lange, 1771.)

A középkori francia költészet és József Attila

József Attilára kétféle úton-módon hatott a francia költészet: kezdetben, majd később is, egész pályája során, közvetve, a Nyugat nagy műfordító nemzedékének prizmáján áttörve, és közvetlenül, a szegedi és párizsi egyetemi évek eredetiben olvasott tananyagaként és persze „szabadon választott” olvasmányként. A Villon-hatást a József Attila-kutatás már alaposan feldolgozta, a Parnasse és a szimbolizmus, Baudelaire, Rimbaud, Cendrars, Apollinaire, Verhaeren nyomait is felfedezte Szabolcsi Miklós. A középkori francia – pontosabban provanszál – trubadúrköltészet hatását József Attila lírájára azonban – tudtommal – még senki nem mutatta ki szisztematikusan.

„Költőnk és kora” – ezt a címet adta József Attila egyik kései versének, méghozzá idézőjelben, talán kesernyős önironiával. Ráadásul József Attila játékosan magát az ihletet, a vers születését, a verset *in statu nascendi* teszi elénk: *Íme itt a költeményem. Ez a második sora.* Hogy a versről írott vers motívuma esetleg Lope de Vega *Szonett a szonettéről* c. művéből származhat, amelyet József Attila is olvashatott Kosztolányi Dezső fordításában, azt már Tverdota György felvetette.

József Attila ismerhette azonban Guilhem de Peitieu, avagy Guillaume, Poitiers grófja, Aquitánia hercege, az első trubadúr versét is, amely a középkori francia irodalom nagy ismerője, néhai Győri János professzorom szerint, az európai líra egyik nagy pillanata, s ugyanazt a lelkiállapotot, a versköltés mágikus állapotát rögzíti, mint nyolcszáz évvel később József Attila költeménye. Hadd idézzem most Guillaume d'Aquitaine *Farai un vers de dreit rien* című költeményének első és utolsó versszakát Weöres Sándor fordításában:

Verset formálok, semmiről;
nem rólam szól, se senkiről,
se ifjúkor szerelmiről,
nem is tudom,
e dalt bennem mi verte föl,
alva lovon.

...

Verset faragtam, nem tudom,
miről, és annak átadom,
akivel Anjou-ba dalom
eljuttatom:
ő kulcsot küldjön s lakatom
kinyithatom.

Guillaume d'Aquitaine-nek ez a verse, műfajára nézve *devinalh*, azaz rejtély, de nem enigma, „a költő nem a hallgatókat állítja rejtély elé, hanem megjátssza, hogy az ő számára rejtély: miről is fog énekelni... A vers ennek megfelelően tárgyról tárgyra ugrál, banális bölcsességeket és képtelenségeket hord össze... formailag szabályos vers; humoros műfajnak tekinthető, melyben a nonsense elemei is felbukkannak. Már a legelső ismert trubadúr, Guillem de Peitieu is írt devinalht”

– mondja Tótfalusi István a *Világirodalmi Lexikon*ban, és Guiraut de Borneilh versét idézi példa gyanánt:

Im egy vers, tán rossz, tán remek,
nem tudom, tárgya mi lehet,
sem hogy miről szól, hogy, miért,
s hogy jutott az eszembe épp;
megformálom, bár nem tudom,
s bár hangom nincs, eldalolom.

Idézzük fel a „*Költőnk és kora*” első versszakát:

Íme, itt a költeményem.
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen,
Címe: Költőnk és kora.
Úgy szállong a semmi benne,
Míntha valaminek lenne
A pora.

Guillaume d'Aquitaine, akinek mindössze tizenegy verse maradt fenn, többször is aposztrofálja verseiben a verset magát:

E vers, mondom, nem hasztalan,
ha hallván érted pontosan,
mert minden szó mértékre van
illetve itt,
s a dal, dicsérem kell magam,
szép és szelid.

Narbonne-ba, hova nincs utam,
szavam te vidd
s álljanak helyt, mint jómagam,
vers, rímeid.

Esteve-hez, kihez nincs utam,
szavam te vidd,
s álljanak helyt, mint jómagam,
vers, rímeid.

(*Merthogy virul a kikelet; Pus vezem de novelh florir*
Tótfalusi István fordítása)

vagy:

Barátaim, illendő lesz énekem,
több bolondság lesz benne mint bölcselem,
csupa öröm, ifjuság, és színültig szerelem.

(*Companho, faray un vers tot covinen*
Weöres Sándor fordítása)

és:

Verset faragva szunnyadok,
fekszem s élvezem a napot...

(*Farai un vers pos mi someilh*
Jékely Zoltán fordítása)

De idézhetjük Arnaut Danielt is:

Derűs, formás énekemben
szókat metszek, fúrok, vések...

(*En cest sonet, coind' e leri*
Weöres Sándor fordítása)

Guiot de Dijon verse keresztrímes, 8-7-8-7 szótagszámú sorokból áll, akárcsak a „*Költők és kora*” strófáinak első négy sora:

Zendülj vigaszomra, ének,
bátorítsd a szívemet,
ne érjen a nagy bú végett
sem halál, sem örület...

(*Chanterai por mon corage*
Fodor András fordítása)

Peire Cardenal így kezdi egyik gúnydalát:

Estribot-t készitek míves szabály szerint,
új szókkal, mesterit, mint Isten rendelé

és így fejezi be:

Bevégzem estribot-m, az kit rímbe szedék,
mint a grammatika és Isten rendelé;
ha mi rosszat leírtam, bocsássatok azért,
tevém, hogy ki-ki jobban szeretné Istenét
s sarkantyúm ézenék
a papok.

(*Un estribot farai que er molt maïstratz*
Tótfalusi István fordítása)

Rutebeuf így vall:

Rímet bár jó sokat faragtam,
itt az idő, hogy abbahagyjam

.....
Tettem, amit a test kívánt;
írtam dalt, verset egyaránt.

(*Rutebeuf bűnbánata, La repentance de Rutebeuf*
Illyés Gyula fordítása)

A vers mint a költői tevékenység alanya és tárgya, sokszor szerepel József Attilánál is:

Verset írok, hogy szórakozz

(*Ó, Európa*, 1927)

Vers, eredj, légy osztályharcos

(*Szocialisták*, 1931)

Ezt, mikor éhen összeestem,
tisztes bosszúból verselém,
mert meghalok, de ő e versben
örökké él e sártekén.

(*Bethlen István*, 1929)

(Ez egyébként a *sirventes* műfajához sorolható, akárcsak az *Egy költőre*.)

virág volt ez a vers, almavirág –

(*Medáliák 3*, 1929)

költsél epedő verseket.

.....
a tőkéseké a haszon.

(*A tőkések hasznáról*, 1933)

s a többi nép közt elvegyültem én
majd kiváltam, hogy azután kiváljon
sok gondom közül ez a költemény.

(*A kövezen*, 1935)

Ha költenél s van rá költség
azt a verset heten költsék

(*A hetedik*, 1932)

Még folytathatnánk az idézeteket, amelyek egyenként és önmagukban nem bizonyítják a középkori francia költészet hatását, hiszen a *vers a versről* toposz a magyar költészetben is megtalálható a manierizmus óta (például Koháry István-nál). Tudjuk viszont, hogy József Attilát érdekelte a verstan, és hogy első egyetemi szereplése Dézsi Lajos régi magyar irodalomtörténeti szemináriumán, 1924. október 30-án Csáti Demeter Pannónia megvételéről szóló énekének elemzése volt. Kovács Sándor Iván idézi erről szóló tanulmányában Sík Sándor emlékezését: „József Attila hosszan fejtegette azt a kedves eszméjét, hogy a verseket úgy kellene nyomtatni, mint a zeneműveket; mint ahogy azok fölé odaírják az előadásra szóló utasításokat (andante, adagio stb.), a versek elé is oda kellene írni, hogy milyen versformában vannak írva, és hogy milyen tempóban kell szavalni őket. Lassan

kiderült, hogy egész elmélete van a magyar ritmusról, mégpedig nagyon eredeti és tudományos szempontból is egészen komoly. ... megkérdeztem tőle, nem volna-e kedve a most kifejtett ritmikai elméletet részletesen kidolgozni, és disszertációként nyújtani be hozzám... Tetszett neki a gondolat és mindjárt megegyeztünk a két melléktárgyban is, ... francia irodalomra és nevelésstanra gondoltunk... azzal váltunk el, hogy hamarosan nekifog a munkának."

József Attila nem írta meg a doktori disszertációt, de több versében alkalmazta azt, amit Sík Sándornak kifejtett: az *Elégia*, az *Óda*, az *Ars poetica*, az *Alkalmi vers* ugyan nem a versformára, hanem a műfajra utal, de találunk tempójelzéseket is, például *Lassan, tűnődve*.

A Párizsban töltött egy év alatt, 1926–27-ben, noha a Sorbonne-t nem túl gyakran látogatta, megismerkedett az ófrancia leíró nyelvtannal és a középkori francia irodalom történetével is. René Doumic számtalan kiadást megért irodalomtörténete, amiből hazatérése után Szegeden vizsgáznia kellett, természetesen említi Guillaume de Poitiers-t, bár az egész trubadúrköltészetet elég sommásan intézi el: „Malheureusement... les chansons du Midi, intraduisibles dans notre langue, ont peu de valeur pour nous: la préciosité de la forme n’y a d’égale que la recherche de rythmes que nous ne pouvons saisir. Cependant l’influence de nos troubadours se fit sentir, en Italie surtout, en Espagne et jusque chez les Minnesinger d’Allemagne.”

Talán nem tévedünk, ha azt gondoljuk, hogy ez a minősítés nemhogy elriasztotta volna József Attilát, inkább felkeltette az érdeklődését, és valószínű, hogy Raynouard-nak az ajánlott olvasmányok jegyzékében szereplő *Choix de poésies originales des troubadours* című antológiáját is tanulmányozta.

A trubadúrköltészet leggyakoribb strófatípusa a *cobla*, s annak egyik jellegzetes válfaja a három rimből álló, hétsoros, *abbaccb* vagy *ababccb* rímelésű strófa. A „Költők és kora” rímelése az utóbbival azonos. De ugyanez a rímképlete az 1928-ban, tehát Párizs után keletkezett *Csüngője voltam* kezdetű versnek és az 1936-ban írt *Levegőt!* rímképlete is ez. A *coblas dissolutas* versszakokon átívelő bravúros rímelése is megtalálható József Attilánál. Az 1934-ben írt *Ősz* rímképlete *aabc ddbc eebc ffbc*, az 1936-os *Ne bántsá* rímképlete pedig *aabc ddbc eefg hhfg*.

A provanszál költészetben gyakori a több strófán végigvonuló azonos rímek alkalmazása. Ilyen az 1936-ban írt *Kiáltás* rímelése: *aaabaab* mind a három strófában, s az utolsó sor azonos („félek a büntetéstől”).

Az 1936-ban keletkezett *Balatonszárszó descort*-nak tekinthető, amely a *Világ-irodalmi Lexikon* (Kovács Endre) szerint: „gyakran több nyelven írt, játékos... költői műfaj. Versformáját többnyire a szabálytalanság jellemzi; P. Le Gentil szerint a különböző szerkezetű strófák egymásutánjában a válságos lelkiállapotban hanyó-dó lélek hullámlása, izgatottsága és rendezetlensége jut kifejezésre... A 12. sz. trubadúrok akkor tekintették igazinak, ha strófáinak nyelve is különbözött.”

Lássuk hát a *Balatonszárszó* szerkezetét:

Az I.-gyel jelölt első rész három keresztrímes, négysoros versszakból áll, tízes és tizenegyes szótagszámú jambikus sorok váltakoznak benne. A II. rész két keresztrímes, négysoros, anapesztusi lejtésű strófából áll. A III. rész önmagán belül is változatos: kétszer négy, hétszótagos, páros rímű sor fog közre egy tizenhatszótagos rímtelen sorpárt, s az első két sor franciául szól:

Je n’ai pont de thèmes
excepté que je t’aime

Bizonyos értelemben *descort*-nak tekinthető *A Dunánál* is, amely három, római számmal jelölt részből áll. Az első rész négy, *ababcc* rímképletű strófából áll, a második három kereszttrimes, négysoros versszakból, a harmadik rész pedig négy kereszttrimes nyolcsoros strófából.

És itt most hadd rugaszkodjam el a tanulmány címében szereplő középkortól, az utóbb említett verset ugyanis a modern francia költészethez is fűzik eddig ki nem mutatott kapcsolatok. *A Dunánál* forrásvidéke Paul Valéry *Tengerparti temetője*, noha az utóbbi inkább ismeretelméleti, az előbbi pedig inkább ontológiai kérdéseket vet fel. József Attila már egy 1928-ban írt levelében említi Valéryt. Ezt írja október 20-án Vágó Mártának: „...sok franciát olvasok, most éppen Valéry Eupalinos-át, hogy szégyent ne valljak véletlenül se majd hivatalomban”. Olvasta egész biztosan a *Tengerparti temetőt* is, franciául is és Kosztolányi fordításában is, amelyet Rába György Kosztolányi egyik nagy lélegzetű kései fordításaként aposztrofál. A két vers tüzetes elemzése helyett hadd említsek most csupán két fontos momentumot. A tenger és a temető egymásra vetítése Valérynél a helyszínből, szülővárosának a tenger partján található temetőjéből indul ki. József Attila szülővárosában, a nagy folyam rakodópartján ül, ahol a hullám ringat, mesél, mint a rég halott anya és mos, mint a parasztasszonyok a folyóban, mint a mosónő a mások szennyését. És most idézzük szó szerint a negyedik versszakot:

A Duna csak folyt. És mint a termékeny,
másra gondoló anyának ölen
a kisgyermek, úgy játszadoztak szépen
és nevetgéltek a habok felém.
Az idő árján úgy remegtek ők,
mint sírköves, dülöngő temetők.

Az első négy sor képe szervesen következik a második versszakban felidézett anyaképből. De hogy kerül ide a temető? Hogy kerülnek a sírkövek a kisgyermekként játszadozó, nevetgélő habok helyére? Természetesen Valéry *Tengerparti temetőjéből*. Mondhatnánk persze, hogy a halott anya képe indukálja a kidőlt-bedőlt sírkövek, a temető látomását. De van egy bizonyítékunk. Igaz, hogy nem ebben a versben, hanem a „*Költőnk és kora*” első strófájában:

Íme, itt a költeményem.
Ez a második sora.
K betűkkel szól keményen
címe: költőnk és kora.

A *Tengerparti temető* nyolcadik versszaka Kosztolányi fordításában így kezdődik:

Ó, csak magam, magamnak és keményen,
egy szív mellett, hol buzdul költeményem,

A „*Költőnk és kora*” hasonmás kiadását kísérő tanulmányában Tverdota György közlésezi a harmadik sor korábbi változatát: *szabály szerint költi kényem* – ez állt eredetileg a kéziratban, ezt javította József Attila „keményebbre”.

Érdemes tovább idéznünk Valéryt:

az Úr s a tiszta Esemény között,
várom sötét, keserű, büszke szóját,
nagyságos Énem felzengő ehóját,
amelyben az öblös jövő dörög.

És József Attilát:

Úgy szállong a semmi benne,
mintha valaminek lenne
a pora.

Úgy szállong a semmi benne,
mint valami: a világ
a táguló űrben lengve
jövőjének nekivág, ...

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a középkori és a modern francia költészet egyaránt a virtuóz formában megjelenő gondolatisággal, a szépség és az értelem egységével hatott József Attilára, vagy hogy az ő rímét idézzük: a *kellem* és a *szellem* egyidejű megtestesülésével, amely egybevágott saját költői törekvéseivel és karakterével.

Tóth Éva

SZILÁGYI MÁRTON

KÁRMÁN VAGY FANNI?

(A *Fanni* Hagyományai szerzőségének kérdései)

Toldy 1843-as szövegkiadása és előadása, amely Kármán újráfelfedezését jelentette, egyértelműen a *Fanni* Hagyományait kezelte a megkonstruált életmű legfontosabb darabjaként.¹ Ez – a koncepció kikövetkeztethető előfeltevése szerint – összekapcsolódott Fanni létének meg nem kérdőjelezésével is. Ahogyan Toldy későbbi szintézisei tanúsítják, a fiktív nőalak valóságos szerepének feltételezése ingadozott ugyan a teljes vagy a részleges elfogadás között, sőt a mű létrehozásában betöltött funkció is módosult, a szerzőségtől egészen az ihletadásig. Mindazonáltal Toldy koncepciójának alapjához tartozott, hogy Kármánt fontos, ám mégis csupán járulékos módon hozzákapcsolta ehhez a kisregényhez. Fried István joggal utalt arra, hogy a felfedezői aktus mögött a magyar irodalmi kánon történeti korpuszának teljessé tétele húzódnak meg, s ez az érzékenység reprezentatív epikai műformájának, a levélregénynek a végre megtörténő visszaüllesztése miatt lehetett ennyire lelkesülten elismerő: „Mintegy pótolni látszott [a kisregény – Sz. M.] a magyar Werther-korszakot; a magyar felvilágosodás és klasszicizmus stíluspluralizmusát egészítette-teljesítette ki, tanúsítván a magyar irodalmi rendszer egész voltát, meg azt, hogy a magyar irodalomban viszontláthatók és fölfedezhetők például az európai regény fejlődésének állomásai”.² Emellett azonban számon kell tartanunk Halász Ignác 1878-ban megfogalmazott, figyelemre méltó szempontját is: „Minden jel arra mutat, hogy Toldynak az a gondolat hízelt, hogy nekünk is legyen egy kitűnő nőírónk.”³ A kérdés ugyan nyilván nem ilyen egyszerű, hiszen Toldynál még hiányzik a nőírói szerep felmutatásának erős hangsúlya. Halász Ignác megjegyzése azonban bizonyos értelemben valóban a lényegre rögzíti: felhívja a figyelmet arra a jelenségre, hogy Toldy felfedezői aktusának létezett egy olyan korai értelmezése, amelyet egyfajta feminista jellegű kánonbővítő törekvésként is minősíthetünk.⁴

Az 1843-as kiadás fogadtatásáról vannak szórványos adataink. Magán a kötetben a következő ajánló sorok voltak olvashatók: „E második folyam [ti. a Nemzeti Könyvtáré – Sz. M.] három jeles írónkat veszi elénkbe a XVIII. d. [azaz Kármánt, Fannit és Csokonait – Sz. M.], hármát a XIX. d. századból [azaz Kis Jánost, Vitkovicsot és Gombos Imrét – Sz. M.]. Amazok közt van KÁRMÁN J., az Urania egykori lelkes kiadója, egy a maga korát értelmi s költői felfogásban s ízlésben jóval megelőző író; a művészi prózájának a múlt század végén Kazinczy mellett legszerencsésebb művelője, s egykor bizonyosan classicus szerzőnk, ha kora halál

¹ Ez a dolgozat része egy hosszabb, az Uránia körüli kérdéseket vizsgáló tanulmánynak. Toldy Kármán-koncepciójára lásd korábbi írásomat: *Kármán József XIX. századi újráfelfedezése*, ItK, 1993, 248–255.

² FRIED István, *A (túl)érzékeny posztmodern: Fanni – mai hagyományai*, Palócföld, 1995/6, 500.

³ HALÁSZ [= FISCHER] Ignác, *Kármán József: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., 1878, 36.

⁴ Elméleti támpontul lásd Lilian S. ROBINSON, *A szöveg elárulása: Feminista harc az irodalmi kánonnal*, ford. AMBRUS Judit, Helikon, 1994, 443–455.

nem fosztja meg tőle irodalmunkat. És őt FANNI nélkül úgy nem gondolhatjuk, mint a francia nem Boursaultot az örök becsű *Babet* nélkül, mint az angol nem Sternét *Elizája* nélkül. S valóban, literaturánk nem bír semmit az érzékeny nemben olly mélyet, valóságával olly meghatót, mint a szerelem és szülői keménység ez áldozatja, e szeretetre legméltóbb asszonyi lélek leveleit és naplóját; mellyeket azért barátja becses írásaival együtt a hálátlan század feledékből elővonva, egy méltányosb kor részvételének mutatunk be.”⁵ Toldy (D. Schedel F. betűjegy alatt) így ajánlotta 1844-ben a Nemzeti Könyvtár legújabb köteteit: „Kisfaludy K. után következtek Kármán Irásai, Fanni Hagymányai és Csokonai Minden munkái [a kiemelések az eredetiben – Sz. M.]: az első és második félszázadi feledékből felköltve; a’ harmadik egyik leggazdagabb szelleme literaturánknak, ki, ha egykor a’ legnépszerűbb költő volt formai könnyűsége miatt, most, ez első teljes kiadásban, tehetségei egész körében feltüntetve – mint erősen hiszem – a’ legfinnyásb izlésűek előtt is tartalmasságánál fogva első rangú írónk közt foglalandó helyet.”⁶ Gyulai Pál – fél évszázad távolából – 1887-ben így emlékezett vissza egyik egyetemi előadásában a fogadtatásra: a *Fanni hagyományai* „nagy sensatiót keltettek, a pszikológiai [sic! – Sz. M.] kedélyrajz, a stylus könnyedsége” bámulatot ébresztett.⁷ A korabeli recepció alapján ez a megállapítás nem tűnik túlzásnak. A Honderű így adott hírt a megjelenésről 1843. november 18-án: „Igen érdekes olvasmányul ajánljuk különösen szépeinknek a *Nemzeti könyvtár* czím alatt D. Schedel F. által szerkesztett érdekes füzeteket is, mellyek a napokban jelentek meg Hartleben urnál igen csinos kiadásban. A II. Folyam X füzetben egyesíteni fogja Kármán J. írásait, Fanni hagyományait, Csokonai Vitéz M. munkáit és Gombos I. színjátékait. A most megjelent két füzet a két első s Csokonai munkáinak egy részét foglalja magában. Fogadja hálás köszönetünket e százszor érdekes gyűjteményért valamint az azt pártoló Kisfaludy-társaság, úgy a tudós Schedel F. ur és a semmi költséget nem kimélő derék Hartleben ur is. E füzetek idővel gyönyörű nemzeti könyvtárrá halmosodandának.”⁸ A Regélő Pesti Divatlapban a megjelenésről hírt adó tudósítás, amelyet E. betűjegy jelez (feltehetőleg Erdélyi János nevét rejtve),⁹ így szól: „A’ nemzeti könyvtár’ második folyama is megindult; tiz füzetben. Az első füzet Kármán J. írásait, és Fanni hagyományait hozza részben; folytatását a’ második füzetben olvasandjuk. Első felnyitásra Fanni és Kármán’ arczképeiket látjuk egymás mellett. Emez Pest’ Alcibiádjá, a’ mult század’ végén, amaz egy epedő Mignon, Kármán’ kedvese, de neki birhatatlanul. Nem fogjuk elmulatni, hogy Kármánról és Fanniról bővebben szóljunk, míhelyt ennek hagyományait, mellyek eddig is nem hogy kielégítettek [sic! – Sz. M.] volna, de valósággal bensőnkben ragadtak meg, teljesen birandjuk.”¹⁰ S bár az itt ígért későbbi elemzés elkészültéről nincs tudomásom, maga Toldy is visszatért egy évvel később a kötet hatására, beleágyazva egy nagyobb fejtegetésbe, amely a *Nemzeti Könyvtár* sorozatáról szól: „Ugy hittem tehát, lényeges szolgáltatot

⁵ *Kármán József írásai és Fanni hagyományai*, kiad. D. SCHEDEL [TOLDY] Ferenc, Pest, 1843, hátsó borítólap.

⁶ *Életképek*, 1844, I, 6, 296.

⁷ *Kármán József élete és művei*, Dr. GYULAI Pál előadásai után kiad. APOSTOL Pál, 1886/87, II-ik félév, Bp., 1886/87, 4.

⁸ Honderű, 1843, II. félév, 20, 631–632.

⁹ Korompay H. János szíves szóbeli közlése.

¹⁰ Regélő Pesti Divatlap, 1843, II. félév, szeptember 24., 792; lásd még a megjelenésről szóló rövidebb, leíró jellegű, névtelen híradást: *Uo.*, 1843, II. félév, szeptember 10., 662. – Az adatokat Korompay H. Jánosnak köszönhetem.

teszek az irodalomnak, teszek a nemzeti becsületnek, ha eszközlője leszek egy gyűjteménynek, melly (fenálló jogok sérelme nélkül) lassankint egyesíteni mind azt, mit a lefolyt századokban 's a jelenben, a magyar értelmiség akár történetileg emlékeztetést, akár önállólag felélesztésre méltót előrehozott. Ohajtásnak is sok, kivitelnek még több: de meg kellett kezdeni, mit Révai több mint félszázad előtt nem minden szerencse nélkül megkezdett. És közte és köztünk félszázad – mit mondok? századokat felérő félszázad. 'S megtevém a Kisfaludy-társaságban az indítványt. A Kisfaludy Károly neve szárnyai [sic! – Sz. M.] alatt a megindulás szerencsés, hogy ne mondjam, fényes volt. Következett a második folyam, megnyitva Kármán írásaival, Fanni hagyományai, miket Csokonai minden munkái követtek, és Kis János versei fognak: tehát külön korok jelesei, részint elfeledettek 's így új életre felhíva, mint az első kettő, részint korának egykori bálványa, Csokonai, 's az ezt követő időszak egyik dísz, Kis. 'S mind e mellett, legyünk őszinték, semmi pártolás. Egyesek meglepetéssel olvasták Kármánt; 's Fanni írásait a legszébbhez sorolták, mit irodalmunk előhozott; Csokonai eddig célba sem vett teljességben, correctioval, csínban és olcsóságban lép fel: 's az időszaki sajtó, az irodalom iránti hidegségében alig említi cím után, 's a közönség ehez képest semmi jelét sem adja tetteles részvételének."¹¹ Toldynak ez a reflexiója a továbbiakban teljes egészében Csokonaival foglalkozik ugyan, mindazonáltal a Kármán és Fanni szerzőségének elkülönítését itt is főntartó megjegyzésnek jelentőséget lehet tulajdonítani. Egyrészt amiatt, mert az irodalmi sikert jelentő auktor ebben az összefüggésben inkább Fanni lesz, a *Fanni' Hagyományainak* a kiadásban juttatott kiemelt szerep ilyenformán a szöveg szerzőségét jelölő női nevet is fölruházza valamiféle jelentősebb, klasszifikálódott státussal; másrészt pedig a kötet sajtó alá rendezőjének ez az értékelése az olvasói reagálásról messzemenően egybecseng Erdélyi véleményével. Vagyis a negyvenes években Fanni valóságos létezésének elfogadása magában foglalhatta az írónk korabeli társadalmi státusának megerősítését egy nagyjából 50 évvel korábbi példa segítségével.

Ennek egyik első jele Kerényi Frigyes két verse volt (*Fanni Hagyományainak olvasása után*;¹² *Fanni és Kármán*).¹³ Különösen az első érdekes ebből a szempontból, hiszen Kerényi itt Fannit mint a lírai én számára emlékezetben felidézhető szerzőt állítja be, a felidézés aktusa pedig magának a műnek, a saját kezű *Hagyományoknak* az értő, érzékeny befogadása révén valósulhat meg. Kerényi számára úgy volt lírai élményanyaggá transzponálható Fanni léte, hogy – erőteljes allúzióval – az egykori szerető, a műbeli T-ai Józsi pozícióját teremti újra, főntartva a szöveg általi közvetítettséget, s így az emlékezet szerepét is. Ennek a nagyon szép stiláris regiszterben megszólaló, finom költői pozíciónak köszönhetően Kerényi nem túlságosan nagy terjedelmű életművének ez a költemény az egyik legjelentősebb darabja lehetett; így vélekedett erről Petőfi is, amikor az *Úti levelekben* – egy igaztalan kritikán háborogva – cím szerint pontosan ezt a verset emelte ki ellenpéldaként: „Te pedig, barátom, légy nyugodt, s írd több olyan verseket, mint a »Fanni hagyományainak olvasásakor« [sic! – Sz. M.] vagy a »Ganovszky Pálhoz« vagy számos egyebek; s míg a csöcselék azt kiáltja rád, hogy nem vagy költő, addig a múzsa lehajlik hozzád egéből, s homlokodat megcsókolván ezt mondja: »Kedves

¹¹ Budapesti Híradó, 1844/87, 375. – A *Hazai irodalom* rovatban, S. F. [= SCHEDEL Ferenc] aláírással. Az adatot Korompay H. Jánosnak köszönöm.

¹² KERÉNYI Frigyes, *Költemények*, Pest, 1844, 184–185.

¹³ KERÉNYI Frigyes, *Ujabb költemények*, Pest, 1846, 72.

gyermekem!»¹⁴ Petőfi idézett véleményének ugyan a *Fanni' Hagyományai* korabeli recepciója szempontjából nincs relevanciája, hiszen Kerényire vonatkozik csupán; ám segíthet láthatóvá tenni egy másik összefüggést. Ugyanebben a prózai művében Petőfi rendkívül elítélőleg nyilatkozik Goethéről, ráadásul éppen a *Werther* kapcsán: „Góthe szíve agyag volt, komisz agyag, nem egyéb; nedves, puha agyag, mikor ostoba Wertherjét írta, azontúl pedig száraz, kemény agyag.”¹⁵ Csakhogy 1847-ben még nem jelentette ugyanazon poétikai hagyományt a *Werther* és a *Fanni' Hagyományai* – láttuk, ezt maga Toldy sem hangsúlyozta még ekkor –, ilyenformán pedig Fanni szerzőségének feltételezése magában foglalta a Goethétől való függetlenséget. Ez pedig nyilván meg is könnyíthette a *Hagyományok* irodalmi recepcióját, hiszen nem kellett a Goethe-ellenes kritikák hatálya alól kimenteni.¹⁶ Fanni valóságos írói státuszának ezt a lehetőségét valószínűsíti két másik, Petőfivel részben érintkező adat is.

Szász Károly egyik álneven publikált versében (*Petőfiné naplója olvasásakor*) Szendrey Júliát ünnepelve, előzményként és ihletadóként említi Fannit, a címadással pedig – tudatosan vagy öntudatlanul – Kerényi költeményére játszik rá, Fanni nevének helyére illesztve be a megszólított írói nevét; hiszen a versnek az volt az apropója, hogy Szendrey Júlia naplófeljegyzéseinek egyik részlete megjelent a győri *Hazánkban*:

„Vagy tán a régi multból *Fanni* lelke
Szeliden, lágyan lelkedre fuvalt?”¹⁷

Fanni itt nyilvánvalóan irodalmi ősképpé emelkedik: a nők által művelt irodalom esztétikai mércéjeként kerül elő. Szendrey Júlia teljesítménye azáltal válik ugyanis recipiálhatóvá, hogy nem hagyományt teremt, hanem hagyományt folytat; egyrészt a társadalmi szerep tekintetében (hogy tudniillik íróként lép föl), másrészt pedig a választott műforma miatt is, hiszen naplót alkot, amely eszerint nincs messze a *Fanni' Hagyományaitól*. Szász Károly verse nyilvánvalóan rögzített egy irodalmi közmegegyezést; amikor ugyanis Gyulai Pál Szászhoz írott levelében kifejti erről a versről a véleményét, természetesen és öntudatlanul veszi át az összevetést, még ha érez is értékbeli különbséget Fanni és Szendrey Júlia irodalmi teljesítménye között, illetve vannak is komoly fenntartásai. Mindazonáltal az összehasonlítás alapjául szolgáló szemléletet egy pillanatra sem függeszti fel: „Petőfiné naplója igen szép – bárha Fannit nem közelíti meg – de helyes volt-e kiadni, de illet-e Petőfihez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolódni, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképen csókolta meg keztyűt. Még képét is kiadatja!! Nem jobb lett volna-e majd évek vagy éppen halála után beszélni el mindezt a közönségnek? Nem szebb lett volna-e ereklyeként őrizni a világ szemei előtt, s nem tenni

¹⁴ PETŐFI Sándor *Összes művei*, V, s. a. r. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Bp., 1956, 44–45. – Petőfi pontatlanul idézi mindkét verscímet; a második cím ugyanis az 1846-os Kerényi-kötetben *Gonovszky Pálnak*, igaz, a tartalomjegyzékben valóban *Gonovszky Pálnak* olvasható, s egyéb adat híján egyelőre eldönthetetlen, melyik a sajtóhiba.

¹⁵ PETŐFI, i. m., 59.

¹⁶ Petőfi Goethe-ellenes véleményére és ennek gyökereire lásd MARTINKÓ András, *A prózairó Petőfi és a magyar prózastílus fejlődése*, Bp., 1965, 283–285, kül. 284.

¹⁷ Petőfi-adattár I: *Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban*, s. a. r. KISS József, Bp., 1987, 153 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 11).

ki látványul, hogy büszkén elmondhassa lássátok milyen kedves babám van nekem. Nállamnál senki inkább nem tiszteli Petőfit és nejét, de éppen ezért igen tudok boszorkodni, midőn az egyik páratlan türelmetlenséggel akarja másokra tukmálni nézeteit a másik pedig ott kezdi írói pályáját, hol tulajdonképpen végeznie kellett volna – életírójának. Hanem azért Petőfi még is nagy költő, neje még is dicső leány!”¹⁸ Gyulai a nyilvánosságra hozatal felelősségét elsősorban nem a naplót megalkotó nőnek róta föl, hanem férjének; ami – figyelembe véve Petőfi szerepét az asszonyneven publikáló Szendrey Júlia költői naplójegyzeteinek kiadásában¹⁹ – egyáltalán nem jogosulatlan megjegyzés. Gyulai tudta vagy sejtette az igazi körülményeket. A konkrét eseten túl azonban mindez azt is magában foglalhatta, hogy Gyulai a szubjektív naplójegyzeteknek a rögzítését ugyan természetesnek tekinti egy nő esetében, ám közzétételüket már nem. Legalábbis erre utal, hogy az ilyen természetű, személyes közlésformák megjelenését sokkal inkább életrajzi dokumentumként hajlandó elfogadni, mint irodalmi műként: a naplójegyzetek halál utáni közönség elé tárásának igénye ezt látszik igazolni. Bár ez nincs kifejtve, mindazonáltal ez is indokolhatja, hogy az 1840-es években még Gyulai is hajlandó a nők által létrehozott irodalom nemzeti mércéjeként elfogadni Fannit,²⁰ noha évtizedekkel később ő jelenti ki a leghatározottabban Kármán szerzőségét;²¹ hiszen mindaz, amit itt Szendrey Júlia ellenében felemlít, pozitív módon érvényes az írónőnek tekintett Fannira. Gyulai 1847-es megjegyzése egyébként szemléleti alapjait tekintve nincs messze attól a koncepciótól sem, amelyet 1858-ban fejtett ki az írónők létjogosultságáról; ezek a nézetek pedig – s különösen a körülöttük kialakult vita – bizonyos pontokon még akkor is összefonódnak Fanni fiktív szerzőségével.

Toldy kiadása után 1865-ben jelent meg újra a *Fanni' Hagyományai*, ezúttal egy olyan, Zilahy Károly szerkesztette antológiában, amely a magyar nőírók reprezentatív bemutatására vállalkozott.²² A gyűjtemény költői antológiának készült, csupán két prózai mű került bele, igaz, azok a kötet élére kerültek: a kisregény mellett Csernátoni Lóra „levelekben írt” elbeszélését válogatta be a szerkesztő.²³

¹⁸ Petőfi-adattár II: *Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, szerk. Kiss József, Bp., 1987, 58 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 12); a levél teljes szövegét lásd még – némileg eltérő olvasattal – Gyulai Pál levelezése 1843-tól 1867-ig, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., 1961, 32–33 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 4).

¹⁹ Erről lásd RATZKY Rita, Szendrey Júlia – egy pesti értelmiségi asszony = Uő., „De méreg a dal édes méze”: *Petőfi-tanulmányok*, Bp., 1996, 87–88.

²⁰ Itt szeretném megjegyezni, hogy Gyulai számára sem egyszerűen irodalomtörténeti vagy filológiai probléma volt a *Fanni hagyományai*, hiszen 1853-ban megjelentet egy hosszú elbeszélést *Fanni* címmel, ráadásul egy nők számára készülő almanachban: GYULAI Pál, *Fanni* [Elbeszélés] = *Nők könyve: Almanach MDCCCLIII-ra*, kiad. SZILÁGYI Sándor, Pest, 1853, 5–61. – Ez a novella kifejezetten a *Fanni hagyományai* újraírása. Ennek az intertextuális kapcsolatnak a részletes elemzését még nem végezte el az irodalomtörténet-írás (az elbeszélésre összefoglalólag lásd KOVÁCS Kálmán, *Gyulai Pál szépprózája*, Debrecen, 1976, 22).

²¹ GYULAI Pál, *Előszó Kármán József: Fanni hagyományai c. munkájához (1875)* = Gy. P., *Bírálatok – Cikkék – Tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., 1961, 325–326 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 5).

²² A kisregény kiadástörténetéről megbízható összefoglalás: KOZOCSA Sándor, *A Kármán József kiadások története (Az író születésének 200. évfordulójára)*, Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1968–69, Bp., 1971, 331–336.

²³ A kötet szerzői – a tartalomjegyzék névalakjai szerint – a következők: *Fanni hagyományai*; Csernátoni Lóra: *Irene levelei*; Molnár Borbára [sic!]; Ujfalvy Krisztina; Takács Terézia; Dukai Takács Judith; Malom Luiz [sic!]; Szendrey Júlia; Ferenczy Teréz; Majthényi Flóra; Iduna (Szász Károlyné); Vahot Sándorné [sic!]; Izidóra (Gr. Bethlen Miklósné); Gr. Wass Otília; Kisfaludy Atala; Wohl Janka; Szöllösi Nina; Teréz; Hajnalka. – *Hölgyek lantja: Magyar költőnők műveiből*, szerk. ZILAHY Károly, Pest, 1865.

Mivel a két szöveg időrendje is ezt indokolhatta, a *Fanni' Hagymányai* a könyv legelső szépirodalmi alkotása lett. Zilahy bevezető tanulmányából az is kitűnt, hogy ennek koncepcionális jelentősége van. Az antológia szerkezete – és a válogatásban meglévő feminista színezetű kánonátrendezési tendencia – miatt Fanni mint író nő szentesíti a magyar nők jogát az irodalom művelésére, létével éppúgy, mint alkotásával. Nagyjából úgy, ahogyan ezt egy évtizeddel később axiómaként Paulikovics Lajos megfogalmazta: „Fanni egyszersmind a magyar író nők ősjának tekinthető...”²⁴ Zilahy ezt nem mondta ugyan ki, de kiindulópontja ugyanez volt. Ebben nyilván komoly szerepet játszott az, hogy egy – akkor már több mint egy évtizedes lappangó, majd nyílt – vita befolyásolta álláspontját, így bizonyos fokig a polémiában való állásfoglalás is célja lehetett. Zilahy szerint a magyar történelem egyedülállóan kedvező helyzetet teremtett a nők kulturális tevékenysége számára: „Azon tisztos és méltó helyzetből, melyet a magyar nő a magyar nemzet háztartásában eleitől fogva – még a keresztyénység üdvös és irányadó befolyását megelőzőleg – elfoglalt, önként következett, hogy a női szellemélet nyilvánulása nálunk már a középkorban kevesebb akadállyal találkozott, mint sok oly országban, mely jelenleg a polgárosodás vezérlobogóját viszi Europa előtt.”²⁵ Ezt az állítást egy olyan listával igyekezett bizonyítani, amely Erzsébet „királynőtől” kezdve „Petróczy [!] Kata Szidónián” át a legendás Lósárdi Zsuzsannáig tart. A büszkén hangsúlyozott, évszázadokat átívelő tradíció ellenére az antológia csak a 18. század végétől indul: kronológiailag Molnár Borbála és Ujfalvy Krisztina a legkorábbi szerzők. Vagyis Zilahy kritikailag erősen megrostálta az anyagát: nemcsak a bevezetőben még emlegetett középkori vagy kora újkori alkotókat rekesztette ki, hanem a két, előbb említett költőnővel egykorú Vályi Klárát is (bár az előszóban még utalt rá). Ilyenformán Molnár Borbála és Ujfalvy Krisztina nem egyszerűen úttörőként, hanem a nők által létrehozott irodalmiság esztétikai minőségeként kerülnek az antológia első helyére; jelentőségüket pedig Zilahy szemében növelte az, hogy saját erejükből, autodidaktaként váltak költővé. Ezért jelenthetett megerősítést Fanni léte, hiszen így a prózaírók közül is fel lehetett mutatni egy hasonló őstehetséget ugyanebből a korszakból; ez pedig implicite azt is bizonyította, hogy a nők nemcsak a lírai műnemben tevékenykedhetnek sikeresen: „Hanem hogy a magyar nőnem szellemi élete minden ápolás nélkül, sőt szántszándékosan elhanyagolva is mily gazdag hajtásokra képes, annak, Fannival és Molnár Borbálával együtt megint Ujfalvy Krisztinában találjuk érdekes példáját.”²⁶ Az sem véletlen tehát, hogy a kötet Fannival kezdődik: ez a mérce fölállítása, sőt egyfajta tekintélyérvet is jelent. Zilahy számára ez az a mű – és ez az a szerző –, akiért valóban lelkesedhet, ráadásul esztétikai érvek alapján; mert Molnár Borbála és Ujfalvy Krisztina esetében még számos egyéb (életrajzi, fejlődéstörténeti, morális stb.) szempontot is szükségesnek látott mozgósítani a jelentőség körülírásakor. Feltűnő, hogy a világirodalmi párhuzamoktól az egész bevezetőben tartózkodó Zilahy itt és ekkor nem érezte túlzásnak az összehasonlítást: „Ekkorra [a 18. század végére – Sz. M.] esik föltünése egy ritka varázsu jelenségnek – egy bár futó de fényes csillagnak költészetünk láthatárán, a kinek jóformán

²⁴ PAULIKOVICS Lajos, *Történetünk kiváló 14 hölgye: Tizennegyedik és utolsó arckép: Fanni, Kassa és Vidéke*, 1878. május 21., 3.

²⁵ ZILAHY Károly, *Magyar író nők = Hölgyek lantja: Magyar költőnők műveiből*, szerk. Uő., Pest, 1865, XI–XII.

²⁶ ZILAHY, i. m., XXXII.

nevét sem ismerjük, egész sorsa, élete felől pedig csak annyit tudunk a mennyit a lánnglelkü Kármán, a mult század végén többek társaságában általa szerkesztett »Urania« című zsebkönyv hasábjain felőle, hátramaradt naplótöredékei bevezetésével köztudomásra hozott. *Fanniról* szöveg, kinek magasztos geniusát költőnőnk közül még mindeddig senkinek sem sikerült tulszárnyalni, sőt bár elérni is alig. Tovább megyek. A sentimentális nemből még összes prózai költészetünk terén sincs fejülhaladva. Mély érzésre és igazságra nézve megközelíti Werthert; egyszerűségében pedig még meghatóbb és emelkedettebb, és rajzában aránylag több a változatosság, mert a kép háttérben számos odatartozó mellék-alak jelenik meg: – az apa, a mostohaanya és testvérek, az elszegényedett özvegy urhölgy, T-ai Józsi: néhány szóval mind egyénekké domborodnak. A mi áll a részekről, nem kevésbé igaz az egészről is. A rövid mese (melyben hasonlóképp erősebb Werthernél), képekben gazdag, változatosságával vonz és igazságával kimondhatatlan érdeket gerjeszt. S a képek mily összhangban vannak egymással és a hangulattal! S e hangulat csapongásaiban is mi nemes, mélységében is mi átlátszó, tiszta! Mennyi hűség, következetesség az árnyalásban, átmenetekben – mennyi valódi báj! Itt minden a szívből fakad és minden oda foly vissza. És aztán minden izről-izre magyar.”²⁷

Zilahy koncepciójának megértéséhez ezen a ponton fontos számontartanunk a nőírókról az 1850-es, 1860-as években kialakult polémia némely tanulságát.²⁸ Fanninak mint prózaíróknak a fölmutatása ugyanis a vitának ahhoz a vezérmotívumához kapcsolódik, amely a nők által egyáltalán sikerrel művelhető műnemek vagy műfajok kijelölése körül folyt. A Hölgyfutárban már 1851-ben így fogalmazott egy álneves szerző egy némileg – talán valami rekonstruálhatatlan sajtóhiba miatt is – értelmetlenné torzult mondatban: „Ha az írók műveit pontosan megvizsgáljuk, tehát az itt mondottakhoz bő adatokat találunk. Kitűnik innét, milly mezőn működött legfényesebben a hölgyíróság Sapho [!] idejétől, egészen le a miénkig, ez mindig az alanyiség körében történt, s történik, az élet jelenségek minden létezetnek jeles költészetnek, – figyeletek, – emlékekbeni lyrai letűkrözésében [sic! – Sz. M.] nem pedig a művészet ama körében, melly tökéletes bevezést, tárgyilagosságot mint nélkülözhetetlent, föltételez, nem a dráma, hős költemény s regény körében.”²⁹ A nők számára sikerrel művelhető műfajok körét azután a vita szempontjából centrális szerepű, 1858-as Gyulai Pál-tanulmány jóval szigorúbban és bővebb indoklás után határozza meg: eszerint a líra sem minden korlátozás nélkül lenne alkalmas a nőíróknak. Gyulai ugyanakkor az írók feladatát határozottan a gyermek- és ifjúsági irodalom létrehozásában látja, ha más-hogy nem, legalább fordítások révén – ezért is dicséri Szendrey Júlia vállalkozását,

²⁷ ZILAHY, i. m., XXVI–XXVIII.

²⁸ A nőírók megítélésének társadalom- és mentalitástörténeti összefüggéseire a szakirodalom viszonylag kevés támpontot ad. A régebbi szakirodalomból – elsősorban az anyagfeltárás miatt – mindazonáltal említendő: BOROSS István dr. *Regényirodalmunk nőírói: Irodalomtörténeti tanulmány*, Bp., [1935]; BÀNHEGYI Jób, *Magyar nőírók*, Bp., 1939. – Vázlatos kísérlet, amely korábbi időszakra, az 1840-es évekre terjeszkedik ki: FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete: Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*, Bp., 1987, 713–727. – Legújabbban: HÁSZ-FEHÉR Katalin, Molnár Borbála levelező társasága, Irodalomismeret, 1996/1–2, 38–44; UHL Gabriella, *A magyar nőmozgalom első lépései*, Irodalomismeret, 1996/1–2, 34–38; FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”: A magyar írók története két századforduló között (1795–1905), Bp., 1996; KÁDÁR Judit, *Női írók – férfi irodalomtörténet-írás*, Kritika, 1997/1, 19–21.

²⁹ W. GH., *A hölgy-íróság*, Hölgyfutár, 1851. december 5., 2011–2012; erre az írásra polemikusan reagált: KEMPELEN Ríza [sic!], *Pár szó „A hölgy-íróság” tárgyában*, Hölgyfutár, 1852. január 16., január 17., 45–46, 49–50.

hogy Andersen meséinek átültetésére vállalkozott.³⁰ Zilahy szerkesztői koncepciójának nyilván ezzel a felfogással van lappangó vitája: mert bár ő is fönn tartja azt, hogy a nőknek bizonyos szubjektív műformák volnának alkalmasak – ne feledjük, az antológia alapvetően lírai karakterű –, jelentősen bővíteni igyekszik ezeknek a körét. Ehhez a főrekvéséhez pedig Fanni lesz az egyik komoly érv. Figyelemreméltó éppen ezért, hogyan kap helyet gondolatmenetében a *Werther*: nála ugyanis – elfelfevezése szerint teljesen logikusan – fel sem merül a Goethe-mű utánzásának vagy imitációjának lehetősége. Egyenrangú alkotásokként kerülnek egymás mellé, legfeljebb az irányzat, a szentimentalizmus köti össze őket. Zilahy itt más helyi értéket ad a *Werther*nek, mint a későbbi szakirodalom hatásvizsgáló, pozitivista iskolája, s ezáltal magát a feltételezett szerzőt, Fannit is klasszifikálja, mintegy Goethe társává emeli. Ez a gesztus pedig a nőírók teljesítményét jóval tágabb érvényességűnek mutatja, mint Gyulai normatív és preskriptív szemlélete, még ha kifejezetten – itt és ekkor – nem polemizál is Zilahy Gyulaival.

Zilahynak azonban a bevezetőben arra is választ kellett adnia, mi volt akkor Kármán viszonya a *Fanni'* *Hagyományai*hoz. A szerkesztő közreadót és – esetleg – átdolgozót látott benne: „Egészben véve ilyet csak női toll írhatott; noha Kármán simító keze a művön, eleitől végig nyomról-nyomra világosan látszik.”³¹ Ehhez a felfogáshoz sajátos, előzmény és folytatás nélküli szövegek közlő módszer is csatlakozott. Az antológiában közölt szöveg a *Napi Jegyzések és Levelek* I. darabjával kezdődik, a *Fanni' Élete* című szövegegység pedig csupán a bevezető tanulmányban olvasható: hiszen ez utóbbi, nem lévén a műbéli Fanni szözlama, Zilahy számára nem tartozott hozzá a műhöz.³² Ráadásul teljesen el is hagyta az *Egy Szó*

³⁰ GYULAI Pál, *Íróink (1858)* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., 1908, 272–307, kül. 299 skk. – Anélkül, hogy ehelyütt a vita teljes ismertetésére vállalkoznék, jelzem: erre a Gyulai-cikkre vitacikkkel reagált Brassai Sámuel (BRASSAI Sámuel, *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi Közlöny, 1858. április 25., április 29., május 2., 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449), majd Brassai ezen írásához kapcsolódott Egy dilettáns író (SZENDREY Júlia), *Szerény felszólalás*, Szépirodalmi Közlöny, 1858. június 6., 1702–1704, amitől aztán Brassai két ízben is elhatárolódik: BRASSAI Sámuel, *Tiltakozás*, Pesti Napló, 1858. június 27., 2–3; BRASSAI Sámuel, *Nyilatkozat a tiltakozáshoz*, Pesti Napló, 1858. június 29., 2. – A vitára – már Brassai állásfoglalására is – röviden utal: *Divatcsarnok*, 1858. május 4., 282–283. – Gyulaira reflektál Jókai is, Beniczkyne Bajza Lenkéről nyilatkozván: JÓKAI Mór, *Bajza Lenke munkái* (1858) = J. M., *Cikkek és beszédek*, 5, 1850–1860, II, s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Bp., 1968, 88–99. – Gyulai ellen foglal állást a Hölgyfutár egy névtelen cikke is, amelyet az első folytatáshoz fűzött lábjegyzet a következőképpen mutat be: „E szellemdúsan írt cikk – Polixena név alatt, – a »Kolozsvári Közlönyben« jelent meg, s mind tárgyánál, mind eszméinél fogva igen méltó a ra [sic! – Sz. M.], hogy lapunk olvasónői által is megismertessék. Hir szerint Polixena nem más, mint Erdély egyik legkitünőbb, legszellemdúsabb úrhölgye: gróf Lázár Mórné.” [Gróf LÁZÁR Mórné], *A nők írói jogosultsága*, Hölgyfutár, 1858. június 17., 543, június 18., 547. – Hasonlóképpen Gyulaival polemizál: SZABÓ Richárd, [A nőírókról], Délibáb, 1858. április 18., április 25., május 2., 187–188, 199–201, 212–213. – A vita 1862-es folytatásának legfontosabb dokumentumai: GYULAI Pál, *Nemzeti hárfa* (1862) = Gy. P., *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, Bp., 1927, 134–136; GYULAI Pál, *Kolozsvári album* (1862) = Gy. P., *Bírálatok – Cikkek – Tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., 1961, 81–82 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 5); GYULAI Pál, *Színházi dolgokról* IV. (1863) = Gy. P., *Dramaturgiai dolgozatok*, I, Bp., 1908, 486–493. – 1863-ban szólal meg Arany János is, Gyulai védelmében: ARANY János, *Nyilatkozat [A nő-írókról]* (1863) = ARANY János *Összes művei*, XI (Prózai művek, 2), s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., 1968, 456–459. – A vita ezen legutóbbi fázisának legjobb összefoglalása egyébként Németh G. Béla jegyzete az imént említett Arany-szöveghez.

³¹ ZILAHY, i. m., XXVI–XXVIII.

³² Ennyiben tehát nincs teljesen igaza Milbacher Róbertnek, amikor azt állítja: az előbeszédek „azért mindegyik kiadás részesei maradtak”. MILBACHER Róbert, *D. Schedel (Toldy) Ferenc úr hagyományai avagy a filológia dicsősége és bukása képekben = Fanni hagyományai*, szerk. ODORICS Ferenc, SZILASI László, Szeged, 1995, 117 (deKON-könyvek, Irodalomelméleti és interpretációs sorozat, 2).

az *Olvasóhoz* című részt, amely az *Uránia* I. kötetében a *Hagyományok* beharangozását végezte el. Ilyenformán Fanni írónői mivoltának fikcióját a szövegkiadásban is érvényesíteni tudta – s ezzel azt a komoly dilemmát is fölvetette, hol is húzódnak a *Fanni' Hagyományai* textusának határai: hiszen az akkor, 1865-ben egyáltalán olvasható három változat (az *Uránia* három kötetének folytatásos kölése, Toldy 1843-as kiadása és Zilahy antológiabéli publikációja) nem egyezik meg egymással.³³

Fanni szerzőségének fikcióját azonban nem csak Zilahy fogadta el.³⁴ E felfogás jellegzetes és nagy hatású képviselője Székely József volt. Az ő több különböző időpontban megfogalmazott koncepciója azért is kulcsfontosságú, mert a változások, módosulások mögött föltárható az az erőfeszítés, amely a fikciót az egyre kivédhetetlenebb ellenérvekhez igyekszik adaptálni.

1857-ben – ekkor még csak a Toldy-kiadás van forgalomban – Székely Fanny címmel közölt egy írást a *Nővilágban*. Neki ekkor Fanni személyisége volt a fontos, költői hangvételű cikkében egy ilyen szempontú rekonstrukcióra tett kísérletet: „A képzelet nem elég erős, egy ifju élet ily hiányos töredékeit kiegészíteni; s az emberi lélek isteni természetének finom és mély ismerete nélkül ne nyuljon senki e szent képhez, ujjá hegyével se érintse érzékeny voltát, nehogy e ritka szép virág himporát, az ártatlanságot lefujja.”³⁵ Mivel a szerző ilyenformán – a tények mellett – a képzelet illetékességét is kétségbe vonta, marad az áhítat: Fanni a szentség szférájába emeltetik, amit szűzies szerelmével érdemelt ki. Ez az ártatlan szent pedig megszentelte azt a Kármánt is, aki itt a szerelmes pozícióját kapja meg. Kettejük kapcsolata így mentes minden érzékiségtől, s kölcsönösen egyenrangú emberek viszonyának tétéleződik. Ezért bizonyítja Székely Kármán szellemi kvalitásait is, hiszen ahogy Fanni szentsége átsugárzott Kármánra, úgy ez az intellektuális erény visszaháramlik magára a lányra: „Kármán, a mult század végén élt és halt el csakhamar kedvese után, s a legelőkelőbb magyar írók egyhangú véleménye szerint, egyike volt és egyike még most is irodalmunk legelső prozaistáinak, kiből a correct irányu mint itéletű Toldy vallomása szerint, hatalmas dramaturgiai tehetség veszett el.”³⁶ Kármán erkölcsi magasrendűségét pedig a Fannihoz való életre szóló kötődés igazolja: „Kármán karjai között” lehel ki a lelkét a halált is mosolyogva váró Fanni, majd „csakhamar kedvese után” megy Kármán is. Ezt az érzelmi viszonyt aztán a keresztényi szerelem példájának tartja Székely; árulkodó viszont, hogy az ezzel párhuzamba állított példa a *Romeo és Júlia* – ez pedig elég erőteljesen utal arra, hogy a szerző itt milyen kód szerint is értelmezi a művet.³⁷ „A legromantikusabb szerelem, mit valaha költő festett, mondják: »Romeo és Julia«. Megengedem és el is hiszem. De a költői igazságszolgáltatás statarialis biróságától elnézve, a keresztyénség észjárásához mért gondolkozásmóddal lehetlen [sic! – Sz. M.] azt nem mondanom, hogy egészséges lélekállapot és nemes érzés mellett csak úgy lehet szeretni, a hogy Kármán és Fanny

³³ Erről az elméleti általánosítás igényével: MILBACHER, i. m., 114 skk.

³⁴ Itt említem meg pl. Greguss Ágostot, aki szerint Fanni volt „a nőiség legtökélyesb kinyomata”: GREGUSS Ágost, *Kármán és Fanni* = *Üő. Írói arcképek*, s. a. r. MELLINGER Kamilla, Bp., [1943.] 71–83, 81 (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 30).

³⁵ SZÉKELY József, *Fanny*, *Nővilág*, 1857. május 24., 305–306.

³⁶ SZÉKELY, i. m., 306.

³⁷ A *Romeo és Júlia* kódja szerint értelmezte a művet – jelzetten Székelyhez kapcsolódva – KÁROLY Gy. Hugó is: *Az „Uránia”-kör*, *Figyelő*, 1872. április 14., április 21., április 28., 170–171, 182–185, 195–197, kül. 184.

szeretett, s csak úgy lehet kimulni, a hogy ők elmúltak – a fáklya mely leégett, de ki nem oltatott!”³⁸

Ez, a *Fanni*’ *Hagyományaitól* már részben függetlenedő, novellisztikussá váló fikció akkor került veszélybe, amikor Székelynek egyeztetnie kellett ezt az éteri szerelmet a Kármán–Markovicsné kapcsolattal. Amikor 1860-ban először ő publikálta – egyébként filológiailag használhatatlanul – a levelezés szelektált anyagát magyar fordításban,³⁹ a fikció bizonyos elemeit el kellett vetnie. Föladta Fanni írónői mivoltát, viszont egybemontírozta alakját Markovicsnéével: „ugy sejtem, hogy az a titokzatos alak, a kit irodalmunk »Fanni«-nak nevez, tán költőített alakja M-grófnének.”⁴⁰ Ennek a megoldásnak kettős előnye volt: megmenekült a *Hagyományok* eredetisége, hiszen továbbra is valós történetnek lehetett tekinteni, másrészt meg lehetett menteni Kármánt mint hűséges szerelme. Ehhez természetesen fönn kellett tartani azt az egyébként bizonyíthatatlan előfeltevést, hogy Kármán életében csak egyszer volt szerelmes; ha pedig a Markovicsnéval folytatott viszonyról van dokumentum, akkor ez volt az az egyetlen szerelem, tehát csakis ez lehetett a mű alapja. Ezzel a koncepcióval természetesen megnövekedett Kármán írói jelentősége is. A holtig tartó hűséget Székely újabb mozzanatokkal támogatta meg: az író vérével pecsételte meg eme leveleket, sőt, utána halt kedvesének. Igaz, Székely elegánsan megkerüli azt a kérdést, ugyan honnan tudja, hogy Markovicsné meghalt volna Kármán előtt; „Azt Kármán életírásának adatai után tudjuk, hogy a fiatal férfi, kedvesének halálát sokáig tul nem élte; mint a Juliáét nem Romeo – noha a mi Romeónk, Mithridates kedves napi csemegéjéhez, a méreghez nem folyamadt. Mit a méregnek kellett volna végezni, elvégezték azt nála a lázas, a szenvedélyes indulatok, Acteonnak e saját urokat tépő ebei.”⁴¹

Fanni írónői mivoltának legteljesebb kiépítését Paulikovics Lajos végezte 1878-ban – azaz akkor, amikor már egy olyan nagy tekintély, mint maga Gyulai Pál cáfolta ezt a felfogást. Paulikovics írása egy olyan arcképsorozathoz volt mellékelve, amely „történelmünk kiváló 14 hölgyét” szándékozta bemutatni;⁴² vagyis a szöveg háttérében itt is nyilvánvaló a nőkhöz kapcsolódó ideológiai céltételezés. A szerző öntudatosan Toldyhoz csatlakozik, Székely második verziójáról tudomást sem vesz; nyíltan elhárítja viszont a cáfolatokat: lábjegyzetben utal arra, hogy „Gyulay” [sic!], „Szinyey” [sic!] és Beöthy Zsolt szerint Fanni csak költött személy, ő azonban Toldyval ért egyet. „Az éles eszű és mély belátású bíráló, Toldy, e napló-töredékben oly egyszerű, mesterkéletlen, mindennapi életképet lát, melyet a Wertherismus beteges kinövésének tartani alig lehet. A skepticizmus sok homályt eloszlat, de sokszor a legvilágosabb tényeket és eseményeket is ködbe burkolja.”⁴³ Székelyhez hasonlóan vélekedik Kármán állhatatosságáról, de ezt megpróbálja egyeztetni Toldy Alkibiadész-metaforájával: a látszólagos csapodár-

³⁸ SZÉKELY, i. m., 307.

³⁹ A kiadás korabeli recepciójára lásd a következő ismertetéseket: Nővilág, 1860. július 1., 430; Divatcsarnok, 1860. június 19., 199.

⁴⁰ *Kármán és M... grófné levelei*, kiad. SZÉKELY József, Pest, 1860, IV.

⁴¹ Uo., IV–V.

⁴² A sorozat a Kassa és Vidéke 1878. január 22-i számában indult, a rovat címe: „Hölgyek csarnoka”. A képen is ábrázolt, írásban is méltatott 14 nő a következők: 1. Mária királynő, 2. Szilágyi Erzsébet, 3. Beatrix királyné, 4. Rozgonyiné Szentgyörgyi Cecília, 5. Kanizsay Dorottya, Perényi Imréné, 6. Izabella királynő, 7. Lorántfy Zsuzsanna, 8. Dobó Klára, 9. Széchy Mária, 10. Zrínyi Ilona, 11. gr. Teleky Lászlóné, 12. Pálóczi Horváth Mária, 13. gr. Brunszvik Teréz, 14. „Fanni írónő”.

⁴³ PAULIKOVICS, i. m., 2.

ság örök hűséget takar. „Kármán irodalmi buvárlatai közben egy égből szállott, ragyogó gyöngyre, egy valódi Urániára talál, kit Fanni néven örökít meg, de vezetéknévét, a család iránti tekintetből elhallgatja. Ifju szerelme a költői lelkű, mély kedélyű és páratlan szépségű Fanni iránt első és utolsó is vala. A hölgy szintén lángoló hévvel rajong e testben, lélekben hódító daliáért. De az áldás és boldogság geniusai nem mosolyognak a szép lelkek frigyére. A sivár kedélyű apa, önző mostoha-anyja idegenkednek e házasságtól és Kármánt elutasítják. Az eszményien finom szervezetű és mély kedélyű Fanni leroskad a néma bánat súlya alatt és gyorsan, mint testvére, a rózsabimbó, hervadni kezd. Kármán értesülvén Fanni baljóslatú állapotáról, örülten siet haldokló ágyához. Fanni lelke kiderül; könnyein át mosolyogva üdvözli kedvesét; átadja neki hagyományát, egyetlen birtokát, Naplóját, ez érzelmekben gazdag kincsaknát; mosolyog a fehér ravatalra, mely készen várja; mosolyog az utolsó pillanatban, mintha azt suttogná: »A viszontlátásig nem sokára.«

A fájdalomtól sebzett Kármán, átdolgozza a Naplót és kiadja az Urániában, mint Fanni hagyományait. [...]

Kármán József, Fanni elhunytá után, hogy szívének tomboló fájdalmát enyhítse, a fővárosi hölgyek társaságában keresett szórakozást, kik rajongva csüggték a hódító Alcibiades ellenállhatatlan csábjain. Kármán mindég és mindenütt egy rokonlelket keresett, ki Fanni helyét elfoglalja és keblének végtelen ürességét betöltse, de nem talált sehoh. Fanni csak egy volt az ég alatt; a föld színén nincs többé párja; rá nézve az élet folytonos gyötrelmévé vált. E sorvasztó kínok között, szülei karjaiban kiadta lelkét és elröplött védszentjét felkeresni valahol, a tulvilági csillagok özőnében.”⁴⁴ Ez a hosszan idézett szöveg természetesen igen távol van már a szakszerűség Toldy Ferenc-i alapjaitól, viszont szinte katalógusszerűen foglalja össze azokat a Toldytól átemelhető elemeket, amelyeket Zilahy és Székely értelmezésével egybe lehetett építeni.

Ennek az egyre színesebbé s ugyanakkor egyre tartalmatlanabbá váló fikciónak a maradékát is csak akkor lehetett fönttartani a továbbiakban, ha legalább a mű alapjainak tekintett szerelem valóságát igazolni lehet. Prónai Antal például 1897-ben – a kisregény szubjektivitásából és lélektani hitelességéből kiindulva – Fanni ihletadó szerepét, vagyis valódi létezését tételezi fel, bár szerzőnek teljes egészében Kármánt tartja.⁴⁵ Végső soron persze ez a megoldás sem egyéb, mint Toldy 1867-es álláspontjának (Fanni és Kármán mint társszerzők) a finomítása.

Mások arra tettek kísérletet, hogy Markovicsné alakját is beépítsék a fikcióba – ha már letagadni nem lehet. Szana Tamás 1887-ben úgy vélte, hogy a Markovicsné-levelezés a lélektani magyarázatot szolgáltatja, merthogy a levelek bizonyítják Kármán reménytelen szerelmét, világfájdalmas hangulatát.⁴⁶ A grófnő ebben a konstrukcióban tehát a katalizátor szerepét töltötte be. Szócs Géza 1909-ben más megoldást választott: szerinte Markovicsné modell volt. „Markovicsné alakja sok vonással szolgált költőnknek Fanny alakjának megrajzolásához.”⁴⁷ Ezt támogató, megható történetet mesél el a finom lelkű nő boldogtalan házasságáról. Marék Antal a legutolsó, aki még magyarázatot lát Markovicsnéban: ő minden cáfolat ellenére 1941-ben is megpróbálja egyeztetni Toldy álláspontját (a grófnő naplójá-

⁴⁴ PAULIKOVICS, i. m., 2–3.

⁴⁵ PRÓNAI Antal, *Futó csillagok*, IV, Kármán József, Magyar Szemle, 1897. március 14., 123.

⁴⁶ SZANA Tamás, *Kármán József = Uő., Magyar költők szerelme*, Bp., 1887, 54.

⁴⁷ ZILAHY SZÓCS Géza, *Kármán és Markovicsné = Uő., Irodalmi tükörképek*, Lugos, 1909, 82.

nak meglétét és impulzusadó szerepét) és Szana ötletét (Kármán világfájdalmas hangulatát keresni a levelekben).⁴⁸

Az egyre nehezebben cáfolható ellenvélemények egyik ága viszont éppen a Markovicsné-levelezés és a *Fanni' Hagyományai* elválasztására törekedett. Voltaképp ez az eljárás Toldyban találhatott igazolást: hiszen ő 1867-es könyvében egy lábjegyzetben úgy vélte, „helytelenül” tekintik újabban a *Hagyományok* alapjának a levelezést.⁴⁹ Igaz, Toldy itt részletes indoklást nem adott. Mások azonban kerestek érveket. Beöthy Zsolt 1879-ben Markovicsné erkölcsi megbélyegzésével kívánta bizonyítani az össze nem illést: „Csodálatos, hogy valaki ez asszony élvsovár ajakára tudta képzelni Fanni imádságát. Mikor az ártatlan gyermek vonásai lebegtek előtte, hogy lerajzolja, Kármánnak bizonyára inkább el kellett felednie Markovicsnét, mint emlékeznie rá.”⁵⁰ A morális elítélés azonban nyilván nem a legkifogástalanabb érv, Beöthy leszámolója a legenda ezen ágával ezért nem is volt következetes: továbbra is főntartotta, hogy a mű tárgyát Kármán „életének egy ismeretlen, szomorú epizódja szolgáltatta.”⁵¹

Még ennek a bizonyos fokig felemás leszámolásnak is megvolt azért a hatása. Néhányan megpróbálták teljesen kikapcsolni a Markovicsné-szerelmet a magyarázatok közül, mások pedig megkísérelték kevesebbre értékelni, mint korábban szokás volt. Szivák J. Iván 1882-ben előzmény nélküli ötlettel állt elő: Kármánt és Fannit rokonította.⁵² Az azonosításnak egyrészt az az alapja, hogy Kármánnak is el kellett válnia kedvesétől – a levelek ezt bizonyítják csupán Szivák számára –, másrészt pedig az, hogy a szentimentális lelkület megvan a levelekben éppúgy, mint a kisregényben. Prém József viszont nem Kármánt és Fannit, hanem Kármánt és T-ai Józsit találja hasonlónak;⁵³ ennél azonban fontosabb szerepe van másik ötletének. Szerinte lehetséges, hogy az író saját (!) naplójegyzeteit vette alapul, csak „kiváló tapintatot” tanúsítva egy nőre ruházta át fájdalmát, amikor a „kéziratkészítés prózai kötelessége” rábírta a mű megírására.⁵⁴

Az ellenvélemények másik ága – miközben meghaladni igyekezett a Beöthy-féle morális érvelést – megpróbált el nem hessenthető logikai érveket felsorakoztatni. Gyulai Pál 1875-ben Kármán műveként adta ki a *Fanni' Hagyományait*, a kiadástörténet során először jelent meg ekkor önállóan a mű. A bevezetésben Gyulai az összehasonlító irodalomtudomány segítségével indokolta meg döntését: „Mindazokat, akik Fanni szerzőségét vitatják, úgy látszik, az a körülmény vezette tévedésbe, hogy a beszély napló és levél alakjában van írva, s a Fanni életrajza mintegy bevezetésül szolgál hozzá. De vajon a korban nem írtak-e ily alakban beszélyt és regényt? Vajon Goethe *Wertherje*, a kor legolvasottabb regénye nem ilyen-e?”⁵⁵ Láttuk, Goethét már Toldy is említette a *Fanni' Hagyományai* kap-

⁴⁸ MARÉK Antal, *Kármán József*, Kárpátmedence, 1941/7, 437–438.

⁴⁹ TOLDY Ferenc, *A magyar költészet története: Az ősidőktől Kisfaludy Sándorig* (1867), kiad. SZALAI Anna, Bp., 1987, 310.

⁵⁰ BEÖTHY Zsolt, *Kritikai levelek III (Fanni hagyományai – és Bodnár Zsigmond)*, Nemzeti Hírlap, 1879. április 4.

⁵¹ BEÖTHY, i. m.; ezt egyébként egy sokkal nagyobb hatású munka, a millenniumi képes irodalomtörténet is népszerűsítette: *A magyar irodalom története II, Bessenyei fellépésétől a kiegyezésig*, szerk. BEÖTHY Zsolt, Bp., 1896, 124–125.

⁵² SZIVÁK J. Iván, *Kármán és Markovics grófné*, Fővárosi Lapok, 1882, 205, 1277.

⁵³ PRÉM József, *Kármán József és Faludi Ferenc életrajza*, Pozsony–Bp., 1885, 5–6.

⁵⁴ PRÉM, i. m., 6–7.

⁵⁵ GYULAI (1875), i. m., 326.

csán, de ott alárendelt jelentőségű maradt a párhuzam. Gyulainál is megért még ez az összehasonlítás a mű értékének elismerésével: a tudós „mély kedéllyel és művészi egyszerűséggel” megírt alkotásnak minősíti.⁵⁶ Gyulai megállapítása – és tekintélyének súlya – azonban megnyitotta a lehetőségét a komparatistikai érvelésnek, s ezzel alá is aknáztta a kisregényt: hiszen bármikor ki lehetett jelenteni e logika alapján, hogy a mű akkor nem is eredeti, értéke tehát csekély. Ez a következtetés nem is váratott sokáig magára, része lett a Gyulai elleni nemzedéki lázadásnak.⁵⁷ Ettől kezdve ugyan mindig Kármán műveként adták ki a *Fanni' Hagyományait*, Gyulai ítéletének ezt a részét a szövegkiadók közül senki sem akarta ugyan hatástalanítani, ám az interpretációk egy része Gyulai ízlésének megbízhatatlanságát éppen ennek a kisregénynek a kapcsán kívánta demonstrálni. Bodnár Zsigmond – egyébként fontos életrajzi kutatásokat is tartalmazó – könyvében ez a nyíltan kiolvasható célzat,⁵⁸ bár a munka filológiai karaktere nem engedte meg, hogy egyszerű vitairattá váljon a tanulmány. A lényegét azonban Bodnár Beöthy Zsolttal vitázva, de Gyulai ellenében is megfogalmazta egy korábbi cikkében: „Ma már igazán nevéstéges volna oly irodalomtörténet, mely nemzeti phrasisokból indulva, valamely natio holmi gyarlóbb termékét rendkívül nagy becsűnek rajzolná.”⁵⁹ Bodnár egy általános minőségelv jegyében a nemzeti szempont ellen lázadt fel, s ennek esett áldozatául Kármán. Bodnár 1880-as monográfiájáról egyébként a Koszoróban megjelent egy névtelen bírálat is, amely teljes egészében a könyv szellemét követi, s ugyan Halász Ignácra vélekedik igen elítélően – „tudákos bárgyúság”-nak nevezve felfogását⁶⁰ –, de mellesleg Gyulai Pál szellemi impotenciáját is szeretné bizonyítani. Érvelése három fázisú. Kármán műve nem lehet művészi egyszerűségű – ahogy Gyulai mondta –, mert ez „kizárólag a nagy művek és nagy írók tulajdona”. Azon kívül senki nem olvassa: „hogyan van az, hogy ily kitűnő mű az ördögnek sem kell?”. A harmadik érv pedig Gyulai komparatistikai érvének visszájára fordítása: „Ugyan tegyen kísérletet Gyulai és fordíttassa le *Fanni hagyományait* francia nyelvre. Valjon mit szól a párisi publikum a mesteri compositióhoz, mély kedélyhez és nemes egyszerűséghez?”⁶¹ Az első két argumentum erősen deklaratív jellegű marad, meggyőző ereje ezért nem túl nagy; a harmadik viszont annál érdekesebb. Alátámasztva ugyan nincsen, hiszen a *Fanni' Hagyományai* első modern átültetési kísérlete⁶² éppúgy 1880-as, mint ez az

⁵⁶ GYULAI (1875), i. m., 326.

⁵⁷ Gyulai ekkori pozíciójára lásd NÉMETH G. Béla, *A magyar irodalomkritikai gondolkodás a pozitívizmus korában: A kiegyezéstől a századfordulóig*, Bp., 1981, 136–157.

⁵⁸ BODNÁR Zsigmond, *Urania. Kármán és Pajor*. Bp., 1880; a kötetről méltató recenzió, F-y betűjeggyel: Bajai Közlöny, 1880. május 30., 2–3. – Bodnár irodalomfelfogására általában lásd NÉMETH G. Béla, i. m., 287–295.

⁵⁹ BODNÁR Zsigmond, *Az ifj. Kármán Józsefről szóló vitához*, Havi Szemle, 1879. május, 175–180, 271–278; az idézet: 178.

⁶⁰ [Névtelen,] *Ismertetés Bodnár Zsigmond „Kármán és Pajor” c. értekezéséről*, Koszorú, 1880, III, 274.

⁶¹ Koszorú, 1880, III, 274–275.

⁶² A kisregénynek ugyanis van korábbi, más nyelvű recepciója is: Vitkovics Mihály 1816-ban átdolgozta ugyan már szerbre a művet, *Spomen Milice* címen, csakogy akkor – a Toldy-féle újralfelfedezés előtt – a szerzőség kérdése egészen más kontextusban került elő: Vitkovics valódi naplójegyzeteknek tétélezhetette a szöveget, nem is törekedett formahű fordításra. Adaptálta és átdolgozta a textust, szerzőnek pedig – logikusan – magát nevezte meg. Ez a gesztusa azonban nem volt inkorrekt (szemben azzal, ahogyan Piukovics Gábor vélte: Piukovics Gábor, *Vitkovics „Spomen Milice”-je*, EPHK, 1887, 327), hiszen ő nem Kármán művét fordította le, hanem Fanniét. – Vö. még SZIKLAY László, *Vitkovics Mihály, a kétnyelvű költő = Szomszédság és közösség: Délszláv-magyar irodalmi kapcsolatok, Tanulmányok*, szerk. VUJICSICS D. Sztóján, Bp., 1972, 233.

anonim bíráló, ennek a lipcsei kiadásnak a recepciójáról pedig a kritika hallgat, tehát valószínűleg nincs róla tudomása; ráadásul ez az adaptáció – Maurus Rózsa, azaz Rózsa Mór munkája – német fordítás, s nem francia.⁶³ Mindazonáltal ebben az érvelésben megjelenik egy általános fordításelméleti dilemma: a mű nem bírhatja a nyelvi kontextusváltást⁶⁴ – ez pedig e szerint a logika szerint értékmérőként szolgálna. A hatásvizsgálat pozitívista iskolája ezek után hosszasan értekezett arról, hogy a kisregény mennyire hű utánzása a Werthernek, ám ezekben a tanulmányokban már nem kapott helyet Gyulai csak azért is elismerő véleménye a mű egészéről. Heinrich Gusztáv például csak a „novella stíljé és nyelve” iránt volt elismeréssel, tehát csakis saját kulturális kontextusában és fejlődéstörténeti helyén tartotta értékelhetőnek.⁶⁵ Szabó Ferenc egész könyvet szentelt annak bizonyítására: „Fanni nem más, mint Werther – női ruhában”.⁶⁶ Pintér Jenő szerint pedig Kármán „másoló”.⁶⁷

A pozitívista szkepszis feloldásának egyik lehetséges útja az volt, hogy a bizonyítékok hatására elismerjük ugyan a Werther hatását, de megpróbáljuk kimutatni a mű eredeti vonásait. Ezzel ismét növelni lehetett Kármán – már-már alászálló – jelentőségét. Haraszti Gyula ennek szellemében azt a kézenfekvő tényt, hogy Werther férfi, Fanni pedig nő, Kármán önállóságának ékes bizonyítékaként idézi: „Kármán eléggé nem méltányolhatólag helyes érzékkel a szerelem ez elegiájának főszeméyeül nőt választott.”⁶⁸ Werner A. Vilmos pedig ebből a különbségből már arra a következtetésre jut, hogy a Fanni Hagyományai jobb, mint a Werther: „Ezek után tehát az elfogulatlanul ítélőnek be kell látnia, hogy Kármánon meglátszik Werther keserveinek hatása, de viszont azt is el kell ismernie, hogy ez Kármán eredetiségéből mit sem von le, mert ő az átvett gondolatokat, eszméket lelke tüzeiben átolvasztja, úgy, hogy azok egészen sajátjai gyanánt tűnnek fel, s ép ezért lehetetlen megvonnunk bámulásunkat azon írótól, ki a XVIII. század legjobb elbeszélését írta, mely több tekintetben fölülmúlja azon művet, melynek hatása alatt született.”⁶⁹ Für István – ha már másban nem sikerül – az író leleményét a rideg apa, a szívtelen mostoha és a leány barátnői szerepeltetésében látja, sőt: „Égészen sajátos magyar vonás a regényben, hogy nem társadalmi különbség, rang, vagyon választja el a szerelmeseket, hanem a családfői jogára kényes apa zsarnoksága”.⁷⁰

A másolás vádja elleni védekezésnek a másik – hathatósabb – módja az volt, ha azt hangsúlyozták: nem egy mű hatásáról van itt szó, hanem egy irányzat közös jellemzőiről. Voltaképp ez az érv Gyulai 1875-ös tanulmányában már megfogalmazódott, de hangsúlyt nem nagyon kapott, így az irányzatot elfedte a Werther-párhuzam fölemlítése. Ennek a megfontolásnak a fölerősítésére és argumentálására már az elég gyöngye kompilációt készítő Gárdonyi Zseni megpróbálta felhívni

⁶³ JOSEF KÁRMÁN, *Fanny's Nachlaß* (Novelle, aus dem Ungarischen von Maurus RÓZSA), Leipzig, 1880 – az előszóban (dátuma: 1880. június 30.) a fordító, Maurus Rózsa egyébként Gyulai véleményéhez csatlakozik a szerzőség kérdésében éppúgy, mint a mű értékelésekor: 3–4. – A fordításról megjelent recenziót (HÁHN Adolf írását) lásd EPhK, 1880, 627–628.

⁶⁴ A kontextusváltás elméleti jelentőségéről lásd KOROMPAY H. János, *Műfordítás és líraszemlélet: Egy félszázad magyar Baudelaire-értelmezései*, Bp., 1988, 22–23.

⁶⁵ HEINRICH GUSZTÁV bevezetése: Kármán József – Berzsenyi Dániel [munkái], kiad., bev. HEINRICH GUSZTÁV, Bp., 1906, 7–23, 20 (Magyar Remekírók).

⁶⁶ SZABÓ FERENC, *A Fanni hagyományai*, Pásztó, 1904, 75.

⁶⁷ PINTÉR JENŐ, *Kármán József = Békefi-emlékkönyv*, Bp., 1912, 373.

⁶⁸ HARASZTI GYULA, *Kármán József, Figyelő*, 1878, 226–227.

⁶⁹ WERNER A. VILMOS, *Goethe és Kármán: Esztetikai tanulmány*, Szombathely, [1890.] 26.

⁷⁰ FÜR ISTVÁN, *A magyar irodalom országútján*, I, Szeged, 1948, 63.

a figyelmet (a hasonlóságok „általánosságai a szentimentális iránynak”)⁷¹ – ez azonban aligha keltett nagy feltűnést, már csak az érvelés iskolás módszere miatt sem.⁷² Ezt a logikát – stílusán is és retorikailag is – sokkal meggyőzőbben képviselte aztán két író-esszéista, Rónay György⁷³ és Kosztolányi Dezső.⁷⁴ Voltaképp az ő állásfoglalásuk azt jelzi már, hogy az eddig nyomon követett kérdésfeltevések köréből kell kilépni, ha a szerzőséget kívánjuk megérteni. Ilyenformán az ő számukra már nem is cáfolandó tétel Fanni szerzői mivoltának a föltételezése. Persze mindez nem jelenti azt, hogy az erről folytatott lappangó vitát kronológiailag valóban le tudták volna zárni: ahogy láthattuk, a Toldy nyomán kialakuló paradigma ennél szívósabbnak bizonyult.

⁷¹ GÁRDONYI Zseni, *A magyar szentimentális regény főbb képviselői*, bölcsészdoktori értekezés, Bp., 1907, 40.

⁷² Született is egy megsemmisítő, de teljesen megalapozott bíráló a könyvről, WÉBER Artúr tollából: EPhK, 1909, 57–58.

⁷³ RÓNAY György, *Werther és Fanni*, Vasárnap [Arad], 1934, 387–389.

⁷⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kármán József = Űő, Lenni vagy nem lenni*, Bp., [1940.] 109–115.

HORVÁTH EDIT

A MÍTOSZ ÍRÓI ÁTALAKÍTÁSA AMBRUS ZOLTÁN NINIVE PUSZTULÁSA CÍMŰ NOVELLÁJÁBAN

Ambrus Zoltán elemzői körében állandó vitatéma az *eredetiség* vagy *utánzás* kérdése. Már A Hét 1892-es közvéleménykutatásán is főként írónk olvasottságát emelik ki az olvasók, azt, hogy csak úgy „...dobálódzik az idézetekkel, nevekkal, idegenebbnél idegenebb szavakkal.”¹ Megjegyzendő, hogy korabeli újságcikkeiben jóval több ilyen idézet halmozódott fel, csak a szerző a Révai-féle kiadás előkészületei során kiirtotta az idegen elemeket. Mégis, az utalások ellenére (vagy épp ezért?) A Hét népszerűségi versenyén Ambrus igen előkelő helyet foglalt el. Sipulusz öt, Herczeg és Kóbor Tamás négy-négy pontja után a harmadik helyen állt, holtversenyben Bródy Sándorral és Kiss Józseffel, megelőzve Jókait és Mikszáthot. Még tartott a *Midás* körüli lelkesedés (1891–92-ben közltek folytatásokban a Magyar Hírlapban), még nem felejtette el a közönség, hogy eleinte Ambrus volt A Hét privilegizált *croniqueurje*.

Természetesen a kritika is felfigyel erre a sajátosságra – ha egy kis késéssel is. Lázár Béla a *Ninive pusztulása és egyéb történetek* című novelláskötetnek szinte minden darabját utánérzésnek tartja. Szerinte A karperecz Bourget-t, a Peabody Dickens-t, a Levelek pedig Maupassant *Bel Amiját* imitálja.² Ami Lázár Bélától nem is olyan meglepő, tudva, hogy kedvenc módszere a motívumvadászat, minek során az egész magyar irodalmat két csoportra osztja, nemzetire és kozmopolitára, az utóbbiban mindenkinél talál valami külföldies vonást.

Mégis, ez a kifogás állandóan visszatér Ambrus elemzőinél. „Kár, hogy nagyobb az ízlése és a tudása, mint a fantáziája!” – kiált fel Bródy Sándor.³ Diószegi András A magyar irodalom történetében Ambrus forrásaként megemlíti Casanova naplóját, Swiftet, Calderont és Carlyle-t,⁴ s hozzáteszi: a gazdag és szeszélyes asszociációkban megjelenő reminiscencia-anyag segített neki abban, hogy eltávolodjék a valóságtól az álomvilág felé.⁵

Fallenbüchl Zoltán és Gyergyai Albert épp az ellenkező álláspontot képviselik. Szerintük Ambrus írásai mindig a legközvetlenebb aktualitásból fakadnak, mindegyiknek van valamilyen élményalapja, amit gyakran épp az irodalmi stilizáció vagy az irodalmi motívumok lepleznek el.⁶

A vitának az lehetett a kiváltója, hogy az utóbbiak egy realista norma alapján ítélnék, mely szerint csak az életből vett minta az elfogadható. Napjaink esztéti-

¹ A Hét pályázata: Kik az én kedvenc íróim?, A Hét, 1892. február 7., 110, 87.

² LÁZÁR Béla, Irodalmi hatás és eredetiség, Nemzet, 1895. szeptember 18., 257, 1.

³ BRÓDY Sándor, Írók írója: Ambrus Zoltán = B. S., Cilinderes Tiborc: Válogatott cikkek és tanulmányok, Bp., Magvető, 1958, 230–235, 232.

⁴ DIÓSZEGI András, Ambrus Zoltán = A magyar irodalom története, 4, 1849–1905, Bp., Akadémiai, 1965, 857–871, 865.

⁵ Uő., Ambrus Zoltán = Ambrus Zoltán levelezése, Bp., Akadémiai, 1963, 5–24, 14.

⁶ FALLENBÜCHL Zoltán, Egy levelezéskötet margójára, Filológiai Közöny, 1966, 224–227, 226; GYERGYAI Albert, Előszó = AMBRUS Zoltán, Giroflé és Girofla, Bp., Szépirodalmi, 1959, 5–55, 34.

kájában a valóságábrázolás helyét átvette a nyelvjáték, s az idézet, a hagyomány felelevenítése érték. Ebből a szemszögből Ambrus meglepően modern író, s a *tradíció folytonosságáról* vallott nézetei is roppant közel állnak a mai elvekhez. „...Amint az ember nem születik semmiből – az irodalmi mű sem pattan ki Jupiter fejéből, hanem csak folytatása, tovább fejlődöttsége, újabbja valaminek, ami már előbb is megvolt...”⁷

Ha magukat az idézeteket vizsgáljuk, s megpróbáljuk alkalmazni rájuk a bahytini terminológiát, mely különbséget tesz a lineáris és festői idézésforma között, akkor Ambrus idézetei többségükben az előbbihez sorolhatók. A lineáris stílusú idézés esetében az idegen beszéd ugyanis maximálisan zárt és szoborszerűen kompakt marad.⁸

Ennek megfelelően Ambrus főként *nevekkel* él, olyanokkal, amelyek fogalomná váltan utalnak egy-egy nehezen körülírható jelenségre, személyiség típusra. (Erre leginkább a purizmus dühöngései idején volt szüksége, amikor minden látszólag vagy valóban rosszul képzett szót kifogásoltak a nyelvművelők.) „De hát ez az arc, bár soha többé nem jelent meg előttem a valóságban, egy darabig még többször jelentkezett azokban a tarka álmokban, melyekkel a gonosz Mab királynő bódította el gyerekfejemet.” „Meg kellett hallanom például, hogy vig legény és rossz katona volt, aki szerette a mulatságot és a szép asszonyokat, olyannyira szerette, hogy utoljára a posztját is elhagyta egy kacér Carmenért.”

Természetesen Ambrusnál is fellelhető a festői idézés technika, melyben a „»szerzői kontextus« az idegen beszéd kompaktságát és zártságát felbontani igyekszik.” „A festői idézés stílusnak az a funkciója, hogy előtérbe hozza a »szerzői kontextust«, a szerzői beszédet, amely »az idegen beszédet saját hangvételével, humorral, iróniával, szeretettel vagy gyűlölettel, lelkesedéssel vagy megvetéssel hatja át.«” (Bányai János idézi az orosz tudóst.)⁹

Az alábbi példában az elbeszélő játékos-humoros intonációja áthangolja a hamleti mondatokat, mikor azok a gyerekek elmélkedéseire vonatkoznak. „...Edus a fűbe heveredve, épp azokról a rejtelmes dolgokról beszélt, melyek sokkal nagyobb számban vannak föld felett és ég alatt, mintsem bölcselmünk álmodni képes. A plébános öreg béresétől hallotta, hogy a holdban Szent Dávid hegedül...” (Mindhárom szakasz a *Messziről jött levelek*ben található.)¹⁰

Az ehhez hasonló átvételek azonban olyan ritkák, hogy semmiképpen sem válnak új formaalkotó elvvé. Szerepük mégis roppant jelentős. Jelzik, hogy az irodalom most önmagával törődik, múltjával és önnön lehetőségeivel, s nem akar (Ambrusnál legalábbis) messianisztikus, valóságalkotó feladatokat betölteni. Másfelől az átvételek ráirányítják a figyelmet a *nyelvi közegre* (Szegedy-Maszák Mihály).¹² A szövegformálás az igazán lényeges itt, az, miként adnak elő egy jelentéktelen történetet. Radnóti Sándor szavaival: „A másoktól való idézés nagy

⁷ AMBRUS Zoltán, *Bossert és Dibelius* = Uő., *Költők és szerzők*, Bp., [1923.] 89–112, 105.

⁸ BÁNYAI János, *A breviáriumnovellák műfaja* (Szentkuthy), *Studia Poetica* 6, Szeged, 1985, 234–243, 240.

⁹ AMBRUS Zoltán, *Messziről jött levelek* = Uő., *A tóparti gyilkosság*, Bp., Szépirodalmi, 1961, 211–218, 212.

¹⁰ BÁNYAI János, *i. m.*, 240.

¹¹ AMBRUS Zoltán, *i. m.*, 211.

¹² SZEGEDY-MASZÁK Mihály, „Bevezetés a szépirodalomba” = *Diptychon*, Bp., Magvető, 1988, 108–126, 120.

szövegtömbjeinek technikája, ha így nézem, a különböző nyelvjátékok pluralitására utal, ha úgy nézem, a görög–keresztény kultúra egységére. Ha így nézem, posztmodern ironikus fölény, ha úgy nézem, premodern alázat.”¹³

A görög–keresztény mitológia felelevenítése a századfordulón megint előtérbe került. A romantikusok nagy mítoszteremtései után most az antik világot álmodják újra (Anatole France: *Thaïs*, Flaubert: *Salammô*), a középkori naiv legendákat költik át (A. France) vagy a rokokó kecses báját idézik fel (Théophile Gautier: *Maupin kisasszony*, Goncourt fivérek: *A XVIII. század művészete*). Másrésről Ambrus Théodor de Banville-t is követhette, aki a „...valót csak mitológiai emlékek fátyolán át látta”, mint azt a francia költő halála alkalmából megjegyzi,¹⁴ míg a műveltséganyag elbeszéléseibe való átemelését Cherbuliez-től leshette el. A klasszikus istenek és hősök gyakran szerepelnek a szimbolisták, parnaszisták és paganisták műveiben, ez utóbbiak Ambrus kritikusként többször is méltatta mint a földi örömek és szépségek pogány magasztalóit.¹⁵ Utolsó adalékként pedig megemlíti, hogy Ambrus maga is gyűjtött 16–18. századi francia irodalmi és művészeti bibliofil ritkaságokat, főként pikáns tárgyú metszeteket és könyveket. (Bálint Lajos visszaemlékezése.)¹⁶

De legnagyobb regénye, a *Midás király* is a megtestesült és abszolút szépségről szól, a Rossetti és Tiziano által megálmodott nőalakról, Belláról. Diószegi András több szecessziós motívumot is feltárt ebben a regényben, melyek a múltba, az álomba, az egzotikumba való visszavágyódást jelzik.¹⁷ Ez természetes is, hiszen a szecesszió és a preraffaelita irányzat egyaránt a teremtettség szépség rajongójául szegődött. Mi azonban most figyelmen kívül hagyjuk a műnek ezt a rétegét, és csakis a *mitológiai utalások* vonatkozásában vizsgáljuk.

A *Midás király* művészregény, főhőse, Bíró Jenő, festő. Gergye László korábban már elemezte a piktor *képcímeit*, mégpedig a Tizianóval kimutatható megfelelések szempontjából.¹⁸ Ám azok ezen túl is tanulságosak.

Bíró Jenő első képe a Piéta, amely azonnal hírnevet és sikert hoz festőjének. Roppant figyelemre méltó, ha valaki fiatalon a fájdalom ábrázolásával kezdi pályafutását. Mintha az életet via dolorosának látná, ahol elveszített valami csodálatosat, igaz, amiben ott rejlik a feltámadás, a megváltás lehetősége is. Következő alkotásai, amelyekkel nem sikerült felülmúlnia az elsőt, Dianát, majd Lédát mutatják be. A pogány szerelem megtestesítői ők a művész legénykori viszonyai idején. Bellával való megismerkedése és házassága idején pedig az *Eliézert*, a *Pünkösödöt* és a *Favágót* festi. Eliézer Ábrahám szolgája a Bibliában, aki kiválasztotta Izsák számára a tökéletes feleséget, Rebeccát. A pünkösöd pedig a Szentlélek eljövételének és a mennybemenetelnek az ünnepe, s a boldogságot hirdeti. Ahogy Bíró főműve, az *Angelus* is. Angelus, ami egyaránt jelenthet angyali üdvözlöt, Urangyalt, az Úr által küldött égi követet, s angelusra, hajnali misére hívó harangszót. Így tehát mindenképpen az áhítat, a megérintettség, a szentség képzetét kelti.

¹³ RADNÓTI Sándor, *Az ambivalens műbírálata = Diptychon*, i. m., 58–93, 82.

¹⁴ TIBORCZ [AMBRUS Zoltán], *Két francia*, A Hét, 1891. március 22., 12, 177–179; valamint AMBRUS Zoltán, *A tegnapi legendái: Tollrajzok* = AMBRUS Zoltán *Munkái*, XII, Bp., 1913, 95–100, 99.

¹⁵ Lásd fent és Uő., *Aphrodité*, A Hét, 1897. január 3., 10., 17., 1–3. sz., 14–16, 30–31, 47–48; Uő., *Vezető elmék*, Bp., Révai, 1932, 272–291, 291.

¹⁶ BÁLINT Lajos, *Ambrus Zoltán* = B. L., *Művészbejáró*, Bp., Szépirodalmi, 1964, 30–43, 41.

¹⁷ DIÓSZEGI András, *Ambrus Zoltán* = *Ambrus Zoltán levelezése*, i. m., 14.

¹⁸ GERGYE László, *Midás király: A századvégi művészsors Ambrus Zoltán regényében*, ItK, 1986, 106–116, 109, 112–115.

Mindez nyilvánvalóan Bellára utal. Bíró számára tehát a szépség és a tiszta szerelem az isteni megnyilvánulása, az Isten követe, aki megszenteli a földi létet. Ő csakis és kizárólag a szépségen, a jó és a szép tökéletes harmóniáján keresztül tud érintkezni az istenivel. Ezért oly pótolhatatlan számára a veszteség, az imádott asszony halála. Későbbi festményei is ezért próbálják visszavarázsolni az elvesztett paradicsomot, ezért idézik fel minduntalan az együtt töltött hónapokat.

Művészetének szakralitása akkor válik még inkább szembeütővé, amikor pálya- és vetélytársai mázsolmányaival vetjük össze. *Báلكirálynő, Háztűznéző, Timike első bálja* – ezek Vezekényi képcímei. Az utóbbi tehát az efemer dolgokat, az evilági hiúságokat „örökíti meg”.

Aszövegben még számtalan ehhez hasonló mitológiai reminiscencia található, amelyek polifonizálják a jelentést. Például a Darzensnével való flörtnél József és Putifárné esete említődik, Grunovszky „papát” pedig könnyelműsége miatt az Ézsauk örök családjába tartozónak nevezi az elbeszélő. Mi most főleg a címre koncentrálnunk, amely szinte emblémaként értelmezi a regény második részét.

Midás király alakja a művészek gyakori témája a századvégen, századfordulón, gondoljunk csak Ady versére vagy Lukács György egyetlen elbeszélésére.¹⁹ Ambrus kedvence Jókaitól *Az arany ember* volt, ahol Tímár Mihálynak még sikerült kilépnie a társadalomból, s álgazdagsága helyett megtalálnia igazi benső gazdagságát a Senki szigetén. Ám Bíró Jenőnek már nem adatott meg ez a lehetőség. A téma legmélyebb elemzését Eisemann György nyújtotta a *Midás és a századforduló* című értekezésében.²⁰ E jelképnek csak legfőbb rétege utal arra, hogy Bíró az ördöggel kötött szerződés következtében óriási vagyon birtokosa lesz. Az ő igazi tragédiája inkább az, hogy mikor feleségével kapcsolatos emlékei halványulnak, kénytelen őket külsődleges eszközökkel életben tartani. Emlékei válnak arannyá, vagyis tárgyiasulnak, s így már könnyű őket elidegeníteni. Akkor történik mindez, amikor második felesége betolakszik a Kismező utcai házba, ahol Bella portréját, tárgyait őrzi a festő. Olyan ez a lakás, mint a Kékszakállú herceg vára: ha a lélek legbensőbb titkait is kifürkészik, ha a legbensőbb zugba is benyitnak, az egyén kiüresedik. Tovább már nem érdemes élni, öngyilkos lesz.

A mitológiai Midás féltőn van, hogy olyan őstípussá váljon, mint Hamlet (ahogy Turgenyev felvázolta) vagy Don Quijote. Ambrus maga is kedvelte ezeket a toposzokat, részletesen kifejtette, mennyiben testesíti meg Cervantes teremtménye az örök emberit, az örök idealistát, a mitológiai gyermeket, Icarust,²¹ s hogyan lehet „Don Juan az ideális szerelem szerencselovagja.”²²

Az eddig említettek az idézésnek csak a legegyszerűbb formái, amikor a citátum az adott műalkotás egyik *motívumaként* szerepel, még ha központiként is. Felidézhető azonban egy *egész szerkezet* (például *Mese a halászlőről és a tengerészlőről, Mese a kakastollas emberről*) vagy egy *egész történet* (*Hamupipőke, A türelmes Grizeldisz*). Ilyenkor már *paródiáról* vagy *traversziáról* beszélhetünk. Ambrus akkor szerethette meg ezt a műfajt, amikor 1884–88 közt a Borsszem Jankó című élcslap alkotógárdájához tartozott, vagy amikor a '90-es évek elején *A Hét* humoros krónikáit írta.

¹⁹ ADY Endre, *Midász király sarja* = A. E. Összes versei, Bp., Szépirodalmi, 1977, 45–47; LUKÁCS György, *Midász király legendája* = L. Gy., *Ifjúkori művek*, Bp., Magvető, 1977, 188–198.

²⁰ EISEMANN György, *Midás és a századforduló*, Újhold Évkönyv, 1988, Bp., Magvető, 298–315.

²¹ AMBRUS Zoltán, *Cervantes* = A. Z., *Költők és szerzők: Irodalmi karcolatok*, Bp., Athenaeum, [1923], 3–13, 12.

²² A. Z., *Carmela*, *A Hét*, 1890. január 5., 12., 19., 1–3. sz., 13–14, 32–34, 49–50, 49.

Az idézetnek arra a szerepére szeretnénk most felhívni a figyelmet, amely révén megoldást kínál a cselekmény-reflexió egyensúlyának problémájára. Igazán hatékony akkor lesz az idézet Ambrusnál, ha egész történetet vagy szerkezetvázlat imitál. Hiába hemzsegetek ugyanis a *Midás* oldalain a kultúrhistoriai utalások, ezek nem segítettek a szerzőnek abban, hogy maradéktalanul a cselekménybe transzponálja mondanivalóját – legfeljebb az első részben. A másodikban azonban végképp felborult a kényes egyensúly, a túlbujánzó gondolati anyagot külsődleges eszközökkel, naplókkel, levelekkel kell élénkíteni, a *Solus eris*hez hasonlóan.²³

A *paródia* vagy *travesztia* annyiban képvisel új utat, amennyiben alapvető *kettősség* jellemzi. (Ebben szinte minden jelentősebb teoretikusa megegyezik.) Jurij Tinyanov szerint „...a mű síkja mögött van egy másik sík, amelyet a szerző stilizál vagy parodizál. De a paródiában a két sík nem egyeztethető egymással, valamilyen feltétlenül kiszorítja a másikat...”²⁴ Ez különbözteti meg a stilizálástól, ahol összhangban van a két sík. Ha a parodizált alkotás elfelejtődik az idők folyamán, a mű megváltozik, ugyanis rögtön elveszti parodisztikus jellegét, amint elszakad második síkjától.²⁵ Mindezt Mihail Bahtyin fejtegetése is alátámasztja: „A paródiában tehát két nyelv, két stílus, két nyelvi látásmód, két nyelvi gondolkodás s így lényegében két beszélő szubjektum keresztezi egymást.” „Igaz, e nyelvek közül az egyik – amelyiket parodizáltak – a maga testi valójában jelenik meg, a másik ellenben csak láthatatlanul mint az alkotás és a befogadás aktív háttére.”²⁶

Hozzátehetjük, hogy amikor nem annyira a nyelvet, mint inkább a szerkezetet fordítják ki, a parodizáló nyelv kerül előtérbe, s a parodizált a háttérbe szorul mint összehasonlítási alap. A két sík így is segít az alkotásban, az értelmezésben. Kettejük összevetése, a köztük lévő azonosságok és különbségek felfedik a mondanivalót anélkül, hogy a szerzőnek a szövegben azt még külön magyarázgatnia kellene. Az írói reflexiókat tehát felszívja a parodizált és a parodizáló közti dialektikus viszony, az imitált szöveggel való egyidejű azonosulás és távolságtartás.²⁷

Szinte komikus, hogy míg a tanulmány elején felvázolt utánzás–eredetiség vita a *Ninive pusztulása* körül csúcsosodott ki, s elemzők sora vetette össze Anatole France *Thaïs*ával, addig a *Jónás könyvével*, amit Ambrus voltaképpen ironikusan átír, senki sem hasonlította össze a novellát. A másolás vádját természetesen ismét Lázár Béla hangoztatta először 1895-ben, s lényegében az ő nézetét osztja Lőrinczy Huba is.²⁸ Velük szemben Korek Valéria és Faludi István álláspontja az, hogy szó sincs ebben az esetben utánérzésről. (E polémia részletesebb áttekintését lásd Lőrinczy Huba említett tanulmányában.)²⁹ Maga Ambrus Riedl Frigyesnek írt híres

²³ RÓRAY György, *Ambrus Zoltán: Solus eris = R. Gy., A regény és az élet*, Bp., Káldor Kiadó, 1947, 223–228, 226.

²⁴ Jurij TINYANOV, *Dosztoevszkij és Gogol: A paródia elméletéhez* = J. T., *Az irodalmi tény*, Bp., Gondolat, 1981, 40–73, 43.

²⁵ Uő., *i. m.*, 72–73.

²⁶ Mihail Mihajlovics BAHTYIN, *A regénynyelv előtörténetéhez* = M. B., *A szó esztétikája: Válogatott tanulmányok*, Bp., Gondolat, 1976, 217–256, 250.

²⁷ James C. MCKELLY, *Whom the Bull Flows: Hemingway in parody*, *American Literature*, 1989. december, 547–562, 548.

²⁸ LÁZÁR Béla, *i. m.*; LŐRINCZY Huba, *Élmény és parafrázis. Ambrus Zoltán: Ninive pusztulása*, ItK, 1984, 64–71, 71.

²⁹ KOREK Valéria, *Hangulat és valóság: Ambrus Zoltánról*, München, 1976, 118–127; FALUDI István, *Ambrus Zoltán elbeszélő művészete*, Szeged, 1941, 64–65; LŐRINCZY Huba, *i. m.*, 64–65.

levelében úgy nyilatkozott, hogy elolvasta ugyan a *Thaist*, amikor háromnegyedéig elkészült a *Ninive*-vel, de ekkor már semmiféle hatással nem volt rá s kialakult koncepciójára a francia regény. Szerinte a tárgy és a keret hasonlóságán kívül a főbb dolgokban csupa különbözőség a két opusz.³⁰ Fogadjuk el egyelőre munkahipotézisként ezt az utóbbi állítást, s lássuk a körülményeket!

A *Ninive pusztulása* könyv alakban 1895-ben jelent meg, az első, az újságközlés időpontja bizonytalan. Mindenesetre 1889 utáni, hiszen ekkor adták ki a *Thaist*, amelyet Ambrus olvasott. Élményalapja Márkus Emíliahoz, az ünnepelt színésznőhöz fűződő viszonya lehetett, mely valószínűleg 1884 körül bontakozott ki, és 1889 körül ismét felújulhatott a levelezés tanúsága szerint. Justh Zsigmond írja 1889. március 29-én naplójába: „Márkus és Ambrus idillje ismeretes.”³¹

Ennél azonban jóval érdekesebb, hogy mi bátoríthatta a mitológia kicsúfolására írókat. Természetesen az *operett*. Ambrus egy szép cikkében felidézi fiatalkori kedvencét, Offenbach *Szép Helénáját*. „...Öreg napjaimban is meg fog kacagtatni ez a hőbortos szöveg, ez a senkit, semmit se respektáló óriási blague, amelyben két tiszteletlen, gúnyos, éles elme fittyet hány a világon mindennek, amit valaha ember szentnek tartott. ... Mily örömet lelhet (még a görög műveltségen táplálkozott lettré is) a pogány világnézet, az Ananké, az olympiai játékok stb. finom paródiáiban.”³² Érvényes lehet erre Szegedy-Maszák Mihálynak Esterházy Péter-ről írott kijelentése, miszerint az idézet, a paródia hatására az értékek viszonylagossá válhatnak. „...minden érték távlat kérdése...”, „...az értékek hit s szokás függvényei.”³³ Mégis, végső soron Ambrus ragaszkodik az abszolútumhoz, a kereszténység hitelét minden játékossága ellenére sem vonja kétségbe. Ambrus idézett hírlapi írásának névtelen Offenbach-rajongója is felháborodik azon, hogy e könnyed darab nevetségessé tesz mindent, ami a társadalmi egyensúlyt fenntartja. Ennek dacára szívesen dúdolja e dallamokat, ahogy Ambrus is gyakran idéz ilyen kuplékat szövegeiben, sőt, egyik regénye, a *Giroflé és Girofla*, Gyergyai Albert szerint akár egy vígopera librettójának is beválna, olyannyira telítve van zenével, zenei motívumokkal, dallamokkal és célzásokkal.³⁴ Végül azt se felejtjük el, hogy a *Ninive* női főszereplője, Lilit, párducfogatával és három udvarlójával erősen hasonlít egy szubrettnék és kíséretének viselkedésére!

Diószegi András az inspirálók közé sorolja még Goldzieher Ignác emlékbeszédét Renanról, aki már 1892-ben kiemelte, hogy Renan szerint a *Jónás könyve* az egyetlen olyan könyv a hebraikus irodalomban, amellyel kapcsolatban a karikatúra megjelölést lehetne alkalmazni.³⁵ Valóban, Jónás, az esendő, megfutamodó próféta gúnyosan van ábrázolva az Ószövetségben. Ambrusnak azonban akkor már nem kellett bemutatni a *Histoire du peuple d'Israel* című monográfiát, ahol ez a megállapítás elhangzik. Ő 1892 márciusában, tehát még Renan halála előtt említi ezt a művet *Az újkori Demokritosz* című méltatásban.³⁶ Am ennél is ösztönzőbbek lehettek kedvelt filozófusának a vallásra vonatkozó általános elképzelései, így

³⁰ AMBRUS Zoltán, *Riedl Frigyeshez*, 260. levél = *Ambrus Zoltán levelezése*, 226–233, 229–230.

³¹ *Ambrus Zoltán levelezése*, 10. és 47. levél, 33. és 67; idézi LŐRINCZY Huba, i. m., 66.

³² MÁJUS [AMBRUS Zoltán], *Az arénában*, Ország-Világ, 1887. július 23., 30. sz., 482–483. és A. Z., *Nagyvárosi képek: Tollrajzok* = AMBRUS Zoltán *Munkái*, XV, Bp., Révai, 1913, 200–207, 203, 204.

³³ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, i. m., 122.

³⁴ GYERGYAI Albert, i. m., 42–44.

³⁵ DIÓSZEGI András, i. m., 15.

³⁶ AMBRUS Zoltán, *Az újkori Demokritosz*, A Hét, 1892. március 13., 174 = Uő., *Vezető elmék*, 158–182, 163.

amikor Jézust isten helyett istenembernek mutatta be.³⁷ Kicsit világias, a dogmákkal szakító meggyőződés volt ez, ám a kételkedés mélyén hit rejtőzött vagy legalábbis hit utáni sóvárgás.

Ambrus novellája már a címével is előrevetíti, hogy az *ótestamentumi mítosz tagadása* lesz. Egyrészt érzékelteti, hogy itt nem Jónás áll a középpontban, másrészt, hogy a város el fog pusztulni. Maga a történet a próféta prédikálásának harmadik napján kezdődik, így az *ismétlés* a cselekmény szintjén már nem jelentkezhetsz, legfeljebb a szövegben. Most a Mikimóki, Dáthán, Abiron ábrázolásában fellelhető párhuzamosságokra és ellentétekre gondolunk, ezek viszont inkább a mesei stilizációhoz közelítik a művet. Ennek az lehet az oka, hogy a korabeli felfogás, így Arany László³⁸ szerint, a mese a mítosszal szemben olyan történet, amelyben hallgatói nem hisznek, költöttek tartják. Ambrus tehát ezáltal is felhívja a figyelmet a bibliai és az általa elképzelt történet közti eltérésekre: az utóbbi nem igaz, csak fantázia, játék. Innen a mesei hangzású nevek, a valószínűtlen tulajdonságok használata, többek közt az, hogy Mikimóki dühében annyira összetörik, hogy úgy kell összeragasztani.

Mivel eltűnnek a periodikusan visszatérő cselekményelemek, velük együtt eltűnnek a *míthémák*, viszonylatnyalábok is, melyeket Claude Lévi-Strauss a mítoszban műfajkonstituálónak tartott. A viszonylatnyalábokat úgy kaphatjuk meg, hogy a mélyszerkezetben meghúzódó ismétlődéseket egymás alá írjuk egy mátrixba, s ezáltal e fölülről lefelé olvasható sorok felfedik a történet lényegi összefüggéseit, azonosságait, ellentéteit.³⁹ A *Bibliában* ezek a következőképp mutathatók ki: Az Úr kétszer szólítja fel Jónást, hogy „Kelj fel, menj Ninivébe...”,⁴⁰ aki előbb elfut, majd engedelmeskedik (párhuzam – ellentét). A hajósok és a niniveiek Jónás szavára egyaránt megtérnek az Úrhoz, szemben Babits Mihály verziójával, ahol a városlakók érzéketlenek maradnak. E visszatéréseken belül is megfigyelhető bizonyos ismétlődés, amely fokozással párosul: a hajósok először csak megremülnek, másodsorra már elismerik az Urat és áldoznak neki. Ninivében először csak a közemberek kezdtek el hinni Istenben, ám végül a király is vezeklést és bűnt hirdetett.

Jónás a hajón

A kormányos kérdezi Jónást

Jónás válasza

„És megfélemlének az emberek nagy félelemmel és mondák neki...”⁴¹

Jónás válasza

A hajósok elismerik az Urat és áldoznak neki

Jónás Ninivében

Jónás prédikál

„A niniveiek pedig hívének Istenben és bűnt hirdetének.”⁴²

Jónás eljut a királyhoz

A király vezekel és bűnt hirdet

³⁷ Uő., *Renan szobra* = A. Z., *A tegnap legendái*, 266–270, 267, 270.

³⁸ ARANY László, *Magyar népmeséinkről* (Részletek) = A. L. *válogatott művei*, Bp., Szépirodalmi, 1960, 217–247, 217–218.

³⁹ Claude LÉVI-STRAUSS, *A mítoszok struktúrája* = *Strukturalizmus*, 1, vál., bev. HANKISS Elemér, Bp., Európa, [1971.] 134–148, 140 (Modern Könyvtár); Uő., *The Structural Study of Myth = Myth: A symposium*, ed. Thomas A. SEBEOK, Bloomington, Indiana University Press, 1958, 50–66, 53–54.

⁴⁰ *Jónás könyve* = *Biblia*, ford. KÁROLI Gáspár, Bp., Magyar Biblia-Tanács, 1988, 864–866, 864.

⁴¹ Uo., 865.

⁴² Uo.

(Itt technikai okok miatt épp fordítva, függőlegesen írtuk az időrendben egymás után következőket, így a mithémákat a vízszintes sorok mutatják fel.)

A próféta kétszer fohászkodik az Úrhoz, s míg először ennek eredményeként elcsendesedik a tenger, másodszorra nem történik semmi, a város nem pusztul el. Ugyanígy, három napot és három éjszakát raboskodik a cethalban, s három napot prédikál a városban. (Ezt a megfélemlést Babits Mihály a maga feldolgozásában még további fokozással nyomatékosította.) A hal és a tök egyaránt a bibliai hős meggyőzésére teremtetett, ám míg az első büntetés is, az utóbbi csupán bizonyító erejű példa. A pusztában az Úr kétszer tudakolja meg Jónás haragjának az okát.

1. „Avagy méltán haragszol-e?”

2. „Avagy méltán haragszol-e a tök miatt?”

A férfi méltatlankodására („Méltán haragszom, mind halálig!”)⁴³ előbb egy „élő” példa alkotásával válaszol, másodjára viszont ő maga értelmezi a példát. A tök növekedése és elhalása pedig épp ellentétes Ninive sorsával, hisz ez utóbbi megmenekül az Úr bosszújától.

A bibliai elbeszélés ideje e visszatérések révén egyszerre megfordítható és megfordíthatatlan, tehát mindenképpen más, mint a mindennapoké. Mircea Eliade szerint a mítosz az idők kezdetén, a világ teremtésekor játszódik le, amikor az Isten, az istenek jelenlétükkel megszentelik az időt, jelentőségtelivé téve azt. A hívő ember, amikor meghallgat egy szent történetet vagy végrehajt egy rituális cselekedetet, akkor megismétli a mítikus eseményeket, s a múlt időből átlép a szent, ősi időbe, térbe.⁴⁴

Valóban, az Ótestamentumban az Úr jelenléte szinte testközelben érzékelhető, hatalmas átfogja az egész univerzumot a legparányibbtól, a féregtől egészen a monumentálisig (Ninive); az élőtlől (ember, állat: cet, növény: tök) a természeti erőkhöz (vihar). Ugyanígy áthatja a négy alapelemet, a levegőt és tüzet (tikasztó keleti szél), a földet (a tök gyökerét elragó féreg) és a vizet, ami Jónás könyörgésében is kifejeződik: „Mert mélységbe vetettél engem, tenger közepébe, és körülfogott engem a víz; örvényeid és habjaid mind átmentek rajtam!” „Körülvettek engem a vizek lelkemig, mély ár kerített be engem, húnár szövődött fejemre. A hegyek alapjába süllyedtem alá, bezáródtak a föld zárvárai felettem örökre! Mindazonáltal kiemelted éltelmet a múltból, oh Uram, Istenem.”⁴⁵ Épít és rombol – igazán mindenható hát.

Ezzel szemben az ambrusi történet ideje „pontosan” meghatározott egy (fiktív?) uralkodóval. A történelmi, profán időben játszódik tehát, amely feltartóztatlanul halad előre. Isten teljesen kivonult ebből a világból, amennyiben nem nyilvánul meg tettekben, legfeljebb Jónás figyelmeztet léte. Egyetlen látható jele, hogy eltörli a föld színéről az ókori metropoliszt, ám ez nem a kezdet, hanem a vég, az apokalipszis ideje, amikor az Úr megtisztítja a világot a bűnös fajtól. A történetmondó frívól, szemtelen hangja, erőteljes jelenléte is ezt a profanitást erősíti meg. „Csak gondolták ezt, mondom; szólni nem szóltak semmit.” „Az emberek bolondok voltak már az ókorban is.” „Nem mondom meg mit látott.” (Mikor Lilith kilépett a fürdőmedencéből.)⁴⁶

A szakrális történeteknek ezzel ellentétben kanonizált formájuk van, az elbeszélőnek általában háttérben kell maradnia vagy alázzattal, híven tolmácsolni a

⁴³ Uo., 865, 866.

⁴⁴ Mircea ELIADE, *A szent és a profán*, Bp., Európa, 1987, 78; Uő., *Aspects du mythe*, Paris, Gallimard, 1989, 52.

⁴⁵ Jónás könyve, i. m., 865.

⁴⁶ AMBRUS Zoltán, *Ninive pusztulása* = Uő., *Giroflé és Girofla*, i. m., 266–291, 266, 267, 275.

textust. Egy olyan történet viszont, melynek főszereplője egy kurtizán, természetesen nem lehet szent. Herbert Haag *Bibliai lexikona* szerint *Lilith* „...női démon, a babilóniai lilitu megfelelője. A pusztában, elhagyott romok közt (Iz. 34, 14) vagy Jób 18, 15 szerint a »gonosz« elhagyott sátrában tanyázik. A népies etimológia a lajil 'éj' szóval kapcsolta össze, így éjszakai kísértetnek tartották.”⁴⁷ A *Mitológiai enciklopédia* még hozzáteszi, hogy az egyik hagyomány szerint Ádám első felesége is Lilith volt (itt a *h* nélküli névforma használatos): „...miután Isten megteremtette Ádámot, feleséget is teremtett neki a föld porából, és Lilitnek nevezte el. Ádám és Lilit azonnal vitába bonyolódott. Lilit azt állította, hogy ő és Ádám egyenlőek, mivel mindketten a föld porából teremtődtek; s mivel erről Ádámot nem tudta meggyőzni, elrepült. A Vörös tengeren utolérte három angyal, akiket Isten küldött. Lilit megtagadta a visszatérést, s azt mondta, hogy arra teremtették, hogy az újszülötteknek ártson. Az angyalok megeskették, hogy nem megy be olyan házba, amelyikben őket vagy a nevüket megpillantja. Lilit vállalta is a büntetést, hogy attól kezdve mindennap meghal száz gyereke.”⁴⁸ A zsidó hiedelemvilág értelmezésében Lilith erőszakkal magáévá teszi a férfiakat, hogy gyerekeket szüljön nekik. A reneszánsztól kezdve pedig Európában is ismertté vált mint gyönyörű, hódító nő. Több elbeszélés szól arról, hogy Sába királynőjének képében miként csábított el egy Wormsba igyekvő szegény embert, egy Josephus della Rhein nevű kabbalista pedig önként engedett neki. Erről a csodaszép, mágikusan vonzó asszonyról alkotott kép az alapja (többek közt) Anatole France *Lilith lánya* című elbeszélésének is – teszi még hozzá a *Mitológiai enciklopédia*.⁴⁹ Nem Jónás tehát az első szent ember, akit elbűvölt – mondhatnánk kissé kajánul.

A novella Lilith történetével indul, illetve azt mutatja be, hogyan viszonyul hozzá, sikeréhez, gazdagságához környezete, közönsége. Az alsóvárosban az öregasszonyok irigylik, az öregemberek csodálják. A felsővárosban is mindenki őt isteníttette, mert kék szemében a szépség legtökéletesebb megvalósulását látták. Három állandó kísérője pedig a hatalom három legfontosabb összetevőjét képviseli, a tudást, az erőt és a pénzt (tudós, katona, gazdag úrfi).

Ebben a társadalomban tehát a szépség, az erotika a legfőbb érték. Ezt fejezi ki az Egymást Kereső Szeretők éjszakájának ünnepe. Itt eltűnik a szerelem égi fele, s marad érzéki oldala, a testiség kultusza. (Lilith a földből vétetett!) Ennek az életmódnak a filozófusa Abiron, aki Epikurosz elveit fejt ki a prófétának: „Nincs bűn, Jónás. Azért születünk, hogy élvezzünk.” „Ez a világ öröktől fogva való – felelt a tudós Abiron –, s ami megvan, nem vész el soha. Csak mi halunk meg, korábban vagy később, és mi is csak átváltozunk. Az okos embernek azonban sehogy sem tetszik ez az átváltozás, s addig élvezi az életet, amíg teheti.”⁵⁰ Innen is kiviláglik, de a *Bibliával*, a parodizált művel összevetve még szembetűnőbb: ez a világ teljesen *Isten nélküli, materialista világ*, ahol mindenki elfeledkezett a transzcendensről, az abszolútról. Ezért nincs erkölcsük sem.

Ezzel szemben áll Jónás, az istenhívő, morális ember. Claude Lévi-Strauss szerint a mítikus gondolkodás mindig ellentétekkel dolgozik, tudatosításuktól progresszív közvetítésükig (mediation) halad. Két egymást kizáró fogalmat, kifejezést (term), amelyek közt nincs áthidalás, helyettesítenek egy másik, egyenértékű ki-

⁴⁷ Herbert HAAG, *Bibliai lexikon*, Bp., Szent István Társulat, 1989, 1122.

⁴⁸ *Mitológiai enciklopédia*, Bp., Gondolat, 1988, 2, 252–253, 252.

⁴⁹ *Mitológiai enciklopédia*, i. m., 252–253.

⁵⁰ *Ninive pusztulása*, i. m., 272.

fejezéssel, amely megenged egy harmadikat mint mediátort. Ez a harmadik közvetít köztük, feloldja az ellentéteket, s később ezek ismét egy új hármassal helyettesíthetők. Mindegyik kifejezés egy másikat hozhat a világra az *ellentét és a megfelelés* (oppozíció és korreláció) kettős folyamata révén.⁵¹ Lényegében ugyanezt a nézetet vallja Meletyinszkij és Szegedy-Maszák Mihály is.⁵² (Bár Claude Lévi-Strauss újabb, az észak-amerikai indiánok mondavilágát feldolgozó opuszában már nem említ közvetítőket, csak ellentétpárokat.)⁵³

A mediátor szerepköre Jónásra hárulna. A pap, a próféta közvetítő Isten és a nép között. Az Úr akaratát tolmácsolja a lentieknek, és a hívőkért szól a Mindenhatóhoz. Ezt a feladatot sikerül is elvégeznie a *Bibliában* – itt viszont nem. Mivel Ambrusnál Jónás a küldetést nem tudja teljesíteni, ezért ez a műve a *közvetítés lehetetlenségét* bemutatva, épp a mítosz leglényegét tagadja. Hiszen míg a *Bibliában* mindenki megter, s a király vezeklést hirdet, s míg Babilónnál legalább néhány ninivei szívében kicsírázik a szó, addig itt mindenki közönyös. Ezt tudatosítja a vezérmotívumként vissza-visszatérő „bolond” szó. Egy zárt, türelmetlen közösség deviánsnak és örültnek tartja azokat, akik nem felelnek meg normáinak. Akkor is, ha egy másik ideológiai rendszeren belül az illető cselekedetei értelmet nyernének. Csak-hogy itt senki sem ismeri el a másik ideológia létét, érvényességét. Az egyedüli kivétel Lilith lehetne, akit megérint a próféta fanatikussága. Egyrészt benne még él a hitnek valamiféle csökevénye, hiszen van egy csillaga, egy kabalája, amit őrangyalának tart. (Bár ez inkább csak babona, de másokból még ez is hiányzik.) Másfelől e torzonborz alak régi szeretőjére (szerelmére?), a fuvolásra emlékezteti, s ezzel ifjúságát idézi fel benne. De Lilith nem megtérni akar, hanem megpróbálja magához hasonítani, elcsábítani a prófétát. Egy időre ez sikerülhet is neki, hiszen Jónás életéből hiányzik a szépség. Ő a teljességre vágya, s ebbe a teljességbe a morálon kívül a szépség is beletartozik. A természet, a sivatag csendje nem elégíti ki, hiszen megalkotója a szecesszió gyermeke, aki a teremtett és a női szépség után sóvárog. Ám az *esztétikum* ebben a művilágban a felismerhetetlenségig összekeveredett az *erkölcstelennel*, az ordenáré közönségességgel, a kegyetlenséggel. „Jónás elámult. Ilyennek álmodta ő a kerubok hangját, de ez a kerub egy szennyes utcai dalt énekelt, amelyet a lebujokban szoktak énekelni mámoros hajósok céda lányokkal. Mintha gyíkok és varangyok ugráltak volna ki tejfeles kis gyermeki ajkán.”⁵⁴

Itt minden tárgy valamilyen kegyetlenség, esetleg gyilkosság árán készült el. Jónás koponyából iszik, akasztott ember bőréből fonott korbácsot cserdít meg, a kurtizán pedig kedvenc vadmacskájából csináltatott párnát. Lilith maga is egy modern hisztérika, egyszerre zsarnok és szeszélyes. (Az ehhez hasonló ríktó ellentétek néha kissé hatásadásznak tűnnek.) Ezt a disszonanciát a nyelvi stílus is tükrözi. Ambrustól szokatlan, hogy pejoratív szavakat, kifejezéseket használjon (óbéga, vijjogott, ivott, mint a gödény). Ezek váltakoznak régies főnevekkel (némbér, tudós asszony, pádimentom), mesei hangvétel keveredik impresszionista leírásokkal, illetve a szimbolizmus kedvenc jelzőivel (bronz, arany, zafír).

⁵¹ Claude LÉVI-STRAUSS, *The Structural Study of Myth*, i. m., 65.

⁵² Jeleazar MELETYINSZKIJ, *A mítosz poétikája*, Bp., Gondolat, 1985, 301–309; SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Mítosz és történetmondás* = Sz.-M. M., „A regény, amint írja önmagát”, Bp., Tankönyvkiadó, 1987, 34–57, 43–44.

⁵³ Plaidoyer pour le Nouveau Monde. Un entretien avec Claude LÉVI-STRAUSS par Didier ÉRIBON, *Les bras ouverts des Américains*, Lévi-Strauss dans le texte par D. É., Le Nouvel Observateur, 1991. szeptember 5–11., 67–69.

⁵⁴ *Ninive pusztulása*, i. m., 284.

Jónás menekülne ebből az összezavart világból. Az asszony ideig-óráig vissza tudja tartani azzal, hogy teljes pompájában, mesterségesen felfokozva, tükrök által megsokszorozva megmutatja arany haját. Jónás a szépséget így mint abszolútumot pillantja meg. A szépség ugyanis Ambrusnál mindig is csoda, ami az arany ragyogását, az élet gazdagságát, kimeríthetetlen gyönyöreit jelképezi. (Lásd a *Vér és arany* és a *Midás király* hasonló motívumait.)

Ernek azonban ára van; Jónásnak fel kellene adnia önmagát, önnön valóját. Ezt a mosdatás jelzi metaforikusan: a próféta rongyaival együtt régi énjét is levetkőzi, s a porfirmedencéből kilépő világfiban már nem ismer magára. Mielőtt végképp elveszne, elmenekül, de Ninive romjain mégis Lilith arany haját s vele az örökre eltűnt szépséget siratja.

Morál és esztétikum tehát végérvényesen kettévált. Valami egész eltörött. Míg a középkori madonnákon a külső tökéletesség a lelki jóság és az égi szentség tükröződése, kivetülése volt, s a kettő összhangban állt, addig itt a kettőnek semmi köze egymáshoz. A kurtizán azért kapja a Lilith nevet, mert az Éva és Mária képviselte feleség-, illetve anyatípussal szemben ő a gyönyörű, csábító, rontó démon. Mivel eredete régebbre nyúlik vissza, mint a másik kettőé, hatása ennél fogva elementáris, szinte legyőzhetetlen.

Ez az archetípus a romantikában kapott külön hangsúlyt, Baudelaire-nél felerősödött, kinek ihletője feltehetőleg Sade márki volt. A századvégen a femme fatale pedig már közhelyként érzékelteti ezt a meggyőződést.

Istennek tehát ezért kell elpusztítania Ninivét. Az Úr a keresztény gondolkörben az etika alapja, az etika alapján ítél, választja szét a jót és a rosszat. Így, amiért Babitsnál megkegyelmez a városnak, mert egy-két ember szívében kicsírázott a szó, itt ugyanezért el kell pusztítania, mert egy igaz sem találtatott. Ninive Ambrus véleménye szerint menthetetlen.

Ily módon elfogadhatjuk azt az előzetes feltételezésünket, hogy Anatole France és Ambrus Zoltán műve gyökeresen eltér. A francia író egy legendát mesél el újra, úgy, hogy a csodát lélektani motivációval alátámasztva hétköznapi ténynek fogadtatja el. Lilith-tel ellentétben Thaïs, a másik kurtizán megtér, mert fél az öregesgtől, mert megcsömörlött eddigi életétől, üresnek érzi azt. A szkeptikusnak tartott France tehát hisz abban, hogy az erkölcstelenséggel is lehet szakítani, hogy létezik megtisztulás, s hogy a bűnösök is képesek végigjárni ezt az utat, míg magyar pályatársa kételkedik ebben. Másfelől Paphnutiust, a remetét nem a szépség nyugtázza le: túlzott önsanyargatása út vissza, a sokáig elfojtott szexuális vágyak törnek fel belőle, s már nem képes megfékezni őket.

TUSOR PÉTER

KIADATLAN RÉSZLETEK GRÓF ZRÍNYI MIKLÓS LEVELEZÉSÉBŐL

Zrínyi Miklós leveleinek szisztematikus feltárása még a Zrínyi-kutatás előtt álló feladatok egyike.¹ A költő irodalmi életművének levelezését is felölelő kritikai összkiadásához most az alábbi néhány irat betűhív közlésével szeretnénk hozzájárulni.

A levelek egy részének lelőhelye a Magyar Országos Levéltár. Közülük három az Udvari Haditanács Magyar Kancelláriához intézett átiratainak mellékleteként, másolatban maradt fenn, kettő egészében, egynek pedig hozzátetve csak a fele. Ez utóbbi inkább pontokba szedett felségfelterjesztés: a kancelláriai hátirat *supplex libellus* illetve *propositio* néven említi. A kancellária irattárából még két irat került elő: egy saját kezű levél az előterjesztéseknél, egy másik eredeti a kancelláriai válasziratok fogalmazványai között, mellékletként található meg. Egy, ugyancsak eredeti, az aláírás kivételével nem autográf *missilis* a Magyar (Pozsonyi) Kamarához intézett levelek sorozatából lát napvilágot.² Létezésük arra hívja fel a kutatás figyelmét, hogy a kancelláriai, valamint a kamarai irattár hivatali működés során keletkezett kisebb-nagyobb fondjainak átnézése további eredményekkel járhat. Ezt támasztja alá a kancellária *Conceptus Expeditionum* (A 35) állagában megmaradt számos, Zrínyinek címzett uralkodói válaszirat, amely nagyszámú, eddig ismeretlen Zrínyi-*missilis* megleltére enged következtetni. Ezek talán nem kallódhattak el olyan mértékben, mint azt a már kiadott levelek viszonylag csekély mennyisége alapján gondolhatnánk. Hiszen a magyar kancellária és kamara hivatali fondjai közül eddig csupán a *Litterae Privatorum* (A 32) feltárása történt meg teljes egészében. Egy érdekes adalék a kancelláriára került Zrínyi-iratok sorsára: az Erdődy-lázadók ügyében 1653. december 7-én írt levél a *Propositiones et Opiniones* sorozatban (A 33), az 1654. január 9-i az A 32-ben, míg a mostanáig kiadatlan, Légrádban, 1653. december 23-ról keltezett *missilis* az A 35-ben található a bán által a lázadás ügyében összehívott zágrábi tartománygyűlés határozatainak másolatával együtt, amely eredetileg a január 9-i levél (A 32) melléklete volt.³

¹ Az eddig nyomtatásban megjelent levelekre lásd STOLL Béla, VARGA Imre, V. KOVÁCS Sándor, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig*, Bp., 1972, 479–480; KOVÁCS Sándor Iván szócikke az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban*, szerk. PÉTER László, Bp., 1994, 2320–2323. – További közlemények, amelyek kiadatlan vagy feledésbe ment leveleket hoznak: BÁCSEKAI Antal, *A Zrínyiek erdélyi kapcsolataihoz: Levelek 1654–1679-ből*, Acta Historiae Litterarum Universitatis Szegediensis, 1971, 10–11, 87–89; SZILÁGYI Ferenc, *Elfeledett és ismeretlen magyar írólevelek: Zrínyi és Gyöngyösi levelesládájából*, It, 1986, 740–747; FISCHER Éva, L. M. W. S. Fülöp, *Zrínyi levelek a „Hollandtze Mercurius”-ban = Zrínyi-dolgozatok*, V, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1988, 187–207; BIRÓ Péter, *A Francia Küllégi Levéltár Zrínyi Miklósról és az 1663–64. évi hazai eseményekre vonatkozó iratai (Molnár Sándor másolatai) = Uo., VI, Bp., 1989, 63–198; BENE Sándor, Zrínyi-levelek 1664-ből*, ItK, 1992, 225–242.

² A pontos jelzeteket lásd az egyes iratoknál.

³ Vö. ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, 2, *Levelek*, kiad. KLANICZAY Tibor, CSAPODI Csaba, Bp., 1958, 459–465. – A kancellária irattárára: BÉLAY Vilmos, *Magyar Kancelláriai Levéltár*, Bp., 1973 (Levéltári leltárak, 59). – A tartománygyűlés határozatai: Magyar Országos Levéltár (= MOL), Magyar Kancelláriai Levéltár, *Conceptus Expeditionum* (= A 35), ad N^{um} 47, Anni 1654.

Hat, szintén eredeti (három közülük sajátkezű) irat Károlyi Árpádnak a bécsi udvari levéltárban őrzött gyűjteményéből, egy pedig az osztrák nemzeti könyvtár kéziratárából származik.⁴ Károlyi gyűjteményét – amely egyébként nem teljesen ismeretlen a magyar irodalomtörténeti kutatás előtt⁵ – a millenniumi kiállításra állította össze, javarészt a Haus-, Hof- und Staatsarchiv különféle sorozataiból. Esetünkben a Porcia hercegek archívumából és a törökkel kapcsolatos ügyek irataiból (*Turcica*). Ez utóbbi tény különösen azt sugallja, hogy amit az előbb az országos levéltárral kapcsolatban elmondottunk, különösen igaz lehet az óriási bécsi anyagra, ahonnan némileg csodálkozásra késztető módon eddig egy Zrínyi-levél sem jelent meg nyomtatásban.

Zrínyi és I. Rákóczi György 1644. évi támadása

Zrínyi 1644 nyarán III. Ferdinándhoz írt levelei életének kevésbé ismert szakaszáról, I. Rákóczi György felső-magyarországi hadjáratának időszakából nyújtanak néhány újabb információt. Mivel az erdélyi fejedelem támadása nyomán kialakult helyzetnek, a kínálózó lehetőségeknek, a királyságbeli főurak reakciójának felvázolása túlmutatna egy előszó keretein, illusztrálásukra csupán a kortárs Lippay György esztergomi érsek sorait idézzük: „Az buzaban költöt pachirtakent azert magunknak szűksegh ugy latom az dologhoz niulunk, es küldenünk igen hamar, az ő Felsege armadaia melle kőniü hadat, kinek kinek tehetege szerint, Orszagunknak es hazanknak oltalmara. Az én opiniomban melliet irtam minapiban ő Felsegenek, neueztem ugian ualahani Vrat, az kibül ő Felsegenek requisitioia által kellene szerzeni hertelen effele hadat. De hogy confidenter megh iriam, kegdt nem mertem neuezni, tartuan attol, hogy ha ualahogy ezuttalis üressen iarnanak mint maszor, az ő Felsege instantiai, talam idegenseget szerezhethne többet, sem io keduet uyönnan kegdk. De ha bizhatnam ezirant, tennek mindgiart intimatiot ő Felsegenek, es io uolna talam elebbeni, izetlenseget uagy mit az kire magiaraztak, uagy kit uettek az emberek, illien io occasioual heliere allitani, Azt hozuan idesül [?] magaua, hazanknak, es megh maradasunknak szűksege.”⁶ Zrínyi számára szintén a könnyűlovasság hiányának pótlására nyílt alkalom.⁷ A se-reggyűjtéssel kapcsolatos néhány feltételéről júniusi felterjesztéséből (1. sz.) értesülünk. A hadfogadás idejére katonáinak Sopronban és Kőszegen való kvártélyozására kért engedélyt a királytól. (Sopronnal ellentétben ez utóbbi város szolgál-

⁴ A Károlyi-gyűjtemény kutatását nagyban segíti Fazekas István bécsi levéltári delegátus újabban elkészült részletes jegyzéke. Hogy kéziratát rendelkezésemre bocsátotta, ehelyütt is megköszönöm. Az osztrák nemzeti könyvtár *Autographen* sorozatában található magyar vonatkozásokra: István NÉMETH, *Ungarische Autographen in den Beständen der Handschriftensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek = Ex Libris et Manuscriptis: Quellen, Editionen, Untersuchungen zur Österreichischen und Ungarischen Geistesgeschichte*, Hrsg. István NÉMETH und András VIZKELETY, Bp.–Wien, 1994, 91–111.

⁵ Varjas Béla innen közölte Balassi Bálint egy levelét: VARJAS Béla, *Széljegyzetek egy kiadatlan Balassi-levéelhez*, ITK, 1982, 89–96.

⁶ Levele Batthyány Ádámhoz, Nagyszombat, 1644. július 23., MOL, Batthyány család levéltára, Missiles (= P 1314), N° 29297.

⁷ Ez szolgálhat annak részleges magyarázatául, miért nem bocsátották kezei alá a korábban ígért német ezredet és a Capeletti-zászlóaljat. Vö. SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós 1620–1664*, 1–5, Bp., 1896–1902, 1, 113.

tatásait később nem vette igénybe.)⁸ Az uralkodó segítségére sietők részére konfiskálások esetén birtokadományt szeretett volna nyerni, és a hadjárat idejére halasztást akart elérni mind maga, mind katonái s a Muraköz védelmét ellátó⁹ öccse peres ügyeiben. Zrínyi javaslatait a Haditanács július 5-én sürgetőleg küldte át véleményezésre az Udvari Magyar Kancelláriához. Noha a királyi válasz egyelőre nem ismeretes, Puchheim haditanácsos öt nappal később már arról értesítette Bosnyák István veszprémi püspököt, királyi kancellárt, hogy „Zrínyi gróf úr is egyúttal új katonaságot fog gyűjteni a vele itt megkötött egyezség szerint.”¹⁰ A megegyezés része és Zrínyi kérésének részbeni teljesítése lehetett, hogy III. Ferdinánd július 13-án neki adományozta a Vas megyében fekvő, horvátok lakta tömördi birtokot és elrendelte a javadalomba történő azonnali bevezetését. Mindezt „különféle hadi vállalkozásokban” nyújtott és majdani szolgálatai fejében.¹¹

Zrínyit augusztus 20-án Locsmádon¹² találjuk (2. sz.), ahonnan az akkorra már felfogadott ötszáz főnyi katonaság mellé – amelyet saját százötven emberével is kiegészített – uralkodói felkérésre további ötszáz lovas toborzását ígérte. Végrehajtására, mivel ez hosszabb időt igényelt volna, a katonafogásban járatos Paraminzky János ezredes¹³ hagyta hátra. Sietségének oka valószínűleg az volt, hogy követve Esterházy nádor példáját¹⁴ mihamarább egyesítse lovasságát a főszereggel, amelyet már az ő megérkezése után, augusztus végén szemlélt meg az uralkodó Szakolcán.¹⁵ Levelében Zrínyi ismételt előterjesztéseket tett. Javasolta, hogy a seregűjtést terjesszék ki a *Belgica Cancellaria*, vagyis az Udvari Hadikancellária közreműködésével Ausztriára és a morva határvidékekre az ott élő katonaviselt horvát lakosság miatt, valamint a tisztek számára adjanak ezer forintot. „Ágról-szakadt népének” új szálláshelyül Óvár környékét kérte. A Haditanács szeptember 3-án intézkedett a Zrínyi által kívánt újabb toborzó pátensek Paraminzkynek történő kiadatásáról, ám egyéb kéréseinek teljesítéséről nem történik említés.¹⁶

⁸ Levele Kőszeg városának, Csáktornya, 1644. július 21. MARKÓ Árpád, *Zrínyi Miklós levelei*, Bp., 1950, 19–20. – Zrínyi és emberei soproni tartózkodására számos új adatot hoz: ITTÉSZ Máté, *Zrínyi és hadai Sopronban (jegyzőkönyvek, levelek)*, kézirat. A tanulmány az Irodalomismeret c. folyóiratban fog megjelenni.

III. Ferdinánd még májusban a török mozgolódásáról érkezett hírek miatt is „...mind az Horuáth és Toott Országi Statusoknak s-mind pedig az Canisa ellen ualo Vegknek Insurrectiot parancholt.” Lippay primás levele Batthyány Ádámhoz, Érsekújvár, 1644. május 11., MOL, P 1314, N° 29296.

¹⁰ „Colliget simul etiam Dominus Comes a Zrinio nouum militem iuxta capitulationem secum hic conclusam.” MOL, Magyar Kancelláriai Levéltár, Insinuata Consilii Bellici (= A 14), N° 111.

¹¹ „...condignum habentes respectum fidelium ac constantium seruitiorum ac meritorum fidelis nostri [...] Comitibus Nicolai a Zrinio [...] quae idem Sacrae primum Regni nostri Hungariae Coronae, et deinde Maiestati nostrae [...] in diversis expeditionibus bellicis, cum benigna satisfactione nostra fideliter exhibuit et impendit, exhibereque et impendere deinceps quoque non cessabit...” A király levele a vassvári káptalanhoz, MOL, A 35, N° 176, Anni 1644.

¹² A másolaton a levél keltének helye „Loicesburgh”. Ez minden bizonnyal Locsmándot jelentheti. Zrínyit ugyanis augusztus 19-ére várták Sopronba, mivel azonban ekkorra nem érkezett meg, a soproni polgárok másnap, vagyis augusztus 20-án az előkészített ételek egy részét „*etliche Fisch und Pasteten*” tartózkodási helyére, Locsmándra („*Laitsmanßpurg*”) küldték. Városukban egyébként két nappal később, augusztus 22-én reggeli keretében látták vendégül. ITTÉSZ, i. m.

¹³ Vö. MOL, Magyar Kancelláriai Levéltár, Propositiones et Opiniones (= A 33), Fasc. 13, N° 45.

¹⁴ „Az my Palatinus uram eő kglme szándékát illeti, chak a’ vegre ment volt az Táborban, hogy az Armádauál az könyű hadat conjugalhassa.” Lippay érsek levele Erdődy Gáborhoz, Nagyszombat, 1644. augusztus 19., Szlovák Nemzeti Levéltár, Erdődy család levéltára, Erdődy Gábor iratai (Fond GH), Lippay György levelei, fol. 32. [Slovenský Národný Archív, Archív rodiny Erdődy, Gabriel Erdődy (Fond GH), Korrespondencia Juraja Lippayho.]

¹⁵ KLANICZAY Tibor, *Zrínyi Miklós*, Bp., 1964², 50.

¹⁶ MOL, A 14, N° 115.

Ernek hiányában is kirajzolódik előttünk, hogy a fiatal, pályája kezdetén lévő főúr a kutatás által eddig feltételezettnél¹⁷ erőteljesebben ambicionálta részvételét az 1644-es eseményekben, élve az adódó „io occasiual”, többek között egy saját vezénylete alatt álló ezred felállítására.¹⁸ Ekkori szerepének az életút egészének szempontjából történő megvilágítása és értékelése természetesen további forrásokat, alapos elemzést igényel. Támpontul két fontos tényezőre figyelmeztethetünk. Az egyik, hogy Rákóczi hadjáratával párhuzamosan kisebb-nagyobb szünetekkel a megegyezés lehetőségét felvillantó béketárgyalások is folytak.¹⁹ A másik: Zrínyi már az év végén végleg visszatért csáktornyai birtokára.²⁰ Motivációinak feltárásához mindazonáltal annak tisztázása vihet majd közelebb, vajon fellépése Rákóczi ellen milyen súllyal esett latba pár évvel később, báni kinevezésének eldöntésekor? Hiszen Zrínyi hadbavonulásával az erdélyiek ellen s különösen a toborzás magára vállalásával a vele egyenrangúaknál nagyobb szolgálatot tett az udvarnak, mindenkinél jobban bizonyította „hűségét”. Joggal számíthatott arra, hogy Bécs alkalomadtán a maga helyén fogja majd értékelni erőfeszítéseit. Ez az alkalom pedig Draskovich János horvát bán nádorrá választásával érkezett el.

A többi levél

Erdődy Imre jobbágynak felkeléséről és Zrínyinek lecsendesítésükben játszott szerepéről már eddig is igen sok forrás állt a kutatás rendelkezésére. Az 1653. december 23-án, majd a következő év január 18-án az uralkodónak címzett *missi*-*l*isek ezek sorába illeszkednek (3. és 4. sz.).²¹

Érdekesebb az 1656 júniusában írt levél (5. sz.), amely Zrínyinek egy, a törökkel még tavasszal kötött átmeneti fegyverszünetéről tudósít bennünket.²² A bécsi udvar, noha a Konstantinápolyban megkötött, a zsitvatoroki és szőnyi békét meg-

¹⁷ KLANICZAY, i. m., 49–50.

¹⁸ Összehasonlításul: Draskovich János horvát bán ötszáz, Nádasdy Ferenc pedig mintegy három- vagy négyszáz lovas toborzására kapott megbízást, Pálffy István bányavidéki (érsekújvári) főkapitány pedig, „amennyit is lovasai és hajdúi közül éppen ki tudna állítani.” MOL, A 14, N° 111.

¹⁹ Vö. R. VÁRKONYI Ágnes, *Erdély és a vesztőfalúai béke = Scripta manent: Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére*, szerk. DRASKÓCZY István, Bp., 1994, 187–198; SZILÁGYI Sándor, *A linzi béke okirattára*, Bp., 1885, passim.

²⁰ KLANICZAY, i. m., 50–51.

²¹ Többek között lásd Klaniczay monográfiájának vonatkozó fejezetét (i. m., 497–519). Zrínyi 1653. december 7-i és 23-i leveleire a királyi válasz csak következő év január 8-án kelt. A közbeni eseményekről részletes áttekintést nyújt még Petrechich Péter zágrábi püspök január 12-én kelt hosszadalmas memoriáléja, MOL, A 35, N° 5, Anni 1654, ill. penes N°^{um} 47, Anni 1654. Nyomtatott kiadásuk a Zágrábban őrzött eredetiről, illetve Petrechich esetében fogalmazványról: Josip ADAMČEK, *Seljačke bune u Hrvatskoj u XII stoljeću*, Zagreb, 1985, 207–208, 213–218. A lázadásra vonatkozó hatalmas forrásanyagot a kötet XIV. fejezete hozza: *Druha Sisačka buna. Prva Posavska buna (1653–1659)*, 176–520. – Különösen figyelemre méltóak Zrínyi itt kiadott levelei: III. Ferdinándhoz, Csáktornya, 1654. február 2.; Ismeretlenhez, Varasd, 1654. február 23.; III. Ferdinándhoz, Csáktornya, 1654. június 7. és H. n., június 17.; Zágrábi káptalanhoz, Csáktornya, 1655. október 12.; Csáktornya, 1659. április 7. (ADAMČEK, i. m., 222, 233, 268, 272, 366, 507). És emellett még számos báni oklevél. A bán január 18-i levelére (4. sz.), ahol valószínűleg január 9-i írására hivatkozik, a hó utolsó napján kelt a királyi válasz. Ennek szövege: ADAMČEK, i. m., 219–220.

²² Walther Leslie 1656. május 6-án minden bizonnyal ugyanerről az esetről informálta Bécset. Vö. SZÉCHY, i. m., 3, 117.

hosszabító egyezmény értelmében 1652-ben külön is megtiltotta a magyarországi törökellenes vállalkozásokat,²³ a horvát bán helyi szinten folytatott tárgyalásait bizalmatlanul szemlélte.²⁴ Zrínyi 1656 nyarára második ízben volt kénytelen kifejezni az uralkodónak, hogy célja csupán a kölcsönös pusztítástól való tartózkodás pillanatnyi biztosítása volt, hiszen a király által parancsolt békét csak úgy tudja megtartani – mint írja, „teljes romlásunk nélkül” –, ha sikerül elérnie, hogy a török is tartózkodjék a betörésektől. Másik érve, azaz hogy egyezsége nem tartalmazott „sem határidőt, sem feltételeket, sem bármi mást”, vagyis nem tekinthető diplomáciai aktusnak, azt mutatja, hogy a helyi tárgyalásokra elegendőnek vélte saját, báni joghatóságát, és igyekezett azokat az uralkodói felségjognak számító külpolitikától formai alapon is elkülöníteni. III. Ferdinánd válaszában a bánnak ezt a törekvését felügyelendő hagyhatta meg, hogy Zrínyi a jövőben az ilyen megegyezésekről küldjön értesítést, és szövegüket szó szerint terjessze fel az udvarhoz.²⁵

Meg kell még említeni a két évvel később, 1658. szeptember 1-én közvetlenül az Udvari Haditanácsnak küldött választ is, amelyben a bán cáfolja, hogy a Fehérvár alatti rajtaütésben katonái részt vettek volna, vagy hogy ő maga kötelezettséget vállalt volna a velenceiek felé a török feltartóztatására (6. sz.).²⁶ Egy, a monyorókeréki birtok kapcsán Zrínyi Péterrel együtt az uralkodóhoz írt levél datálásának problémáját nem sikerült megoldani (13. sz.).²⁷

A levelek következő csoportjának címzettjei szintén Bécsben találhatóak. Ők az udvar politikájának két meghatározó személyisége, Montecuccoli valamint Porcia herceg. Ezek a *missilisek* a bánnak ellenfeleivel való kapcsolattartásában tanúsított politikai okosságáról tanúskodnak. Mégpedig olyan fontos időszakokban, mint Montecuccoli 1661-es erdélyi hadjárata és az 1662. évi országgyűlés (7., 9., 10., 11. sz.).²⁸

Végül két olyan iratot vehetünk szemügyre, ahol Zrínyi saját embereinek érdekében jár közben. 1662-ben az udvarában tartózkodó Liszti Jánosért a már említett Porciánál, egy évvel később Jellachich Ferencért a pozsonyi kamara elnökénél, Zichy Istvánnál (8. és 12. sz.). Liszti János 1664-ben grófi rangot nyert,²⁹ arról, hogy Jellachich elnyerte-e a zágrábi harmincadosságot, nincs tudomásunk.

*

A levelek átírása eredeti helyesírásuk megőrzésével történt, csak az *adverbiumot* jelölő ékezeteket hagytam el; a rövidítések feloldását kurzív szedés jelzi. Fordításaim ellenőrzéséért a latin szövegek esetében KÓRISZ Imrét és RIHMER Zoltánt, az olaszokénál MOLNÁR Antalt illeti köszönet.

²³ Magyarország története tíz kötetben, 3/1–2, 1526–1686, főszerk. PACH Zsigmond Pál, Bp., 1987, 1713–1714.

²⁴ Vö. SZÉCHY, i. m., 3, 117–118.

²⁵ A Haditanács átírata a Magyar Kancelláriához, 1656. július 10., MOL, A 14, N° 240.

²⁶ Az iratot még a „Turcica”-ból idézi SZÉCHY, i. m., 4, 29–30.

²⁷ Mindenképpen a Zrínyi birtokok végleges megosztása után kellett keletkeznie, hiszen Medvevára még 1649-ben is a Mikulichok tulajdonában volt. A családja egyik előnevét adó Monyorókeréket (Eberau, Vas megye) 1613-ban szerezte vissza Erdődy Tamás. – SZÉCHY, i. m., 1, 301, 284.

²⁸ A Porciához intézett leveleket részletesen ismerteti SZÉCHY, i. m., 4, 222–224. Lelőhelyként a bécsi udvari levéltár „Porcia-osztályát” jelöli meg.

²⁹ NAGY Iván, Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal, 7, Pest, 1860, 147.

1.

1644. július 5. előtt

III. Ferdinánd királyhoz

(Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár,
Insinuata Consilii Bellici (A 14), N° 110. – másolat)

Tertio vt pro Quarterys Gonziu et Soproniu suaeque pertinentiae intra tempus conductionis assignentur. Quarto vt in patentibus inseratur, illos qui ad hanc necessitatem Maiestatis Vestrae Sacratissimae succursum facere non intermittent si bona aliqua in Hungaria actualiter confiscari contigerit, Eisdem omni gratia sua Caesaris et Regia complexuram, respectumque seruitiorum habituram, quin imo vt tam ego vna cum Domino fratre meo, qui interea temporis Insulae contra excursiones Turcarum inuigilabit, quam etiam y qui mecum erunt nulli instantiae Iuridicae subiaceant, quin potius omnes causae Nostrae ad id temporis pro prorogatis habeantur.

[Az irat hátoldalán:]

Extractus supplicis libelli Sacrae Caesaris Regiaeque Maiestati a Domino Comite Nicolao Zrinio porrecti [Más kézzel:] Ex benigno mandato Sacrae Caesaris Maiestatis Domini Nostri clementissimi inclytae Cancellariae Hungariae intimandum, desiderare Suam Maiestatem ut haec puncta Domini Comitis Zriny sibi quantocius per eandem Cancellariam cum annexo eiusdem recto [?] referantur: Ex Consilio Bellico 5 Julij 1644. Jo. Georg Puchem [s. k.] [Más kézzel:] 5. Julij 1644. Consilium Bellicum circa Comitis Nicolai Zrinyi Propositionem de conductione Militiae.

[Fordítása:]

Harmadszor, hogy a katonafogadás idejére kvártélyul Kőszeget, Sopront és környéküket jelöljék ki. Negyedszer, foglalják pátensbe, hogy azokat, akik Legszentebb Felségednek eme szükségében nem mulasztják el a segítségnyújtást, teljes császári és királyi kegyébe fogja fogadni és szolgálataikat majd figyelemre méltatja, ha Magyarországon valamely javak konfiskálása esedékes lesz, sőt még [azt is foglalják bele,] hogy mind jómagam öcsémurammal egyetemben, aki ez idő alatt Muraközt fogja védelmezni a törökök becsapásai ellen, mind azok is, akik velem lesznek, semmiféle törvényszék alá ne tartozzanak, sőt inkább minden ügyünk halasztást nyerjen erre az időre.

2.

Locsmánd, 1644. augusztus 20.

III. Ferdinánd királyhoz

(Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár,
Insinuata Consilii Bellici (A 14), Ad N^{um} 115. – másolat)

Sacratissima Imperatoria Regiaque Maiestas, Domine Domine Clementissime.

Humillimorum seruitiorum meorum in gratiam Maiestatis Vestrae Sacratissimae demissam subiectionem.

Proficiscor iam clementissime Imperatoris quotidie cum istis quingentis Equitibus, quos iuxta promissum ad Maiestatis Vestrae Sacratissimae seruitia inauthoraui, quibus etiam ex meis Aulicis famulis centum, et quinquaginta addidi Equites, Vt autem benignae Maiestatis Vestrae Sacratissimae uoluntati, quam ex nouissime ad me datis Maiestatis Vestrae Sacratissimae literis demisse intellexi, pro fideli meo satisfaciam, reliquos

etiam quingentos, ut integre mille Equitum habeam regimen inauthorandos, conscribendosque humillime assumo, me itaque ad seruitia *Maiestatis Vestrae Sacratissimae* properante Generosum dominum Joannem Paraminzkÿ Colonellum, qui huic negotio inuigilabit, cuique *Sacratissima Maiestas Vestra*³⁰ pecuniam pro conducendis dictis quingentis militibus benigne assignare dignabitur, relinquo. In eo autem solo *Maiestati Vestrae Sacratissimae* humillime supplico, quatenus *Vestra Maiestas Sacratissima* pro officialibus extra illam pecuniae Summam, quam pro conducendo praemisso Equitatu benigne data est, adhuc mille Talleros superaddere, et miserendo huius pauperculae plebis circa Altenburgum quartiria assignare, nouasque patentes non solum ex Hungarica, uerum ex belgica *Maiestatis Vestrae Sacratissimae* Cancellaria (in Austria enim Aug^{ustissime} Imp^{erator} et Morauiae finibus, non pauci Croaticae Nationis ueterani inueniuntur milites) benigne extradare dignaretur. In reliquo mea humillima seruitia *Sacratissimae Maiestati Vestrae* Caes^{arum} et Regiae perpetuo deuouens, clemensque, et benignum demisse praestolans responsum *Vestram Maiestatem Sacratissimam*³¹ longaeuam et triumphantem in augmentum Christianae Reipub^{licae} felicissime conseruet Deus, summis uotis exopto. Datum

[Az irat hátoldalán:]

Paria Literarum Ad *Sacratissimam* Caes^{arum} Regiamque *Maiestatem* a Comite Nicolao Zrinio ex Quartirio Loicesburgh 20 Augusti 1644 datarum

[Fordítása:]

Legszentebb Császári és Királyi Felség, Legkegyelmesebb Uram!

Legalázatosabb szolgálataimat tisztelettel ajánlom legszentebb felséged kegyelmébe.

Már nap mint nap haladok előre, Legkegyelmesebb Császár, azon ötszáz lovasal, akiket ígéret szerint Legszentebb Felséged szolgálatára toboroztam, akikhez udvari népeim közül is százötven lovast adtam hozzá. Hogy pedig Legszentebb Felséged kegyelmes akarátának, amelyet Legszentebb Felséged legutóbb megadott leveléből tisztelettel értettem, hűségem szerint eleget tegyek, a maradék ötszáz toborzását és összegyűjtését is, hogy teljes ezrednyi lovasregimentem legyen, legalázatosabban magamra vállalom, így tehát míg én Legszentebb Felséged szolgálatára sietek, hátrahagyom nemzeti Paraminzky János ezredes urat, aki erről a dolgról gondoskodni fog, és akinek Legszentebb Felséged a pénzt a mondott ötszáz katonára toborzására kegyelmesen méltóztatik majd kiutalni. Egyedül pedig azért könyörgök mély alázattal Legszentebb Felségednek, hogy a tisztek számára azon pénzösszeget kívül, amelyet az előbbi lovasság összeszedésére kegyelmesen adni szándékozik, méltóztatna Legszentebb Felséged még ezer tallért kiutalni, valamint ez ágrólszakadt nép iránti könyörületből Óvár körül kvártélyt kijelölni, és új pátenseket kegyelmesen kibocsátani nemcsak a magyar, hanem Legszentebb Felséged belga kancelláriája által is. (Ausztriában ugyanis, Legmagasztosabb Császár, és Morvaország határvidékén a horvát nemzetnek nem kevés veteránja található.) Ennek utána legalázatosabb szolgálataimat örökre legszentebb Császári és Királyi Felségednek ajánlva és a kegyelmes válasza tisztelettel

³⁰ A másolatban a következő rövidítés szerepel: S. V. M. V.

³¹ A másolatban a következő rövidítés szerepel: V. M. V. S.

várákozva legfőbb kívánságommal óhajtom, hogy minél szerencsésebben tartsa meg Isten Legszentebb Felségedet a keresztény világ gyarapodására hosszú életűként és győzedelmesen. Kelt...

3.

Varasd, 1653. december 23.

III. Ferdinánd királyhoz

(Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár,
Conceptus Expeditionum (A 35), Ad N^{um} 5. Anni 1654. – eredeti)

Sacratissima Caesarea Regiaque Maiestas
Domine Domine Clementissime.

Clementer *Maiestas Uestra Sacra* memisse [!] potest, qualiter eandem nuper de negotio rebellium Comitis Emerici Erdődy, humillime informaueram, et iuxta idem, et si non omnimodam compositionem, pacificationem tamen, usque ad *Maiestatis Vestrae Sacratissimae* ulteriorem resolutionem, stabiliueram: uerum Comites Erdődy, hic in Regno constituti, nescio qua consideratione ducti, admonitione quoque mea posthabita, inito aliquo particulari inter se consilio, eos armata manu inuadendo sibi censuerunt, nec bene consulto inuaserunt: ex militibus quippe suis triginta circiter amiserunt, et ex hoc, adeo, temeritate et peruicatia inualuerunt rustici illi, ut iam, et uicinos, aliosque subditos in confoederationem sollicitent, et habeant aliquos, utque heri intellexi, quod Arcem Nouigrad territorij eius dictam, occuparint, necnon uallis et aggeribus se se communiuerint, ac res sane plena est periculi, siquidem et Turcarum suspicio haberi potest. Vnde ego statim diligentissime, omnem adhibebo operam, publicamque indixi Congregationem, breui termino, quatenus si non omnimode componi, saltem ad *Maiestatis Vestrae Sacratissimae* Commissariorum deputationem, aut resolutionem mihi dandam, pacificari possit negotium.

Quod si uero istud remedium, placidum ualiturum non esset, nullum alium modum uideo, quam ut armis illos compescere adlaborem. Hoc autem casu Clementissime Domine, praeter meos Insulanos milites, paucos in Croatia habeo, quibus secure fidere possim, uti enim antea *Vestrae Maestati* perscripsi, et Regni et Banales milites, ipsis multo necessitudinis uinculo sunt coniuncti. Ego tamen nihilominus, omnia tentabo, ut pax publica et *Uestrae Maiestatis Sacratissimae* seruitia illaesa permaneant. Interea humillime *Maiestati Uestrae Sacratissimae* supplico, ut ad meas priores literas, se resolvere dignetur quantocius, ut sciam, *Vestrae Maiestatis* benignam uoluntatem. Supplico etiam *Maiestati Vestrae*, casu quo necessitas magna ingrueret, et subditorum tumultus excresceret, ita ut ego solus, ad opprimendum illos, non sufficerem, *Vestra M^{aiestas}*, Generali Comiti Leslie iniungere dignetur, ut una mecum, cum suis militibus, ad oppositionem promptus sit, similiter etiam Generali Carlostadiensi. Quem exitum et Congregatio Regni, et meus tractatus habiturus est, *Vestrae M^{aiestatis}* quantocius perscribam.

His Deus *Maiestatem Vestram Sacratissimam* conseruet florentissimam. Varasini 23. Decembris 1653.

Maiestatis Uestrae Sacratissimae

Humillimus Subditus

[s. k.:]

C Nicolaus a Zri mp

[Fordítása:]

Legszentebb Császári és Királyi Felség, Legkegyelmesebb Uram!

Emlékezhetsz kegyelmesen Szent Felséged, hogy minap a legalázatosabban beszámoltam Erdődy Imre gróf lázadóinak ügyéről, és ennek megfelelően, ha teljes körű megegyezést nem is, de a megbékélést Legszentebb Felséged további rendelkezéséig, elértem: azonban az Erdődy grófok, itt az országban megjelentek, nem tudni milyen meggondolástól vezetve s intésemet is figyelmen kívül hagyva, miután maguk között valami szűk körű tanácskozást tartottak, azon megfontolásra jutottak, hogy fegyveres kézzel rájuk törnek, és meggondolatlanul rájuk is törtek: hát bizony katonáik közül mintegy harmincat elvesztettek. És ennek nyomán olyanira erőre kapott azoknak a parasztoknak vakmerősége és nyakassága, hogy már mind szomszédaikat és más alantasokat szövetezésre izgatnak, mind készen tartanak némelyeket – miként tegnap tudomásomra jutott –, hogy azon vidék Novigrádnak hívott várát elfoglalják, nemkülönben hogy magukat sáncokkal és árkokkal erősítsék meg, ráadásul a dolog csakugyan veszéllyel teli, amennyiben felkeltheti a török gyanakvását. Emiatt én tüstént, a legnagyobb igyekezettel erre fogom fordítani minden erőmet, az országgyűlést is összehívtam rövid határidővel, hogy ha teljesen nem is rendezhető el, legalább Legszentebb Felséged biztosának kiküldéséig vagy nekem adandó utasításáig csillapodjék az ügy.

Hogyha pedig ez a békés orvoslás eredményt nem érhet el, semmi más módot nem látok, mint hogy azokat fegyverrel törekedjem lecsendesíteni. Ebben az esetben viszont, Legkegyelmesebb Uram, [mura]szigeti katonáimon kívül kevés áll rendelkezésre Horvátországban, akikben nyugodtan megbízhatnék, amint ugyanis előzőleg megírtam Felségednek, úgy az ország katonái mint a báni katonaság a szükség számos kötelékével kötődnek azokhoz. Én azonban mindazonáltal mindent meg fogok kísérelni, hogy a közbéke és Legszentebb Felséged szolgálata sértetlenül megmaradjon. Eközben legalázatosabban könyörgök Legszentebb Felségednek, hogy korábbi levelemre mihamarább méltóztassék uralkodói válaszát adni, hogy tudjam Felséged kegyelmes akaratát. Azért is könyörgök Felségednek, hogy abban az esetben, ha a szükség nagyobbodna, és az alantasok zavargása növekedne, úgy hogy én egyedül letörésükre nem lennék elégséges, Felséged méltóztatna meghagyni gróf Leslie tábornoknak, hogy katonáival az ellenállásra velem együtt kész legyen, s hasonlóképpen a károlyvárosi generálisnak is. Hogy az ország gyűlésének és tárgyalásomnak mi lesz a kimenetele, Felségednek mielőbb megírom.

Ezzel Isten tartsa meg Legszentebb Felségedet hatalomban és gazdagságban.
Varasd, 1653. december 23.

Legszentebb Felséged

legalázatosabb alattvalója
gróf Zrínyi Miklós

4.

Grác, 1654. január 18.

III. Ferdinánd királyhoz

(Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár,
Propositiones et Opiniones (A 33), Ad N^{um} 44. Anni 1652 (!). – s. k. levél)

Sacra Maiestas

Heri uenit mihi ad manus benignissimum Maiestatis Vestrae mandatum, ut nimirum ego cum Reuerendissimo Zagradiensi Episcopo, et Comite Leslie Gene-

rali *Maiestatis Vestrae*, rusticos tumultuantes autoritate *Maestatis Vestrae* conueniamus, et tumultum bello modo sopiamus.

Humillime obtemperare paratus sum, quam primum Comes Leslie habito hoc eodem ordine, se ad partes Sclauoniae conferet. Heri in hoc negotio *Maiestati Vestrae* uberius scripsi, et nunc clementissime Domine eius opinionis sum, ut *amborum Generalium Maiestatis Vestrae* assistentia adsit, ne temere authoritas *Maiestatis Vestrae* rusticis istis prostituatur, si non obedierint, sed post placidam probam, adsit uis quae illos ad obedientiam reducat, et nunc hesternis literis me humillime conformo et sum

Maiestatis Vestrae

Graetÿ 18 Ianuarÿ 1654

Humillimus seruus

C Nicolaus a Zrin

[Fordítása:]

Szent Felség!

Tegnap érkezett kezeimhez Felséged legkegyelmesebb mandátuma, hogy jómagam a főtisztelendő zágrábi püspök úrral és Felséged tábornokával, Leslie gróffal a lázongó parasztokat Felséged tekintélyével találjam meg, és a zavargást háború útján csillapítsam le.

A legalázatosabban kész vagyok engedelmeskedni, mihelyt Leslie gróf ugyanezen minőségben a szlavón részekre megérkezik. Minap bővebben írtam Felségednek ebben az ügyben, és most, Legkegyelmesebb Uram, azon a véleményen vagyok, hogy Felséged mindkét tábornokának részvételére szükség lesz, nehogy esetleg Felséged tekintélye azon parasztok előtt csorbát szenvedjen, ha nem engedelmeskednének, a békés próbálkozás után pedig legyen erő, amely azokat engedelmségre kényszerítené, és most tegnapi levelemhez a legalázatosabban tartom magam és maradok

Felséged

Grác, 1654. január 18.

Legalázatosabb szolgája
gróf Zrínyi Miklós

5.

Csáktornya, 1656. június 21.

III. Ferdinánd királyhoz

(Magyar Országos Levéltár, Magyar Kancelláriai Levéltár,
Insinuata Consilii Bellici (A 14), Ad N^{um} 246. – másolat)

Sacratissima Caes^{ma} Regiaque Maiest^{as} Domine Domin^e Clem^{entissime}.

Id quod de Pace Turcica 18 mensis Maÿ, iterum *Maistas* Vestra mihi scribere dignata est, tarde nimis ad manus meas peruenit, nimirum 18. praesentis mensis, proinde tarditatem responsionis spero *Maiestatem Vestram* mihi non imputaturam. Etiam antehac *Maiestati Vestrae* ad hoc punctum hum^{illime} respondi, et in illa conformitate nunc etiam dico. Me nec pacem nec pacta, nec ullum armistitium aliter fecisse, nisi quae *Maistas Vestrae* benig^{nissime} voluntati conformia esse credidissem. Nam plurimis uicibus *Maistas Vestra* iussit Turcas non molestari, quot neutiquam sine nostra totali ruina effectuari potuisset, si illi etiam aequa conditione, pacem a me non desiderassent, quae pax nec terminum, nec conditiones, nec quidquam aliud in se continet, quam ut hinc a damnis cessetur. Hic ego Sacratissima *Maistas* nec utilitatis, nec ambitionis, nec quicquam desiderÿ aliud habeo, quam ut obe-

diam exacte *M^{aiestatis} Vestrae* mandatis, quod si *M^{aiestas} Vestra* mihi uel contrarium, uel aliquid aliud mutandum, uel faciendum iusserit, certe cum omni fidelitate, et industria, illuc incumbam totus, Nec dubito quin *Maiestas Vestra* in me omnibus occasionibus cognoscat, obediendi et fideliter seruiendi studium, sicut, quoad uixero manere uolo *Maiestatem Vestram Sacratissimam* diutissime ac felicissim[e] regnantem ualere desiderans. Ex Chaktornia 21. Junij 1656

Nicolaus a Zrin.

[Fordítása:]

Legszentebb Császári és Királyi Felség, Legkegyelmesebb Uram!

Az, amit a törökkel való békéről május 18-án Felséged nekem újra megírni méltóztatott, igen későn jutott el kezeimhez, jelesül e hónap 18-án, ezért remélem, hogy válaszom lassúságát Felséged nem rója fel nekem. Ezelőtt is válaszoltam Felségednek mély alázattal erre a pontra, és most is ugyanazt mondom. Én sem a békét, sem az egyezségeket, semmilyen fegyverszünetet másként végre nem hajtottam, csak úgy, ahogy azt Felséged legkegyelmesebb akaratával megegyezőnek gondoltam. Ugyanis számos alkalommal megtiltotta Felséged a törökök háborgatását, hányszor lett volna az kivihetetlen teljes romlásunk nélkül, ha ők is egyenlő feltétellel a békét tőlem nem óhajtották volna, mely béke sem határidőt, sem feltételeket, sem bármi mást nem foglal magába, mint azt, hogy ezután a pusztítással fel kell hagyni. E téren, Legszentebb Felség, sem haszonszerzés, sem nagyravágyás, sem bármi más kívánság nincs bennem, mint hogy pontosan engedelmeskedjem Felséged utasításainak, hogy ha Felséged nekem ellenkező, vagy bármi más megváltoztatandó, vagy megteendő dolgot parancsolna, magamat ezeknek egészen, minden hűségemmel és szorgalmammal bizton alávessem. S nem kételkedem, hogy Felséged bennem minden alkalommal megtapasztalja az engedmességre és a hűséges szolgálatra való törekvést, miként míg élek, maradni akarok azon óhajban, hogy Legszentebb Felséged az uralkodásban sokáig és szerencsésen megmaradjon. Csáktornya, 1656. június 21.

Zrínyi Miklós

6.

Csáktornya, 1658. szeptember 1.

Az Udvari Haditanácshoz

(Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea (Akten, Pläne für die Millenniumsausstellung – Károlyi Árpád gyűjteménye), Fasc. 426, Konv. C, fol. 188–189. – eredeti)

Excellentissimi et Illustrissimi Domini.

Praeterita septimana, et hac etiam accipio literas a Vestris Dominationibus Excellentissimis et Illustrissimis, in quibus mihi de excursionem ad Albam Regalem facta scribunt, prius non respondere potui, nam febris implicitus eram, iam breuiter dico, me nihil de hac re scire aliud, certi, quam quod nullus meorum militum fuerit ibi. Quod ad illud punctum attinet, ubi me Uenetis promississe dicunt impediturum passum Turcis, sciant Vestrae Dominationes Excellentissimae et Illustrissimae, quod nec illa Respublica adeo tenuis iudicij est, ut tantum opus a me expetatur, nec ego me tam parum nosco, ut promittere audeam, quod non mearum uirium est. Porro de captiuis transmissis Reipublicae, dico misisse me et antea multis uicibus, et ante duos Menses aliquem numerum, qui pro remis ualiturae sint, quin etiam alios in promptu habeo, quos eisdem mittere intendo, nec scio quare

in hoc errare possim, cum nulla prohibitio a Sua Maiestate, nostro clementissimo Domino, super tali negotio extet, et per se opus sit christiana charitate dignum. Et ut Excellentissimae ac Illustrissimae Dominationi Vestrae securius omnia haec sciant, ecce et Serenissimi Principis Ducales mitto, quas mihi misit, et easdem supplico remitti. Deus Excellentissimas et Illustrissimas Dominationes Vestras, ad annos quam plurimos foeliciter conseruet. Datum Chaktorniae die prima Mensis Septembris 1658

Excellentissimarum et Illustrissimarum
Dominationum Vestrarum

Seruitor parat^{issimus}

[s. k.:]

C Nic a Zrin

[Kivül:]

Excellentissimis et Illustrissimis Dominis N. N. Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Consily Bellici Uiennae Relictis Consiliarijs etc. Dominis meis obseruan^{dissimis}.
Uiennam [P. H.]

[Fordítása:]

Excellenciás és Méltóságos Urak!

Az elmúlt héten, és ezen is veszem Nagyságtok leveleit, amelyekben nekem a Fehérvár alatt tett rajtaütésről írnak. Előbb nem tudtam válaszolni, mert láz vett le lábamról. Már röviden azt mondom, hogy én erről a dologról semmi más biztosat nem tudok, mint hogy az én katonáim közül senki sem volt ott. Ami azt a pontot illeti, ahol azt mondják, hogy én a velenceieknek ígéretet tettem arra, hogy meg fogom akadályozni a török áthaladását, tudhatják Nagyságtok, hogy azon köztársaság ítélőképessége sem csekély annyira, hogy ilyen nagy teljesítményt várjanak tőlem, és én sem ismerem magamat annyira kevésbé, hogy azt merészeljem megígérni, ami meghaladja erőimet. Továbbá a köztársaságnak küldött foglyokról azt mondom, hogy számos alkalommal küldöttem mind azt megelőzően, mind két hónapja bizonyos számú rabot, akik evezősnek alkalmasnak látszottak, sőt másokat is készen tartok, akiket a velenceieknek szándékozom küldeni, és nem tudom, miért tennék rosszat ezzel, hiszen az ilyen ügyletekkel kapcsolatban Ófelségének, Legkegyelmesebb Urunknak semmiféle tiltása sincsen, s hogy ebben a tekintetben méltó szükség lenne a keresztényi szeretetre. És hogy Nagyságtok mindezeket biztosabban tudják, íme mellékelem a fenséges dózse írását, amelyet nekem küldött. Ezt kérem visszajuttatni. Isten Nagyságtokat hosszú évekig szerencsésen tartsa meg. Kelt Csáktornyán, 1658. szeptember hó első napján.

Nagyságtok

legkészségesebb szolgálja
gróf Zrinyi Miklós

7.

Légrad, 1661. június 19.

Raymundo Montecuccoli grófhöz

(Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Autographen, N° 24/8-1. – eredeti)

Excellentissime Domine Comes.

Salutem et servitiorum meorum paratissima^m commendationem

Excellentiae Vestrae literas simul cum Mandato Suae Maiestatis libentissime accepi, tanto magis quod sciam, Suae Maiestatis servitia peragendo, etiam devo-

tionem meam erga Excellentiam Vestram una possum declarare. Si quid ergo occurrerit statim ad notitiam dabo, et libentissime correspondebo, et si quid mihi Vestra Excellentia iubere voluerit, id diligenter efficere adlaborabo.

In reliquo Deus Excellentiam Vestram quam foeliciter diutissime conservet. Datum in Legrad 19 Iuny 1661.

Excellentiae Vestrae,

Servitor addictissimus

[s. k.:]

C Nicolaus a Zrin

[Kívül:]

† Excellentissimo Domino Comiti Domino Raymundo Motecuculi, Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Intimo Consiliario, Cubiculario, et Campi Marhalco, [!] nec non Praesidy Iauriensis et Armadae Germanicae in Hungaria Generali Capiteano. etc. Domino Domino colendissimo. [P. H.]

[Fordítása:]

Excellenciás Gróf Úr!

Köszönetem és szolgálataim legkészségesebb ajánlása [után].

Excellenciád levelét Őfelsége mandátumával együtt annyival inkább is igen szívesen vettem, mivel tudom, hogy Őfelsége szolgálatát teljesítve egyúttal ragaszkodásomat is kifejezhetem Excellenciád iránt. Ha tehát valami történne, tüstént értésére fogom adni, és levelezni a legszívesebben fogok, s ha Excellenciád valamit parancsolni szeretne nekem, fáradozni fogok annak hathatós véghezvitelén. Végül Isten Excellenciádat szerencsésen minél tovább tartsa meg. Kelt Légradban, 1661. június 19-én.

Excellenciád

legelkötelezettebb szolgálója
gróf Zrínyi Miklós

8.

Zrínyiújvár, 1661. augusztus 24.

Giovanni Ferdinando Porcia herceghez

(Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea (Akten, Pläne für die Millenniumsausstellung – Károlyi Árpád gyűjteménye), Fasc. 431. C, Konv. D, fol. 19–20. – eredeti)

Excellentissime ac Celsissime Princeps.

Quam enormiter et diversimode deliquerit Comes Ladislaus Lisztius, qui pro excessibus commissis, in captivitate detineretur, ydemque – uti fertur, tenderent ad poenam notae infidelitatis, amissionemque Capitis et Bonorum; Celsitudini Vestrae Excell^{entissimae} constare nullus dubito; Et licet idem Comes Ladislaus Lisztius, exigua quae possidet Bona, diversis, ultra valorem obligasset, possidendaque tradidisset, nihilominus, pro Perpetuitate Bonorum eorundem, Dominus Joannes Lisztius junior, Consanguineus meus in Aula mea commorans, sane bonae spei Juvenis, uti legitimus in ysdem Bonis Successor, consequenda, apud Suam Maiestatem Sacratissimam Dominum Dominum nostrum Clemen^{tissimum} demisse supplicabit, quem Celsitudini Vestrae Excell^{entissimae} humillime commendo, et rogo, dignetur gratiose, instantiae ejusdem, eam habere benignam rationem, ut Bonorum eorundem, perpetuitatem, et eadem Bona, quae magna pecuniarum Summa, et ultra valorem redimenda essent, a Sua Maiestate Sacratissima consequi possit et valeat;

Hanc Celsitudinis Vestrae Excell^{entissimae} in eum declarandam gratiam, omni occasione promereri studebo; Qvam et diutissime valere desidero.

Datum in Nova Arce Zrin, die 24 Mensis Augusti 1661.

Excellentissimae Dominationis Vestrae

Servitor humillimus

[s. k.:]

C Nic a Zrin

[Kívül:]

Excellentissimo Domino Domino Ioanni Ferdinando Principi a Portia, et Brugnera Aurei Velleris Equiti, Domino in Senosecz, et Prem, Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis intimo Consiliario, Camerario, et Supremo Aulae Praefecto. etc. Domino Domino gratiosiss^{ime} [P. H.]

[Fordítása:]

Excellenciás és Főmagasságú Herceg!

Nem kételkedem, hogy Nagyságod tisztában van azzal, mennyire hatalmasan és sokféleképpen vétkezett Liszti László gróf, akit az elkövetett kihágásokért fogásban tartanak, és ezek a kihágások – miként hírlík – a hűtlenség vétkének büntetésére, vagyis fejének és javainak elvesztésére juttathatják. És jóllehet ez a Liszti László gróf, azokat a kicsiny javakat, amelyeket birtokol, különféle embereknek értéken felül elzalogosította és birtokukba átadta, mindazonáltal ezen birtokok örökségének elnyeréséért udvaromban tartózkodó rokonom, ifjabb Liszti János úr, ez a csakugyan jóreményű ifjú, mint ezeknek a javaknak törvényes örököse, alázatos folyamodványt fog intézni a Legszentebb Felséghez, Legkegyelmesebb Urunkhoz. Öt Nagyságodnak a legalázatosabban ajánlom, és kérem, hogy kérvényéről méltóztassék kegyesen azt a jóságos véleményt bírní, hogy azoknak a birtokoknak örökségét, és azokat a javakat, amelyeket nagy pénzösszegért és értéken felül visszaváltandók lehetnének, a Legszentebb Felségtől elnyerhesse. Törekedni fogok, hogy Nagyságodnak ezt az irányába kimutatandó jóakarátát minden alkalmammal kiérdemelhessem. Akit minél tovább boldogulni óhajtok.

Kelt Zrínyi-Újvárbán, 1661. augusztus havának 24. napján.

Nagyságodnak

legalázatosabb szolgálja
gróf Zrínyi Miklós

9.

Pozsony, 1662. július 20. körül

Giovanni Ferdinando Porcia hercegre

(Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea (Akten, Pläne für die Milleniumsausstellung – Károlyi Árpád gyűjteménye), Fasc. 426, Konv. C, fol. 192. – s. k. levél)

Ecc^{ellentissimo} Principe mio Sig^{nore}

Cominciau hauer gia bona speranza, per intender qualche facilitatione o mezzo, dalli luterani, nelle loro pretensioni. Ma questa matina Signor Palatino non so se per gelosia o qualch altra ragione a me occulta (ti) fece intender solennemente alli luterani, che Sua *Maiestà* nostro clementissimo Signore comandaua a loro che non trattassero con nisuno, che con Sua Ecc^{ellenza} Signor Palatino. Ho uoluto di questo dar a Vostra Ec[cellenza] (dar) parte, e dimandargli se deuo proseguir o no piu con luterani, l intento, se Vostra Ecc^{ellenza} comanda che proseguisca, bisogna che

ella mi faccia credito ancora, perche senza questa non potro accudire. resto di
Vostra Ecc^{ellenza}

di Casa

li luterani hanno differito la risposta
al Signor Palatino fin a dimani

Humilissimo e obediētissimo

Servitore

C Nic di Zr

[Fordítása:]

Excellenciás Herceg, Én Uram!

Már kezdtem jó reménységgel lenni afelől, hogy követeléseikből néhány enged-
ményt vagy mérséklést kívánhatunk a lutheránusoktól. Ám ma reggel a Nádor
Úr nem tudom, vajon féltékenységből vagy valami más, számomra rejtélyes meg-
fontolásból, ünnepélyesen tudtára adta a lutheránusoknak, hogy Ófelsége, Leg-
kegyelmesebb Urunk azt parancsolta számukra, hogy senki mással ne tárgyalja-
nak, hanem csak a Nádor Úrral. Ezt akartam Excellenciád tudtára adni, és előter-
jeszteni azt, vajon folytatnom kell-e avagy sem a lutheránusokkal az eltervezette-
ket. Ha Excellenciád azt parancsolja, hogy folytassam, szükséges, hogy továbbra
is hitelt adjon nekem, mivel enélkül nem leszek képes eredményt elérni. Maradok
Excellenciádnak

Otthon.

A lutheránusok a Nádor Úrnak
való válaszádt elhalasztották
holnapig.

Legalázatosabb és legengedelmesebb

szolgája

Gróf Zrínyi Miklós

10.

Pozsony, 1662. július 20. után

Giovanni Ferdinando Porcia herceghez

(Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea (Akten,
Pläne für die Milleniumsausstellung – Károlyi Árpád gyűjteménye), Fasc. 426, Konv. C, fol.
194-195. – s. k. levél)

Ecc^{ellentissimo} Principe mio Signore

Dal che Vostra Ecc^{ellenza} mi ha ingionto d'affaticarmi per laccomodamento di
moderni intrichi, non feci altro che negotiar con le parti, hieri trattai con li Euan-
gelici a longo, ma essi persistono tuttauia nelli suoi sospetti, e credono che quando
da loro uenisse proposta <di> qualche facilitatione !!! decaderebano in tutto dalle
pretensioni in generale, non mi giouó niente, mostrar contrario, e la finaria riso-
lutione di loro era, che aspettauano un corriero dalli loro principali, quale in
6 giorni uenirebe senza fallo, e alhora tutto qualche potrebeno faranno. Io non
uedo il negotio anco desperato, io certo li ho molto mosso e faccio chiamar Wit-
niedi, qual ha molto credito appresso loro. Assecuro Vostra Eccellenza sopra fede
mia, che ogni sforzo e possibile faro per seruir al Augustissimo Patron nostro, e
contribuire del mio sangue per render ministerio di Vostra Ecc^{ellenza} glorioso alla
quale humilmente bacio le mani

C Nic di Zrin

[Fordítása:]

Excellenciás Herceg, Én Uram!

Amióta Excellenciád megparancsolta nekem, hogy a mostani intrikák elsimítá-
sa érdekében fáradozzam, nem tettem mást, mint hogy alkuba bocsátkoztam a

pártokkal. Tegnap hosszasan tárgyaltam az evangélikusokkal, ám azok még mindig nem hagynak fel a gyanakvással, és azt hiszik, hogy amikor néhány engedményt javasolnának, teljesen és minden téren elesnének követeléseiktől. Semmit sem használt nekem, hogy rámutattam ellenkezőjére, és végső döntésük az volt, hogy megvárnak egy futárt főembereiktől, aki minden bizonnyal hat nap múlva érkezhet meg, és akkor fognak megtenni mindent, amire képesek lesznek. Én még nem látom az ügyet elveszettnek, biztosan jól felbolygattam őket, és hívatni fogom Witnyédit, akinek igen nagy hitele van náluk. Biztosítom Excellenciádat hűségem felől, hogy minden lehetséges erőfeszítést meg fogok tenni annak érdekében, hogy szolgáljak Legfelségesebb Pártfogómnak és véremet adjam Excellenciád dicsőséges szolgálatának teljesítéséért, akinek alázatosan csókolom kezeit

Gróf Zrínyi Miklós

11.

Pozsony, 1662. augusztus 16.

Giovanni Ferdinando Porcia herceghez

(Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea (Akten, Pläne für die Milleniumsausstellung – Károlyi Árpád gyűjteménye), Fasc. 426, Konv. C, fol. 196–197. – s. k. levél)

Ecc^{ellentissimo} Principe

Tutto mondo oltra della publica, stima toccar a me in particolar l'ingiuria, publicata non so da chi, in forma di manifesto, a me uien durissimo non conoscerla, mentre uengo esser ammonito e aditato da tutti. Voglio però al cenno di Vostra Ecc^{ellenza}, et alla sua benignissima lettera, donar la mia mortificatione e passione, sia come si voglia. M'affaticarò dunque con tutto mio spirito placar li bollori commossi quanto mai potrò, e s'assicuri Vostra Ecc^{ellenza}, che contribu(e)irei ogni mio dispendio per mostrar a Vostra Ecc^{ellenza} la mia obediencia, e ueneratione che ho delli sui commandi, ma il punto e, che in me non consiste il tutto, e Vostra Ecc^{ellenza} dal Signor Conte Rottal già sara stata informata, che ispedienti hanno trouato, li Sig^{nor} deputati dal regno per questo negotio, mentre humilmente a Vostra Ecc^{ellenza} bacia le mani,

di casa 16 d'Agosto
1662

suo humilissimo deuotissimo
seruitore
C Nic di Zr

[Fordítása:]

Excellenciás Herceg!

Az egész világ, a közéleten túl is, úgy gondolja, hogy külön sérelem ért engemet, amelyet nem tudom, hogy ki terjesztett el manifestum formájában. Számomra igen kényelmetlen, hogy nem ismerem ezt a sérelmet, miközben mindenki figyelmeztet és rám mutat. Ezért akarom kegyes levelére is válaszolva Excellenciád tudtára adni sanyarúságomat és szenvedésemet, bármit mondjanak is. Teljes lelkemből fáradozni fogok tehát azon, amennyire csak képes leszek, hogy a felterjedt lázongásokat lecsillapítsam, és Excellenciád legyen biztos afelől, hogy minden erőmet arra fordítanám, hogy Excellenciádnak kimutassam parancsai iránti engedelmességemet és tiszteletemet, ám az a helyzet, hogy nem rajtam áll minden, és Excellenciádat Rottal gróf úr már értesíteni fogja arról, hogy milyen

kiutat találtak az ország által ebben az ügyben kiküldött biztos urak. Mindeközben Excellenciádnak mély alázattal csókolja kezeit

Otthon, 1662. augusztus 16.

Legalázatosabb és legodaadóbb
szolgája

Gróf Zrínyi Miklós

12.

Csáktornya, 1663. április 1.

Zichy Istvánhoz, a pozsonyi kamara prefektusához

(Magyar Országos Levéltár, Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar [Pozsonyi] Kamarai Levéltár, Litterae ad cameram exaratae (E 41), N° 9, Anni 1663. – eredeti)

Spectabilis ac Magnifice Domine Amice et Compater Observandiss^{ime}. Salutem et Seruitiorum meorum paratissimam Commendationem.

Siquidem officium Contrascribatus ex morte Egregy Condam Stephani Magiardi in Ciuitate Zagrabiensi, ad praesens uacare contingeret: pro quo officio, Nobilis ac Egregius Franciscus Jellachich, apud Spectabilem ac Magnificam Dominationem Vestram supplex instare decreuit; Et quia hic Supplicans reliquos Competitores, tam humanitate et prudentia, quam etiam commoditate administrandi hoc officium facile antecellat; Siquidem sua bona proxima, dictae Ciuitati Zagrabiensi, in eodem Comitatu habeat, et alias persona in seruitys Regni benemerita, longo tempore extitisset. Pro eo Spectabili ac Magnificae Dominationi Vestrae dictum Supplicantem <demisse>[?] <peramanter>³² recommendatum habere uolui, orans, quatenus eidem, officium hoc Contrascribatus benigne conferre dignaretur. Pro qua <gratia> <bene>>volentia³³ Spectabili ac Magnificae Dominationi Vestrae totique inclytae Camerae seruire et gratificari conabor. In reliquo Spectabilem ac Magnificam Dominationem Vestram feliciter valere desidero.

Datum Chaktornyae Die 1 Aprilis Anno 1663.

Spectabilis ac Magnificae Dominationis Vestrae

Amicus et Compater
ad seruiendum paratissimus:

[s. k.:]

C Nic a Z.

[Kívül:]

Spectabili ac Magnifico Domino Stephano Zichi Sacrae Caesareae Regiaeque Maiestatis Camerae Hungaricae Posoniensis Praefecto etc. Domino Amico et Compatri observandissimo. Posony [P.H.]

[Fordítása:]

Tekintetes és Nagyságos Uram, Igen tisztelt Barátom és Atyámfia! Köszönetem és szolgálataim legkészségesebb ajánlása [után].

Mínthogy Zágráb városában a [harmincad]ellenőri hivatal néhai jeles Magiardi István halála miatt jelenleg üresedésben van, nemes és jeles Jellachich Ferenc elhatározta, hogy ezért a hivatalért Kegyelmedhez kérvénnyel folyamodik, és mi-

³² sorközi beszúrás

³³ sorközi, majd lapszéli beszúrás

vel ezen kérelmező egyéb vetélytársait mind a műveltség és bölcsesség, mind ezen hivatal megfelelő igazgatásának terén is könnyedén megelőzi, amennyiben javait az említett Zágráb városának közelében, ugyanazon vármegyében bírja, és emellett az ország szolgálatában [eltöltött] hosszú idő alatt érdemes személlyé vált. Ezért kívántam Kegyelmednek ez említett kérelmezőt barátian figyelmébe ajánlani, kérve, hogy számára ezen ellenőri hivatalt jóindulatúan odaadományozni méltóztassék. Mely jóakaratért igyekezni fogok Kegyelmednek és az egész nemes kamarának szolgálni és kedvére tenni. Ennek utána kívánok Kegyelmednek jó egészséget.

Kelt Csáktornyán, 1663. év április 1. napján.

Kegyelmednek

szolgálatra legkészebb barátja és atyafia
Gróf Zrínyi Miklós

13.

H. n., é. n.

Az uralkodóhoz

(Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten, Miscellanea (Akten, Pläne für die Milleniumsausstellung – Károlyi Árpád gyűjteménye), Fasc. 424, Konv. 3, fol. 3–4. – eredeti)

Sacratissima Caesarea Regiaque Maiestas

Domine Domine Clementissime.

Fidelitatis, et fidelium seruitiorum nostrorum, in gratiam Maiestatis Vestrae Sacratissimae, demissam subiectionem. Siquidem Bona Monyorokerekiana superioribus temporibus per familiam Erdeődianam, non deposita certae Ligae pecuniaria Summa, alioquin inter Praedecessores utriusque; partis initae, nec refusus damnis in Bonis Arcis Meduedwara, et Castelli Rakonok per eandem familiam Erdeődianam illatis, utcunque appraehensa, possideantur, ac cum maximo nostro praepudicio, et damno interteneantur; Superindeque eandem familiam Erdeődianam jure convenire intendimus. Eapropter Maiestati Vestrae Sacratissimae humillime supplicamus, dignetur Maiestas Vestra Sacratissima Nouum cum Gratia Mandatum nobis Clementer elargiri et exdijre.³⁴ Quam Gratiam Vestrae Maiestati Sacratissimae fidelibus seruitys nostris, quoad uixerimus, promererj enitemur. A Maiestate Uestra Sacratissima benignum expectantes responsum. Eandemque in aeuum gloriose ac foelicissime triumphare desideramus.

Sacratissimae Caesareae Regiaeque Maiestatis Vestrae

Humillimi ac perpetuo

fideles seruitores.

Comes Nicolaus a Zrinio etc. Banus. etc.

Petrus similiter a Zrinio

[Kívül:]

Ad Sacratissimam Caesaream Regiamque Maiestatem etc. Dominum Dominum Clementissimum.

Humillima Supplicatio Comitum a Zrinio [Más kézzel:] Opiniones [Más kézzel:] Op^{inio}: Quando aliquis succumbit in Iudicio, ex (defectu) processus datur (→) (de

³⁴ Sic! Valószínűleg az expedire helyett.

Jure) Nouum hoc etiam restitutio causarum in integrum, Verum si postea etiam (de) secundo succumbat, jam uel ex debito siue ex gratia Principis)solet dari((-) iterato Nouum, legibus etiam regni hoc admittentibus. Comites supplicantes (-) exponunt causam suam esse quondam ventilatam in Judicys, sed nondum sopitam, ex quo sequeretur, eos petere Nouum sine gratia, Verum cum illi instent pro Nouo cum gratia, ne error admittatur in Mandato, (-) stabit in gratia Suae Maiestatis, ut fiat expeditio Noui cum gratia. Dominus Palatinus (-) cum sit amicus utrique familiae)per hoc medium(pro solita dexteritate forte poterit amicabiliter sopire Controuersiam, ne dites istae familiae sint (in futuro) diutius in dissensione continua.

[Fordítása:]

Legszentebb Császári és Királyi Felség!

Legkegyelmesebb Urunk!

Hűségünk és hűséges szolgálataink Legszentebb Felséged kegyelmébe való alá-
zatos alávételése [után]. Mivel a monyorókeréki javakat az elmúlt időkben az
Erdődy család – bármint csúrik-csavarják – birtokolja és igen nagy hátrányunkkal
és kárunkkal birtokában tartja, jóllehet egy, a máskülönben mindkét fél elődei által
megkötött szerződés pénzüsszegét nem tették le, és így az ugyanezen Erdődy
család által a medvevári és rakonoki birtokokban okozott károk sem térültek meg,
ezért az a szándékunk, hogy ezen Erdődy családot törvénnyel keressük meg.
Ennek okáért Legszentebb Felségednek a legalázatosabban könyörgünk, méltóz-
tassék legszentebb felséged számunkra egy új „cum Gratia” mandátumot kegyel-
mesen kiállítani és elküldeni. Mely kegyet Legszentebb Felségedtől hűséges szol-
gálatainkkal, míg élünk, megérdemelni igyekszünk. Kit örökké dicsőségesen és
szerencsésen győzedelmeskedni óhajtunk.

Legszentebb Császári és Királyi Felséged

legalázatosabb és
örökké hűséges szolgái
gróf Zrínyi Miklós stb. bán stb.
Zrínyi Péter

FONTES RERUM SCHOLASTICARUM, IV–VI, szerkeszti Kesperű Bálint
IV. SZABÓ MIKLÓS–TONK SÁNDOR, ERDÉLYIEK EGYETEMJÁRÁSA
A KORAI ÚJKORBAN 1521–1700, a bevezetőt írta Tonk Sándor, szerkesztette
 Font Zsuzsa, Szeged, 1992, 392 l.

V. SZATMÁRI DIÁKOK 1610–1852, közreadja Bura László, a sajtó alá
 rendezésben közreműködött Dományházy Edit, Font Zsuzsa, Latzkovits Miklós,
 Pintér Gábor, Szeged, 1994, 350 l.

VI. A MAROSVÁSÁRHELYI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM DIÁKSÁGA
1653–1848, bevezetéssel közléteszi Tonk Sándor, szerkesztette Font Zsuzsa,
 Szeged, 1994, 478 l.

A szegedi Oktatástörténeti Munka-
 közösség 1989-ben művelődéstörténeti
 sorozatot indított Kesperű Bálint szer-
 kesztésében. Az elmúlt évtizedekben
 fogalommal vált szegedi Adattár kötetei
 számos iskolatörténeti vonatkozású
 dokumentumot is közöltek, az új soro-
 zat viszont láthatóan szisztematikusan
 lát hozzá a magyar vonatkozású okta-
 tástörténeti források föltérképezéséhez.
 Az 1989/90-ben megjelent első három
 kötet, melyekről Bitskey István írt
 szak szerű méltatást az ItK hasábjain
 (1993/2), a magyar diákok külföldi
 egyetemjárásának tematikus rendbe ál-
 lított néhány értékes dokumentumát
 tette közzé (a Thurzó család és a wit-
 tenbergi egyetem, lőcsei stipendiánsok
 és literátusok, Teleki Pál külföldi tanul-
 mányútja). A recenzens külön kiemeli
 e kiadványok jól használható voltát,
 amit most a sorozat újabb három köte-
 tének ismeretében csak megerősíthe-
 tünk: az ügyesen szerkesztett, eszté-
 tikus kivitelű, több száz lapos köte-
 tekben a legkülönbözőbb szakterüle-
 tek művelői pillanatok alatt eligazod-
 hatnak. Interdiszciplináris területek-
 kel foglalkozó dokumentumgyűjtemé-
 nyekről sajnos ez nem mindig mond-
 ható el.

A sorozat szóban forgó új kötetei
 tematikusan annyiban kapcsolódnak
 egymáshoz, hogy mindhárom kora új-
 kori, illetve újkori diáknévsorokat kö-

zöl. Az első a sorozat korábbi kiadvá-
 nyainak folytatása, hiszen a magyaror-
 szági *peregrinatio academica* dokumen-
 tumait gazdagítja, a másik kettő vi-
 szont néhány hazai iskola diáknévsora-
 it veszi számba. Szerkezeti hasonlósá-
 gaik ellenére érdemes a három gyűjte-
 ményről egyenként szólni.

A Fontes Rerum Scholasticarum so-
 rozat IV. kötetének közvetlen előzmé-
 nye Tonk Sándor másfél évtizeddel ez-
 előtt megjelent könyve (*Erdélyiek egye-
 temjárása a középkorban*, Bukarest, Krite-
 rion, 1979) a középkori erdélyi peregrin-
 nációról. A folytatás kezdő éve tehát
 adott volt, a záró 1700. esztendő pedig,
 amint a bevezető is utal rá, nem csupán
 két évszázad fordulóját jelenti, hanem
 az önálló fejedelemség bukásával és a
 Habsburg-uralom megjelenésével az
 erdélyi régió történetének fordulópont-
 ját is, amely nyilván a kulturális életet
 és a peregrináció gyakorlatát is befolyá-
 solta. Erdély térségi határait illetően a
 diáknévsor összeállítói a mai ország-
 határokat tekintették mérvadónak. Kül-
 ön üdvözölhetjük a szerzők döntését,
 hogy a sorba nemcsak azok nevét vet-
 ték föl, akiről egyértelműen megállá-
 pítható, hogy egyetemi tanulmányokat
 folytattak külföldi útjuk során, hanem
 az egyéb iskolák (kollégiumok, gimnáz-
 ziumok stb.) tanulóit is. Helyes ez az
 eljárás már csak azért is, mert számos
 szóba kerülő iskoláról ma már nem

egyszerű eldönteni, milyen színvonalon is oktatott az adott időszakban, másrészt meg a nem egyetemi jellegű peregrinációnak szintén komoly művelődéstörténeti hozadéka lehetnek, amiről eddig általában nagyon kevés szó esett.

A közölt diáknévsor, mely közel háromezer egységet tartalmaz, a keresztnév betűrendes sorrendjében halad; az apa foglalkozására vagy a származására vonatkozó előnevek az érintett korszak kezdetén ugyanis még nem mindig rögzültek végleges családnévvé. A diákok nevét a tanulmányokkal kapcsolatos ismert információk követik: a beiratkozás ideje, az egyetem neve, disszertációk, disputációk, megszerzett egyetemi fokozat stb.

A peregrinus diákok későbbi hazai pályájáról a kötet csak címszavakban szól. A ma még kevésbé ismert peregrinus diákok életútjának, tevékenységének föltérképezése a különböző társadalomtörténeti diszciplínák további feladata. Maga a névsor és a mutatók azonban önmagukban is elég határozottan megrajzolják a kora újkori erdélyi peregrináció fő irányait és a 16–17. századi akadémiák helyét Erdély társadalmában és művelődésében.

A névsort követő rendkívül korrekt jegyzetek és mutatók (irodalomjegyzék, személynévmutató, időrendi mutató, egyetemi és iskolai központok, származási helyek mutatója) áttekinthetővé, könnyen használhatóvá teszik a kötetet, s egyben a szerkesztő és munkatársai pontos és alapos munkáját dicsérik.

A sorozat V. darabja a ránk maradt dokumentumok alapján a szatmári diákok névsorát igyekszik összegyűjteni az 1610–1852 közötti időszakból. Szatmár városa nem tartozik a híres iskolavárosok közé, de az adott időszakban több középszintű iskolája is volt, s némelyiküknek színvonala időnként vetekedett a nevesebb iskolákéval is.

A kötet elkülönítve tárgyalja a református kollégium és a katolikus iskolák dokumentumait.

Az 1530-as években létrejött református iskola 1852-ig megszakis nélkül működött. Diákságára vonatkozóan több megbízható forrás is fennmaradt. A legjelentősebb az ún. régi matrikulkódex, mely 1610-től megőrizte a felsőbb osztályok tanulóinak névsorát. A kódex „főanyakönyvének” névsorát a kötet 1724-ig betűhíven és teljes egészében közli. A következő 23 év névsorát a szerkesztők a kódex más rész-névsoraiból és az iskolaszéki jegyzőkönyvekből igyekeznek rekonstruálni. Az 1820-tól vezetett újabb anyakönyvadataiból a poéták és rétorok nevei kerültek a kötetbe. A közbeeső néhány évtized adatai sajnos elpusztultak.

A diákok nevét követő bejegyzések a kézirat gyakran következtlen gyakorlatától eltérően, egységes sorrendben jelennek meg a névsorban: először a beiratkozás dátuma, a kollégiumi életre és a diák tisztségeire vonatkozó megjegyzések, majd a tanuló későbbi életútjára vonatkozó bejegyzések. A szatmári református diákok névsorát a kötetben az 1614–1738 közötti időszakból származó három rövidebb időszakos névsor egészíti ki. Végül az adattárat jól áttekinthető névmutató zárja.

A kötet második felének felépítése némileg eltér a református kollégiumi adattártól. A szatmári katolikus iskolázás jezsuita korszakát – diáknévsorok híján – két latin nyelvű dokumentum illusztrálja. Ezekből kitetszik, hogy a zömében kálvinista lakosú Partium közepén a katolikus iskolázás a 17–18. században bizony súlyos gondokkal küszködött. A szatmári katolikus iskola helyzete csak a múlt század első éveire stabilizálódott. Az ezt követő évtizedek számos iskolai dokumentuma tartalmaz névsorokat, s a katolikus gimnázium (1814–1843) és a Püspöki Líceum (1804–1851) diáknévsorát ezek

alapján igyekszik összeállítani Bura László. A szóban forgó dokumentumok természetesen több információt szolgáltatnak a tanulókról, mint a korábbi századok református matrikulái. A diákok neve után szerepel életkoruk, felekezeti hovatartozásuk, nemzetiségük, születési helyük, sőt apjuk neve, foglalkozása és lakhelye is. Az adatok bősége révén a párhuzamosan vezetett különböző névsorokban az egybeesések kiszűrése egészen pontosan végrehajtható, míg ugyanezt az előző századok adatairól alig mondhatjuk el, s erre a kötet nem is vállalkozik.

A sorozat VI. kötete szerkezetében nagyjából követi az előzőt. A bevezetőben Tonk Sándor a marosvásárhelyi kollégium kialakulásának történetét vázolja, majd az iskola nyilvántartási iratait ismerteti. „Nagy veszteséget jelent – írja –, hogy a marosvásárhelyi 1557-ben megalapított partikuláris iskola történetének első századából nem maradt fenn egyetlen diáknévjegyzék sem. Holott ... éppen a 16. század végére és a következő évszázad elejére esett a kisiskola történetének fénykora, amikor kiváló humanista tudósok keze alatt tanultak diákjai. Néhány adat utal csupán arra, hogy az iskolát nem csak a városi gyermekek látogatták.”

Az első diáknylvántartás 1653-ban készült Vásárhelyen. Ettől az évtől kezdve folyamatosan állnak rendelkezésünkre adatok. A 17. századi névsorok jellemzője, hogy évről évre újra összeírták az iskola összes diákját. Ez természetesen komoly átfedéseket eredményez a diáknévsorban. A kötet végén közölt névmutató segít kiszűrni ezeket az átfedéseket. A korai jegyzőkönyvek a diákok származására nézve kevés eligazítást adnak, annál többet tudunk meg – utólagos betoldások nyomán – későbbi pályájukról.

Köztudott dolog, hogy a marosvásárhelyi iskola akkor emelkedett kollé-

giumi rangra, mikor az előbb Gyulafehérvárra menekült sárospataki iskola ide kért bebocsáttatást. Az első subscriptiós jegyzőkönyvet még a pataki diákok kezdték vezetni, majd 1716-ban Vásárhelyen folytatták, s a nyilvántartás távozásuk után sem szűnt meg.

A kollégium alsóbb osztályainak nyilvántartása is ránk maradt 1653-tól, s a felekezeti vagy egyéb okokból kinn lakó, többnyire jogot hallgató diákok (extraneusok) névsora is ismert 1838-tól. E két diáklistával együtt a marosvásárhelyi diáknévsor szinte egyedülállóan teljesnek tekinthető. Nem csoda hát, hogy Tonk Sándor az adott időszakból közel 10 000 nevet közöl. E néváradatban a diáknévmutató mellett a helynévmutató is segít tájékozódni. A sorozat V. kötetéből ez utóbbi sajnálatos módon elmaradt.

A kötet függelékében igen értékes iskolatörténeti dokumentumokat találunk, mint például a marosvásárhelyi iskola 16. századi törvényei, az iskola tanrendje 1662-ből vagy Csécsi János és Nagymihályi Gergely sárospataki professzorok levele 1729-ből, melyben visszakérlik iskolájuk egykori anyakönyvét. E dokumentumok eddig nem vagy csak kivonatoltan jelentek meg nyomtatásban.

A bemutatott három kötet a történelmi Magyarország iskolaügyének jeles dokumentumait tartalmazza. E kiadványok nyomán ma már némi fogalmunk lehet a könyvtárak és levéltárak mélyén fekvő publikálatlan anyagok nagyságrendjéről. A peregrináció földterképezése terén egyre kevesebb a fehér folt, a hazai diáknévsorok publikálása viszont még éppen hogy csak elkezdődött. Sajnos a történelem viharai a Kárpát-medencében számos dokumentumot elpusztítottak, így a hazai viszonyok kutatása gyakran szerényebb eredménnyel kecsegtet, mint a peregrináció vizsgálata. Az viszont nyilvánvaló, hogy az elérhető doku-

mentumok közzététele nélkül nemigen készülhet el az egyes intézmények modern szemléletű monografikus földolgozása. A *Fontes Rerum Scholastica-*

rum sorozat megjelent kötetei minden jel szerint ezen munkák fontos forrásai lesznek.

Győri L. János

MARC MARTIN: VILLON, CE HONGROIS OU L'ÉDIFICATION DU CULTE DE FRANÇOIS VILLON EN HONGRIE

Budapest, Nemzetközi Hungarológiai Központ, 1995, 240 l. (Officina Hungarica, 5).

Amikor Marc Martin Villon magyar „fortunájának” történetét kíséri végig a kezdetektől napjainkig, nem a recepció kronologikus történetét követi nyomon (miközben nem időrend-ellenes). Már csak azért sem kapunk egyszerű időrendi sort, mert Villon hazai nosztrifikációjáról már készültek korábban is dolgozatok, azaz a recepciótörténetnek jelenleg a recepciótörténet megelőző felfogásainak történetével is számolnia kell. Az első magyar Villon-emléktől napjainkig terjedő „történeten” belül az egyes etapokat illetően a szerző nagyon határozott, erős hangsúlybeli és értékelési különbségeket tesz, amit a kötet egyik erényének vélek: igen röviden szemlézi a „passzív kezdetek időszakát”, gyakorlatilag a 19. századot, nem-offenzívnek látja az 1940-es évektől napjainkig tartó periódust, ezzel szemben jóval több teret kap Villon magyar jelenléte 1919 és 1936 között, a kötet középpontjában azonban az 1937–1940 közötti időszak áll, Faludy György magyarítása és a Szabó Lőrinc–Faludy György vita. „Mitizálódás: 1937-től 1940-ig. Villon az elitkultúrából bevonul a tömegkultúrába. Divatjelenség, tömegolvasmány, színházi bemutatók s egy vita tárgya, többet fordítják, mint bármikor, adaptálják, átdolgozzák, előtérbe kerül politikai téren és központi kulturális alakká válik. Néhány hónap leforgása alatt széles közönséget hódít meg magának (...)” – olvasható az Előszóban. Ami pedig a mitizálódás időszakát követi, az a

szerző szerint nem más és nem több, mint Villon intézményesülése.

Ebből is látható, Marc Martin erős értékelő gesztusokkal dolgozik, s számára a kulcsfigura Faludy György, a ’magyar Villon’ megképződésének kulminációs időszaka pedig az 1930-as évek vége. Azt hiszem, ebben Martin-nel nem osztozik honi irodalomtörténészeink zömének láthatatlan közmegegyezése, a világosan kirajzolódó oppozíciós álláspont így figyelemre méltóvá teszi a szerző – egyébként jól védelmezhető – véleményét. Látnunk kell, hogy az, amit a Villon-kultusz (és nem csupán a Villon-fordítások!), valamint ennek három fázisa, a „beérkezés”, a „mitizálódás” és az „intézményesülés” összefog, roppant heterogén jelenségegyüttes; a Villon-recepció olykor politizálódik, olykor – mesterségesen akár – depolitizálódik, a „történetet” át- meg átszövik az egyes szereplők közötti személyes viszonyok, a fordítások a legkülönbözőbb kapcsolatba lépnek a fordító költői életművével – ezért lényeges, hogy a könyv francia szerzője a kultusztörténet alapos ismeretében, és nem eleve elfogultan szemlélheti a Faludy névéhez kötött befogadástörténeti fordulatot. A kultusz kutatásán belül tehát a szerző kénytelen igen sok és különféle szemponttal, megközelítési móddal – életrajzival, eszmetörténetivel, politikatörténetivel stb. – dolgozni. Ezzel a különműséggel áll szemben a látásmód egységessége és az értékelés egyértelműsége.

Mielőtt a továbbiakban Marc Martin értékítéleteinek visszakövetkeztethető mögötteséről szólnék, hangsúlyozni szeretném, hogy a Villon-fordítások e kultusznak csak egyetlen, bár fontos szeletét alkotják, s az, amiről az értékelés kapcsán e recenzióban beszélni kívánok, a fordítások formai dimenziója, csupán e szelet egyik része.

1. *A magyar fordítástípusok és a műfordítás fogalmai.* A honi műfordítás-gyakorlatok hozzák magukkal, hogy a szerző részint kénytelen több, egyszerre egymás mellett élő fordításfogalommal dolgozni, részint kénytelen szó szerinti fordításokkal és körülírásokkal elmagyarázni nem magyar olvasóinak a mi átültetésre vonatkozó és sajátos terminusainkat. Tanulságos például fordítás és műfordítás elkülönítése, amiként tanulságos a műfordítás szóhoz illesztett (168.) lábjegyzet is: „Francia megfelelője nincs. A »mű« szó a »tárgy«-gyal (objet) kapcsolódik össze, a »műtárgy« azt jelenti, »objet d'art«: a »műfordítás« tehát így adható vissza: »traduction d'art«”. Ismeretes, hogy költészettörténetünk régi századai a fordítás sokféle gyakorlatát ismerték, a parafrázist, a metrikai megfeleltetések bevezetését (pl. egy latin hexametert fordíts két rímes felező tizenkettőssel!), a színhelyek és a nevek szabad nosztrifikálását, az átdolgozás legkülönbébb fajait, és Szenci Molnár Albert Lobwasser-fordítása óta a modern, azaz a múlt század első felében kiképződött fordításkövetelmények előképét is. De az is ismeretes, hogy a fordítás formai és szellemi szabadsága sosem tűnhet el teljesen a tartalmi és a formai *hűség* – ideálisan egyébként eleve végigvihetetlen és megvalósíthatatlan – követelményének nyomására. Hogy a fogalmak és a gyakorlatok zürzavarában valamilyen rendet teremtsen, Marc Martin bevezeti a *traduction de type acceptable* és *adéquat* fogalom párt (166.), az előbbihez sorolva például a nyugatosok szép

hűtlenkedéseit, az utóbbihoz „a tisztán filológiai kritika akulturális szintjét (a hűség követelményét)” (70.). Nem meglepő hát, hogy Villon *fordításai* közül Faludy *átdolgozásait* látja a legértékesebbnek. Ez döntés kérdése, de mi magyarázza e döntést?

2. *Olvasott/nem olvasott; mai/régi.* Marc Martin jelzi azt a tapasztalatát, amely szerint François Villon szövegei a mai francia olvasók többsége számára visszavonhatatlanul régi szövegek, szavai avitt szavak, mondatai halott mondatok: Villon egyike a nem olvasott és a régi szerzőknek. Ezzel szemben a 20. században lefordított Villon természetesen – az aktualizálásoktól és az esetleges tudatos modernizálástól függetlenül is – nyelvileg sem archaikus költő. Tegyük itt kettős, rövid kitérőt: a) Az archaizálás kérdése a villoni életművön belül is jelen van, ugyanakkor jellemző, hogy amikor Szabó Lőrinc lefordítja az *eleink beszéde szerint írott* balladát, a villoni archaizálást jószerével a Mohács előtti régi magyar költemények *ortográfia*jára rájátszva adja vissza. b) Amikor Mészöly Dezső magyarra ülteti át – nyaktörő mutatóvany! – a *Ballades jargons*-t, 15–18. századi magyar, ráadásul városi argó hiányában, legkorábban a múlt századi betyárok nyelvét tud visszamenni (lásd József Attila 1931-es mikrociklusának címét Martin könyvében: *Trois ballades et un quatrain du betyár érudit français*: a „betyár” képze Villon elmagyarosodásának egyik változata).

Egy szó mint száz, Marc Martin a modernizáló, aktualizáló, olvasott és forgalomképes fordításokra voksol, az eleven irodalmi tudatra, a kihalt múzeum helyett a piactér nyüzsgésére. A fordítás az olvasókért van, nem a filológusokért, és értünk, kulturális jelenünkért van, nem pedig a kulturális múltért.

3. *A forma hűsége vagy hűtlensége.* Ez a problematika igen messzire vezet: mit

és hogyan fordítsunk a költészettörténeti hagyomány drasztikus különbözőségének állapotában? A kérdést pusztán jelezni szeretném, de a tárgyalt köteténél valamelyest tágabb horizonton.

Faludy György átköltéseinek vizsgálatakor a szerző beiktat egy Forma című fejezetet értekezésébe, de egyebütt is többször utal formaproblémákra. Tulajdonképpen annak a ténynek bonyolult következményeire, hogy a középkori ballade-formatípus hagyományait a 20. századot megelőző költészettörténetünk nem ismeri. (Úgy vélem, a villoni ballade-ok fordításainak formai szabadságaiban nem a 19. század első felében megképződött és a kötött formát nélkülöző „magyar balladamodell” a ludas, az Arany-balladák formális sajátosságait és a ballada „tragédia dalban elbeszélve” alig-definícióját felesleges volt az értekezés gondolatmenetébe behozni.) Amennyiben a forma is nyelv (igen, az), akkor számunkra a ballade-formák nyelvezete szokatlan, idegen, és hagyományának abszolút hiánya miatt az. Faludynál a forma szempontjából „az »átköltés« szó egy idegen modell átvitelét jelenti egy nemzeti modellbe”, írja Marc Martin a 97. oldalon, majd idézi a költőt, aki szerint a villoni strófaformák nagyon disszonánsak a magyar fül számára. Hívek legyünk e formákhoz vagy hűtlenek?

Először: szűkebben egy adott formahagyomány magyar hiányának a következményéről van szó az iménti kérdés felvetésekor. Arról, hogy számos, az európai népnyelvű költészetekben kisebb-nagyobb vagy éppen óriási karriert befutó forma (a szonett, a rondó, a sestina vagy a ballade) a mi költészetünkben a 19–20. században jelentkezett először, s ezek a magyar vershagyománnyal nem harmonizáló, „idegen” képződményként jelentek meg.

Másodjára: a mi költészetünk nem ismerte azt a típusú szabályozást, amely előírná például, hogy a) minden

egyes verssor álljon ugyanannyi szótagból, és b) a strófa álljon annyi sorból, ahány szótagból áll a verssor. Az így felépülő művet a nyugat-európai poétikák *carmen quadratum*nak nevezték. A népnyelvű poétikákban *vers carrés*-nak nevezett jelenség igen elterjedt technikát jelentett, legismertebb példája éppen François Villon *huitain d'octosyllabe*-ja, azaz nyolcszótagos sorokból álló nyolcsoros strófája. A mi hagyományunk nem ismeri az olyan egyszerű számelvű szabályozást, mint amilyent a ballade-ról Jehan Molinet rögzített a 15. század második felében keletkezett *L'art et science de Rethorique* című traktátusában: „Ballade commune doit avoir refrain et troys couples et lenvoy de prince, le refrain est la dernière ligne des dis couplets et de lenvoy auquel refrain se tire toute la substance de la balade ainsi que la sajette au signe du Versail et doit chascun couplet par rigueur d'examen avoir autant de lignes que le refrain contient de sillabes. Se le refrain a viii sillabes et la derreniere est parfaite, la balade doit tenir forme de vers huitains. Se le refrain a ix sillabes, les couples seront de ix lignes” stb. (Gautier HECQ–Louis PARIS, *La poétique française au Moyen Age et à la Renaissance*, 1896; Genève, Slatkine Reprints, 1978, 35.). Azaz hagyományunkban nem volt ismeretes a szerveződésnek az a logikája, amely szerint a három strófából álló ballade commune (azaz közönséges ballada) egyes strófaiban a sorok száma – az esetek többségében – azonos a refrénsor szótagszámával. És ekkor a műfordító is csak azt láthatja meg, amit meglátni akar, a nem tudott és ezért fel nem ismert szabály pedig nem létező szabály a számára.

Harmadjára: számolnunk kell azzal is, hogy a magyar költészettörténet „berendezettsége” nem ismerte a ballade tágabb poétikai kontextusának elemeit, a timbre, valamint a versszak frons/cauda tagolódásának intézmé-

nyét sem. A rímek konkrét hangzósága, a timbre a teljes ballade-on végigvonnul: amilyen az első versszak rímének hangzása az első stófa legelső sorvégén, ugyanolyan a többi stófakezdeten, és így tovább (a versszakok ekkor *uniszonánsak*, azaz egyforma hangzásúak). Az envoy pedig, tehát az ajánlás nem más, mint az itáliai költészet *com-miatója* vagy a trubadúrok *tornadája*, formálisan pedig a (két-tömbű) legutolsó stófa *diesis* utáni részének, a *caudá-nak* a megismétlése. Mindezek természetesen nem Villon-találmányok, hanem egy olyan nyugat-európai népnyelvű verstechnikai hagyomány szer-ves részei, amelyek a mi tradíciónkban nem voltak jelen (csak amennyiben a fordítások behozták őket, mint a két-tömbű stófaszerkesztést viszonylag nagyobb tömegben Szenci Molnár Albert *Psalterium*-fordítása). Ezek után nem meglepő, hogy Vigh André így jellemzi Juhász Gyula *Ódon balladáját*: „Juhász egy olyan tíz soros stófát szerkeszt, amelyben kilenc- és nyolcszótagos sorok váltakoznak, a refrén nyolcszótagos, ugyanúgy, mint nevezetes mintájában. A rímek elrendezése a stófák elején [ezekből három van] villoni; az ötödik sortól kezdve Juhász saját elgondolása. (...) A rímek nem uniszonánsak. Nincs ajánlás.” (35.) Nem meglepő, ha Szabó Lőrinc refrén-sorai nem refrénsorok, mert nem szabályos sorismétlések (64–65.), hogy *enjambement*-okat használ annál a Villonnál, aki nem ismerte az áthajlásokat, nem meglepő, hogy Faludy György stófánként változtat a balladán belül a rímso-rozaton (95.), s az sem meglepő, hogy olyik fordító timbre-ezik, olyik nem.

Mindezekkel csupán azt kívántam érzékeltetni, hogy egy fordítás nem pusztán a műfordító fordításfogalmának, a magyarítással szemben kialakult elvárásoknak a függvénye: állásfoglalás a formával, a forma poétikai státu-szával kapcsolatban. Védelmezhető a

formai adaptáció – Marc Martin által előnyben részesített – álláspontja is: ha Villont a formai hűségtől vezérelve adom vissza, az eredmény nem archai-kus lesz a magyar olvasó számára, ha-nem szokatlan, idegen, egy UFO-Vil-lon. Hogy a magyar formahagyomány-hoz illeszthessem, élhetek tehát a met-rikai adaptáció eszközeivel (a 17. szá-zadban született magyar szonettfordí-tás négy négysarkú, izorímes felező ti-zenkettős stófában, minden görcs nél-kül). De szerintem védelmezhető a má-sik út is, a formai hűség követésének útja (amely út nem feltétlenül korlátolt filológiai követelmények követését je-lenti). Ez az elgondolás abból indul ki, hogy a nosztrifikálás hosszú, lassú fo-lyamat: a szonett-analógiánál marad-va, e formatípust, mert már rendelke-zik elégséges hazai hagyománnyal, a reformkor időszakával szemben ma már nem érezzük szokatlannak, ide-gennek. A formahű ballade-fordítások és a nyomukban megjelenő eredeti bal-lade-ok egy adott tömeg után már is-merősek lesznek, a timbre természetes, a *frons/cauda* tagolódás megszokott, az envoy kötelező. E bírálat megírása közben vettem össze formai szem-pontból a különböző Villon-fordításo-kat: a prozódiai-metrikai-poétikai kö-vetelményeket éppen az a József Attila tartotta be a legnagyobb fegyelemmel, aki e formát több eredeti költeményé-nek alakzatává tette. Hozzá képest mindenki más a formai hűtlenkedés különböző fokozatait testesíti meg.

Végezetül és összegzőként: a *Villon, ce Hongrois* nagy filológiai apparátust mozgató, szemléletében egyszerre tág horizontú és finom részletmegállapítá-sokkal teli kötet, olyan, amelynek problémafelvetései is termékenyek. Marc Martin filológiai erényei akkor láthatók a legvilágosabban, amikor a hármas összevetést elvégzi François Villon, Paul Zech (1881–1946) és Faludy György szövegei között. Termékeny „a

weimari modell" összehasonlítása is a magyar Villon-történettel.

A szerző jelzi, hogy a Villon-kultusz-nak Európa-szerte van egy nagyon mély, már-már átláthatatlan alapja, a „villoniádák” dzsungele, Villon-regények, filmek, színpadi adaptációk sora. „Ismereteim szerint jelenleg nem létezik összehasonlító és általános tanulmány e villoniádákról” – írja (21.), mintegy kijelölve a későbbi kutatások egyik lehetséges irányát. Az „igazi” Villon fantomja felől nézve e villoniádák valóban igen lebecsülhetőek, ugyanakkor látni kell, hogy elsőrangú kultuszhordozók.

Számomra úgy tűnik, Villon neve nem bizonyos szövegek szerzőjének a megjelölője, hanem – a kultusz egészen belül – egy bizonyos költőmítosz jele. Ez a költőmítosz, a társadalmon kívüli, a kitaszított, az „átkozott költő” mítosza, a bohème alakja a múlt század közepén formálódott ki, akkor, amikor a tömegirodalom egyik kedvelt műfaja is, a *vie romancée*, a megregényesített életrajz. Azt gyanítom, hogy Villon internacionalizálódása és a név kultikus jelle válása a bohème-mítosz és a *vie romancée* találkozásával kezdődött meg. Amikor a korai villoniádák épp annak a költő-

nek konstruálják meg mesterségesen az életrajzát, aki életrajz nélküli költő, hiszen életeseményeiről rendkívül kevés és vegyes értékű, a születéstől a haláláig tartó életút folytonosságának megrajzolásához semmiképp nem elegendő adat maradt fenn – ami persze nemcsak lehetővé tette, hanem éppen megalapozta a regényes életrajzok szabadságát –, akkor a hiányzó életrajzot e múlt századi költőmítoszból épített életrajzzal helyettesítik. A *vie de Villon* ezután már megfilmesíthető (*The vagabond King*), színpadra vihető, gyermekkoromban a Füles című hetilap például képregény-sorozatban forgalmazta a „pauvre Villon” mitikus alakját, nemrég pedig százezrek nézték a Magyar Televízióban azt a pesti hajléktalanokról készült dokumentumfilmet, amelynek egyik, a forgatás ideje alatt elhunyt alakját társai Villonnak nevezték, mivel életében a pályaudvarokon és az aluljárókban szívesen szavalt Villont, természetesen Faludy György átköltésében. A megtestesült mítosz a nevébe bújt vissza azzal, hogy a volt hajléktalan sírján a neve alatt, idézőjelben ez áll: „VILLON”. Ce Hongrois.

Szigeti Csaba

MÁRTON LÁSZLÓ: AZ ÁBRÁZOLÁS IRÁNYTALANSÁGA (NÉGY PÉLDA)

Budapest, Anonymus Kiadó, 1995, 60 l. (ELTE Magyar Irodalomtörténeti Intézet Füzetek, 4).

Valaha hagyománynak számított, most megújuló gyakorlat az ELTE bölcsészkarán, hogy az élő irodalom alkotói tartanak egy-egy kurzust a hallgatóknak, mintegy megosztva velük az írószobák problémáit. Így került sor 1995 márciusában Márton László meghívására, pontosabban: visszatérésére, hiszen magyar-német szakon annak idején itt szerzett diplomát.

A téma – mondhatni – tökéletesen megfelelt ennek az alkalomnak; a most

kötetté szervezett négy esettanulmány közös címe nem esztétikai relativizmust sugall, hanem pontos tárgymegjelölést tartalmaz, amint az a Kohlhaas-tanulmányban kifejtve is olvasható: „E sorok papírra vetőjét nem érdekli túlzottan az úgynevezett ’történelmi hitelesség’ kérdése, annál inkább érdekli az írói hitelesség, vagyis az, hogy sorsok eseményei miképp alakíthatók írói eszközökkel olyan történéssé, amely a szövegben és a szöveg által történik meg.”

(31.) A szerzőt tehát a szépmesterség genezise érdekli; az a háttér, amelyen túllépve, az elsajátítható írnudás mint készség művészi minőségbe lendül át, és az alaptörténetek, a toposzok leltárának közegéből az érvényes, maradó példázatok világába léphetünk át. Bölcsészprobléma a javából.

Ormós Zsigmond (1813–1894) kétségtelenül innen maradt e határon. Ő az elmúlt két évtizedben másodszor tűnik fel szellemi szemhatárunkon: 1976-ban adta ki Benkő Samu a Kritikon Kiadó Téka sorozatában a *Szabadelmű leveleket 1834/35-ből*, a pozsonyi országgyűlésről. Akkor és ott a Társalkodási Egylet alapító tagjának radikális eszmélkedése volt a fontos, és egyetlen mondat jutott az életrajzi bevezetésben a *Banya-sziklája – Piatra-bábi* című, 1858-ban megjelent kétkötetes regényre. Márton László leválasztja esszéjéről a főös sallangokat: nem használja föl azt a poént, hogy a politikusnak készülő Ormós már 1834-ben egy vadromantikus, *Emelka, vagy az érzemény áldozata* című, önmaga által is „silány novellá”-nak nevezett elbeszélést olvasott fel a Társalkodási Egylet ülésén; utalást sem enged meg magának arról a tipikus életútról, mely a diétai ifjak köréből a szegedi országgyűlés (1849) padsorain át a kiegyezés után Temes vármegye főispáni székéhez vezetett. A „regényes józanság” (6.), amellyel Ormós jellemezhető, valóban fordulóponton mutatja 1858-ban nemcsak őt, hanem a magyar irodalmi romantika egész másod- és harmadvonalát. A jelzett szó arra az etikai hagyományra utal, amely az irodalom eszközeivel, az adott korszakban a regényességgel folytatott tevékenységet közhasznú, sőt nemzeti ügynek tekintette. Az Ormós-regény elemzése a szövegkifejtés módszerével történik, filológiai szigorúságát pedig a beleérzés enyhe ironiája oldja fel: így tárulhat fel maradéktalanul az a „kellettár”, amelynek darabjai megtölte-

nek ugyan 600 oldalt és két kötetet, ám regényt nem, csupán „korrajzot” adnak (*Önmagukba bicsakló történetek*).

A krónikás hitelességen túllépő alkotás modellje, s mindjárt remekmű, Heinrich von Kleist *Kohlhaas Mihály* című elbeszélése (*Az „igazi” szereplő „igazi” története*). Az elemzést ezúttal pompás filológiai ötlet egészíti ki, az elbeszélésből kiemelt fiktív Luther-levél – elolvasása az elbeszélés döntő mozzanata – és az 1534. évi misszilis Luther-levél egymás után olvasható. A gesztus ugyanannak a halk ironiának a megnyilvánulása, ami Márton László adatgazdag esszéit általában is áthatja; aki nem hisz az alapos, szépen megírt analízisnek, higgyen hát a saját szemének; elvégre nemcsak a szépírói mesterségnek van átbillenő módszertana...

Van a kötetben két határeset is: a nürnbergi csizmadia-költőé, Hans Sachsé és Katona József lírájáé. Hans Sachs 1513 és 1515 között hirtelen rádőbönt, pontosabban szólva, ráhibázott valamire: az antikvitásból átvett, azóta formálgatott, rakosgatott, hiánytalan leltárakba vett toposzok új minőségű rendbe is helyezhetők. Ha a *Vitatkozás a szerelemről* című költemény asszonyt tépő griffmadár-vízióját egy piktor olvasná ecsetje alá, korántsem 16., hanem (legalább) 19. századi festmény alakulna belőle. Hans Sachs innen tántorodott vissza. Hogy hová, azt a *Neidhart és az ő ibolyája* című farsangi játék virtuóz elemzése mutatja (*A naïv összeíró*). Márton László nem csinál titkot belőle, hogy a modern irodalom fogalmait a romantikától látja értelmezhetőnek: a Sachsról szóló írásban kétszer is megjelenik Richard Wagner.

A romantika peremvidékén tűnik fel Katona József lírája is, amely évek óta foglalkoztatja szerzőnket (*Az önmagában rejtőzködő alany*). Életében Katonának egyetlen költeménye jelent meg az Aurorában; 1818-ban összeírt vékonyka versgyűjteménye az egyetlen auto-

gráf Katona-mű. Ő is ráébredt valamire: a dramaturgiailag szabályozott idő és a szcenikailag rendezett tér szűkössége után végtelenségük lehetőségeire, de egyben a képzelet belső konfliktusaira is. Az elemzések során igazat adhatunk Márton Lászlónak, sőt megerősíthetjük, hogy az 1810-es években a magyar lírában csak Berzsenyi Dániel poétai tudattartalmait állíthatók Katona mellé. Amíg Berzsenyi lávaként forrongó, már romantikus indulatait az önmagára kényszerített „arany középszer” filozófiája és a klasszicizmus formakészletének márványos nyugalma állandósuló belső konfliktussal *látszólag* súlyegyenbe hozta, addig Katona legfeljebb díszlet és kellék gyanánt forgatta az antikizáló eszköztárat, de a „szubjektum világgá alakításá”-nak programja és ezzel együtt lírája – mivel a formateremtő készségnek nem volt birtoká-

ban – torzó maradt, s ezt valóban nem lehet a biográfia tényeivel értelmezni-magyarázni. A szerző megkérdőjelezi a Katona-versek poézisbeli értékét: „...ha egyáltalán költészetnek nevezhetjük...” (28.). Mi ennél többre tartjuk: *A magányhoz*, az *Idő*, a *Rege*, *A természethez* költőjének kisvilágától nemcsak a fiatal Vörösmarty mitologizáló eposztöredékeihez vezet út, amint azt a 25–26. oldalon olvashatjuk, hanem messzebbre is, akár a *Csongor és Tünde* Vörösmartyjáig, majd Czákó Zsigmond vergődő mikrokozmoszához, a drámai költemény hazai forrásvidékéig.

Márton László füzetének szellemi súlyát nem a terjedelem adja. Szép és jó kötet; a többszörös névtelenségbe burkolózó könyvcsinálóktól azonban megérdemelt volna még egy korrektúrafordulót.

Kerényi Ferenc

EUROPA BALCANICA-DANUBIANA-CARPATICA, ANNALES: CULTURA-HISTORIA-PHILOLOGIA, 1.

Főszerk. Miskolczy Ambrus, Budapest, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, 1993, 252 l.

Bölcsészettudományi évkönyvet indítani manapság bizonytalan vállalkozás. Nem csekély mértékben azért, mert az ilyenfajta kezdeményezést gyakran közöny, értetlenség fogadja. Az ELTE Román Filológiai Tanszékének évkönyvében Miskolczy Ambrus – tanszékvezető-főszerkesztő – így nyilatkozik erről: „Remény és szorongás kíséri évkönyvünk elindítását. Vajon meddig sikerül ilyen fórumot fenntartani? A türelmetlenség árja seprí el vagy az érdektelenségbe fullad bele?” Mint ugyanitt megtudjuk: a kötet alapötlete még 1989 tavaszán, Mihai Eminescu halálának 100. évfordulója alkalmából született, ám az akkori román hatóságok „blokádnál vették” a tervezett kiadványt, „börtönnel is fenyegetve azt, aki bele ír”; a „rendszerelváltás”

után viszont – „miközben a pesti bölcsesség aktualitását veszítettnek, hamvába holtnak nyilvánította” – Romániában „híre ment, hogy munkánkkal – úgymond – Eminescu elleni merénylet készül.”

Eminescu persze eddig sem volt ismeretlen a magyar olvasók körében. Verseit és prózai műveit jeles költők-műfordítók ültették át nyelvünkre (Áprily Lajos, Berde Mária, Dsida Jenő, Jékely Zoltán, Illyés Gyula, Szemplér Ferenc, Szabédi László, Kiss Jenő, Franyó Zoltán, Kányádi Sándor); munkásságáról az elmúlt évtizedekben számos méltatás, tanulmány látott napvilágot a hazai és a határon túli (főleg erdélyi) magyar sajtóban – többek között Gáldi László, Domokos Sámuel, Kakassy Endre, Pálffy Endre, Kemény G. Gábor,

Köpeczi Béla, Beke György tollából. A centenáriumi kiadvány szerkesztőit ugyancsak nemes szándék vezette: a nagy román költő szellemi örökségét – épp magyar kultuszának eddigi hagyományait folytatva – ismét az érdeklődés középpontjába állítani, méltatásában teret biztosítani egymástól akár lényegesen eltérő (de mindenképpen dokumentált és szakszerű) vélemények kifejtésére is. Ennek megfelelően a kötet publikációi három nagy fejezetben kaptak helyet (Tanulmány; Vita; Dokumentum), többségük románul és magyarul, néhányuk olasz, francia, német és angol nyelven (a szerzők munkatársak sorában egyébként nemcsak magyarországi és romániai, hanem nyugaton élő irodalomtörténészek is vannak) – ezzel a soknyelvűséggel is mintegy hangsúlyozva Eminescu életművének a nemzeti kereteken túlmutató, egyetemes jelentőségét.

Ahány közlemény a kiadványban, annyi hasznos adalék a költőről már kialakult összképhez. Ion Negoitescu, müncheni román irodalomtörténész, Eminescu világképének eszme- és kortörténeti összefüggéseit, filozofikumát, Alexandru Zub allegorikus tér- és időszemléletét, Fried István a romantika és a szimbolizmus közötti átmenetiségét, Losonczy Gyula romantikus „titanizmusát”, Jurij Alekszejevics Kozsevnyikov orosz irodalomkutató a „démonizmus” és a „hiposztázis” mitológiai eredetű összetevőit vizsgálja költészetében. Vallásos és szerelmes verseinek motivikus egyezéseiről Ion Octavian Rudeanu és Miskolczy Ambros közösen írt tanulmányukban értekeznek; írásművészetének formanyelvi gazdagságát, lexikológiai sokrétűségét (archaizmusok és neologizmusok változó részarányát) Victor Iancu statisztikai felmérése szemlélteti. „Kényes” kérdésről is olvashatunk a kötet lapjain. Eminescu – sajnálatos – magyarellenes politikai nézeteit Köpeczi Béla

ismerteti – a *Geniul pusti* (*Szárnyaszedett géniusz*) című lírai kisregény elemzésével –, tanulmánya végén így sommázza véleményét: „... jogosan harcolt az erdélyi románság nemzeti és társadalmi egyenjogúságáért, de egy olyan ideológia alapján, amely szélsőségesen nacionalista volt. Ez a romantikus nacionalizmus megakadályozta abban, hogy a múltat az igazságnak megfelelően értékelje, és ezt nemcsak magyar, hanem román vonatkozásban is állíthatjuk.” Köpeczivel Victor Iancu vitázik; pontosító alapgondolata az, hogy a költő politikai elfogultságát 1848–49 megítélésében végső soron a nemzete sorsáért való aggodalom és felelősségérzet diktálta, ami kisregényében művészileg egy jellegzetesen romantikus ellentézés (jó-rossz, angyali-ördögi stb.), polarizált jellemábrázolás révén jutott kifejezésre. Mind ebből azonban – a korabeli viszonyok és az egész életmű ismeretében – nem vonhatunk le mindmáig érvényes és messzemenően általánosító következtetéseket.

Magyar vonatkozásban külön figyelmet érdemelnek az évkönyvnek azok a tanulmányai, cikkei, adatközlő írásai, amelyek az Eminescu-kultusz történetéről, egyes fordítások keletkezéséről, alkotói műhelyproblémákról szólnak. Gáldi László termékeny irodalmi-kulturális „hídépítő” munkásságát s a költő életművének tudományos mérlegelésében szerzett érdemeit Domokos Sámuel és Nagy Levente ismerteti, Eminescu és a romániai magyar irodalom kapcsolattörténetét Köllő Károly tanulmánya foglalja össze. Radicsné Ruzsa Ilona a *Glossza* című Eminescu-vers két magyar fordítását (Dsida, Szabédi) szembeesíti egymással és az eredetivel, Schelken Pálma pedig azt az érdekes folyamatot követi végig, hogy *A szegény Dioniz gondolatai* és a *Romlott ifjak* című költemények végleges fordításváltozata miként ala-

kult ki Szabó Lőrinc gyorsíró műhelyében.

Az évkönyv cikk- és tanulmányanyagát a György Béla és Somogyváry

Gyula által összeállított bibliográfia (*Eminescu magyarországi fogadtatása*) egészíti ki, teszi még teljesebbé.

Máthé József

MIKÓ KRISZTINA: HALÁSZ GÁBOR

Budapest, Balassi Kiadó, 1995, 238 l.

Józan ésszel alig hihető, hogy Halász Gábor halálát követően fél évszázadra volt szükség, hogy megszülethessen az életművét feldolgozó első monográfia. Bárhogy szépítjük is a dolgot, a vele foglalkozó szakirodalom meglehetősen szegényes. Ennek okai bizonyára messzire vezetnek: a kedvezőtlen politikai klímától kezdve egészen odáig, hogy Halász életművével csak egy hozzá közel hasonlóan tágas szellemiségű kutató képes megbirkózni, aki a szaktudói erények mellett művészi fogékonysággal és nagyfokú interpretációs készséggel bír. Ebből a szempontból Mikó Krisztina jól látja feladatát, amikor előljáróban arról ír, hogy nem csupán a monográfia hőségének a munkásságát szükséges feltérképeznie, hanem azt a műveltségbeli háttérrel is, amely Halász kiterjedt olvasottságából és tudományos felkészültségéből rajzolódik ki.

A monográfia éppen azért okoz komoly csalódást, mert tárgyához képest méltatlanul rossz stílusban és szerény interpretációs készséggel van megírva. Az életmű erősen teoretikus színezete miatt különösen szembeötlő, hogy a szerző nem látszik tudomást venni az irodalomtörténet-írás elméletének elmúlt fél évszázados teljesítményéről. Mi több, a szellemtörténeti hagyomány tárgyyszerű felidézésén túlmenőleg a monográfus bizonytalanul mutatkozik a Halásztól sem mindig jól megoldott esztétörténeti kérdések mai tudásunk szerinti értelmezésében. A munka javára ellenvetés nélkül voltaképpen csak az írható, hogy a feltárt források alapján Halász Gábor életrajzát min-

den eddiginél részletesebben dokumentálja. Az valószínűleg a feltárható anyag természetéből fakadt, hogy jobbra csak a pálya kezdetéről és végéről lehetett bővebb információkat szerezni. Meglepő, sőt meghökkentő Mikó Krisztina felfedezése, hogy a felerésznt zsidó származású gyermeket már születése után néhány nappal megkeresztelték, s nem úgy áll a dolog, hogy csak szülei házasságkötése után, nyolc éves korában tért volna át a református hitre. Ennek a háború alatt különös jelentőségre vergődött ténynek maga Halász sem volt tudatában, jöllehet ebben az esetben nem vonatkoztak volna rá az 1944-ben hatályos antiszemita törvények. Mindamelllett túlzó nagyotmondás, hogy a fentiek alapján a szerző arra következtet: hőségnek „sorskép-lete” a „keményi regényelméletet” mintázza meg. (10.)

A könyv szerkezete alapvetően lineáris: évről évre követi hőségnek pályáit. Ez alól kivételt képez egy-egy fontosabb fejezet a monográfia elején és végén, amely az esszé műfajával, illetve a nemzedéki kérdés vitáival kapcsolatos. A bevezető fejezetben a szerző kísérletet tesz az esszé fogalmának körülhatárolására, amely azért is nehéz feladat, mert többféle esszétípus létezik, ám ezek szétválasztására nem alakult ki széles körben elfogadott konszenzus. Azt azonban mégsem fogadhatjuk el, hogy a fogalmi tisztázatlanság menlevelet adjon az önkényes kategorizálásra. Az ugyanis felettébb kétséges, hogy Halász Gábor mellett Szerb Antal, Cs. Szabó László és Németh László len-

ne a megtestesítője a korszakot meghatározó négy „esszévariációnak”. (21.) Ez a kijelentés még a vonatkozó nemzedékre nézve sem igaz (kapásból Zolnai Béla, Kerényi Károly és Hamvas Béla neve jut az eszembe). De az sem igazán érthető, hogy az esszéírás megújulása és felvirágzása a két világháború között miért éppen az „etikumcentrikus” jelzőre tarthat igényt. (22.)

Ugyanakkor a Halász Gábor által művelt esszétípus jellemzésében az eddigi szakirodalom már nagyrészt kielégítő eredményre jutott. Mikó Krisztina is elfogadja azt a beállítást, hogy a szóban forgó esszék – főként módszertani igényességük okán – közel álltak az irodalomtudományhoz: szerzőjük a maga tartózkodó, visszafogottan lírai megközelítésmódját szerencsésen tudta ötvözni a kutatási eredmények tiszteletével. Ezekből az esszékből az a meggyőződés olvasható ki, hogy az irodalomtörténész csak akkor láthatja el feladatát, ha kritikusként fogadja be a műalkotást, s kizárólag a saját legszemélyesebb olvasatából következtet az irodalmi folyamatra. Ez a ma már talán közhelyes, de a maga teljességében mégsem magától értetődő vezérelv adja meg Halász nyugtalanító aktualitását. Mégis, ezeket az általánosan elismert erényeket a monográfia szerzője megtoldja még egy különös elmélettel, amely állítólag további felismerésekkel kecsegtet. Ennek alátámasztására több oldalas lábjegyzetben idézi fel az esszé legismertebb teoretikusait, de jobbára csak a névsorolvasás szintjén. Egyedül T. S. Eliot felfogását (ötleteit?) értelmezi át saját használatára, de amit az angol költőtől átvesz, az részben magától értetődik, részben pedig zavaros. Az ugyanis magától értetődő, hogy a hagyományok továbbélését mindenkor a „rég és az új összjátéka” teremti meg, hiszen a mégoly konzervatív igényű kritikus sem tehet mást, mint a maga jelenének szempontjai szerint újraalkot-

ja a kiválasztott tradíciót. Az esszé műfaji definíciója kedvéért Mikó Krisztina kiemelt egy további passzust Eliot szövegéből, ami a „születő új betörését” kaotikus helyzetnek minősítve a „rendteremtés” feladatát tulajdonítja a „teremtő kritikának”. Ha jól hüvelykezem ki a monográfus szerző okfejtését, az esszé reprezentatív formája csak abban a kontextusban születhet meg, amelyben a szellemi élet válságát úgy lehet leírni, mint az „alkotói ideálok helycseréjének kaotikus folyamatát”. (199.) Nos, eltekintve attól, hogy az Eliot-passzus nem támasztja alá ezt a homályos (sőt, értelmetlen) fogalmazást, s a „helycsere” nem feltétlenül „kaotikus folyamat”, nincs rendben az „alkotói ideálok” szövegbeli elhelyezése sem. (Itt ugyanis cselekvő alanyként van tételezve!)

A fentebb idézett mondat sajnos nem tekinthető tollhibának, mert újra meg újra feltűnik a legkülönbébb interpretációs helyzetekben. Így van ez *A líra halála* című, mérföldkőnek számító tanulmány esetében is, amelynek értelmezése a monográfia fogyatékoságait mintegy esszenciálisan fejezi ki. Mint ismeretes, Halász ebben a korai tanulmányában a romantika fogalmába gyömöszöli be az általa nem igazán kedvelt 19. század legtöbb jelenségét. Teszi ezt azért, hogy a klasszicista ízlés – egyébként dicséretes – feltámasztását kultúrtörténeti érvekkel támaszthassa alá. Szerinte a „romantikus élménylíra” a maga egyénieskedésében, forradalmi igényében és a történelmi haladással kapcsolatos illúzióiban a polgári korszak egyenes irodalmi kifejeződése. Ebből következik, hogy a 19. század öröksége – ízléssé kövesedett világnézete – okolható a jelen szellemi válságáért, mert a „megnyilatkozás őrző vágya” az európai műveltség alapjait kezdte ki. Így aztán Halász az egyes ember „hipertrófiájával” szemben hirdeti meg a klasszicista ízlés diktálta

„egyetlen lehetséges kifejezést”, amelyben a költő tudatosan emel gátat „lelke túlradadásának”.

Sajnos, Mikó Krisztina nemhogy értelmezné, de tisztességesen ismertetni sem képes ezt a pálya egészére kiható, nevezetes tanulmányt. Persze, itt is el-süti kedvenc fordulatát, hogy Halász „esszéírói értékrendjében költői ideálok cserélnek helyet egymással”. (50.) Ha nagyon akarom, a „romantikus” és a „klasszicista” fogalmának periodikus váltakozását akár be is lehet ide helyettesíteni, ám ez csak az elemzés végső következtetése lehet. Addig is a mindvégig kifejtetlenül maradt „költői ideál” fogalmát lenne célszerű kidolgozni, illetve azt, hogyan épülnek egymásra az okfejtés elemei stb. Arról nem is beszélve, hogy Halász nyilvánvaló elfogultsága, egész személyiségéből fakadó indulata érzékeny elemzés után kiált, hiszen a kiemelkedő gondolkodók tévedései gyakran többet árulnak el egy korszakról – s egy szellemi helyzetről –, mint megannyi átlagos tanulmány. Halász bizonyára tudta, hogy a romantika általa használt fogalma nem egészen vág egybe a szaktudomány álláspontjával (s a monográfiának ennél többet: az egykori és a jelenlegi kontextust is fel kell tudnia idézni). Lényegében ugyanez áll a csak futólag említett, de tévedéseiben hasonló karakterű másik ide tartozó tanulmányra, amely *Az Ancien Régime új felfogása* címen 1927-ben jelent meg.

Mikó Krisztina egyik kedvenc kifejezése a „szintézistanulmány”, amellyel a monográfia hősének kiemelkedni lát-szó írásait jellemzi. Sajátos szóeleménye vélhetőleg annyit tesz, mint „fontos” vagy „összegző igényű”. A kifejezésnek számtalan mutása is van: „nemzedéki szintézistanulmány” (74.), „korszakszintézis” (82.) stb. Közele-i rona ezeknek a nem kevésbé könnyed „századvégstanulmány” (51.) és „ízlésformaváltás” (61.). De a „szintézis”

szóval nemcsak az a baj, hogy éppen annyira erőltetett, mint amennyire felesleges, hanem az is, hogy csak a „tézis” és az „antitézis” fogalmi kontextusában van értelme. Halász életműve azonban nem erre a rugóra jár.

Egy recenzióknak nem lehet az a feladata, hogy a terítéken lévő könyv bírálatát egy másik, kíváncsnak tartott monográfia előterjesztésével végezze el. Mégis, a recenzens folyamatosan azt a kísértést érzi, hogy egész fejezetek megírására tegyen javaslatot (ami az előttünk fekvő monográfiát közvetve is minősíti). Mi több, a figyelmes olvasó legalább a munka hozzávetőleges értelmét szeretné kiolvasni a tanulmány logikai építkezéséből, szóhasználatából, s a hatalmas anyag elsajátítását az arányok finom kijelölésével is tükröző szellemi teljesítményből. Sajnos, az olvasás előrehaladtával a kritikus jobbára csak hiányérzetének növekedéséről tud beszámolni. A különféle adatok és utalások előszámolásával még nem rajzolódik ki Halász esszéírói pályaképe. A tanulmányok jelentőségét nem tükrözik a tárgyalásukra fordított terjedelem arányai, a különböző időben született írások vezérmotívumai ritkán kerülnek szembesítésre. Semmitmondó és közhelyes az *Irodalomtörténet és kritika* (1933) meg a *Portré és tabló* (1942) egyidejű összevetése, pedig erre maga az író hívta fel a figyelmet (lásd 37. és 145.). A két híres tanulmány köré máig időszzerű könyvet lehetne írni, hiszen az irodalomtudomány örök és izgató, részben talán megoldhatatlan kérdéseinek egész tárházát zsúfolta bennük össze. Az *ahistorikus* nézőpont szorgalmazásával Halász például ugyanarra a metodológiai problémára reflektál, amelyre éppen azokban az években a cseh strukturalizmus kínált új megoldást. (Talán a jeles magyar esszéíró korlátaira is utal, hogy a szellemtörténeti irány sablonos változatainak bírálata nyomán nem abba az irányba tájékozó-

dott, mint a prágai iskola, hanem az értekező próza művészi igényű megújítása felé.) Azt persze a monográfus helyesen látja, hogy a harmincas évek elejétől kezdve Halász pályáján elmosódnak a műfajhatárok a szaktanulmány, az esszé és a „teremtő kritika” között (66.), de ennek értékeléséhez nem rendelkeznek szempontokkal. Abban is igaza van, hogy a „portré” és a „tabló” nem feltétlenül egymás kizáró ellentéte, s az író pályáján egyidejűleg is kimutatható, de a két műfaji változat összjátékát már kifejtetlenül hagyja. Pedig ebben a kettősségben benne rejlik Halász szemléletének módosulása a háború kezdeti éveiben, amelyet korábban szívesen neveztek „realista fordulatnak”, jóllehet inkább a tények és reáliák iránti igény egyszerű kifejeződését kell látnunk benne. Ne feledjük, az író esszéista eszményét korábban is a *tárgyilagosság, lélektani érzék és fegyelmesség* hármasságát követelménye szerint volt szokás értelmezni (s ezek empirikus alapjai könnyen beláthatóak). Az irodalmi arcképfestésről már 1933-ban így ír: „Sainte-Beuve számára a lélek folyton hullámlzó víztükör, ahol a kis hullámfodrokról jól tudjuk, hogy a nagy hullámhoz tartoznak, de nem keresünk szimbólumos utalásokat bennük, hanem önálló játékokban gyönyörködünk. Kis, önálló részletekből igazabban derül ki az egyéniség egysége, mint erőszakos értelmezésekből”. A sokrétűséget és az élet teljességét tehát korábban is az ábrázolás egyik fő követelményének tekintette. A negyvenes évek elején inkább csak arról van szó, hogy eszményeit határozottabban látta megvalósulni a realizmus múlt századi klasszikusainál, mint saját korának miszticizmusba hajló prózájában. A *Balzac példája* (1941) című nevezetes tanulmányában dicséri a tapasztalatokból fakadó ábrázoló erőt: a „részletek hitelességét”, a „jellemek, a környezetrajz életszerűségét”, amely

határozott mederbe terelte az amúgy misztikára fogékony író féktelen szenvedélyét. Szerinte amit Balzac megfigyelt, az „lélekzetfojtóbb” volt, mint amit kitalálhatott volna. Mégis, Halász esetében nem megyünk sokra a realizmus mai értelemben használt (stiláris, irányzatos vagy esztétikai) fogalmával. Óvatosságra int eredeti megjegyzése: „egzaltáció nélkül nincs realizmus”. Ám mindebből Mikó Krisztina vajmi keveset ért. Csupán azt a valószínű, de korántsem kielégítő feltételezést ismételteti, hogy a háborús évek brutális valósága a közvetlen realitásra figyelmeztette Halászt (s tegyük hozzá: nemcsak őt). A háborús évek kifejezetten a józan szkepticizmus irányába tolták el a magyar szellemi élet igényesebbik felét, s ez a tartózkodó magatartás kiterjedt az átfogó világtérképezésekre is. Ennek dacára a monográfus „új regényelméletről” beszél, amely a náci barbarizmus árnyékában mértékül állítható Európa elé, s ez lenne a „valóság talajáról kiküzdött stíluseszmény” (sic!). Mikót ebben a bornírt megfogalmazásban az sem zavarja, hogy a korábbi szakirodalom megfontolandó utalásokat tartalmaz, amelyek Halász „realista fordulatát” az író rezignált tanácstalanságával magyarázzák.

A fenti témakör arra is figyelmeztet, hogy átgondolt kritikai apparátus nélkül a monográfus csak a sötétben tapogatózik. A kritikai attitűd hiánya egyébként nem méltó Halász Gábor szelleméhez sem. Annál is kevésbé, mert az elmúlt ötven év tudományos eredményei alapján talán meg lehetne kockáztatni Halász néhány meglepően szigorú bírálatának a felülvizsgálatát. A nemzedéki vitákat ugyan bőven tárgyalja a szerző, s nem is mindig apologetikus értelemben, de láthatóan magáévá teszi hőséneket erősen túldimenzionált felfogását a generációk jelentőségéről. Tudjuk, persze, hogy ez a túlzás az akkori idők politikai lefojtottságából

fakadt, s tárgyalása a korszak megértéséhez elengedhetetlen, ám ugyanakkor furcsa és tudománytalan eljárás, hogy a szerző nem eleve a kérdésfeltevés hibájára mutat rá. Nem az a legnagyobb bökkenő, hogy Halász Gábornak igaza volt-e Babitscsal, illetve a „harmadik nemzedékkel” szemben, hanem az, hogy a túlexponált kérdés érdemtelennül szerepelt a napirend első helyén. Ezzel együtt a kritikai értelmezés megkívánta volna, hogy Halász elhibázott kortársi ítéleteire valamilyen elfogadható magyarázat szülessen.

Mindent egybevetve, Mikó Krisztina tárgyismeretét nem áll szándékomban kétségbe vonni. Csupán azt, hogy Halász Gábor műveinek áttanulmányozása (mi több: szeretete) legendó lenne

egy irodalomtudományi szempontból is helytálló monográfia elkészítéséhez. A könyvben olvasható stílárius képtelenségek végeredményben a szerző intellektuális felkészületlenségét fejezik ki. Azt a görcsös igyekezetét, hogy nyelvi eszközökkel hidalja át tanulmányának össze nem illeszthető elemeit. Egy helyütt olyannyira abszurd kifejezés futott a tollára, hogy az olvasó a maga józan ítélőképességét teszi próbára. Vajon csak én nem érem fel ésszel, hogy miben áll a „szellem rangjának homogenitása”? (133.) Némi megingás után mégis azt javasolnám, maradjunk inkább a szellem rangjának tiszteltetésénél.

Berkes Tamás

AGÁRDI PÉTER: TORLÓDÓ MÚLT (JÓZSEF ATTILA ÉS KORTÁRSAI) Budapest, T-Twins, 1995, 220 l.

Agárdi Pétert, ahogy új könyve is mutatja, alapvetően két, egymáshoz olykor rosszul illeszkedő, a magyar történelemben mégis gyakran összekapcsolódó entitás, az irodalom és a politika érdekli. Ez, valljuk meg, irodalomtudományunkban ma nem igazán divatos kombináció. Az irodalom (s az irodalomértelmezés) önelvűségét, autonómiáját félti a politikától, a politika pedig a szakszerűtlenség elemét látja a politika területén jelentkező irodalomban. Nem véletlen tehát, hogy Agárdi e kötetének egyik, előzetesen is publikált tanulmányát (*József Attila és liberális barátai*) két recensens is nehezmenyezte „politikai fölhangjaiért”. S kétségtelen: Agárdi esszéiben az irodalom politikai funkcióinak és vonatkozásainak analízise igen hangsúlyos; ez olykor egyféle, mondjuk így, irodalomtörténet-politikai tanulmányt eredményez. S érezhető írásaiban bizonyos észjárás, mely a kultúrpolitikuskok sajátos – döntést és politikai magatartást

előkészítő – gyakorlatias megközelítésével rokonítja. A kvalitásra figyelés, az értékrend középpontba állítása, a politika és az irodalom közötti „közvetítés” (az irodalom politikai, a politika irodalmi „korrekciója”) erős igénye; ám ugyanakkor kevésbé érdekli az irodalom pusztá önelvűsége. Az Előszó, amelyben saját írásait is jellemzi, el is ismeri: „Nem hagyományos irodalomtörténeti vagy verselemző tanulmányok” az övéi (9.).

Ez a megközelítési mód, irodalomtörténeti szempontból, kétségkívül meghatározott „sínen” tartja esszéinek horizontját. A könyv egészének azonban ez csak az egyik lehetséges olvasata. Agárdi szakirodalmi tájékozottsága széleskörű és választott területein naprakész, a szöveget és az empirikus adatokat messzemenően tiszteli, a lehetséges ellenvéleményeket számbaveszi és mérlegeli, a kvalitást (vagy éppen annak hiányát) jól érzékeli, tud is, mer is gondolkodni (stb.) – úgy jár el tehát,

ahogy ezt a „szakma” szabályai megkövetelik. S az esetek többségében választott témái természetes módon simulnak politika iránti fogékonyságához. A kötet legtöbb írásában így a politikum megmarad az irodalmi tárgyhoz szervesen hozzátartozó, elemzéssel föltárható – és minősíthető – vonatkozásnak. Ez pedig, József Attiláról és „politizáló” kortársairól lévén szó, már nem erőltetett vagy tárgyidegen elemzési szempont. A József Attila-életmű és -pálya tele van nyílt vagy rejtett politikummal. A költő, tudjuk, maga is „politizált”, baráti-ismeretségi köre pedig jelentős részben olyanokból állott, akik vagy gyakorló publicisták voltak (mint pl. Ignotus Pál, Fejtő Ferenc), vagy profi politikusnak tekinthetők (mint pl. Mónus Illés), de a politikum legalábbis mindennapi témaként jelen volt közöttük. S életművének kortársi recepcióját is – tekintsük ezt bár anomáliának, vagy ellenkezőleg, természetesnek – jórészt habituális, sőt ideológiai motívumok alakították, nem pedig a „tisza irodalom” szempontjai. Agárdi speciális problémaérzékenysége tehát a legtöbb esetben legitim módon nyilvánulhat meg.

Amikor például a *Kortársak József Attiláról* című háromkötetes, nagy gyűjtemény „másodelemzését” végzi, legsajátabb terepén mozog. A recepciótörténet alkalmat ad neki arra, hogy egyszerre méltányolja a kvalitás kortársi fölismeréseit és számoljon a „befogadás” különböző – jócskán irodalmon kívüli – motivációival, olykor egyenesen ideológiai-politikai elfogultságaival. S így alkalma nyílik „a mítoszok és legendák, ellenmítoszok és ellenlegendák” józan kritikájára. (Ezek összjátékának, deformáló erejének érzékelése egyik fontos pozitívuma interpretációjának.) Akadálytalanul, természetes módon nyilvánulhat meg érdeklődése akkor is, amikor József Attila és Mónus Illés kapcsolatát értelmezi, vagy a Szép Szót mutat-

ja be. Az előbbi esetben a szociáldemokrata politikus és az illegális kommunista párttól eltávolodó költő közledését regisztrálva, persze nemcsak a költő pályájának, politikai tájékozódásának egyik fejezete érdekli: számára ez a folyamat a magyar szocialista mozgalom önkorrekciónak is fontos része. A másik, a Szép Szóról írott tanulmánya pedig (átfogó, ugyanakkor részleteiben is arányos és kiegyensúlyozott érvelése következtében) a lapról készült első igazán jelentős – s mindmáig az egyik legjelentősebb – tanulmány. Érdeklődési iránya és a tárgy természete itt szinte hibátlanul kapcsolódik egybe. De ugyanez mondható például a Gáspár Zoltán publicisztikáját interpretáló esszékritikájáról is – azaz a többlettel, hogy ebben – önmagát is némileg megújítva – szempontjait erős nyelvi elemzéssel társítja, a politikumot mint nyelvi alakzatokban kifejezésre jutó entitást érzékeli.

A könyv egésze, persze, nem teljesen egynemű. A fölvetett írások egyik része alkalmi írás, kritika vagy méltatás (pl. a Szabolcsi Miklós monográfiájáról írott, vagy a Fejtőt méltató). Egy másik része a kínálkozó alkalmat alapos másodelemzéssel emelő kritikai tanulmány (pl. a *Kortársak József Attiláról* című gyűjtemény recepciótörténeti elemzése, a *Szabad-ötletek jegyzéke* vagy a Gáspár Zoltán-kötet mérlegelése). S csak egy további része hagyományos esszétanulmány (pl. a Mónusról vagy a Szép Szóról írott). Ez némileg változó színvonalúvá teszi a kötetet; egy-egy, mégoly kiváló ötlet – méltatás közben történő – fölvetése vagy több szempont összehangolt és argumentált kifejtése, érvényesítése megkülönbözteti az egyes írásokat.

Invenciója azokon a területeken is „él”, amelyek – vélünk – kívül esnek elsődleges irányultságán. A *Szabad-ötletek jegyzékéről* írva pl. nemcsak az a figyelemre méltó, hogy itt már a téma-

választás is egyféle beállítódottság-bővítő lépés, hanem az is, hogy megfigyelései némelyike e nehéz szövegekről szólva is igazi telitalálat. Pontos és lényeges. Illusztrálásul csak egyetlen példa erre. „A nyelv, az ihlet, a névvarázs, a szép szó aktoraként és tudósaként – Agárdi szerint – [József Attila] szinte felszabadult öntudattal lépi át a közmegegyezés határait, dönt meg tabukat, sőt egyfajta öngyógyító szómágiaként, cselekvéspótlóból cselekvést kreáló eszközként forgatja e szavakat.” (35.) A József Attila-recepcióról szólva pedig még ott is van jó ötlete, ahol éppen vizsgálata határait vonja meg. „Arra például nem vállalkozom – írja e cikkében –, hogy [...] az egyes vershivatkozások gyakoriságából kritikátörténeti, költészetismereti, líraszociológiai következtetéseket vonjak le. Pedig érdemes lenne megvizsgálni, hogy a közel 1000 írásműben, mely József Attila-versek (s vajon miért) szerepelnek feltűnően nagy vagy kis számban s hogy a vershivatkozások sűrűségi hálója milyen másodlagos lírai értékrendet, illet-

ve folyamatos értékátrendeződést sugall.” (25.)

Írásait a választott téma apró részletekig menő ismerete jellemzi. Szakirodalmi pedantériája olykor talán túlzó is; egyik-másik harmadrangú közlemény utánközléseinek regisztrálása például alighanem fölösleges. De – úgy vélem – ez is annak jele, hogy Agárdi – számolva a politikum veszélyeivel – minimalizálni, sőt ellensúlyozni igyekszik az alapszemponjtából adódó esetleges átpolitizáltságot. Ezt persze nem mindig tudja elkerülni, sőt a jobboldali radikalizmus egykori és mai változatairól, illetve a kettő összefüggéseiről értekező tanulmánya inkább politikai, semmint történeti érvelésű. De újabb írásainak tanúsága szerint, ha olykor ingadozva is, folyamatosan törekszik saját tudományos szempontjainak, eljárásainak elmélyítésére, nyelvezetének, beszédmódjának megújítására. Ilyen értelemben a könyv egy lassú átalakulás dokumentuma is.

Lengyel András

DEKONFERENCIA

Szerkesztette Kovács Sándor s. k. és Odorics Ferenc, Szeged, JATE Irodalomelmélet Csoport, 1994, 122 l.

A szegedi deKON-csoport (Hárs Endre, Hódosy Annamária, Kiss Attila Atilla, Kovács Sándor s. k., Odorics Ferenc, Szilasi László) intézményesedésének, legitimálódásának talán legfontosabb lépése a saját könyvsorozat létrehozása. Ennek első kötete az 1993-as, első DEKONFERENCIA anyagát tartalmazza, a csoport tagjain kívül Arató Ferenc, Ötvös Péter, Kálmán C. György és Gyimesi Tímea tanulmányaival, ehhez még egy *Czóbel Minka* című, vegyes műfajú szövegekből álló rész kapcsolódik (Deák Botond, Fogarasi György, Hártó Gábor, Kovács Zoltán, Müllner András írásai).

A néhány éve létrejött csoport az utóbbi idők legmarkánsabb új vállalkozása a hazai irodalomtudományban: az ezidáig Magyarországon nem igazán ismert (és főleg nem olvasott) irodalomelméleti irányzatokat kreatív módon adaptálni szándékozó, az irodalomtudomány „tudomány”-voltának hagyományos jelölőit elutasító (nyelvhasználati kánonjait, retorikáját, „etikáját” stb., de az igényességet nem!) törekvésekkel éppúgy keltett szimpátiát (mert önreflexív gesztusaiban nyitottnak és nem monologikusan kétely nélkülnek mutatkozott), mint ellenszenvet (éles kritikai hangvétele, az iroda-

lomtudomány bizonyos ősi „feladatai” iránti érdektelensége, de néhány tanulmány felületessége miatt is). Az mindezenre vitathatatlan, hogy új diskurzuspozíciót képeznek a magyarországi irodalmi-tudományos kommunikációban, és nagy szerepük lehet a még ma is számtalan formában tettenérhető dichotomikus „rendek” felszámolásában – nem függetlenül attól, hogy (elvileg) episztémé-„eszményük” éppen az opozíciókban való gondolkodást utasítja el. A jól ismert (illetve: már elég régóta megismerhető...) posztstrukturalista irodalomszemlélet főbb téziseinek megismétlésével a deKON-csoport elsősorban a(z irodalmi) szöveg felfogásaira vonatkozólag jelent újdonságot a magyar irodalomtudományban, emellett azzal, hogy a „jelölt” dimenziójától, így végességétől, centrumától és egyiségétől megszabadított szöveget tekintik az irodalom egyetlen elgondolható „létformájának”. Automatikusan „beépült” a deKON-tanulmányok retorikájába a derridai „écriture”-fogalomra alapozott kiindulás, vagyis mindenfajta „eredetelvű” alakzatnak, „archi”-szövegnek (-szövegváltozatnak), -értelemnek a „kitörlése” a legitimálható interpretációs eljárások köréből. Kikerülnek innen – s talán ezek kapják a legtöbb kritikát is (Barthes szellemében) – a „szerző”, a „mű” vagy a „szubjektum” fogalmai is: pontosan azok az alakzatok, amelyek nélkül az irodalomról való beszéd hagyományosan nem is képzelhető el, hiszen az „alapviszony” közismerten ezekből épül fel.

Nyilván nemcsak a deKON-csoportnak, hanem a hazai diskurzusnak is egyfajta kritikáját jelentheti az a jelenség, hogy az „eredetelvűség” elutasítása a csoport fellépésében „tökéletesen” beszédelvű, tipikusan a „jelenlét” retorikájára épülő szólamokkal párosul, pl. Odorics „manifesztum”-szerű írása még inszcenirozza is a „kezdet”, a „terem-

tés” (beszéd)helyzetét. Az, hogy a „metafizikus” és „rekonstrukció”-eszményű értelmezési tradícióval igencsak nehéz úgy szembeszegülni Magyarországon, hogy e szembeszegülés szélesebb körben is legitimálódjon – paradox módon – a deKON-csoport kötetében is tettenérhető: az „ellen-beszédre” kényszerülő (?) tanulmányok némelyike talán ezért homogenizálja – kissé gyanútlanul – a legkülönbözőbb episztemológiai vagy irodalomszemléleti premisszákat, s ezért használja „egy” értelemben az olyan metafizikus fogalmakat, mint pl. az „igazság”, amelyek teljesen mást jelentenek pl. egy hermeneutikai hagyományban, mint egy analitikusban vagy egy pozitivistában stb. A kötet írásainak nagy része korántsem képvisel olyan igényességet az elméleti-filozófiai kérdésfeltevések kidolgozásában (persze vannak kivételek, pl. Arató Ferenc dolgozata), mint a szöveginterpretáció „munkájában”.

Megjegyzendő itt, hogy az „eredeti” célkitűzés, a dekonstrukció és a konstruktivista irodalomtudomány „összszekapcsolása” inkább csak a legáltalánosabb posztstrukturalista alapelvek elfogadásában igazolja vissza a csoport elnevezését: a konstruktivizmus rendszermódeljeit éppúgy nemigen lehetne fellelni a kötet tanulmányaiban, mint az amerikai dekonstrukció olvasás/olvashatatlanság-konceptcióját vagy éppen Paul de Man retorika-felfogását. Az „eredetet” máshol lehet felfedezni: a deKON-csoport érdeklődési hangsúlyainak, kritikai hangvételének, „ideológiai” megnyilvánulásainak a ’70-es évekbeli Roland Barthes (tehát – saját „periodizálása” szerint – harmadik „korszakában” született) művei nyújtják a legjobban működtethető kontextust, tehát pl. a *L’empire des signes*, az *S/Z*, a *Le plaisir du texte* és főként a csoport egyik „bibliája”, a *De l’oeuvre au texte* című írás szemléletmódja és retorikája, sőt interpretációs „módszerta-

na". A tanulmányok egyéb teoretikus „eszményeit” megvilágíthatja Kiss Attila (Atilla) szubjektumelméleti, illetve Gyimesi Tímea pszichoanalitikus szövegelméleti „ismertetőként” is hasznos tanulmánya.

A deKON-csoport „bemutatkozó” kötete tehát igencsak ambivalens pozícióba lépett egy igencsak deformált elméleti diskurzusban: ebben a helyzetben a kritikai „megítéltetések”, a legitimáció során nyilván döntő szerepe lesz annak a – teljesen „posztteoretikus” – szempontnak, hogy miként működnek – akár a saját, akár más előfeltevésekhez viszonyítva – az egyes interpretációk vagy más jellegű elemzések (és ezért vannak igencsak jó esélyei a deKON-csoportnak). A kötet tanulmányait bemutatni e recenzió keretei között nincs lehetőség (mint ahogy még számos további kérdés feltételére sincs), ezért a továbbiakban mindössze egy lehetséges szempont felvázolására kerül sor.

A kötet interpretációs stratégiáinak egyik alapvető és rendkívül szimpatikus jellemzője az, hogy sokkal szabadabban létesítenek kontextusokat, mint ahogyan azt egy „klasszikus” értelmezői norma engedné. Minthogy a szerzők döntően szövegekkel (jelölőkkel) és nem a „jelölttel” foglalkoznak, a kontextusképzés műveletében nemcsak referenciális, hanem a legkülönbözőbb retorikai gesztusokkal járnak el. Kovács Sándor s. k. kiváló írása pl. egy Lázár Ervin-mesét olvasva, az irodalomrendszer szerkezetét elemzi, Szilasi László tanulmánya pedig egyenesen azt a kérdést teszi fel, hogy „létezik-e irreleváns kontextus?” Interpretációja azt bizonyítja, hogy nem feltétlenül, s evvel messzemenőleg egyet lehet érteni: a kontextusképzés eme (bizonyos formáit illetően korántsem „új”, már a bibliai exegézis kérdéseiben is megjelenő) problematikájában nem is ez a legfontosabb kérdés, hiszen a jelölő szöveg kontextus – tehát refe-

rencialehetőségek, „jelrendszerek” – nélkül nem is gondolható el; szöveg csak kontextusban jöhet létre, az „önazonos” szöveg fikció, hiszen ez – mint „vehikulum” – igazából nem is szöveg, hanem betűk sorozata. A kontextusváltás (kontextushozzárendelés, -bővítés, rekontextualizáció stb.) relevanciáját illetően mindig az adott interpretáció adja meg a választ, hiszen – s ez talán az egyik legfontosabb kérdése lehet a mai irodalomelméleti diskurzusoknak – az aktualizált (tehát kontextualizált) szöveg nem „szólal meg” automatikusan. A kontextusképzés nyilván akkor releváns, ha az ily módon aktualizált szöveg a kontextusban „jelölődik”, választ jelent az interpretáció bizonyos kérdéseire. A tárgyalt kötet egyik legjobb írása, Hódosy Annamária tanulmánya pl. egy Marlowe-drámát „önmaga” anagrammatikus kontextusaként olvasva a dekonstrukció kritika- és interpretációfelfogását értelmezi. Hogyan dönthető el, hogy ez a kontextusképzés „releváns” vagy nem? Az elemzésre rá lehetne fogni, hogy „önkényes”, de melyik nem az (hiszen ez – részint – a kontextusképzés velejárója)? Viszont éppen ezért, anagrammatikus olvasást alkalmazva, szinte bármelyik szövegről alkotható ugyanilyen értelmezés, s nem véletlen, hogy a dekonstrukció gyakorlatának legjelesebb példáinál is újra és újra felmerül az a kétség, hogy ha minden „olvasás” (illetve ennek mindenkorai lehetetlensége) csupán (ugyan)arra a következtetésre jut, hogy a szöveg dekonstruálja önmagát, akkor az ilyen interpretáció ellentmond az esztétikai tapasztalatnak, amely viszont különböző szövegek esetében eltérő. Félő, hogy a dekonstrukciós eljárások sok esetben azzal, hogy pusztán a szövegre (és annak önfelszámoló energiáira) összpontosítva, az olvasás „retorikájával” nem számolva működnek, a szöveget virtualitásként, az olvasótól különválasztva tud-

ják csak kezelni, s ezzel – nyilván szándékaik ellenére – kiszorítják az olvasás szerepét a számukra legitim irodalom-szemléleti-interpretációs „tudáskeretből”. Hogy ennek azonban nem kell szükségszerűen bekövetkeznie, arra megnyugtató példákkal szolgál az időközben megjelent, egy mű értelmezéseinek szentelt második deKON-kötet

néhány tanulmánya (pl. Hárs Endre, Kiss Attila Atilla írásai). E két kötetnek maradandó érdeme, hogy lehetővé tesz olyan kérdések megfogalmazását, amelyek diszkussziója a magyar irodalomtudomány és -történetírás számos területén jelentős eredménnyel járna.

Kulcsár-Szabó Zoltán

Komlowszki Tibor

(1929–1996)

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének vezetősége és tagsága nevében szeretnék végső búcsút venni szeretett kollégánktól, Komlowszki Tibortól.* Megrendülten állunk hamvai előtt, hiszen nagyon szeretettük és tudtuk, hogy ő nagyon szeretett élni. Élni – és dolgozni a magyar irodalomért. Dolgozni utolsó pillanatáig, még a több mint féléve rátört irgalmatlan betegség kínjai között is. A rák ritkán ereszt el áldozatát; mégis, titokban reménykedtünk, hogy neki mégis irgalmazni fog. Most pedig, örökös bujdosásra indulván, legkedvesebb költőjét, Balassit idézve, így búcsúzhatna:

Ti mezők, hegyek, berkek, szép völgyek,
kiben gyakran jártam,
Szép szelíd vadat, hangos madarat
ott hallottam, láttam.

Isten hozzátok, s adja, rajtatok
az avagy örvendjen,
Az ki engemet akkor szeretett,
mostan se feledjen!

A Szentesen született, de Hódmezővásárhelyen érettségizett fiatalember 1951-ben végezte el a budapesti Tudományegyetemen a magyar-történelem szakot. Rövid, kétéves egyetemi hivatalnokoskodás után a régi magyar irodalomtörténeti tanszéken tanított egészen 1969-ig – többen vannak közöttünk is, akik az ő diákjai voltak –, azután egészen nyugdíjaztatásáig, sőt azután is, az utolsó percig intéztünk Reneszánsz-kutató Osztályán dolgozott. Tudományos érdeklődése korán a 16. század irodalmának, elsősorban Balassi költészetének kutatásához vonzotta, már egyetemi oktató korában, s ezt az elkötelezettséget mindvégig megőrizte és elmélyítette. A régi magyar költészet tanulmányozásához rendkívül felvértezve fogott: birtokában volt azoknak a történettudományi, egyháztörténeti, művészet-történeti stb. ismereteknek, amelyek nélkül nem lehet eredményeket elérni ebben az interdiszciplináris felkészültséget igénylő stúdiumban. Alapjában véve a költészet esztétikuma, nehezen megfogható varázsa izgatta legjobban, az a minőség, amely áthat korokon és éltetőleg összeköti a távoli századok alkotóit. Első tanulmányai közt találhatunk olyat, amely Ady és a régi magyar költői nyelv viszonyával foglalkozik, és olyat is, amely Kafka *Kastélyának* barokk előzményét deríti fel. Ám rendkívüli alázattal tudott leszállni a textológia tárnáiba és a mikrofilológia teljes eszköztárát tudta mozgósítani egy-egy vers datálásáért, egy-egy kétes szerzőség bizonyossá tételéért, egy-egy homályos utalás vagy metafora háttérének megvilágításáért. Nagyon jól észlelhető ez az igazi *akribia* a Régi Magyar

* Szörényi László, Kulcsár Péter és Kőszeghy Péter gyászbeszéde 1996. július 17-én hangzott el a Fiumei úti sírkertben, Komlowszki Tibor búcsúztatásán.

Költők Tára 17. századi sorozatának 8. kötetében (1976), melyben Stoll Bélával együtt Bethlen Gábor korának költészetét tette hozzáférhetővé és dolgozta fel. Rendkívüli alázatát emlegettem; íme egy példa: Tiziano első magyar említését találta meg Tállyai Pál általa kiadott versében; más külön tanulmányt szentelt volna ennek a felfedezésnek; ő megelégedett azzal, hogy precízen – egy jegyzetben – kinyomozta, melyik, ma már elveszett képeről van szó a mesternek.

A vers mint műalkotás iránt érzett kíváncsiság és szeretet vezette akkor, midőn hatalmas kötetet szervezett és szerkesztett *A régi magyar vers* kérdéseit tárgyaló műelemzésekből (1979). A modern műelemzés módszereit először e kötet általa megnyert szerzői – köztük olyan kollégák is, akik elsősorban más korszakok szakértői – alkalmazták a régebbi századok műalkotásain. Rendkívüli tapintattal és körültekintéssel dolgozta ki azt a módszert, amellyel a sokszor ahistorikusként elmarasztalt modern elemzési eljárásokat össze tudta ötvöztetni a tárgy kívánta történeti-művelődéstörténeti szempontokkal.

Noha igen jelentőset alkotott más szövegkiadásával, valamint Rimay, Prágai András vagy Draskovich János életművének kutatásában, központi témája, tudósi szerelme mindvégig Balassi költészete maradt. Sok tanulmányának – közülük néhány franciául is megjelent – tanulságait végre 1992-ben egy kismonográfiában összegezte. A *Balassi-vers karaktere* című kötetet alcímében ugyan szerényen csak tanulmányoknak nevezi, előszavában is hangsúlyozva azt, hogy nem törekszik teljességre, mégis a metrikai, a frazeológiai és a kompozícióra irányuló vizsgálatok mindvégig egyetlen, de alapvető kérdést feszegetnek: hogyan érett autonóm, nagy költővé, a magyar reneszánsz reprezentánsává Balassi. A finom, a vershangsúlyokra érzékeny fül és a filológiai adatok bősége teszi meggyőzővé a függelékben közölt fejezetet is az *Eurialus és Lucretia* szerzőségéről.

Igen sokat tett azért, hogy a régi magyar költészetet közkinccsé tegye, megismertesse a szűkebb szakma körein túl is. Ezirányú vállalkozásai között a legnagyobb jelentőségű a Magyar Remekírók sorozatban megjelentetett két kötet, amelyben a 17. század, valamint a kuruc kor költőit mutatta be. Aki csak távolról is ismeri a válogatás alapjául szolgáló vaskos korpuszokat, megítélheti, mennyi mérlegelésre és elsősorban a költészet dolgait, esztétikai lényegét illető mennyire biztos ízlésre volt szükség ahhoz, hogy Komlós Tibor a nemzeti kánonba emelhesse, sikerrel, a kor nagyobb nevű, de a közönség előtt szinte teljesen ismeretlen költőit ugyanúgy, mint a költészet névtelenjeinek legsikerültebb alkotásait. Elmondhatjuk, hogy az a kíváncsi olvasó, akit érdekel a már inkább reflektorfényben lévő klasszikus, tehát 19. századi költészetünk előtörténete, még nagyon sokáig e példaszerűen összeállított és kommentált kötetpárosból fogja méríteni észrevételeit.

Sokszorosát alkothatta volna azonban mind szövegkiadásban, mind önálló tanulmányban, könyvben annak a nem kevésnek, amit ránk hagyott, ha egész tudományos életpályáját központilag meghatározó, végig vállalt nagy munkája nem az Irodalomtörténeti Közlemények szerkesztése lett volna. Az idén százéves folyóirat negyvenhárom évfolyamának volt munkatársa; kezdte 1954-ben technikai szerkesztőként, illetve szerkesztőségi titkárként, folytatta 1968-tól szerkesztőbizottsági tagként, 1971-től pedig mindvégig felelős szerkesztőként jegyezte a lapot. Szakmánk központi jelentőségű orgánumát óriás munkabírással, végtelen igényességgel, fáradhatatlan tapintattal, minden irányú módszertani nyitottsággal és teljes alázattal szerkesztette. Nevétől örökre elválaszthatatlan marad, hogy e folyóirat mindvégig, igen nehéz időkben is megőrizte magas tudományos színvonalát és egyúttal műhelyként tudott szolgálni, elsősorban a más fórumokban elég-

gé mostohán kezelt régi irodalom kutatóinak, de minden más kor vizsgálóinak is. Olyan örökséget hagyott ránk, amelyre mindig büszkék leszünk; fájdalmas távo-zása pedig olyan hiányt, amit nagyon nehéz lesz pótolni.

Szeretetre méltó és segítőkész volt mindig. Családján kívül – s e család is kol-legiális volt, hiszen felesége, Ildikó, kedves kolléganőnk – munkájának élt; ez egyúttal azt is jelentette, hogy munkatársainak. Minden kérdés megválaszolására volt ideje, mindnyájunk sikerének örült, mindnyájunk bánatában osztozott. Em-beri nagysága azonban igazán a megpróbáltatás, a szenvedés hónapjai idején ma-gasodott fel. Látogatóit még ő vigasztalta, humorát a szörnyű fájdalom karmaiban sem veszítette el. Pedig illúziói nemigen lehettek, mégis dolgozott. Micsoda lelki-erő kellett ahhoz, hogy egy-két nappal a vég előtt még megszerkeszthesse nemrég elhunyt kollégánk, Hopp Lajos nekrológját az ItK számára.

Az oly elmélyülten kutatót régi magyar irodalom sztoicizmusának igazi lénye-gét, a derűsen hősiek kiábrándultságát nemcsak megértette, de magáévá is tette, életében és halálában. Drága Tibor, búcsúzóul hadd idézzük Balassi mellett leg-kedvesebb költődet, Rimayt:

Az idő ósága nevel magas fákat,
Mint tél után nyár hoz kórókra virágot,
Így koporsó terjeszt hírnek, névnek magot,
Halál sötétjéből hozván rá virágot.

Ne várd hát éltedben, bár nagy érdemű légy,
Hogy itt holtod előtt nagy böcsületet végy,
Híredet, nevedet tapodja sok irégy,
Mindazonáltal jó légy, s mással is sok jót tégy.

Bízd az jövődökre érdemed jutalmát,
Ha szolgáltad időd vékony alafát ad,
Te az célra vigyázz s az centrumot találod,
Ne várd halandóktul, s az Úr Isten megáld.

Isten Veled.

Szörényi László

*

Az Irodalomtörténeti Közlemények Szerkesztőbizottsága nevében búcsúszom. Annak a kollektívának, és talán azt is mondhatom, annak a folyóiratnak a nevé-ben, amelynek Komlós Tibor a mozgató, az éltető lelke volt, és amely ma megkönnyezi, kis idő múlva pedig meg fogja sínyleni a távozását. Ő és az ItK oly szorosan egybetartozott és tartozik még ebben a percben is, hogy nehéz elképzelni egyiket a másik nélkül. 42 évvel ezelőtt állt szolgálatba, és azóta egyetlen órára sem hagyta el a helyét. Még az utolsó előtti reggelen is üzent, intézkedett a kórházi ágyból. Neve először az 1954-es 4. számon jelent meg.

Barta János, Bóka László, Kardos Tibor, Szauder József, Tolnai Gábor, Turóczi-Trostler József volt mellette. A bizottság többször is megújult, kicserélődött azóta, hajdani társai ma már csak az emlékezetünkben élnek. Főnöke is volt több, nem is akármely, mert a szakma mindig is, az alapítás óta gondosan vigyázott e legrégibb és legrangosabb orgánus színvonalára és tekintélyére, és nem bízta rá akármelyre. Ő először technikai szerkesztő lett, Tarnai Andor utóda, aztán szerkesztőségi tit-

kár, később felelős szerkesztő is, azonban kívül bármilyen név fémjelezte is a lapot, az már a hatvanas évek végétől mindenki számára magától értetődő volt, hogy az igazi gazda Komlowszki. Mindenki közül ő volt az, aki, bizvást mondhatom, az életét tette fel erre a lapra, aki tudását, energiáját, lelkét áldozta a szerkesztői hivatásra, aki akármilyen titulussal szerepelt a címlap verzőjén, *tényleg* csinálta a lapot. Méghozzá valami egészen különös érzékkel csinálta. Nemcsak arra gondolok, hogy csálthatatlanul ráérezett az értékre és biztos kézzel gyomlálta ki a gatz, még azokon a területeken is, amelyek érdeklődési körétől távolabb estek. Nemcsak arra gondolok, hogy egy-két aprócska szerkesztői korrekcióval képes volt egy-egy írásból többet kihozni, mint amennyit maga a szerző elérhetőnek tartott, vagy képes volt megmenteni a szerzőt attól a melléfogástól, amelyet maga talán már későn vett volna észre. Elsősorban nem is erre gondolok, hanem arra a különös tapintatra, amellyel az emberekkel bánti tudott. Arra gondolok, hogy a szerkesztőbizottság tagjai, akikkel minden problémát aggályosan megbeszélt, miközben egyetlen pillanatra sem érezték fölöslegesnek magukat, hiszen mindenkinek minden szava, minden gondolata, érve, javaslata, kifogása meghallgatásra talált, és minden valamirevaló ötlet megvalósult, szóval miközben éreztük és tapasztaltuk, hogy szükség van ránk, hogy a lapnak mi is alkotói, mi is részei vagyunk, azonközben nekünk mégsem kellett a kellemesnél több erőfeszítést tennünk, és ha a mi figyelmünk a bokros teendőik közepette olykor ellankadt, a lelkiismeretünk nyugodt maradhatott, mert tudtuk, hogy Tibor szeme nyitva van, és a dolgok azalatt is rendben mennek a maguk útján. Kétségkívül neki volt köszönhető, hogy ez a kollektíva szinte-szinte baráti társaságként tudott működni. Meg arra a különös tapintatra gondolok, amelynek köszönhetően évtizedek alatt is alig akadt valaki, aki a szerkesztői szigor, bíráló, korrekció vagy akár a visszautasítás miatt végletesen megsértődött volna. Mert a szerkesztői kéz egyúttal nagyon kemény volt és vitathatatlan igazságot osztott. Ezt kicsik, nagyok, fiatalok, öregek egyaránt elismerték. Azt hiszem, joggal mondhatom, hogy Komlowszki Tibor a szerkesztői hivatásra született, olyan elhivatottsággal és képességekkel, amelyek tökéletesen alkalmassá tették erre. Ha valaki felméri életművét, csak a legnagyobb tisztelettel tekinthet az ItK-nak arra a 42 kötetére, amely az ő gondoskodó keze nyomát viseli. Ha van veszteség, amely folyóiratot és szerkesztőbizottságot érhet, hát Komlowszki távozása az.

Több évtizedes barátság és közös munka után pár szóval kell búcsút vennem tőle, pár emlékező szóval és azzal az aggodalommal, amellyel az Irodalomtörténeti Közlemények Szerkesztőbizottsága a jövőbe, a Komlowszki Tibor távozása után előttünk álló jövőbe tekint.

Kulcsár Péter

*

Mint a mesében – írta Kosztolányi, *Hol volt, hol nem volt egy ember...* Mint a mesében: *Hol volt, hol nem volt egy kutatócsoport...* Ahol volt a Tibor és volt a Tibi. Mindkettő elment immáron, s az mennybéli Úr előtt bizonyára tovább vitáznak Pallas magyar ivadékaikról s a Balassi-vers karakteréről – akár magával Balassival is.

Mit mondhatunk nektek – nem rólatok, az könnyű –, ismétlem: nektek, mi, kik még maradtunk? Miképpen folyhat még ezután a beszédnek neve? Jó emberek, tudjátok, a Halotti Beszéd ősi rétorikus műfaj, függ kortól, felekezettől, az elhunyt személyétől s még sok mindentől. De neked szólva, Tőled búcsúzva, a szépséges

mesterséges dolgok, a rétorika és poétika szabályozta szavak mondhatatlan hímes híúsággá válnak.

És mégisincs más, mégisincs több: csak a szó. Amiért te is éltél. Nem a cifra beszéd: nem ama emberek vagy angyalok nyelve, nem a zengő érc és pengő cimbalom.

Tudom, tiéd is volt e játék: lelkes gesztikulálással idéztél egy-egy Célia-sort, rekedtes hangon ízelgetve az ígét, s vallva Rimay mesterrel: *Ha az időnk igen viszálkodó, szívünk keservével ne bágyasszuk az elménket, s ne hajtuk is bánattal meg az lelkiünket...*

Könnyű ezt mondanod, Neked.

És tudom, tiéd is volt e szeretet. Vigyázva mond manapság ilyeneket az ember. De hát mégiscsak létező dolog, takarja bár farsangi álorca; mégiscsak létező dolog: hogy a barátom voltál, hogy a bicsei levéltárban egymást ölegettük afölötti örömnünkben, hogy találtunk egy levelet, melyben Thurzó Zsuzsánna Balassi Bálint szavaival köszönti atyját. Mily csekélység! S mit ér mindez? Se pénz, se paripa, se fegyver. Négyszáz éve egy rég halott nádor rég halott leánya fabulás szavakkal írt magyarul! Vannak furcsa emberek, akiknek ez fontos. Te, aki csak néhány napja vagy a Balassiak és a Thurzók lakótársa, talán a majdan megszületendő furcsa embereknek írtál. Továbbélsz szavainkban.

Nekünk pedig

Adj már békességet, lelki csendességet, menyébeli Úr!

Köszeghy Péter

Hopp Lajos

(1927–1996)

Az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatósága és tagsága nevében szeretnék elbúcsúzni szeretett kollégánktól, a megdöbbentő hirtelenséggel eltávozott Hopp Lajostól.* Alakja és tevékenysége teljességgel összeforrott Intézetünkkel; még megérhettük együtt, hogy megünnepeljük – alig két hete volt – az alapítás 40. évfordulóját. Ő már előző munkahelyén, a Társadalomtudományi Főosztály titkárságán dolgozott az Intézet megalakításának előkészületein, majd egyike lett az újonnan felállított intézmény első tudományos munkatársainak. 1972-től a 18. századi kutatócsoportot, majd osztályt vezette; egyidejűleg főosztályvezetőként állott a 18. és 19. századi osztályt is magába foglaló Klasszikus Magyar Irodalmi Főosztály élén. Rengeteget dolgozott, hiszen 1960 óta egyik folyóiratunknak, a Helikonnak is egyik szerkesztője, utoljára társszerkesztője volt, és részt vett három akadémiai bizottság munkájában is.

Mint magyar–francia szakos egyetemista, az Eötvös Collegium tagjaként kezdte pályafutását. Érdeklődése csakhamar a 17–18. század felé vonzotta, itt is elsősorban a Rákóczi-kor, szorosabban a Rákóczi-emigráció rengeteg megoldatlan rejtélye kötötte le figyelmét. Bán Imre egy megfigyelését alapul véve, elmondhatjuk róla, hogy azokhoz az egyre ritkább tudósokhoz tartozott, akiket – noha érdeklődésük alapjában véve enciklopédikus és művelődéstörténeti természetű – egy életre megigéz egy-egy nagy író, nagy személyiség alakja. Ez volt Hopp Lajos életében Mikes Kelemen. Kiadta az író legnagyobb részben kéziratban maradt hatalmas hagyatékát kritikai kiadásban; de a *Törökországi levelek*re, a főműre vonatkozó tudásunkat is teljesen átalakította, akár a keletkezéstörténet, akár a

* Elhangzott Hopp Lajos temetésén, az újpesti Megyeri temetőben, 1996. június 20-án.

kiadástörténet, akár a források vagy a történelmi háttér tekintetében. A Levelek kritikailag helyreállított szövege és a korábban jóformán mellőzött *Mulatságos napok* az ő fáradozása révén vált napjaink klasszikus kánonjának részévé, a Magyar Remekírók sorozatban kiadott Mikes-kötet révén, amelyhez könyvnagyságú kíséret tanulmányt is csatolt. A vágyott Mikes-monográfiát már nem tudta elkészíteni, de még nagyon sokáig minden kutató az ő *Mikes és világa* című tanulmánykötetéhez fog fordulni, amelyben lefektette ennek a monográfiának az alapjait.

Hasonlóképpen rengeteget tett Rákóczi irodalmi életművének feltárásáért. Egyik sorozatszerkesztője volt a fejedelem műveit kritikai kiadásban végre közlő sorozatnak, amelyből három kötet már megjelent és további kötetei vannak sajtó alatt. Amint a Mikes-életművel tette, Rákócziét is a nagyközönség elé tárta a Remekírók sorozatban; ebben nemcsak a két főmű új fordítása és alapos magyarázata segíti a kánonképzést, hanem a hatalmas utószó is, megint szinte könyvnyi terjedelemben, amely először igazít el enciklopédikus igénnyel az óriási és szétágazó, de alig ismert életműben.

A legutóbbi időkből, a Mikes-kiadás lezárása után és a Rákóczi-kiadás munkálatai közben, újabb hatalmas szövegkiadási korpusz születésénél bábáskodott: egyik szerkesztője volt a Régi Magyar Drámai Emlékek 18. századi sorozatának, amely alig ismert vagy teljesen ismeretlen irodalmi kincsek tucatjait tárta fel és tette a nemzeti emlékezet részévé.

A nagymúltú magyar komparatistikai kutatást is méltó módon folytatta francia–magyar és lengyel–magyar kapcsolattörténeti műveivel. Külön kiemelném azt, amit a lengyel–magyar viszonylatban tett. Először itt is a Rákóczi-kor volt számára a kiindulópont. A *lengyel–magyar hagyományok újjászületése* című könyvéhez azonban, amelyben a 17–18. század fordulóját tárgyalta, egyre újabbak csatlakoztak. Régebbi, elszórt és feledésbe merült eredményeket felelevenítve vagy saját vadonatúj könyvtári és levéltári kutatásai alapján megrajzolta előbb a felvilágosodás korának, majd a nemzeti újjászületés korának körképét a két kultúra és két irodalom egymáshatásának vonatkozásában; majd – ez a könyve csak nemrég jelent meg – a „kereszténység védőbástyája és pajzsa”, valamint a „conformitas”-toposz történetének megírásával a középkortól kezdve a humanizmus és reneszánsz kor lengyel és magyar művelődésének kettős portréjával ajándékozott meg bennünket. (Tulajdonképpen, együtt olvasva e könyveket, megalkotta a magyar–lengyel irodalmi és művelődési kapcsolatok első ötszáz évének monografikus áttekintését.)

Megemlítendő, hogy élete végéig tanított is. Emlékezetes marad mind bukaresti vendégtanársága, mind a budapesti egyetem régi magyar, illetve lengyel filológiai tanszékén kifejtett oktatói munkássága.

Hallatlanul szerény, szorgalmas és tevékeny volt mindenben. Ahogyan a fák nőnek, észrevétlenül gyarapodott életműve és mindaz, amibe tudományszervezőként belefogott. Ha szabad személyes megjegyzést is tennem, én magam is rengeteget köszönhetek neki, aki 1968 óta segített és igazított el ezernyi kérdésben. Magáról soha vagy csak a legritkábban beszélt. Kilenc éve volt, emlékszem, iszonyú hideg tél, a nagy hó miatt leállt a közlekedés, mindenki késett, de összejöttünk az Intézetben ünnepelni Hopp Lajos 60. születésnapját. Ekkor felengedett, beszélt zombori születéséről és arról, hogy családja miként élte át a kitelepítettek vagonlakó életét. Beszélt még az Eötvös Collegiumról is; de ilyen fél-kitárulkozás is csodának számított nála.

Nem szókép, de valóság, hogy az utolsó percig dolgozott. Mint élete és munkája elválaszthatatlan társától, Aranka asszonytól tudom, pár perccel halála előtt még egy oxfordi tanulmánykötetbe szánt francia nyelvű tanulmányának korrektúráját javította, amelyben a magyar színháztörténet 18. századi korszakát foglalta össze.

Mikes Kelemen 69 éves volt, mikor befejezte leveleskönyvét. Hűséges íródeákjának, Hopp Lajosnak összesen ennyi évet engedélyezett a sors. Elszorult szívvel állunk koporsójánál, mit is mondhatnánk mást, mint a rodostói bujdosó: „Ne kívánjunk tehát egyebet az Isten akaratjánál. Kérjük az üdvösséges életet, a jó halált és az üdvességet, és azután megszűnünk a kéréstől, mind a büntől, mind a bujdosástól, mind a telhetetlen kívánságtól. Amen.”

Isten Veled!

Szőrényi László

Neolatin irodalom Európában és Magyarországon

(Irodalomtörténeti konferencia, Pécs, 1996. május 24–26.)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz-kutató Osztálya 1996-ban a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Irodalomtörténeti Tanszékével közösen rendezte meg szokásos tavaszi tudományos ülésszakát. A konferencia a Baranya Megyei Közgűlés dísztermében zajlott, tudományos titkára Bartók István volt.

Az előadások egy része Janus Pannonius munkásságát és hatását tárgyalta, másik része a magyarországi neolatin irodalom három évszázadának korpuszával, szövegahagyományával és európai kapcsolataival foglalkozott; ezekhez csatlakoztak a tematikát kiteljesítő, részint a neolatin hagyomány hatását a 20. századig kísérő, részint az emblematisz ábrázolásokat, jelképeket, képeket bemutató előadások.

Május 24-én délután Pirnát Antal nyitotta meg a tanácskozást, majd az első ülés keretében, Bitskey István elnökletével a következő előadások hangzottak el:

Havas László: *A magyar nép és állam születése a latin nyelvű organikus magyar történetírásban*;

Sarbak Gábor: *Gyöngyösi Gergely pálos rendtörténete*;

Boda Miklós: *„A két Róma vonzásában” – Adalékok Janus Pannonius életéhez és utóéletéhez*;

Jankovits László: *„Ad anímam suam” – Hozzászólás Janus Pannonius elégiájához*;

Pajorin Klára: *Vitéz János és a humanista levél*;

Sárközy Péter: *Közös hazánk, Róma – A keresztény kultúra egyetemességének megfogalmazódása Lászlai János római sírfeliratában (1523)*;

Knapp Éva–Tüskés Gábor: *Emblémaelméletek Magyarországon a 16–18. században*.

Május 25-én délelőtt, a második ülés alkalmával, Balázs Mihály elnökletével az alábbi előadások felolvasására került sor:

Ritoókné Szalay Ágnes: *Melanchthon magyarországi hatásáról*;

Imre Mihály: *A 16. századi latin nyelvű zsoltárköltészet helye a reformáció irodalmában*;

Lázár István: *Szándék és valóság – Szántó (Arator) István műveinek sorsa*;

Kruppa Tamás: *A Sas és a Sárkányfog (Báthory Zsigmond dicsőítése)*;

Ács Pál: *Attila-kultusz Erdélyben a Báthory-korban*;

Tóth Tünde: *Angerianus Erotopaegnionja*;

Szabó András: *Thúri György*.

Május 26-án délelőtt, Hargittay Emil elnökletével, a harmadik ülésen került felolvasásra:

Déri Balázs: *Szent Gellért mint exegeta*;
Madas Edit: *Szent László a magyar prédikációirodalomban*;
Gábor Csilla: *Káldi György latin forrásai*;
Kecskeméti Gábor: *Neolatin írók és magyar prédikátorok*;
Szörényi László: *Paulus Ritter*;
Szilágyi András: *Orpheusz és Amphión* és
Bárczi Ildikó: *Elefánt* c. előadása.

Május 24-én este a Baranya Megyei Közgyűlés dísztermében fogadást adott a konferencia tiszteletére Révész Mária, Pécs város alpolgármestere.

Május 25-én délután a konferencia résztvevői autóbusz-kiránduláson vettek részt a Pécs–Máré-vár–Mecseknádasd–Zengővárkony–Pécsvárad–Pécs útvonalon.

A konferencián elhangzott előadások szerkesztett tanulmány-változata (kiegészítve Ritoókné Szalay Ágnes, Mayer Gyula és Török László további írásaival) röviddel az esemény után önálló kötetben jelent meg: *Neolatin irodalom Európában és Magyarországon*, szerk. JANKOVITS László, KECSKEMÉTI Gábor, Pécs, Janus Pannonius Tudományegyetem, 1996, 230 l. A tanulmánykötet nagy érdeklődéssel kísért bemutatójára a pozsonyi Erzsébet Tudományegyetem Pécsre helyezésének 75. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülészen került sor Pécsen, 1996. november 14-én.

Kecskeméti Gábor

Kritikátörténeti konferencia

(Budapest, 1996. június 5–7.)

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete alapításának 40. évfordulójáról kritikátörténeti konferenciával emlékezett meg.

A konferencia megnyitóján, 1996. június 5-én délelőtt Bodnár György, az intézet igazgatója az intézeti levéltár dokumentumai alapján emlékezett az elmúlt évtizedekre, majd Glatz Ferenc, a Magyar Tudományos Akadémia elnöke mondott köszöntőt. Szörényi László bejelentette, hogy az intézet Martinkó András-díjat alapít a legjobbnak ítélt, 19. századi irodalomról szóló tanulmányok évenkénti jutalmazására. Kecskeméti Gábor a kritikátörténeti munkálatokat évtizedeken át irányító Tarnai Andorra emlékezett a tiszteletére kibocsátott emlékkönyv megjelenése alkalmából, majd Pomogáts Béla az intézet egyéb új kiadványait ismertette.

Június 5-én délután, Szörényi László elnökletével a következő előadások hangzottak el:

Szili József: *Transzhisztorizmus*;
Odorics Ferenc: *A hermeneutika magyar horizontja*;
Bezeczky Gábor: *Az oszcilláció elmélete*;
Veres András: *Magyar irodalmi kánon a 70-es években*;

Kulcsár Szabó Ernő: *A tökéletesség mint az olvasás retorikája – Az esztétikai tapasztalat nyelviségének kérdéséhez.*

Június 6-án délelőtt, Jankovics József elnökletével került felolvasásra:

Pajorin Klára: *A korai humanizmus hatása a magyar kritikai gondolkodásra – Pier Paolo Vergerio és Vitéz János*;

Ács Pál: *A reneszánsz költői műfajok gyökerei az antik retorikában*;

Bartók István: *Egy 17. századi magyar nyelvű retorika – Nógrádi Mátyás elveszett ars concionandija*;

Kecskeméti Gábor: *A genus demonstrativum elméletének nyomai 17. századi prédikátoroknál*;

Szörényi László: *Palma Ferenc Károly magyar történetének kultúrtörténeti áttekintése*.

Június 6-án délután, Tverdota György elnökletével hangzottak el a következő előadások:

Margócsy István: *A magyar nyelvű historia litterariák*;

Korompay H. János: *Kritikátörténet és irodalomtörténeti hagyomány*;

Dávidházi Péter: *Az apai név öröksége – Toldy Ferenc és a nemzeti tudomány önmeghatározása*;

Kenyeres Zoltán: *A magyar irodalomtörténet-írás kiegyenlítő tradíciói*;

Angyalosi Gergely: *Politikum és irodalomkritika – Ignotus az I. világháború előtt*;

Pomogáts Béla: *Diktatúra és művészi szabadság*.

Június 7-én délelőtt Angyalosi Gergely elnökölt az alábbi előadások felolvasásakor:

Németh G. Béla: *Babits és Szerb Antal*;

Kappanyos András: *Babits Mihály Vörösmartyja*;

Ferenczi László: *A magyar világirodalom-szemlélet a két világháború között*;

Rónay László: *A konzervatív kritika hangváltása – Nyitottabb szemlélet a 30-as évek elején*;

Illés László: *Szociális gondolat és irodalomszemlélet*.

Június 7-én délután Bodnár György elnökletével hangzott el:

Gránitz István: *Bahtyin és pszeudo-Bahtyin*;

Kálmán C. György: *Irodalomtankönyvek*;

Varga László: *A Helikon a magyar irodalomtudományban*;

Kecskés András: *A magyar verstani szemlélet kérdései tudománytörténeti összefüggésben*;

Tverdota György: *A bűnbakkeresés a József Attila-recepcióban*.

Intézeti hírek

(1996. január 1.–december 31.)

A magyar-zsidó irodalom létformái címmel a Yahalom Zsidó Szabadegyetem és a Szombat által szervezett konferencián (Budapest, 1996. január 8–9.) intézetünk munkatársai a következő előadásokkal vettek részt:

Ferenczi László: *Egy komparatista töprengései*;

Veres András: *Magyar-zsidó irodalom: definíciós kísérlet*.

*

A Reneszánsz Osztály a wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kutatócsoportjával, a Wolfenbütteler Arbeits-

kreis für Renaissanceforschunggal és a JATE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékével közösen Szegeden szervezett konferenciát 1996. január 29–31. között *Freiheitsstufen der Literaturverbreitung: Zensurfragen, verbotene und verfolgte Bücher* címmel.

*

A szabadkai Kosztolányi-napok programjában 1996. március 29-én Bodnár György adott elő *Kosztolányi Dezső elbeszélő művészete két nézetben* címmel.

*

A Reneszánsz Osztály a zágrábi egyetem hungarológiai tanszékével közösen Dudith András-konferenciát szervezett (Zágráb, 1996. március 22–23.), ahol tagjai a következő előadásokkal vettek részt:

Ács Pál: *Andreas Dudith's Turkish brother-in-law*;

Jankovics József: *Reflections on András Dudith's Library*.

A Zágrábban, a Horvát Akadémián ugyanebben a hónapban tartott *Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan* c. konferencián pedig Bene Sándor adott elő *Petar Zrinski i Fran Krsto Frankopan u Regensburgu godine 1664* címmel.

*

A *Miért szép?* c. kollokviumon (Szeged, 1996. április 12.) Odorics Ferenc tartott előadást Nagy László költészetéről.

*

A *modern politikai gondolkodás kezdetei* c. kollokviumon (Szeged, 1996. április 18.) Szörényi László Palma Ferenc Károly magyar történetének főbb eszméiről beszélt.

*

A budapesti Palacky-konferencián (1996. május 20.) Berkes Tamás tartott előadást *Sárkány Oszkár és a fiatal Palacky* címmel.

*

A *Pannonhalma 1000 éve* c. konferencián (Róma, 1996. június 6–9.) Sárközy Péter vett részt Békés Gellért, a Katolikus Szemle főszerkesztője c. előadásával.

*

A Prágában 1996. június 23–27. között megrendezett D'Annunzio-konferencián intézetünket ugyancsak Sárközy Péter képviselte.

*

Határon címmel folyt *Párbeszéd az ezredvég magyar irodalmáról és irodalomtudományáról* Árkoson, 1996. augusztus 1–4. között. A szervezők és az előadók

között volt Odorics Ferenc (Az ezredvég kanonizációs stratégiái).

*

Leuvenben, 1996. augusztus 18–23-ig került megrendezésre a IV. *International Emblem Conference*. Előadást tartott Tüskés Gábor: *Sources of the Teaching of Emblematism in the Jesuit Colleges in Hungary*.

*

A *Vingtième Biennale de la Poésie* eseményesorozatát *La Poésie et le reve* címmel rendezték meg Liège-ben, 1996. szeptember 5–8. között. Az előadók között volt Ferenczi László (*Le reve et la poésie de la condition humaine*).

*

A *magyar művelődés és a kereszténység* címmel került sor a IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus megrendezésére Rómában és Nápolyban 1996. szeptember 9–14. között. A programban számos intézeti munkatárs előadása szerepelt:

Bene Sándor: *Püspökök, kanonokok, szeretők* (Zrínyi Miklós genealógiájának keletkezéstörténete);

Bodnár György: *Mirjam és Mária – Kaffka Margit mitikus és misztikus novellái*;

Császtvay Tünde: *A szent célok és az üzlet – Lonkay Antal szolgálata*;

Dávidházi Péter: *A Hymnus vallási szerepmintája*;

Erdődy Edit: *Mándy átkelése*;

Gyapay László: *„Részegnek mondasék a józan, ha magát a világosságot mérték felett kívánja”* (Vallás és filozófia viszonya Kölcsey gondolatvilágában);

Illés László: *A pápai enciklikák szociális tanításai a 30-as évek magyar katolikus sajtója tükrében*;

Karafiáth Judit: *Mauriac Magyarországon*;

Keckseméti Gábor: *Retorika és teológia a 17. században*;

Korompay H. János: *Romantikus, az az keresztény (Az 1840-es évek kritikátörténeti tanulságai)*;

Pajorin Klára: *Magyar humanisták és a II. Pius szervezte török elleni „szent” háború;*

Szabó G. Zoltán: *A Hymnus Istene;*

Szörényi László: „Kinek írák én ezt tört címere mellett?” – *A Toldi szerelméről;*

Tverdota György: *József Attila és Pauler Ákos.*

*

A Babits-kutatás műhelyeiből c. konferencián (Budapest, 1996. szeptember 18–19.) munkatársaink a következő előadásokkal szerepeltek:

Angyalosi Gergely: *Az imperszonális vers;*

Bodnár György: *A korrajzregény Babits életművében;*

Stauder Mária: *A készülő Babits-bibliográfiáról;*

Tverdota György: *Klasszikus álmok – Dekadencia és antikvitás Babits első korszakának verseiben.*

*

A születő modernizmus: Énfelfogások a századelő közép- és kelet-európai irodalmában c. szlovák-magyar kollokviumon (Budapest, 1996. szeptember 26.) hangzottak el a következő előadások:

Angyalosi Gergely: *Balázs Béla ifjúkori lírafelfogása;*

Berkes Tamás: *Otokar Brezina cseh és magyar kontextusban;*

Bodnár György: *A modernség énfelfogásai.*

*

A The New Generation c. konferencián (Vence, 1996. szeptember 25–27.) Krasztev Péter vett részt *Generating a Generation* c. előadásával.

*

Az Una pastorale della comunicazione c. konferencián (Róma–Macerata, 1996. október 24–26.) Szörényi László adott elő *La parentale linguistica, storia ed epica nella letteratura gesuitica del Settecento in Ungheria* címmel.

*

A Magyar Írószövetségnek az 1956-os forradalom 40. évfordulójára rendezett konferenciáján (Budapest, 1996. október 29.) munkatársaink a következő előadásokat tartották:

Bodnár György: *Egy fejezet az 1956-os forradalom előkészítéséből: Az Új Hang 1955 szeptembere és 1956 októbere között;*

Ferenczi László: *1956 és a francia forradalom.*

*

A Montefioréban 1996. október 31-én rendezett Gentile-konferencián Szörényi László tartott előadást *L'attività diplomatica del Cardinal Gentile in Ungheria* címmel.

*

Marx és Derrida címmel szervezett kollokviumot a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Társadalomelméleti Tanszéke Szegeden, 1996. október 31-én. Itt tartotta meg Derrida kísértetei c. előadását Illés László.

*

Az esszé mint műfaj c. novemberi pécsi kollokviumon Kálmán C. György tartott előadást.

*

Az Egyetemalapítások Európában a 15–17. századokban c. konferencián (Alghero, 1996. november) Sárközy Péter vett részt.

*

A Literature After the Fall of the Berlin Wall: Between Immoralism and Moralism c. újvidéki konferencián (1996. november 8–9.) Krasztev Péter *Literature Beyond the Question of Morality* címmel adott elő.

*

„Merre, hogyan?” címmel rendezett emlékülést Pilinszky Jánosról intézetünk számos társintézménnyel közösen a Petőfi Irodalmi Múzeumban 1996. november 27–28-án. Munkatársaink az alábbi előadásokat tartották:

Dávidházi Péter: *Pilinszky beszélgetéseinek könyve*;

Németh G. Béla: *A hit hitele – a vers hitele: Pilinszky*;

Szörényi László: *Pilinszky és Kempis Tamás*;

Tverdota György: *Pilinszky és Dosztojevszkij*.

*

Az irodalomtörténetírás helyzete ma c. tanácskozás (Budapest, 1996. december 6.) előadói voltak:

Fenyő István: *Újabb eredmények a reformkor politikai eszmetörténetének kutatásában*;

Ferenczi László: *Kállay Miklós, a kritikus*;

Jankovics József: *A reneszánszkutatás helyzete és műhelyei*;

Szili József: *Transzhisztorizmus és poétológiai értéktörténetiség*;

Tverdota György: *A József Attila-kutatás helyzetéről*.

*

Orbán Ottó életművéről rendezett értekezletet intézetünk az újvidéki Hungarológiai Intézettel közösen Újvidéken, 1996. december 9–11. között. A következő előadásokkal vettünk részt a munkában:

Angyalosi Gergely: *Dialógus a kritikával*;

Bodnár György: *Orbán Ottó eszméi és az irodalomtudomány*;

Erdődy Edit: *„Egyszerre három időben”*. Orbán Ottó: *Egy boldog nap*;

Odorics Ferenc: *A túldirekt poétikája – Egyéniség az intertextek és a szubjektumok hálójában*.

*

A Wesselényi-emlékkonferencián (Budapest, 1996. december 16.) két munkatársunk tartott előadást:

Kerényi Ferenc: *„Az árvízi hajós” és Vörösmarty Mihály*;

Szörényi László: *Wesselényi mint jókai mitikus hőse*.

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója

Szedte és tördelte a Balassi Kiadó

Budapest, 1997

Megjelent 22,05 (A/5) ív terjedelemben

A nyomdai munkálatokat a László és Tsa Bt. végezte

Felelős vezető: László András

HU ISSN 0021-1486

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 11991102-02102799 pénzforgalmi jelzőszámra. Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1., tel.: 212-0214, tel./fax: 116-2885), továbbá az Akadémiai Kiadó *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 138-2440).

Előfizetési díj egy évre: 900 Ft

Egy szám ára: 150 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

Ára: 300 Ft

SOMMAIRE

<i>Szabics, Imre</i> : La lyrique troubadoursque et la poésie d'amour de Bálint Balassi	543
<i>Oláh, Szabolcs</i> : La danse macabre de György Pesti et l'usage de la versification protestante (L'examen textologique, morphologique et aspectif des différences des sources)	582
<i>Di Francesco, Amedeo</i> : Le 'Bánk bán' de Maiolino Bisaccioni	613
<i>T. Erdélyi, Ilona</i> : Une tentative de réparation tardive (Quelques remarques à propos du 'procès Pyrker')	630
<i>Kelevész, Ágnes</i> : Le fil d'Ariane du manuscrit (Orientation chronologique dans la labyrinthe des poèmes de Babits écrits à Fogaras)	649
Bulletin	
<i>Borzsák, István</i> : L'héritage grotesque d'un peintre populaire de 1676	669
<i>Hartwig, Gabriella</i> : L'auteur oublié d'un fragment de traduction de Sterne	672
<i>Tóth, Éva</i> : La poésie médiévale française et Attila József	679
Atelier	
<i>Szilágyi, Márton</i> : Kármán ou Fanni? Les questions qui se posent concernant la personne de l'auteur de <i>Fanni' hagyományai</i> (L'Héritage de Fanni)	686
Analyse	
<i>Horoáth, Edit</i> : La transformation d'un mythe par l'auteur dans la nouvelle <i>Ninive pusztulása</i> (La Destruction de Ninive) de Zoltán Ambrus	701
Documents	
<i>Tusor, Péter</i> : Des lettres inédites du comte Miklós Zrínyi	712
Revue	
Fontes Rerum Scholasticarum, IV-VI. (Győri L., János)	731
Martin, Marc : Villon, ce Hongrois ou l'édification du culte de François Villon en Hongrie (Szigeti, Csaba)	734
Márton, László : Az ábrázolás iránytalansága (La Manque de directionnalité de la représentation) (Kerényi, Ferenc)	738
Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica, Annales : Cultura-Historia-Philologia, 1. (Máthé, József)	740
Mikó, Krisztina : Halász Gábor (Berkas, Tamás)	742
Agárdi, Péter : Torlódó múlt – József Attila és kortársai (Le Passé qui s'accumule – Attila József et ses contemporains) (Lengyel, András)	746
deCONgrès (Kulcsár-Szabó, Zoltán)	748
Chronique	
Tibor Komlowszki (1929–1996) (Szörényi, László; Kulcsár, Péter; Kőszeghy, Péter)	752
Lajos Hopp (1927–1996) (Szörényi, László)	756
La Littérature néo-latine en Europe et en Hongrie (Kecskeméti, Gábor)	758
Congrès d'histoire de critique	759
Nouvelles de l'Institut (du 1 ^{er} janvier 1996 au 31 décembre 1996)	760

BALASSI KIADÓ • BUDAPEST